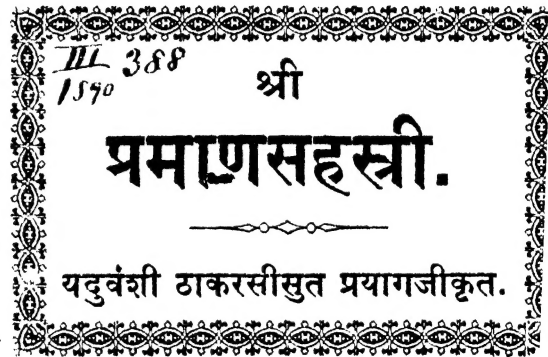

४४९३

આ પુસ્તક

સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મૂળજીની યાદ-
ગારી માટે ને
ભેટ આપ્યું છે.

મુંબઈ, તા.૦

૧૮૯ .

ૐ

શ્રીપ્રમાણસહસ્રી.

સર્વ જનના હિતને અર્થે

રચી—છપાવી—પ્રસિદ્ધ કરનાર

યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજી.

પ્રતિજ્ઞા.

પ્રમાણસહસ્રીં યે નીત્યા પઠન્તિ યદિ પ્રીત્યા નિત્યં ।
વદામિ હિ તે સર્વે રીત્યા ભવન્તિ સુવિદ્વાંસઃ સત્યં ॥ ૧ ॥

અર્થ

જે આ પ્રમાણસહસ્રી ગ્રંથ જો નીતિ તથા પ્રીતિથી નિત્ય ભણે,
તો તે સર્વે, રીતિથી સારા વિદ્વાન્ થાય, એ હું સત્ય કહું છું.

આવૃત્તિ બીજી.

મુંબઈ,

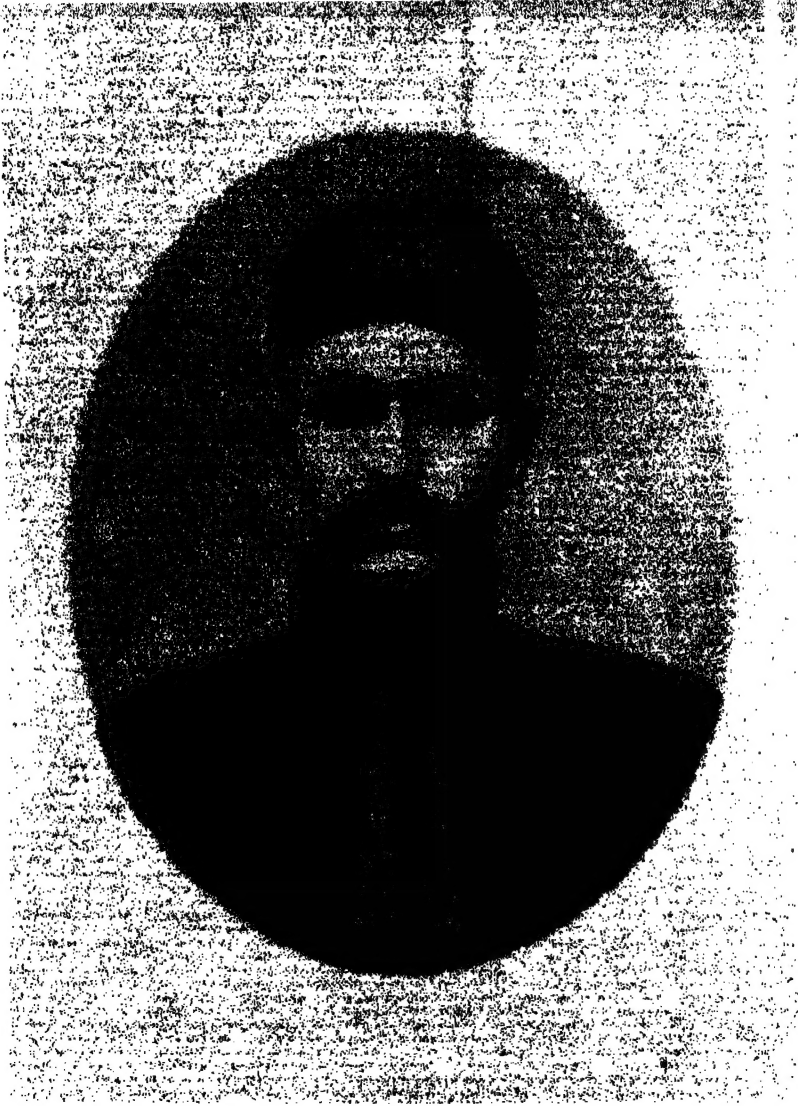
“ નિર્ણયસાગર ” છાપખાનામાં છાપ્યું.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૬. સન ૧૮૯૦.

કિંમત રૂ. ૨.

આ અંથ કંઈ પણ ફેરફાર કર્યો વગર છાપવાની તથા તેનું
ભાષાન્તર કરવાની સર્વને છુટ છે.

यदुवंशी ठाकरसीसुत प्रयागजी
प्रमाणसहस्रीना कर्ता.

जन्म.

संवत्-१९०६, चैत्र वद्य ३.

स्वर्गवास.

संवत्-१९४३, वैशाख वद्य १४.

સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મૂલજીનું ટુંકમાં જન્મચરિત્ર.

શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મૂલજી ભાટીયાજ્ઞાતિમાં નામાંકિત, શ્રીમંત, વિદ્વાન, પરોપકારી, ઉદાર, ધણા દયાળુ, માયાળુ અને સ્વદેશઉન્નતિના પૂર્ણ આગ્રહી હતા; જેઓ સંવત્ ૧૯૦૬ ના ચૈત્ર વદી ૩ ને દિવસે શ્રી દ્વારકાપુરી નજીક વરવાળા ગામમાં જન્મ્યા હતા. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવાને લાયક થયા, ત્યારે સ્કુલમાં દાખલ થયા, જ્યાં પોતાની ચંચળ અને તીવ્રબુદ્ધિથી પૂર્ણ લક્ષ રાખી ગુર્જરભાષાનું અને રાજ્યભાષા ઇંગ્લિશનું સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું. ત્યારપછી પોતાના માનવંતા પિતાની સાથે પોતાના વડીલ બંધુઓની સંગાથે બહોળા કાપડના વ્યાપારમાં તથા મિલોના વહીવટમાં જોડાયા; તેમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારની ચાલાકી બતાવી સર્વના હૈયાના હાર થયા.

સંસાર વ્યવહાર અને વ્યાપારમાં જોડાયા, પરંતુ એઓની મનોવૃત્તિનું વલણ વિદ્યામાં લાગી રહેલું તેથી લોકવ્યવહાર અને વ્યાપારમાંથી બાકીનો વખત સંસ્કૃત શીખવામાં ગાળવો એવો નિશ્ચય કરી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શાસ્ત્રી ભગવાનજી પ્રભુરામ પાસેથી આરંભ્યો. થોડા વખતમાં વાકરણમાં નિપુણતા મેળવી પંચકાવ્ય, વેદાંત, અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો શીખ્યા, તેમજ વૈદકના ગ્રંથો પણ ભણ્યા. હમેશાં પોતાના મનમાં આર્યઉન્નતિમાટે વિદ્યાનો વધારો કરવાના વિચારો કર્યા કરતા, તેથી નહીં કર્યું કે જે સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થાય, તે તેથી જનવર્ગ ધર્મકુશળતાને પામી; થોડા કાળમાં તેઓ આગલી ઉન્નતિને પામે, એમ જાણી, સંવત્ ૧૯૩૧ ની સાલમાં “સદ્ધર્મશોધક” નામે એક મંડળી સ્થાપી, તે મહાભારતનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા માંડ્યું અને તે ભારતાર્યપ્રકાશ નામે ચોપાન્યું કાઢી પ્રગટ કીધું. એથી સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી ચોપાન્યારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ પહેલું માન એ શ્રીમંતે લીધું છે; તે સાથે શ્રીવાદિમકી રામાયણનું ભાષાંતર પણ એવણુની સહાયતાથી ચોપાન્યારૂપે પ્રગટ થયું છે. આ કામમાં પૂર્ણ રીતે રોકાયા છતાં ઉમંગથી રસાલંકાર અને પિંગળનો અભ્યાસ કરી કાવ્યરચના પણ કરવા માંડી. સંવત્ ૧૯૩૮ માં “શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા” નું પદ્યમાં ભાષાંતર કરી પોતે છપાવીને ભેટદાખલ આપી આર્યભાઈઓની સારી સેવા બજાવી. વળી ખગોળશાસ્ત્રની ઉમેદ થઈ, તેથી ઉચ્ચ શોધનું મોટું દુરબીન વિલાયતથી મંગાવ્યું; જે પોતાના મહાલક્ષ્મીના બંગલામાં રાખી ગ્રહજ્ઞાન તથા આકાશસૌંદર્યજ્ઞાન મેળવવામાં ગુંથાયા, તેમાં પણ કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું, અને તેનો લાભપણુ બીજાઓને આપ્યાવગર રહ્યા નહાં. પોતે શ્રીમંત છતાં

સાંજસવારનો વખત સરસ્વતી દેવીની સેવામાં રોકી લોકહિતાર્થે કેટલાએક ગ્રંથો પોતે રચ્યા છે, તેમાં છેલ્લા સંવત્ ૧૯૪૩ માં ધણેજ શ્રમ સહન કરી રચેલો “ પ્રમાણસહસ્રી ” નામનો લોકોપયોગી મોટો ગ્રંથ છપાવિ; તેની નકલો સ્કુલ તથા કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓને, પુસ્તકશાળાઓને તથા ખીજ લોકોને ભેટ દાખલ આપી. એટલુંજ નહીં, પણ એ લોકોપયોગી ગ્રંથ હમેશાં લોકોને વાંચવામાં આવે એવા હેતુથી એઓએ એક ચોક્કસ ફંડ કાઢી તેમાંથી દર ચોથે વર્ષે એ ગ્રંથ છપાવી બહાર પાડવો, અને તે ઉપર મુજબ ભેટ આપવો, એવો બંદોબસ્ત કરેલો છે. એઓ જાતે ધણા સદ્ગુણી, સ્વદેશાભિમાની, અને મિલનસાર હતા, તેથી રાજ્યદરબારમાં અને વિદ્વાનમંડળમાં મોટું માન મેળવતા. એઓમાં મોટાઈ, તોછડાઈ અને ગર્વ મુદ્દલ નહોતાં. વળી જેવું સત્યવક્તાપણું એઓમાં હતું તેવું ખીજ થોડાઓમાં જ હશે. એઓના ઉત્તમવિચારના જોરસામાં કેટલીકવાર મુખમાંથી એમ બોલતા કે “ મલયાચલ જડ છતાં પોતાની આસપાસની ઝાડીને સુખડ સરખી કરેછે, અને બીજારીઓ ખીજ જાતના કીડાઓને લાવી ગુણુ અને રૂપે પોતાના સરખા કરેછે. તો આપણે માણસ છઈએ, પરમેશ્વરે આપણામાં બુદ્ધિ આપી છે, અને યોગ્ય સાધનો આપ્યાં છે, તો આપણા દેશમાંથી વહેમ અને મૂર્ખતાને ટાળી સર્વજનને સ્વધર્મી, નીતિમાન, સ્વદેશાભિમાની, પરોપકારી અને પ્રેમશૌર્યવાન કેમ ન કરાય? સ્વાર્થીવિદ્વાનોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને બી-ચારા ભોળીઓને વહેમના ઉંડા કુવામાં ઉતારી દીધા છે, તેનો ઉદ્ધાર કરી ફરીથી ખરેરસ્તે દોરવાનું કોઈ યત્ન કરે તો તે નિષ્ફળ નહીં થાય, પણ કાળ સ-ધનું કરશે. થોડાકાળમાં આર્યવાસીઓ ભગ્નસ્વરૂપે રાજશે.” આવા આવા સ્વ-દેશકલ્યાણના વિચારો હમેશાં પોતાના અંતઃકરણમાં ધ્રુમ્યા કરતા હતા. દયાળુ સ્વભાવનેલીધે કોઈનું જરાપણ દુઃખ એઓથી સહન થતું નહોતું. પોતાના તીર્થરૂપ પિતાની સેવામાં નમ્રસેવકની પેઠે તત્પર રહેતા, તથા પોતાના બંધુઓમાં એક ખીજ પ્રત્યેનો બંધુભાવ સર્વ જનોને આશ્ચર્ય પમાડે એવો દીસતો, તે-સાથે પોતાના મિત્રમંડળના તેમજ ખીજ જનના ખરે રસ્તે મનરંજન કરવામાં એઓ એકા હતા. એવા પરોપકારી સદ્ગુણી નર કેટલાએક માસસુધી માંદગી ભોગવી સંવત્ ૧૯૪૩ ના દુઃખદાયક વૈશાક વદી ૧૪ ને શનીવારે સવારમાં પોતાની ૭૭ વર્ષની જીવાન વયે સ્વર્ગવાસી થયા. એ ઉદાર પરોપકારી શેઠના કવખતના સ્વર્ગવાસથી બંધેય હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. ચોપાન્યાં અને ન્યુસપેપરવાળાઓએ પણ પોતાની લાગણી ઓછી દેખાડી નહોતી. જેઓનો એઓની સાથે નિકટનો સંબંધ હતો, તેઓના અંતઃકરણમાં એઓના કવખતના સ્વર્ગવાસથી પડેલો ધા હજી રૂઝાયો નથી.

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ १ ॥

शंकर.

જે થકી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે, જેમાં લીન થાયછે,

ને જણે કરી ધારણ કરાય છે, તે વિશ્વના અંતર્યામિને નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ નથી, એ નિયમપ્રમાણે આ ગ્રંથ રચવામાં પણ કંઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. તો તે વિષે જાણવું જે, ઘણા વર્ષ થયા મારા વાંચવામાં સંસ્કૃત ગ્રંથો આવતા જવાથી, પ્રાચીન આર્ય પુરુષોના સાર્વજનિક ઉત્તમ વિચારો જાણવામાં આવ્યા. જે ઉપરથી મેં વિચાર્યું કે, સાંપ્રત કાળમાં એ ઉત્તમ વિચારો એક ગ્રંથ રચી તેમાં પ્રમાણ દાખલ જણાવવા સારા છે, કેમકે મનુષ્ય જેટલો ઉપદેશથી સુધરતો નથી, તેટલો પ્રમાણ વાક્ય વાંચેથી સુધરે છે. વળી એ વિચારો અર્વાચીન પ્રજાના વાંચવામાં આવે તો તેને જણાય કે, પ્રાચીન આર્યોએ હમણાના જેવાં સાધન ન છતાં અનેક વિષયસંબંધી કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું? વળી કોઈ પણ વિષય લિધા વગર ગ્રંથની રચના થવાનો સંભવ નથી, માટે કંઈ વિષય લેવો જોઈએ એમ વિચારતાં મેં ધાર્યું કે, કોઈ ચોક્કસ વિષય લેવા કરતાં જો સાર્વજનિક અનેક વિષયો લીધા હોય, તો ગ્રંથ સર્વને ઉપયોગી થાય કેમકે ચોક્કસ વિષયના ગ્રંથો તો જુદા જુદા લખાયલા છે, જેથી જેને જે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા થાય, તેને તે જ્ઞાન તે તે વિષયસંબંધી લખાયલા ગ્રંથ વાંચવાથી મળી શકે છે. પણ અનેક વિષયોને જો એક ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી સમાવ્યા હોય, તો તે એકજ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણાક વિષયનાં મૂળતત્ત્વોનું વાંચનારને જ્ઞાન થાય, ને તે સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે પોતાની મેળે પ્રવર્તે. એવા વિચારથી આ ગ્રંથમાં સૃષ્ટિ, આચાર તથા વિચાર નામે ત્રણ પ્રકરણના પેટામાં, ગ્રંથ બહુ વધી ન જાય રીતે સંક્ષેપથી સાર્વજનિક વિષયસંબંધી લખાણ કર્યું છે. જે કે એ ત્રણે પ્રકરણમાં ઘણા વિષય છે તોપણ તે સર્વનો સમાવેશ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે.

ઐતસ્માદ્વા एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः ।
अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या
ओषधयः । ओषधीभ्योन्नम् । अन्ना-
द्रेतः । रेतसः पुरुषः इति सृष्टिः ॥ २ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉ-
ત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અ-
ગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણિથી પૃથિવી,
પૃથિવીથી ઓષધિ, ઓષધિથી અન્ન, અ-
ન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થ-
યોછે, એ રીતે સૃષ્ટિ ॥ ૨ ॥

ઐસત્યં વદ । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा
प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य
प्रजातंतुं माव्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रम-
दितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुश-
लान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् ।
यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवित-
व्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सु-
चरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इत-
राणीत्याचारः ॥ ३ ॥

સાચું બોલ, ધર્મચરણ કર, વિદ્યાભ્યા-
સમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યા ગુરૂને પ્રિય
ધન આપી પ્રજાતંતુનો ઉચ્છેદ મ કર,
તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્ર-
માદ ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો,
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે
અનિર્દિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં નહિ,
અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય
તે તારે ગૃહણ કરવાં બીજાં નહિ, એ રીતે
આચાર ॥ ૩ ॥

अंकिं कारणं ब्रह्म । कुतः स्म जाता
जीवामः केन । क्व च संप्रतिष्ठिताः
केन सुखेतरेषु वर्तामह इति विचारः ॥४॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપણે
ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણે જીવિયે છિયે?
ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખ-
દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ રીતે વિચાર ॥૪॥

એ રીતે આખા ગ્રંથનો સમાવેશ એ ત્રણ શ્રુતિ વાક્યમાં થઈ શકવાથી આખા
ગ્રંથનો આરંભ તથા ઉપસંહાર પણ એથીજ જાણવો. અને જેને અનેક વિષયસં-
બંધી જ્ઞાન મેલવવા ઇચ્છા હોય તે આ ગ્રંથના અધિકારી જાણવા, ને તેમને તે વિષય-
સંબંધી જે જ્ઞાન થયું, તે રૂપ આ ગ્રંથમાં સંબંધ છે. હાથ વિના લીપિ લખાય નહીં,
ને વાણી વિના ભાષા બોલાય નહીં; તેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, જે કંઈ ગ્રંથો રચા-
યલા છે, તે સર્વ મનુષ્ય રચિત છે; અને મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી જે જે વિષયસં-
બંધી લખાણુ કરે તેમાં તેની ભૂલ થવાનો સંભવ છે. માટે શ્રીમદ્ભાગવતના એકા-
દશ સ્કંધમાં શ્રીદત્તાત્રય મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः
कुशलो नरः । सर्वतः सारमा-
दद्यात्पुण्येभ्य इव षट्पदः ॥ ५ ॥

કુશળ મનુષ્યે સર્વ નાના મોટા શાસ્ત્ર-
માંથી, પુણ્યથી ભ્રમરની પેઠે સાર ગૃહણુ
કરવો ॥ ૫ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણના અઢારમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ મહામુનિયે શ્રીરા-
મને કહ્યું છે કે,

અપિ પૌરુષમાદેયં શાસ્ત્રં ચેયુક્તિ-
બોધકમ્ । અન્યત્તૃણમિવ ત્યાજ્યં
માવ્યં ન્યાયૈકસેવિના ॥ ૬ ॥

અપક્ષપાતિ મનુષ્યે, યુક્તિ બોધક શાસ્ત્ર
સાધારણ પુરૂષે રહેલું હોય, તથાપિ સ્ત્રી-
કારણ; પણ યુક્તિ વિનાનું ઋષિયે કહેલું
હોય, તોય પણ ત્યાગ કરવું ॥ ૬ ॥

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં વાલ-
કાદપિ । અન્યત્તૃણમિવ ત્યાજ્ય-
મપ્યુક્તં પરમેષ્ઠિના ॥ ૭ ॥

કેમકે યુક્તિયુક્ત વચન બાળકથી પણ
ગૃહણ કરવા લાયક છે, ને યુક્તિ વિનાનું
કદી પ્રજાપતિયે કહેલું હોય, તોપણ તૃ-
ણની જેડે ત્યાગ કરવા લાયક છે ॥ ૭ ॥

યોઽસ્મત્તાતસ્યકૂપોઽયમિતિ કૌપં
પિવેત્પયઃ । ત્યક્ત્વા ગાંગં પુરસ્થં
તં કોઽનુશાસ્યતિરાગિણમ્ ॥ ૮ ॥

એમ છતાં પણ જે “આ મારા બાપનો
કુવો છે,” એવા હકથી, પાસે રહેલું ગં-
ગાનું મીઠું જળ મૂકી કુવાનું ખાંડે પાણી
પીએ, તેવા અતિ રાગીને કોણ ઉપદેશ
કરે ॥ ૮ ॥

માટે જેમાંથી થોડા શ્રમે કરી ઘણું જ્ઞાન મળે એવો આ પ્રમાણસહસ્રી ગ્રંથ,
સુર જનો શુદ્ધ મનથી સુધારી વાંચશે, એવી આશા રાખું છું.

તા. ૧૦ માહે ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૮૭.

ગ્રંથકર્તા.

॥ इति प्रस्तावना ॥

॥ अनुक्रमणिका ॥

सृष्टिप्रकरण.

आरंभ पृष्ठ. आरंभ पंक्ति.

उत्पत्तिवर्णन पृष्ठ १ थी ७.

जगतनुं कंઈ पणु कारणु होवुं जेष्ठये...	१	१
सृष्टिनुं कारणु परमात्मा छे.	२	१
परमात्मा सर्वत्र व्यापक छे.	२	१०
परमात्माथी सृष्टिनी उत्पत्ति...	२	३०
परमात्माना अेक देशमां जडांशनी स्थिति	३	१५
परमात्माना सान्निध्यथी जडांशनो विस्तार तथा संकोच.	४	१०
तैत्तिरीय उपनिषद्मां कळाप्रमाणे सृष्टिक्रमनो संभव.	४	३१
सृष्टिनी उत्पत्तिविषे डमणुना विद्वानोनो मत...	६	१८

पृथिवीवर्णन पृष्ठ ७ थी २६.

पृथिवीनो आकार तथा स्थिति.	७	११
पृथिवीना पृष्ठ उपर द्वेद्वार थवामां भूकंपादि कारणु अने भूकंप तथा ज्वा-						
लामुभी थवामां डेतु.	१०	११
काणे करी पृथिवीनुं वधवुं तथा घटवुं अने उष्ण पाणीना जरा थवामां डेतु.	१०	३३
पृथिवीना पृष्ठ उपर सर्व प्राणीनुं वसवुं.	११	२३
पृथिवी तथा पदार्थोमां रहेली आकर्षणशक्ति.	१२	५
पृथिवीना गोणनुं संक्षेपथी वर्णन.	१४	१
पृथिवीनुं पोताना अंग उपर द्वेद्वार.	१७	३
पृथिवी उपर दिवस रात्री थवानुं कारणु.	१८	१०
पृथिवीना पृष्ठ उपर वसता मनुष्योने परस्पर उपर नीचे भांसवुं वृथा छे.	२०	१२
पृथिवीना जुदा जुदा स्थानमां वसता मनुष्यना रंग तथा कृदमां लेद						
होवानुं कारणु...	२१	१६
पृथिवी गोण होवाथी तथा तेनुं भ्रमण थवाथी तेना उपर वसता मनु-						
ष्योने सूर्य तथा नक्षत्रोनुं जुदी जुदी रीते भ्रमण भांसवुं.	२१	२४
पृथिवी पणु सूर्यने इरनारा अडमांनो अेक अड छे.	२३	३२
सर्व अडो सूर्यने इरे छे, पृथिवीने इरता नथी...	२४	१८
सूर्य पोताना आकर्षणथी सर्व अडोने धारणु करी पोतानी आस-						
पास द्वेद्वारे छे...	२५	२२
समुद्रमां भरती ओट थवानुं कारणु....	२६	१

तेजवर्णन पृष्ठ २६ थी ३३.

અહ તથા ઉપગ્રહ સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે...	૨૬	૨૭
ચંદ્રના પ્રકાશની વધઘટ થવાનું કારણ...	૨૭	૩૦
ચંદ્રની પેઠે બુધ, શુક્રના પ્રકાશની પણ વધઘટ થાય છે...	૨૯	૬
સર્વ પ્રકાશનું મૂળ અગ્નિ છે ને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે.	૨૯	૧૭
પ્રકાશનો વેગ.	૩૦	૪
પ્રકાશનું સ્વરૂપ.	૩૦	૧૨
ઈન્દ્રધનુષ તથા સૂર્ય ચંદ્રને ફરતાં કુંડાળાં થવાનું કારણ.	૩૦	૨૭
પદાર્થ પરથી પ્રકાશકિરણોને પાછા વળવાનો તથા તેમને વક્ર થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા ચમત્કાર.	૩૧	૧૫
ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં કારણ તથા ઉષ્ણતાના ધર્મ...	૩૩	૨૩
જલવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૪ થી ૩૬.					
વૃષ્ટિ થવાનું કારણ.	૩૪	૨
મેઘની ગર્જના તથા વિજળી થવાનું કારણ.	૩૫	૧
વરાળના ધર્મ.	૩૫	૧૦
પાણીનું પીગળવું તથા બંધાઈ જવું.	૩૫	૩૨
પાણીમાં પદાર્થ તરવાનું કારણ.	૩૬	૮
પાણીનું સ્વરૂપ.	૩૬	૧૪
વાયુવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૭ થી ૪૦.					
પૃથિવીથી વાયુની ઉંચાઈ.	૩૭	૨
વાયુનાં પરમાણું પારદર્શક છે...	૩૭	૧૨
વાયુનું દબાણ તથા તેથી થતા ચમત્કાર.	૩૭	૧૭
ઉષ્ણતાથી વાયુને પાતળો થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા ચમત્કાર.	૩૮	૩૫
શબ્દ સંભળાવાનું તથા પ્રતિધ્વનિ થવાનું કારણ.	૩૯	૯
વાયુનું સ્વરૂપ.	૩૯	૧૩
પ્રાણીવર્ગવર્ણન પૃષ્ઠ ૪૧ થી ૪૬.					
પ્રાણિયોના ચાર વર્ગ.	૪૧	૧૩
ઉદ્ભિન્ન પ્રાણિનું વિવેચન...	૪૨	૧૪
પૃથ્વી પ્રાણિયોથી સર્વત્ર ભરેલી છે.	૪૩	૧૫
જરાયુજ પ્રાણિના ભેદ.	૪૩	૨૪
અંડજ પ્રાણિયોમાં ભેદ.	૪૩	૩૧
સ્વેદજ પ્રાણિનો ભેદ...	૪૪	૬
ચારે વર્ગના પ્રાણિયોમાં એક બીજાથી ન્યૂનાધિકપણું.	૪૪	૧૫
પૃથ્વી તંથા આકાશના ગુણ...	૪૫	૨૭
ખગોળવર્ણન પૃષ્ઠ ૪૬ થી ૭૭.					
વલ્કન.	૪૬	૨૨

								આરંભ પૃષ્ઠ.	આરંભ પંક્તિ.
ભુધ.	૪૭	૭
શુક્ર.	૪૮	૧
પૃથ્વી	૪૮	૩૧
ઋતુ	૫૧	૩૦
ચંદ્ર	૫૬	૨૦
ગ્રહણ	૬૧	૨૩
મંગળ	૬૪	૭
અલપગ્રહ....	૬૫	૫
બૃહસ્પતિ	૬૫	૧૧
શનિ	૬૬	૧૦
યુરાનસ	૬૭	૧૭
નેપ્ચ્યુન....	૬૮	૫
ધૂમકેતુ	૬૮	૩૨
ખરતા તારા	૬૯	૨૮
સૂર્ય	૭૦	૧૫
તારા	૭૫	૯

ઈશ્વરમહિમા વર્ણન પૃષ્ઠ ૭૭ થી ૮૨.

આચારપ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

સાચું બોલવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨ થી ૫.

સર્વ જન દંડના ભયથી રસ્તે ચાલેછે ... ૩ ૫

અનીતિયે વર્તનાર રાજા તથા વડીલ પણ દંડય છે ... ૩ ૧૭

સત્યનો મહિમા ... ૪ ૧

ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૫ થી ૯.

ધર્મ કોને કેહેવો ... ૫ ૨૭

ધર્મથી ઉચ્ચતા અને અધર્મથી નીચતા પ્રાપ્ત થાયછે ... ૬ ૧૩

ગુણકર્મથી જાતિ ... ૬ ૨૫

વિદ્યાભ્યાસથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૯ થી ૨૭.

વિદ્યાનો મહિમા ... ૯ ૧૦

વિદ્યાવિના મનુષ્યમાં હાડપણ તથા શોભા આવતી નથી ... ૧૦ ૧૬

અધુરું ભણાવવું નહિ ... ૧૧ ૨૩

પુત્રને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવાનો તથા તેને ભણવાનો વખત ... ૧૨ ૩૫

મનુષ્યાદિ પ્રાણિયોનું આયુષ્ય	૧૩	૮
વિદ્યાર્થીને પાળવાના નિયમ... ..	૧૫	૧
શિષ્યપ્રત્યે ગુરુએ દેવી રીતે વર્તવું.... ..	૧૬	૨૯
વિદ્યાદિ ગુણ ગમે તે પાસેથી લેવા... ..	૧૭	૫
વિદ્યાજ ગુરુ થવામાં કારણ છે, જાતી નથી... ..	૧૭	૨૦
અર્થસાહત ભણવું... ..	૧૭	૨૪
પૂર્વના આયોની સ્થિતિ	૧૮	૭
વિનાશકાળે વિપરીતચુદ્ધિ... ..	૧૮	૩૪
આયોયે કઈ ભાષા ભણવાની જરૂર છે	૨૧	૧૫
કસરત કરવાની જરૂર	૨૬	૫
છોકરાની પેટે છોકરીને પણ મન તથા તનની કેળવણી આપવી.	૨૭	૧૦
સ્ત્રીપુરુષને વયમાં આવ્યાનો કાળ	૨૭	૧૪
વિદ્યાભ્યાસ પછી લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૮ થી ૩૨.		
ભણવું તેમ ગણવું... ..	૨૮	૧૬
કન્યાનાં લક્ષણ	૨૯	૧૧
વયમાં આવ્યા પછીજ લગ્ન કરવાં	૨૯	૨૦
લગ્ન કર્યા પેહેલાં વરકન્યાના ગુણાદિની ખાત્રી કરી લેવી.	૩૦	૨૩
વયમાં આવ્યા પછી બ્રહ્મચર્ય પાળી શકતું નથી	૩૧	૧૦
સત્યથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૨ થી ૩૩.		
ધર્મથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૩ થી ૮૧.		
અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધનનું વિવેચન.	૩૩	૨૦
સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પરે ધર્મ	૪૫	૧૩
સ્ત્રીધર્મ	૪૬	૪
પુરુષધર્મ... ..	૫૨	૨૩
પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહિ.	૫૮	૧૩
ઈન્દ્રિયો ધણી બળવાન હોવાથી વશ રહી શકતી નથી.	૬૧	૨૦
અવસ્થા જોઈ ગૃહસ્થાશ્રમી થવું	૬૩	૧૨
પોતાની પ્રજાપ્રત્યે માઆપની ફરજ.	૬૩	૨૯
કુટુંબનું પોષણ કરવું	૭૫	૨૬
અપંગોનું પાલન કરવું	૭૬	૧૧
માતાપિતાદિ વડીલ તથા બંધુઆદિ નાનાપ્રત્યે સ્ત્રીપુરુષની ફરજ.	૭૬	૩૧
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૯૬.		
શારીરિક કુશળ	૮૧	૧૧
આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન.	૮૧	૧૪
નિરોગી લક્ષણ તથા તેમ રહેવાનાં સાધન.	૮૧	૨૪

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

દિનચર્યા	૮૨	૫
વેહેલાં ઉઠી, મળમૂત્રનો ત્યાગ કરી દાતણુ કરવું.	૮૨	૭
વેહેલાં ઉઠવાથી થતો લાભ.	૮૨	૧૫
પ્રભાતવર્ણન	૮૨	૧૮
ચોક્કસ વખતસુધી ઊંઘવાની જરૂર	૮૩	૧
ધણું કરી સર્વ રોગનું કારણ....	૮૩	૩૦
મળમૂત્રાદિ વેગ રોકવા નહિ...	૮૩	૩૪
મળમૂત્રનાં દ્વાર સ્વચ્છ રાખવાં.	૮૪	૨૨
દાતણુ કરવાનું કારણ.	૮૫	૧
સુરમાનું અંજન.	૮૬	૩
વાળ કતરાવવા પણુ છોંટાવવા નહિ ને તેલથી કોમળ રાખવા....	૮૬	૭
કસરત કરવાથી લાભ તથા અતિ કરવાથી ગેરલાભ અને તે કોણે ન કરવી.	૮૬	૧૮
શરીરે તેલનો અભ્યંગ કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું. ...	૮૭	૧૯
શરીર ઉપરનો મેલ કાઢી આનંદરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું	૮૮	૨૦
સ્વચ્છ વસ્ત્ર પેહેરવાં.	૮૯	૧૮
ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું.	૮૯	૨૫
છ પ્રકારનો આહાર...	૯૧	૨૮
છ પ્રકારના રસ તથા તેના ગુણદોષ.	૯૨	૧૨
પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત ગુણ વીર્યાદિ શક્તિ હોય છે.	૯૪	૧૮
અસદ્ગતું ન ખાવું.	૯૪	૨૩
વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેનાં સ્વરૂપ.	૯૪	૩૧
નાનપણથીજ બધા પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે. ...	૯૫	૧૪
તૃષા લાગતાં પાણી પીવું તથા તે પાણી કેવું જોઈએ.	૯૫	૨૯
જમ્યાપછી મુખપ્રક્ષાલન તથા તાંબુલાદિ ભક્ષણ કરી શતપદી કર્યાપછી		
થોડીવાર ડાબે પડખે સુવું.	૯૬	૧૭
દિવસે નિદ્રા ન કરવી પણ કેણે કરવી જોઈએ...	૯૭	૯
દિવસે સ્ત્રીસેવનનો નિષેધ.	૯૭	૨૪
બહાર જવા ત્રણે પાઘડી, જોડા, લાકડી તથા છત્રી ધારણ કરવાથી થતા લાભ.	૯૮	૭
બપોરના સમયનું વર્ણન.	૯૮	૨૭
સાંજના સમયનું વર્ણન	૯૯	૧૦
રાત્રિચર્યા.	૧૦૦	૬
રાત્રિયે હલકું ભોજન કરવું.	૧૦૦	૧૬
સ્ત્રીસેવનવિષે નિયમ...	૧૦૦	૧૯
વખતસર સુવું.	૧૦૩	૧૪.
ઋતુચર્યા.	૧૦૩	૨૮

સ્ત્રીજાતિને પુરૂષ કરતાં વિશેષ પાળવાના નિયમ.	૧૦૬	૪
બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાં.	૧૦૭	૨૫
વૈધ કેવો જોઈએ.	૧૧૦	૧૧
રોગની ઉપેક્ષા કરવી નહિ.	૧૧૧	૭
રોગીએ પશ્ય પાળવું.	૧૧૧	૧૮
શસ્ત્રવૈધ કેવો જોઈએ.	૧૧૧	૨૬
રૂધિરજી છવ છે અને પોતાની નાડીમાં ફરે છે.	૧૧૨	૧૨
કાર્ય સિદ્ધ થવામાં કુદરતની અનુકૂળતાની જરૂર.	૧૧૨	૩૩
છેવટસુધી ઉપાય કરવા.	૧૧૪	૮
ચિંતાથી થતા ગેરલાભ.	૧૧૪	૧૪
રોગીમાટે છેવટપર્યંતના ઉપાય નિષ્ફળ જતાં જ્ઞાનવિચાર...	૧૧૫	૧
રાજનીતિ.	૧૧૬	૨
વિષયુદ્ધાવાની સુખદાયક રાજનીતિ.	૧૧૭	૩
વર્તમાન સમયને લગતી રાજનીતિ.	૧૨૧	૩૩
રાજ્યે રાજનીતિ શીખવી જોઈએ	૧૨૨	૭
રાજવિના પ્રજા નહિ ને પ્રજાવિના રાજ નહિ.	૧૨૨	૨૩
રાજ્યે પિતાની પેઠે પ્રજાનું પાલન કરવું.	૧૨૩	૨
રક્ષણના બદલામાં પ્રજાએ રાજને કર આપવો ને તે કેવો જોઈએ.	૧૨૩	૮
કરના બદલામાં રાજ્યે પ્રજાનું રક્ષણ તથા પાલન કેવી રીતે કરવું	૧૨૫	૧૮
એકલાએ કંઈ બનતું નથી માટે રાજ્યે સારા કાર્યભારી રાખવા...	૧૩૩	૧
રાજ્યે પોતાની વર્તણૂક સારી રાખવી જોઈએ...	૧૩૮	૬
રાજધાની આદિ રચી રાજ્યે કેવી રીતે વર્તવું.	૧૪૦	૧૫
બીજા રાજ સાથે વર્તવાની રીતિ.	૧૪૩	૫
રાજ્યે આપત્તસમય કામ કાઢી લેવું.	૧૪૪	૧૭
જલદી લાવ લઈજવ કરનાર તથા સંદેશો પહોંચાડનાર સાધન રાખવાં.	૧૪૫	૧૭
પ્રજાનું પાલન કરવું એજ રાજનો ધર્મ છે.	૧૪૬	૮
પ્રજાએ રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ.	૧૪૭	૮
આવહારિકનીતિ.	૧૪૭	૧૩
લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવા.	૧૪૭	૧૫
ખેરાકની જરૂર.	૧૪૮	૭
મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારે ધંધે લાગી ધન મેળવવું.	૧૪૮	૧૮
ધંધે લાગવામાં બીજા સાથે ઓળખાણ કરી આશ્રય મેળવવાની જરૂર.	૧૪૯	૧૫
મૈત્રી સંજ્ઞાની કરવી.	૧૫૦	૧૯
• પોતા ઉપર સર્વની પ્રીતિ થાય તેમ વર્તવું.	૧૫૨	૧
મિત્ર ધણા કરવા	૧૫૩	૨૩

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

મિત્રનો પરસ્પરે ધર્મ.	૧૫૪	૧
કામ પડે મિત્રની પરીક્ષા થાયછે	૧૫૫	૨૦
ખરી મિત્રતા થવામાં હેતું તથા દુર્જન મિત્રનો ત્યાગ. ...	૧૫૬	૧
વિયોગ સમય પણ મિત્રને ભૂલવો નહિ.	૧૫૭	૨૮
કોઈપણ પ્રકારનો ધંધો કરવો પણ ભીખ માગવી નહિ. ...	૧૫૮	૧૫
સ્ત્રી, બાળ, રોગ, ચાકર, પશુ, ધન, વિદ્યા તથા સત્સેવા ખાતે બેદરકાર રહેવું નહિ.	૧૫૯	૪
માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભાઈ, પુત્ર, સખા તથા સ્વજનનો વિરોધ કરવો નહિ, બળવાન સાથે સ્પર્ધા કરવી નહિ, અને સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ કરવો નહિ	૧૬૬	૧૭
પોતાના શત્રુ, પોતાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અપ્રીતિ પ્રકાશ કરવાં નહિ... ..	૧૬૯	૧૯
માલ લેવા વેંચવામાં ગરજ તથા પોતાની દીનતા દેખાડવી નહિ, અને કામવિના બીજને ઘેર જાણુ કર્યા વગર જવું નહિ ...	૧૭૦	૨૦
વખત નેમી કામ કરવું પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવું... ..	૧૭૨	૨૭
સદા લાંબો વિચાર કરનાર તથા વખતસર ચેતનાર થવું, પણ સાહસ કરનાર, આળસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થાવું નહિ ...	૧૭૩	૧૮
કાર્ય તથા મનસુબાને ગુપ્ત રાખવા, આપત્ત ટાળે મુંઝાવું નહિ, અને શરણાગતને છોડવો નહિ	૧૭૭	૧૪
કોઈનો અતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ	૧૭૯	૨૮
વૃત્તિહીન, રોગી તથા શોકથી ખીડાયલાને મદદ કરવી અને ઉગ્રદંડી તથા કડવું બોલનાર થવું નહિ... ..	૧૮૧	૨
નષ્ટની ઉપેક્ષા કરવી ને પ્રાપ્તને ગૂંહણુ કરવું અને પારકું કંઈ લેવું નહિ	૧૮૨	૧૯
ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ તથા મોટાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી નહિ	૧૮૩	૬
સંબંધિયોમાં ભેદ પાડવો નહિ	૧૮૪	૧૯
મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધિયોને પોતાના સમાન ગણવા, તથા એ વાત કરતા હોય તેની વચમાં થઈને જવું નહિ	૧૮૫	૧૫
દેશાટન, રાજસભાપ્રવેશ, શાસ્ત્રચિંતન, અને વ્યાપારીની સંગત તથા મૈત્રી કરતા રહેવું	૧૮૬	૨૪
પોતાથી મોટાની બરોબરી કરવી નહિ, સર્પ આઘ્રાદિ પશુ તથા ચોરને આધ કરવા એકલાં જવું નહિ	૧૯૦	૨૩
મારવા આવનારને મારવો, કોઈને વઢાડી મારવા નહિ અને ઘણાના પાળનારની રક્ષા કરવી	૧૯૧	૧૨
પિતાએ પ્રોઠ પુત્રોને જુદા કરી આપવા	૧૯૨	૨૨

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

તરૂણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન કરવાં નહિ	૧૯૪	૧૫
કપટથી બચવાર તથા કોઈની વૃત્તિનો લોપ કરવો નહિ અને મનવડે		
પણ કોઈનું અહિત કરવું નહિ	૧૯૫	૧૮
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી ૨૨૧.		
ધનનો મહિમા	૧૯૬	૨૩
આળસ છોડી ધન સંપાદન કરવું	૧૯૭	૨૫
વિશ્વાસઘાતાદિ અન્યાયથી ધન ન મેળવવું	૨૦૨	૨૩
ધનનો ગર્વ કરવો નહિ	૨૦૩	૧૩
ગરીબને રૂબેરૂ નહિ	૨૦૪	૧૧
દુર્જનની સોબત કરવી નહિ	૨૦૫	૮
વેશ્યાગમનાદિ દુર્વ્યસનમાં પડવું નહિ... ..	૨૦૮	૫
સજ્જનની સોબત કરવી ને ગુણી થવું	૨૧૦	૧
મળેલું ધન કેવી રીતે વાપરવું	૨૧૫	૧
ગળતપરાંત પરોપકાર તથા ભોગ ભોગવવા નહિ	૨૧૬	૨૭
શુભ કર્તવ્ય નિરંતર કરતા રહેવું	૨૧૭	૨૩
કોઈ સાથે વાંધો પડતાં ઘણું કરી સરકાર દરબાર ચડવું નહિ, પણ		
ઘરમેળે કિંવા લવાદોથી કામ પતાવવું	૨૧૯	૧
પાત્રી અવસ્થામાં ધંધાનો મોટો ડોળ કરવો નહિ	૨૧૯	૯
ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમનાં લક્ષણ	૨૧૯	૧૨
યથાશક્તિ ધનવડે ઉપભોગ વા પરોપકાર ન કરવાથી અંતે પશ્ચાત્તાપ થાયછે ૨૨૦		૨૪
અનિદ્ધિત કર્મ આચરવાનો તથા નિદ્ધિત કર્મ ત્યાગવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી ૨૨૭.		
ગુરૂઆદિ વડિલોનાં સારાં આચરણ ગૃહણ કરવા ને દૂરાચરણ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૨૭ થી ૨૨૯.		
બધામાંથી સાર લેવો	૨૨૭	૨૦
ધર્મસ્તુતિ	૨૨૮	૧૦

વિચારમંકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

પ્રશ્ન પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે પૃષ્ઠ ૨ થી ૮.

તર્ક કરી વિચાર કર્યા સિવાય પદાર્થનું યથાર્થપણ જણાય નહિ ...	૨	૧૦
સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનો જડ ચૈતન્યમાં સમાસ થાયછે. ...	૨	૨૨
સ્વભાવવાદ.	૨	૨૬
સામાન્ય ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ.	૩	૧૩

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

સામાન્ય ચૈતન્ય મન, વાણીઆદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ જણાતું નથી. ૩	૨૫
સામાન્ય ચૈતન્ય જડ ચૈતન્યના વિવેકથી જણાઈ શકાય છે. ... ૪	૧૯
સામાન્ય ચૈતન્યની વ્યાપકતા ને તેની સત્તાવડે પ્રાણીઓને જ્ઞાનનો પ્રકાશ. ૫	૧૭
સામાન્ય ચૈતન્ય સચિદાનંદરૂપ કહેવાય છે. ૫	૩૦
સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ ને તે ચૈતન્યના સાન્નિધ્યથી જડાંશનો થતો વૃદ્ધિ સંકોચ. ૬	૯
સામાન્ય ચૈતન્ય અવિનાશી તથા જડાંશ વિનાશી છે. ૬	૨૧
જગતની સત્યતા. ૭	૫
આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા અને શાવડે જીવિયે છિયે પૃષ્ઠ ૮ થી ૧૦. પ્રાણિયોનાં શરીર જડાંશથી અને આત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં છે. ૮	૨૭
એકજ સામાન્ય ચૈતન્યથી ઈશ્વર તથા જીવ થવાનો સંભવ ... ૯	૧૪
ઈશ્વર જણાતો નથી તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ છે. ૯	૨૧
ઈશ્વરેન્દ્રા અનુકૂળ ન હોય તો પ્રાણિયો જીવે નહિ. ૧૦	૮
આપણે ક્યાં રહ્યા છિયે પૃષ્ઠ ૧૦ થી ૧૧.	
આપણે શાથી સુખદુઃખમાં વર્તિયે છિયે પૃષ્ઠ ૧૧ થી ૧૩.	
જ્ઞાની પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી. ૧૧	૮
જેવું કરે તેવું પામે ૧૨	૬
લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમને અનુસરી ચાલવું. ... ૧૨	૧૬
ઈશ્વરને પોતાના લ્લદયમાં જેઈ ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો. ૧૩	૪

ઇત્યનુક્રમણિકા.

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ सृष्टिप्रकरणप्रारंभः ॥

उत्पत्तिवर्णन.

यो देवोऽग्रौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमोनमः ॥ १ ॥

श्वेताश्वતरोपनिषद्

જે દેવ અગ્નિ તથા પાણીમાં છે, જે સમસ્ત લોકને વ્યાપી રહ્યો છે,

જે ઓષધિ તથા વનસ્પતિમાં છે, તે દેવને વારંવાર નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

આ અનંત આકાશમાં આધાર વિના રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષ-
ત્રાદિ અસંખ્ય તેજસ્વી ગોલ, વાયુ, અગ્નિ તથા જલ અને પૃથિવી ઉપરના પર્વત,
વન, નદી, સમુદ્ર તથા નાના પ્રકારના અનેક સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિવર્ગોદિ અ-
પાર અમત્કારવાળા સૃષ્ટ પદાર્થોને જોઈને, કોઈપણ વિદ્વાન્ પુરુષ તેની ઉત્પત્તિસંબંધિ
વિચાર કરે, તો આશ્ચર્ય પામ્યાવગર રહે નહીં; તેના મનમાં આ સૃષ્ટ પદાર્થરૂપ કાર્યનું
કંઈપણ કારણ હોવું જોઈએ એવો વિચાર આવે. કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં પેહેલા અ-
ધ્યાયના બીજા આનંદિકના આરંભમાં કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

कारणाभावात्कार्याभावः ॥ २ ॥ कारण विना कार्यनी उत्पत्ति यती नथी ॥ २ ॥

અનુભવ પણ સર્વને એમજ થયેલ છે, તો આ આશ્ચર્યકારક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કા-
રણ વિના થઈ હોય એમ સંભવતું નથી. માટે સૂક્ષ્મ બીજરૂપ કારણથી જેમ મહાન્
વટ વૃક્ષરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ મનથી જેનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવી શકતું
નથી એવાં કંઈ પણ અદ્ભુત કારણથી આ મહા સૃષ્ટિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ હોય
એમ સંભવે છે. એવિષે આર્ય પ્રજાના અતિ પ્રાચીન ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર વેદના
અંત ભાગમાં સારી રીતે વિચાર કરેલ છે. ઋગ્વેદના એતરેયારણ્યકના ઉપનિષદ ભા-
ગના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीत् ॥ ૩ ॥

સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એક
આત્મરૂપ જ હતું ॥ ૩ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકમાં ઉપનિષદ ભાગના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

આત્મૈવેદમગ્ર આસીત્ ॥ ૪ ॥

આ જગત્ પૂર્વે આત્મા જ હતું ॥ ૪ ॥

૧ળી સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥ ૫ ॥ હે સૌમ્ય, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્
એક જ અદિતીય સત્સ્વરૂપ હતું ॥ ૫ ॥

અથર્વ વેદના ગોપથ બ્રાહ્મણના આરંભમાં પણ એમ જ કહ્યું છે કે,

બ્રહ્મ હવા इदमग्र आसीत् ॥ ૬ ॥ પૂર્વે આ જગત્ બ્રહ્મ જ હતું ॥ ૬ ॥

એ પ્રમાણે વેદમાં સૃષ્ટિનું કારણ એક અદિતીય પરમાત્મા જ કહેલ છે, ને તે જ સર્વે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ અખિલ જગતમાં કારણરૂપે સર્વત્ર ગુપ્ત રહેલ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ૭ ॥

એક જ દેવ સર્વ પ્રાણીને વિષે ગુપ્ત રહેલ,
સર્વ વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીને અંતરાત્મા, ક-
ર્મનો અધિષ્ઠાતા, સર્વ ભૂતમાં વસનાર, સ-
ર્વનો સાક્ષી અને સર્વને ચેતન આપનાર કેવળ
નિર્ગુણ છે ॥ ૭ ॥

તેમ જ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પાંચમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो,
यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि
शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ૮ ॥

જે સર્વ ભૂતમાં રહેતાં સર્વ ભૂતથી
જુદો છે, જેને સર્વ ભૂત જાણતા
નથી, જેનું સર્વ ભૂત શરીર છે,
જે જુદો રહીને સર્વ ભૂતને નિ-
યમમાં રાખે છે, એ તારો અંતર્યામી
આત્મા અમર છે ॥ ૮ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ કહેલ છે કે,

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥ ૯ ॥

તે તેજસ્વી તથા મૂર્તિ રહિત પુરુષ,
બાહ્ય તથા માંહે રહેનાર, અજન્મા
પ્રાણ તથા મનની ઉપાધિ રહિત,
શુદ્ધ અને માયાથી પર છે ॥ ૯ ॥

તે જ પરમાત્માથી આકાશાદિ પંચમહાભૂત સૃષ્ટિ ક્રમેકરી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે.
કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ,
આકાશાદ્વાયુઃ, વાયોરગ્નિઃ, અગ્નેરાપઃ,
અદ્ભ્યઃ પૃથિવી, પૃથિવ્યા ઓષધયઃ,
ઓષધીભ્યોઽન્નં, અન્નાદ્રેતઃ, રેતસઃ
પુરુષઃ ॥ ૧૦ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધી, ઓષધીથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય, અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે ॥ ૧૦ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,
યથાગ્નેર્વિસ્ફુલિંગા વ્યુચ્ચરંત્યેવમેવાસ્માદા-
ત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ
સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચ્ચરંતિ ॥ ૧૧ ॥

જેમ અગ્નિથી તણખા ઉડે છે, તેમજ આ આત્માથી સર્વપ્રાણ, સર્વલોક, સર્વદેવ તથા સર્વ ભૂત નીકળે છે ॥ ૧૧ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,
એતસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ।
સ્વં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ૧૨ ॥

આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઈન્દ્રિય, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૨ ॥

પણ પરમાત્મા નિરાકાર છે, ને સ્રષ્ટિ આકારવાળી છે, અને નિરાકારમાંથી આકારવાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ગૌતમ મુનિના ન્યાય દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

વ્યક્તાદ્વ્યક્તાનાં પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

દેખાતી વસ્તુથી દેખાતી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૧૩ ॥

એજ દર્શનના એજ અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,
મૂર્તિમતાં ચ સંસ્થાનોપપત્તેરવયવસ-
જ્ઞાવઃ ॥ ૧૪ ॥

મૂર્તિમાન પદાર્થોની સ્થિતિ હોવાથી પરમાણુરૂપ અવયવનો સદ્ભાવ છે ॥ ૧૪ ॥

વળી કણાદમુનિપ્રણીત વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ ॥ ૧૫ ॥

કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ જોયો છે ॥ ૧૫ ॥

એ નિયમ પ્રમાણે આ પરિદેશ્યમાન જગતરૂપ કાર્ય અવયવવાળું છે, તો તેનું કારણ પણ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. માટે સન્નિવૃત્તિનંદરૂપ નિરવયવ પરમાત્માના એક દેશમાં જડરૂપ માયાની સ્થિતિ કહી છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડલના નેવુમા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે,

પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં
દિવિ ॥ ૧૬ ॥

આ પરમાત્માના સ્વપ્રકાશરૂપમાં એક અંશ સર્વ વિશ્વ છે, ને ત્રણ અંશ અમૃત છે ॥ ૧૬ ॥

શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે કે,

દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્ત્તૈ ચૈવામૂર્ત્તૈ જગતરૂપે મૂર્ત્તિમાન્ અને આત્મરૂપે અ-
ચ ॥ ૧૭ ॥ મૂર્ત્તિમાન્ એમ બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે ॥ ૧૭ ॥

અર્થવે વેદના નૃસિંહ ઉત્તરતાપનીમાં કહ્યું છે કે,

અનુભૂતેર્માયા ચ તમોરૂપા અનુભૂતેસ્તદેત- અનુભવથી માયા તમોરૂપ છે, ને તેનું
જ્ઞર્દ મોહાત્મકમ્ ॥ ૧૮ ॥ સ્વરૂપ જડ તથા મોહાત્મક છે ॥ ૧૮ ॥

વૈશેષિક દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

સદ્કારણવન્નિત્યમ્ ॥ ૧૯ ॥

તસ્ય કાર્ય લિંગમ્ ॥ ૨૦ ॥

કારણભાવાત્ કાર્યભાવઃ ॥ ૨૧ ॥

કારણુ વગરનું પરમાણુરૂપ સત્ નિત્ય છે ॥ ૧૯ ॥

તે પરમાણુનું કાર્ય દૃશ્ય વસ્તુ છે ॥ ૨૦ ॥

કારણુ હોવાથી કાર્ય થાય છે ॥ ૨૧ ॥

એ જડરૂપ માયા નિરંતર નિર્વિકાર પરમાત્માના સાન્નિધ્યથી કાળેકરી બીજમાંથી
વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વિસ્તાર તથા સંકોચને પામે છે. વિસ્તાર સમય આ
દૃશ્ય જગતરૂપ થાય છે, ને સંકોચ સમય અદૃશ્ય પરમાણુરૂપે રહે છે. મુંડકોપ-
નિષદના પ્રથમ ભાગમાં કહેલ છે કે,

યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ યથા પૃથિ-
વ્યામોષધયઃ સંભવંતિ । યથા સતઃ પુરુ-
ષાત્ કેશલોમાનિ તથાઽક્ષરાત્ સંભવતીહ
વિશ્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

જેમ કરોલિયો તંતુને સૃજે છે, ને ગૃહાણુ
કરે છે, જેમ પૃથિવીમાં આમોષધી ઉત્પન્ન
થાય છે, જેમ જીવતા પુરુષથી કેશ તથા
લોમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અક્ષર માયાથી
આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૨૨ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૯ મા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્થાયતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાનેન કૌંતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૨૩ ॥

મારા આત્મસ્વરૂપના સાન્નિધ્યથી માયા
ચરાચર વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે, હે અર્જુન,
એજ હેતુથી વારંવાર જગત્ ઉત્પન્ન થા-
ય છે ॥ ૨૩ ॥

તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।
તસ્યાવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ૨૪

માયાને પ્રકૃતિ જાણવી અને માયાવીને
મહેશ્વર જાણવા. તે મહેશ્વરના અવયવે
કરી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૪ ॥

પણ એ માયા સ્વભાવે જડ હોવાથી સ્વતંત્ર રહી કંઈ પણ કરી શકતી નથી, ત-
થાપિ નિત્ય સન્નિવદાનંદરૂપ પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે, તેથી વિસ્તાર તથા સંકોચને પામી
શકે છે; માટેજ આ દૃશ્ય જગત્ પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ હતું, ને બ્રહ્મથીજ થયું છે, એમ વેદના
ઉપનિષદોમાં કહેલ છે. માટે તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યા પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ
સંભવે છે. એજ ઉપનિષદની એજ વલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ ॥ ૨૫ ॥

સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે ॥ ૨૫ ॥

અને કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે જેના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા પરમાત્માવિના આકાશની સ્થિતિ સંભવતી નથી. કેમકે આકાશ અનંત છે, તે અનંત આત્માવિના રહી શકે નહીં; માટે આત્માથી આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. જેકે આકાશ કંઈ પરમાત્માથી જુદી વસ્તુ નથી, તોપણ કોઈ એ અથવા તેથી વધારે વસ્તુની વચ્ચેનો અવકાશ પ્રકાશ અને તિમિરની ઉપાધિવડે દેખાય છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે. આકાશમાં સૂક્ષ્મ બીજરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના સાન્નિધ્યથી વૃદ્ધિ પામીને પ્રથમ વાયુરૂપ થઈ. તે વાયુ આકાશવિના રહી શકતો નથી, માટે તેની આકાશથી ઉત્પત્તિ કહી છે. તેમ અગ્નિ વાયુવિના ઠરી જાય છે, જેમ કે દીવા ઉપર માટી અથવા ધાતુનું પાત્ર ઢાંકવામાં આવે, તો તે તરત પાત્રની પોલાણમાંનો વાયુ બળી જતાં, બીજે બાહારનો વાયુ ન મળવાથી ઠરી જાય છે; પણ જે પાત્રમાં છિદ્ર હોય, તો તે દ્વારા બાહારનો વાયુ પ્રાપ્ત થવાથી ઠરી જતો નથી, માટે અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થએલો ભાંસે છે; અર્થાત્ વાયુમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અગ્નિ વિશેષ રૂપ થએલ છે. તેમજ અગ્નિવિના જલ પણ પ્રવાહિરૂપે રહી શકે નહીં, ને ઘટ બની રૂપાંતરને પામી જાય, માટે તે અગ્નિનું કાર્ય જણાય છે; અર્થાત્ અગ્નિમાંજ આબરૂપે રહેલ જલ શીતતાને પામી વિશેષતાને પામેલ છે. એજ રીતે જલવિના પૃથિવીની સ્થિતિ પણ રહી શકતી નથી, કેમકે તે વિના ભીનાસનો નાશ થતાં, સૂર્ય તથા પૃથિવીના પેટમાંની ઉબળતાવડે પૃથિવીના ગોળનો સમગ્ર નાશ થાય, માટે પૃથિવી જલનું કાર્ય ધરે છે; અર્થાત્ જલમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પૃથિવી વિશેષપણાને પામેલ છે. જેમ દહીંમાંનો શીણરૂપ કઠિણ ભાગ હણાવાથી માખણ થાય છે, તેમ જલથી પૃથિવી થયેલી છે. શુકલ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પેહેલા અધ્યાયના બીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

તદ્યદર્પાં શર આસીત્તત્સમહન્યત સા પૃ- પાણીમાં જે કઠણ ભાગ હતો તે હણા-
થિવ્યમવત્ ॥ ૨૬ ॥ થાથી ઘટ બની પૃથિવી થઈ છે ॥ ૨૬ ॥

અનુભવમાં પણ આવે છે કે, પક્ષીના ઇંડાંમાં પાણી જેવો રસ હોય છે, તે ઘટ બની પક્ષીનું શરીર થાય છે; તેમ પાણીમાં રહેલ પૃથિવીના સૂક્ષ્મ પરમાણું ઘણેક કાળે ઘટ બની પૃથિવીરૂપ થએલ સંભવે છે. હવે પૃથિવીથી વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; કોઈપણ ક્ષાર વગરના સ્થાનથી સુકી માટી લઈ તેઉપર પાણી સીંચ્યા કર્યું હોય, ને તે માટી હવા તથા પ્રકાશમાં રાખી હોય, તો કાળેકરી તેમાં વનસ્પતિ થાય છે. તો પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાન ઉપર વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે, હવા ભેદે-કરી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વનસ્પતિની સ્થિતિ પૃથિવી વિના રહી શકતી નથી, માટે તે પૃથિવીનું કાર્ય છે; અર્થાત્ પૃથિવીમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વનસ્પતિ વિશેષતાને પામેલ છે. તેમ અન્નની સ્થિતિ વનસ્પતિ વિના બની શકે નહીં, ને અન્ન વનસ્પતિથી થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ વનસ્પતિમાંજ

સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અન્ન વિશેષરૂપ થાયછે. તેજપ્રમાણે વીર્યની સ્થિતિ અન્ન વિના બની શકતી નથી એ સર્વના જાણવામાં છે, માટે અન્નથી વીર્ય થાયછે; અર્થાત્ અન્નમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વીર્ય વિશેષપણાને પામેછે. અને વીર્ય વિના પુરૂષની સ્થિતિ રહી શકતી નથી ને વીર્યથી પુરૂષની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે, માટે પુરૂષ વીર્યનું કાર્ય છે; અર્થાત્ વીર્ય-માંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પુરૂષ વિશેષતાને પામેલ છે. હમણાં જેમ સર્પ, વીંછી, ખ-જુરા, દેડકા તથા મત્સ્યાદિ નાહાના મોહોટા અનેક પ્રકારના જીવજંતુઓ, પ્રથમ પ-દાર્થોનો સંયોગ બની તે સડવાથી ઉત્પન્ન થાયછે, ને તે પછી તેમનામાં મૈથુન ધર્મ જેવામાં આવેછે, તેમ પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી નાના પ્રકારના મનુ-ષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનાં જેડલાં પણ પદાર્થોનો સંયોગ થઈ તે સડવાથી ઉત્પન્ન થયાં હશે. તેમ થવાને તે સમયનાં હવા, પ્રકાશ તથા પાણી અનુકૂલ હશે. પછી તે ઉ-ત્પન્ન થએલ જંગમ પ્રાણિયોમાં મૈથુનધર્મ હોવાથી, તેમની વસ્તીનો વધારો થયેલો છે. હવે પ્રથમ પ્રત્યેક જાતના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનું એક એક જેડલું ઉત્પન્ન થયું કે, પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી અનેક જેડલાં થયાં, તેવિષે કંઈ નિ-શ્ચય કેહેવાનું નથી. કેમકે શાંત સમુદ્રમાં આવેલા ઘણા છેટેના ટાપુઓમાં પણ ત્યાંની હવાપ્રમાણે નાના પ્રકારનાં જંગમ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાયછે, જેવાં અહીં થતાં નથી. તે જ એક એક જેડલાંથી પૃથિવી ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ થઈ હોય, તો તે ટાપુઓમાં પૂર્વે તેમને કોણ મુકવા ગયો હશે! ને પૃથિવી ઉપર સર્વત્ર એક સરખાં પ્રાણિયો કેમ દેખાતાં નથી! એ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા ક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એવિષે હમણાના વિદ્વાનો પણ આ પ્રમાણે કહેછે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ પૃ-થિવી વાયુરૂપ હતી. તે વાયુ અગ્નિરૂપ થઈ અતિ ઉજ્જ્વળ પ્રવાહિ પિંડરૂપે પૃથિવી થયો. તે સમય કોઈ પણ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિ પૃથિવી ઉપર ન હતાં. પછી સ-મય જતાં તેમાં રહેલી ઉજ્જ્વળતા કિરણેકરી અનંત આકાશમાં પ્રસરી જવાથી અને તે વારંવાર જલની વૃષ્ટિવડે હજારોથી કંઈ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમ એક આવરણરૂપ પુટવાળી થઈ. તે પછી વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે તે ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં ને નાશ પામ્યાં. એમ વારંવાર થવાથી ઘણે કાળે તેમના રૂપાંતરે-કરી પૃથિવી અનેક આવરણવાળી થઈ ને પ્રાણિયોને વસવા યોગ્ય થઈ, તેથીજ હમણા કોઈ પણ ઠેકાણે પૃથિવીને ખોદી જતાં અનેક જાતના પાષાણ મૃત્તિકાદિના થરો જો-વામાં આવેછે. પૃથિવી ઉપર મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણિયોથી છેલ્લી થયેલી છે. જે ક્રમે આ પૃથિવી વાયુથી થયેલી છે, તે ક્રમે વા તેથી કંઈ ફેરફારથી આ અનંત આકા-શમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ અસંખ્ય ગોળ વાયુથી થયેલા છે. બૃહદા-રણ્યક ઉપનિષદના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

વાયુરેવ વ્યષ્ટિર્વાયુઃ સમષ્ટિઃ ॥ ૨૭ ॥

વાયુજ પ્રથકરૂપ તથા વાયુજ અખિલ-રૂપ છે ॥ ૨૭ ॥

તેમ શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૧૩ મા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરે યક્ષને કહ્યું છે કે,

વાયુઃ સર્વમિદં જગત્ ॥ ૨૮ ॥

આ સર્વ જગત્ વાયુ છે ॥ ૨૮ ॥

હવે જેમ આ પૃથિવી ઉપર હવા ભેદેકરી અનેક પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમા-
ત્મક પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલીછે, તેમ આકાશમાં દેખાતા અસંખ્ય તેજસ્વી ગોળ ઉ-
પર પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી હશે. જ્યારે આ પૃથિવી ઉ-
પરની થોડામાં થોડી જગ્યા પણ કોઈપણ જાતિના સૂક્ષ્મ જીવ વગરની નથી, તો
આ પૃથિવીથી કેટલાક ઘણા મોહોટા, કેટલાક નાના તથા કેટલાક તેના જેવડા ગોળો
પ્રાણિઓની વસ્તિ વગરના હોય એમ મનાતું નથી.

એ રીતે ચતુર્વંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
પેહેલું ઉત્પત્તિ વર્ણન.

॥ પૃથિવી વર્ણન ॥

હવે જેની ઉપર આપણે વસિયે છીએ, એવી આ પૃથિવીવિષે પ્રથમ વિચાર કરવામાં
આવે છે. આ પૃથિવી ગોળાકાર છે. ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના તેતરીશમા સૂક્તની
આઠમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

ચક્રાણાસઃ પરીણં પૃથિવ્યાઃ ॥ ૨૯ ॥ પૃથિવીની પરિધિને ફરતાં ફરતાં ॥ ૨૯ ॥

વળી સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મધ્યે સમંતાદંડસ્ય ભૂગોલો વ્યોમ્નિ તિષ્ઠતિ ।

બિભ્રાણઃ પરમાં શક્તિં બ્રહ્મણો ધારણાત્મિકાં ૩૦

ચોમેરથી બ્રહ્માંડની મધ્યે રહેલો
ભૂગોળ, બ્રહ્મની પરમ એવી ધા-
રણાત્મક શક્તિને ધારણ કરતાં
આકાશમાં રહેછે ॥ ૩૦ ॥

તેમ આર્યસિદ્ધાંતના ગોળ પાદમાં કહ્યું છે કે,

વૃત્તભંપંજરમધ્યે કક્ષ્યા-

પરિવેષ્ટિતઃ સ્વમધ્યગતઃ ।

મૃજ્જલશિખિવાયુમયો ભૂગોલઃ

સર્વતો વૃત્તઃ ॥ ૩૧ ॥

ગોળ એવાં નક્ષત્ર પંજરની મધ્યમાં ચં-
દ્રાદિના માર્ગે કરી વિંટાયેલો અને આકા-
શની વચ્ચેમાં રહેલો પૃથિવી, જલ,
તેજ તથા વાયુમય ભૂગોળ ચોમેરથી
ગોળ છે ॥ ૩૧ ॥

તેમજ ભાસ્કરાચાર્યકૃત સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

ભૂમેઃ પિંડઃ શશાંકજ્ઞકવિરવિકુજેજ્યાર્કિ-
નક્ષત્રકક્ષાવૃત્તૈર્વૃત્તો વૃતઃ સન્ મૃદનિલસ-
લિલવ્યોમતેજોમયોઽયમ્ । નાન્યાધારઃ
સ્વશક્ત્યૈવ વિયતિ નિયતં તિષ્ઠતીહાસ્ય-
પૃષ્ઠે નિષ્ઠં વિશ્વં ચ શશ્વત્ સદનુજમનુજા-
દિત્યદૈત્યં સમંતાત્ ॥ ૩૨ ॥

ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગલ, ગુરુ, શનિ
તથા નક્ષત્રોના વર્તુલ માર્ગે કરી વિંટા-
યેલો અને કોઈ બીજાના આધાર વગરનો,
પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ-
મય આ ભૂમિનો પિંડ, ગોળાકાર થઈ
પોતાની શક્તિવડેજ આકાશમાં નિરંતર
રહેછે. એના આ પૃષ્ઠ ઉપર દાનવ, મા-
નવ, દેવ તથા દૈત્યો સહિત વિશ્વ ચોમેર
રહેલું છે ॥ ૩૨ ॥

એજ પ્રમાણે જ્યોતિષના બીજા બ્રહ્મ સિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં પૃથિવી ગોળ કહી છે. વિચાર કરિયે તો પ્રતિ દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોળ પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમ દિશામાં જઇને પાછા પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામે છે, માટે પૃથિવી અનંત નથી, પણ એક પરિચિત્ત એટલે હદવાળો પદાર્થ છે, ને આકાશમાં નિરાધાર રહેલ ભાસે છે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

भपंजरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या
कुरिति प्रतीतिः ॥ ३३ ॥

નક્ષત્ર પંજરનું ભ્રમણ દેખાવાથી પૃથિવી
આધાર વગરની છે, એમ જણાય છે ॥૩૩॥

ને આધાર હોય તો આ પ્રમાણે ભાસ્કરે ત્યાં શંકા કરેલ છે,

मूर्तो धर्ता चेद् धरित्र्यास्ततोऽन्य-
स्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था ।

अंत्ये कल्प्या चेत्स्वशक्तिः किमाद्ये

किं नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ॥ ३४ ॥

પૃથિવીને ધારણ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન
પદાર્થ હોય, તો તે પદાર્થને ધરનાર કોઈ
બીજો હોવો જોઈએ, અને તેને ધરનાર
ત્રીજો, ને એ રીતે વળી તેને ધરનાર
ચોથો હોવો જોઈએ! એમ થતાં અનવસ્થા
એટલે જનો છરો આવે નહિ એવો દોષ
પ્રાપ્ત થાય છે. માટે શું છેલ્લામાં સ્વશક્તિ
કલ્પવી! એમ હોય તો પેહેલામાં શું
કામ નહિ! અર્થાત્ પૃથિવીનીજ સ્વશક્તિ
છે, કારણ તે ઈશ્વરની આઠ મૂર્તિમાંની
એક મૂર્તિ છે ॥ ૩૪ ॥

એ ઉપરથી પૃથિવીનું પરિચિત્તપણું સિદ્ધ થતાં ગોળાકારપણું પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. કોઈ યાત્રાલુ પુરૂષ પૃથિવીના કોઈ પણ સ્થાનથી પૂર્વ દિશામાં સન્મુખ જતાં પ્રવાસ કરે, તો તે પાછો તેજ સ્થાને આવે છે, એમ સાંપ્રત એટલે હમણાના કાળમાં અનુભવ કરાય છે, તેથી પૃથિવી પૂર્વ પશ્ચિમ ગોળાકાર લાગે છે. દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી પણ પૃથિવી ગોળ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मैरुं प्रयास्यतः ।
निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते ३५

પૃથિવીની ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ટોચની
સન્મુખ જનારા પુરૂષને, તે તે દિશાને
ધ્રુવનો તારો ઉંચે અને નક્ષત્રમંડળ નીચે
થતાં દેખાય છે. તેમ ત્યાંથી પૃથિવીની
વર્તુલ મધ્યરેખાના પ્રદેશ સન્મુખ આવ-
નારને તેથી ઉલટું દેખાય છે અર્થાત્ ધ્રુવ
નીચે ને નક્ષત્રમંડળ ઉંચે થતાં દેખા-
ય છે ॥ ૩૫ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉદગ્ધિશં યાતિ યથા યથા નર-
સ્તથા તથા શ્વાન્નતમૃક્ષમંડલમ્ ।
ઉદગ્ધુવં પશ્યતિ ચોન્નતં ક્ષિતેઃ ॥ ૩૬ ॥

જેમ જેમ પુરૂષ ઉત્તર દિશામાં જાયછે,
તેમ તેમ નક્ષત્ર મંડળને આકાશથી ન-
મતું અને ઉત્તર ધ્રુવના તારાને પૃથિવીથી
ઉંચે દેખે છે ॥ ૩૬ ॥

પૃથિવી દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી ગોળ હોય તોજ એમ દેખાય, બીજી રીતે હોય તો
દેખાય નહીં. વળી સપાટ પ્રદેશમાં ઉભેલો પુરૂષ, કોઈ પણ દિશાથી દૂરનાં ગૃહ વૃ-
ક્ષાદિને જોય તો, તેને પ્રથમ તેમના ઉપલા ભાગ જોવામાં આવે છે. પછી જેમ જેમ
તે પુરૂષ તે ગૃહ વૃક્ષાદિની પાસે જતો જાય, તેમ તેમ તેને તેમના નીચલા ભાગ જો-
વામાં આવે છે. તેમ પૃથિવીની કોઈ પણ દિશામાં સમુદ્રના કિનારા પાસે આવેલ
વાહાણુમાંના કુવા ઉપર બેસનારા મનુષ્યને, વાહાણુના તુલક ઉપર બેસનાર મનુષ્યથી
પ્રથમ કિનારા ઉપરના પર્વત વૃક્ષાદિ દેખાય છે; પૃથિવી સપાટ હોય તો એમ થવું ન
જોઈએ, પણ સર્વને એક સરખી રીતે દૂરના પદાર્થો દેખાવા જોઈએ. વળી ધણે છોટા
ઉંચા પર્વત વૃક્ષાદિ પણ દૃષ્ટિ પડવા જોઈએ. લક્ષ્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સમતા યદિ વિદ્યતે શ્રુવ-
સ્તરવસ્તાલનિભા બહૂચ્છયાઃ ।
કથમેવ ન દૃષ્ટિગોચરં નુરહો
યાંતિ સુદૂરસંસ્થિતાઃ ॥ ૩૭ ॥

પૃથિવી જો સપાટ હોય તો ધણે દૂર ર-
હેલા તાલ વૃક્ષ સમાન ધણા ઉંચા વૃક્ષો
મનુષ્યની દૃષ્ટિએ કેમ પડતા નથી ! ॥ ૩૭ ॥

તેમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યદિ સમા મુકુરોદરસન્નિભા
ભગવતી ધરણી તરણિઃ ક્ષિતેઃ ।
ઉપરિ દૂરગતોઽપિ પરિભ્રમન્
કિમ્ નરૈરમરૈરિવ નેક્ષ્યતે ॥ ૩૮ ॥

જો ભગવતી પૃથિવી દર્પણના ઉદર જેવી
સપાટ હોય, તો તેની ઉપર ફરતો સૂર્ય દૂર
ગયેલો હોય તોપણ ઉત્તર ટોચવાસી જ-
નોની પેઠે મધ્યપ્રદેશવાસી જનોને કેમ
દેખાતો નથી ! ॥ ૩૮ ॥

યદિ નિશાજનકઃ, કનકાચલઃ
કિમ્ તદંતરગઃ સ ન દૃશ્યતે ।
ઉદગયં નનુ મેરુરથાંશુમાન્
કથમુદેતિ ચ દક્ષિણભાગકે ॥ ૩૯ ॥

જો રાત્રિ ઉત્પન્ન કરનાર મેરુપર્વત હોય,
ને સૂર્ય તેણેકરી ઢંકાયેલો હોય, તો તે
મેરુ કેમ દેખાતો નથી ! જો એ મેરુ ઉ-
ત્તર દિશામાં હોય, તો સૂર્ય દક્ષિણ ભા-
ગમાં કેમ ઉદય પામે છે ! ॥ ૩૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, પૃથિવી સર્વ દિશાથી ગોળ છે, તથાપિ સમાન
અને ચક્રાકાર દેખાયછે, તેનું કારણ સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પકાયતયા લોકાઃ સ્વસ્થાનાત્સર્વતોમુખમ્ ।

પર્યંતિ વૃત્તામપ્યેતાં ચક્રાકારાં વસુંધરામ્ ॥ ૪૦ ॥

પૃથિવી ગોળછે તથાપિ એને શ-
રીરના અદ્વપપણાયેકરી લોકો પો-
તાના સ્થાનથી ચારેકોર ચક્રાકાર
હેબેછે ॥ ૪૦ ॥

તેમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

સમો યતઃ સ્યાત્પરિધેઃ શતાંશઃ
પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તનીયાન્ ।
નરશ્ચ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃત્સ્ના સમેવ
તસ્ય પ્રતિભાત્યતઃ સા ॥ ૪૧ ॥

પૃથિવી મોહોટી છે ને મનુષ્ય અતિ ના-
હાનું છે, અને પૃથિવીના ઘેરાવાનો સૈકડામો
અંશ સરખોછે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉ-
પર વસનાર મનુષ્યને સમગ્ર એટલે આખી
પૃથિવી સરખી હોય એમ હેખાયછે ॥ ૪૧ ॥

એ પ્રમાણે પૃથિવી ચોમેરથી ગોળ છે ખરી, પણ તેઉપર પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો હોવાથી ઉંચી-નીચી છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી છે, અને મધ્યમાં ઉપસેલી છે. પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરેછે કે, પૃથિવીના પેટમાં ગંધક તથા સુરોખાર વિગેરે જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થો છે, તેમની સાથે કોઈ યોગથી ઉબ્જતાનો સંબંધ થતાં તે વરાળરૂપ થઈ, અથવા જલના પરમાણુ પણ પૃથિવીના પડોને ભેદીને તેના પેટમાંના ઉબ્જુ રસ સાથે સંયોગ પામવાથી વરાળ-રૂપ થઈ, પોતાની પ્રસરણશક્તિવડે પૃથિવીના પૃષ્ઠને કંપાવી એટલે ભૂકંપ કરીને જ્યાં ત્યાં ઉંચા નીચા કરી નાખેછે, જેથી પર્વતાદિ થાયછે. કોઈ ઠેકાણે તે વરાળ સંકોચા-યાથી પૃથિવીના પૃષ્ઠને ભેદી નાખેછે, જેથી તોપ કુટવા જેવો મોહોટો શબ્દ થઈ, તે વરાળ સાથે પૃથિવીમાંના ઉબ્જુ રસ બહાર આવેછે, જે ઠરી જતાં ગોળ પથ્થરરૂપ ટેકરા બની જાયછે, અને ભેદ પામી છિદ્રરૂપ થયેલ ભૂપૃષ્ઠ જ્વાલામુખી કહેવાયછે. એ પ્રમાણે કાળેકરી ભૂકંપથી પૂર્વના પર્વત, ટેકરા, જ્વાલામુખી, ખાડા તથા ખીણો થયેલી છે, જેવાં કાર્ય થવાનો હમણા પણ કોઈ કોઈ વેળા અનુભવ થાયછે. જ્યારે ભૂકંપ જ્વેરમાં થાયછે, ત્યારે જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થલ ત્યાં જલ કરી નાખેછે. વળી પર્વતાદિ ઉંચા ભાગ ઉપર પ્રતિવર્ષે વૃષ્ટિ થવાથી, નીચાણુ પ્રત્યે વેહેવાના સ્વભાવને લીધે, જલની નાનાપ્રકારના પ્રવાહરૂપ નદિયો બની આગળ જતાં મળી જઈ મોહોટી નદીરૂપ થઈને સમુદ્રમાં મળી જાયછે; તેના પ્રવાહના પ્રતિવર્ષે નાનાપ્રકારના આઘાત-વડે તથા કંઈ કારણુમાટે મનુષ્યથી પણ પૃથિવી ખાડાવાળી થયેલી છે, જેમ હમણા પણ થતું જોવામાં આવેછે. પૃથિવી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી અને મધ્યમાં ઉપસેલી થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ કહેછે કે, જેમ કોઈ થોડા નરમ પદાર્થને ફેરવ્યો હોય, તો તે બાજુમાંથી ચપટો થઈ મધ્યમાં ઉપસી આવેછે, તેમ પૃથિવી પણ પૂર્વે જ્યારે નરમ હશે ત્યારે તેને સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાના અંગ ઉપર ફરવાની ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી, મધ્યમાં ઉપસેલી તથા બાજુમાંથી ચપટી થઈ છે. એવા પ્રકારના ભૂગો-લની પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિ થાયછે, કેમકે એના ઉપર સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણીયોના

વારંવાર ઉત્પત્તિ લય થવાથી એના પરમાણુમાં વધારો થાયછે; ઉપરાંત આકાશમાંના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પ્રતિવર્ષે આકર્ષણથી એને આવી મળેછે, જેથી જાણુ-વામાં આવતું નથી એવી રીતે ચોમેરથી એનું કદ વધતું જાયછે. ભૂગર્ભશાસ્ત્ર જાણુ-નારા કહેછે કે, પૃથિવીના પૃષ્ઠથી આસરે દશથી પંતર કોશ નીચે એટલી તો ગરમી છે કે પૃથિવીની સપાટી ઉપરની કંઈ પણ વસ્તુ તે ઠંડાણે પીગળી શકેછે. માટે પૃથિ-વીના ગર્ભમાં ઉજ્જુ રસ છે, જે કંઈ કારણથી ગંધકાદિ જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થના સંયોગને લીધે ભૂકંપ તથા પાણીના ઉજ્જુ ઝરા થવાનું પણ કારણ છે, તે ઉપર કાળેકરી થરો થઈ પૃથિવી વધીને હમણાની સ્થિતિયે પોહીંચી છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

બ્રહ્મદિવસેન ભૂમે-

રુપરિષ્ઠાઘોજનં ભવતિ વૃદ્ધિઃ ।

દિનતુલ્યયૈવ રાત્ર્યા

મૃદુપચિતાયાસ્તદિહ હાનિઃ ॥ ૪૨ ॥

બ્રહ્માના દિવસે એટલે ચાર અબજ ને અ-ત્રીશ કોડ વર્ષે કરી પૃથિવીની ઉપર એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે; અને પાછી તે દિ-વસ જેવડીજ રાત્રિયે કરી આ માટીથી વધેલી પૃથિવીની તેટલીજ હાનિ થા-યછે ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

વૃદ્ધિર્વિધેરહિ ભુવઃ સમંતાત્

સ્યાઘોજનં ભૂમવભૂતપૂર્વેઃ ।

બ્રાહ્મે લયે યોજનમાત્રવૃદ્ધેર્નાશો

ભુવઃ પ્રાકૃતિકેઽશ્વિલાયાઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માના દિવસમાં, પૂર્વ પૂર્વ ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થાવર જંગમાત્મક શરીરોવડે ચોમે-રથી પૃથિવીની એક યોજન વૃદ્ધિ થા-યછે, ને બ્રહ્માની રાત્રિસંબંધી લયમાં, તે યોજનમાત્ર વૃદ્ધિનો નાશ થાયછે; પણ આખી પૃથિવીનો નાશ મહાપ્રલયમાં થાયછે ॥ ૪૩ ॥

એવા ભૂગોલની પીઠ ઉપર નાના પ્રકારના વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગની વસ્તી થયેલી છે. આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

યદ્વત્ કદંબપુષ્પગ્રંથિઃ

પ્રચિતસ્સમંતતઃ કુસુમૈઃ ।

તદ્વદ્ધિઃ સર્વસતૈર્જલજૈ-

સ્થલજૈશ્ચ ભૂગોલઃ ॥ ૪૪ ॥

જેમ કદંબ પુષ્પની ગ્રંથી ચોમેરથી પુષ્પેં વ્યાપ્ત છે, તેમજ ભૂગોલ જલ તથા સ્થ-લજન્ય સર્વ પ્રાણિયોથી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

સર્વતઃ પર્વતારામગ્રામૈત્યચૈશ્ચિતઃ ।

કદંબકુસુમગ્રંથિઃ કેસરપ્રસરૈરિવ ॥ ૪૫ ॥

જેમ કદંબ વૃક્ષના કુલની ગાંઠ કેસરના પ્રસારે કરી વ્યાપ્ત છે, તેમ ભૂગોલ ચોમે-રથી પર્વત, બગીચા, ગામ તથા યજ્ઞ શાળા સમૂહે કરી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૫ ॥

એ રીતે પૃથિવીની પીઠઉપર સર્વ પ્રાણી રહેલાં છે, ને પૃથિવીજ સર્વને આધાર છે. માટે ઋગ્વેદના મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

બંધુર્મે માતા પૃથિવી મહીયમ્ ॥ ૪૬ ॥

આ મોહોટી પૃથિવી મારી બંધુ તથા માતા છે ॥ ૪૬ ॥

પૃથિવિયે સર્વને ધારણુ કરી રાખવાનું કારણુ કે તેનામાં ખંચવાની શક્તિ છે, તેથી તે પદાર્થોને પોતાની તરફ ખેંચીને ધરી રાખેછે. સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલા-ધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્

સ્વસ્થં ગુરુ સ્વાભિમુખં સ્વશક્તયા ।

આકૃષ્યતે તત્પતતીવ ભાતિ

સમે સમંતાત્ ક પતલિયં સ્વે ॥ ૪૭ ॥

પૃથિવી આકર્ષણુશક્તિવાળી છે. તે આ-કાશમાં રહેલ જે ભારી વસ્તુને પોતાની તરફ સ્વશક્તિયે કરી ખેંચેછે, તે પડેછે, એમ ભાસેછે. ચોમેરથી સમાન આકા-શમાં આ પૃથિવી ક્યાં પડે! ॥ ૪૭ ॥

યુક્તિમાં પણ આવેછે કે, એક માટીનો મોહોટો પિંડ આસરે દશ અથવા બાર હાથના ઘેરાવાનો બનાવ્યો હોય, ને તેની એક ધરી કરી હોય; પછી તે પિંડ ઉપર તેની શક્તિ પ્રમાણે ઝીણી વનસ્પતિ વાવી હોય, તેમાં ઘણાજ નાહાના ખાડા કરી માંચ પાણી ભર્યું હોય, ને તેની પીઠ ઉપર ઝીણા કીટ પતંગાદિ પ્રાણિયોની વસ્તી કરી હોય, અને પછી તેને ફેરવ્યો હોય, તો કંઈ પણ વસ્તુ, જોકે તેના ઉપર પાસેની પૃથિવીનું મહત્ આકર્ષણુ છતાં પણ તે માટીના પિંડના આકર્ષણુને લીધે તે ઉપરથી નીચે પડશે નહીં, પણ તેને વળગી રહેશે; તો જેની પાસે બીજા કોઈનું મહદાકર્ષણુ નથી એવી પૃથિવી ઉપર આકર્ષણુથી વસ્તુ માત્ર વળગી રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વૈ-શેષિકદર્શનસંબંધિ તર્કસંગ્રહ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

ગંધવતી પૃથિવી સા દ્વિવિધા નિત્યા-
નિત્યા ચેતિ । નિત્યા પરમાણુરૂપા
અનિત્યા કાર્યરૂપા ॥ ૪૮ ॥

પૃથિવી ગંધવતી છે. તે નિત્ય અને અ-નિત્ય એમ બે પ્રકારની છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૪૮ ॥

જે અલ્પ વસ્તુથી પણ અલ્પ છે, તે પરમાણુ કેહેવાય છે. ન્યાયદર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે,

યતો હિ નાલ્પતરમસ્તિ સ પરમાણુઃ ॥૪૯॥

જેનાથી વધારે અલ્પ નથી તે પરમાણુ કેહેવાય છે ॥ ૪૯ ॥

એ પરમાણુમાત્રમાં ખંચવાની શક્તિ છે, જેથી તેમની સાથે જલ જેવા દ્રવ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી તેઓ પરસ્પરે ખેંચાઈ એકઠા મળી પદાર્થરૂપ થાયછે. તર્ક-સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

ચૂર્ણાદિપિંડીભાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ ॥ ૫૦ ॥

ચૂર્ણાદિનું પિંડરૂપ થવું તેમાં સ્નેહ ગુણ કારણ છે ॥ ૫૦ ॥

ગૌતમ મુનિના ન્યાયદર્શનમાં ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपो-
पलब्धिः ॥ ५१ ॥

અનેક દ્રવ્યના દૃઢ સંબંધથી રૂપ વિશેષ કરી રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥ ૫૧ ॥

કણ્વાદ મુનિયે પણ વૈશેષિકદર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

महत्त्यनेकद्रव्यवच्चात् रूपाच्चोपलब्धिः ५२

મોહોટા પદાર્થનેવિષે અનેક દ્રવ્યવાન-
પણુથી રૂપની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૫૨ ॥

એ રીતે પદાર્થ માત્ર પરમાણુના સંયોગથી બનેલા છે, ને પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તો “કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ હોય છે,” એ નિયમ પ્રમાણે પદાર્થમાં પણ આકર્ષણ શક્તિ છે. પણ તે શક્તિ પૃથિવી ઉપર પડેલા પદાર્થોમાં દેખવામાં આવતી નથી, કારણ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પદાર્થો પૃથિવી સાથે વળગી રહેલા છે, જેથી પરસ્પરે ખેંચાય છે, તોપણ પૃથિવીનું આકર્ષણ તોડી ન શકવાથી ત્યાંજ પડ્યા રહે છે. પણ પાણી જેવા દ્રવ પદાર્થમાં પદાર્થોમાંની આકર્ષણ શક્તિ જાણવામાં આવી શકે છે. પાણીથી ભરેલું એક વાસણ લેવું અને જ્યાં વાંચુ વાતો ન હોય તેવા સ્થાનમાં મુકવું; જ્યારે પાણી સ્થિર થાય ત્યારે તેમાં તરીશકે એવા પદાર્થના કટકા છુટા છુટા મુકવા. થોડી વારમાં તે કટકા એક બીજા પાસે જતા દેખાઈને સાથે વલગી જશે, અથવા તે વાસણની કીનારી પાસે હશે, તો તે સાથે જઈ અથડાશે. પાસે આવતી વેળા તેઓ વેગથી દોરે છે, કારણ આકર્ષણ શક્તિનું બળ દીપકના તેજની પેઠે પાસેથી વધારે ને છેટેથી થોડું હોય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. સમુદ્રની મધ્યમાં ભાંગેલા વાહાણનો તરીશકે એવો માલ તથા ડુબેલા પ્રાણીયો પાસેના કિનારા ઉપર ખેંચાઈ આવે છે, તેનું કારણ પણ કિનારાની આકર્ષણ શક્તિ છે. વળી લોહચુંબક સોઈને પોતાની તરફ ખેંચે છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને સમુદ્રમાં ફરનારા નાવિકો દિશા જાણવામાટે વાહાણમાં હોકાયંત્ર રાખે છે, જેની સોઈના છેડા નિરંતર ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવની તરફ રહે છે; ને જેમ જેમ તે ધ્રુવો પાસે જવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે સોઈના છેડા પૃથિવીની સપાટી ભણી નમતા જાય છે. અને છેક ઉત્તર ધ્રુવ સમીપ સોઈનો ઉત્તર છેડો ને દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ સોઈનો દક્ષિણ છેડો પૃથિવીની સપાટી ભણી થઈ સોઈ ઉભી થઈ જાય છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોંચો લોહચુંબક ધાતુનો ગુણ ધરાવે છે. એ પ્રમાણે વિશેષ આકર્ષણ શક્તિ સ્પષ્ટ દેખવામાં આવે છે, ને સામાન્ય શક્તિ પણ પાણીમાં મુકેલા પદાર્થોમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પદાર્થ માત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, ને તેજ શક્તિ, આ ભૂગોલ પદાર્થોથી થયેલો છે, માટે એમાં પણ રહેલી છે. તેથીજ એની પીઠ ઉપર સ્થાવર તથા જંગમ આત્મક સર્વ પદાર્થ રહેલા છે, પણ જંગમ પ્રાણીમાં એનું આકર્ષણ

તોડી ગતિ કરવાની શક્તિ હોયછે. આ ભૂગોલના બે ભાગ જલથી તથા એક ભાગ સ્થલથી રોકાયેલા છે. એના ઉત્તર ભાગમાં પૃથિવી વિશેષ છે ને દક્ષિણ ભાગમાં જલ વિશેષ છે. એની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેની પૃથિવી નિરંતર ચંડીને લીધે થીજી ગએલા ખારા સમુદ્રથી ઘેરાયેલી છે. ઉત્તર તરફના સમુદ્રને ઉત્તર સમુદ્ર, ને દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને દક્ષિણ સમુદ્ર કહેછે. તે પછી પૂર્વ અર્ધ ગોલમાં પરસ્પરે જોડાયેલા એશિયા, આફ્રીકા તથા યૂરોપખંડ અને આસ્ટ્રેલિયાદિ મોહોટા તથા ઘણાક નાના દ્વીપોછે, તેમાં આફ્રીકાખંડ તથા આસ્ટ્રેલિયા મહાદ્વીપના દક્ષિણ છેડા દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ લંબાયેલા છે. પશ્ચિમ અર્ધ ગોલમાં ઉત્તર ધ્રુવ પાસેથી આરંભી દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ પર્યંત અમેરિકા ખંડ તથા ઘણાક નાના મોહોટા દ્વીપો છે. બન્ને અર્ધ ગોલની પૃથિવીને પૂર્વ પશ્ચિમ મહાન્ ક્ષાર સમુદ્રથી અંતર પડેલો છે, તેથી એક બીજામાં જવું હોય તો જલ માર્ગે જવાય છે. પણ પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનનો ઇશાન કોણ તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનનો વાયવ્ય કોણ એટલા તો પાસે પાસે આવી ગયા છે કે, તેમની વચ્ચે માત્ર અઠાર કોશ પોહોળી સમુદ્રની ખાડી છે; તો તે રસ્તે એક અર્ધગોલની જમીનમાંથી બીજા અર્ધગોલની જમીનમાં, સ્થલ-માર્ગે જવાયછે. પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને શાંત સમુદ્ર કહેછે. અને પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને આરલાન્ટીક સમુદ્ર કહેછે. બન્ને સમુદ્રો ઉત્તર તથા દક્ષિણ સમુદ્રને મળેલા છે. શાંત સમુદ્ર વધુમાં વધુ ચાર હજાર કોશ પોહોળો અને આરલાન્ટીક સમુદ્ર વધુમાં વધુ બે હજાર કોશ પોહોળોછે. પૂર્વાર્ધ ગોલનો એશિયાખંડ ભૂમંડલના સર્વખંડોથી મોહોટોછે. એની લંબાઈ એમાં આવેલા આરબસ્થાન દેશના નૈઋત્ય કોણના છેડાથી તે એની ઉત્તરમાં આવેલા સાઈબીરિયા દેશના ઇશાન કોણના છેડાસુધી ત્રણ હજાર ચારસો કોશ તથા પોહોળાઈ એના વાયવ્ય કોણની સીમામાં આવેલ યુરલ પર્વતથી તે ચીન દેશના અગ્નિ કોણના છેડાસુધી અઠારસો કોશછે. અગ્નિકોણમાં આઠસો કોશસુધી એક બીજાને લગતા અનેક દ્વીપોદ્વારા એ ખંડ આસ્ટ્રેલિયા નામે મહાદ્વીપ સાથે સંબંધ ધરાવેછે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીના પર્વતો કરતાં ઉંચામાં ઉંચો હિમાલય પર્વત ભરતખંડની ઉત્તરેછે, જેનાં ગૌરી-શંકર, કિંચિત્તગંગા તથા ધવલગિરિ નામે ત્રણ શિખરો આશરે ત્રણત્રણ કોશ સીધી-લીટીમાં ઉંચાંછે. એ ખંડમાં મોહોટામાં મોહોટી અઠારસો કોશ લાંબી યાંગ્રૂસી-કિયાંગ નામે નદી ચીનદેશમાં છે. આ ભરત ખંડ એ ખંડના દક્ષિણ છેડામાં છે, ને તેની દક્ષિણે લંકા નામે મહાદ્વીપ છે. વળી એ ખંડની પશ્ચિમ સીમામાં મોહોટામાં મોહોટું ખારા પાણીનું કાસ્પિયન નામે સરોવર છે, જે ત્રણસો પચાસ કોશ લાંબું તથા સાઠી બસો કોશ પોહોળુંછે. મીઠા પાણીનું બેકલ નામે સરોવર એકસો ને નેવું કોશ લાંબું તથા વીશથી ત્રીશ કોશ પોહોળું એની ઉત્તરમાં સાઈબીરિયા દેશમાં છે. એ ખંડના ભરત ખંડ, સીયામ તથા બ્રહ્મદેશાદિ દક્ષિણ દેશો ગરમછે, તોય પણ તેઓ ભૂમંડળની વર્તુલ મધ્યરેખા પાસે હોવાથી ત્યાં વર્ષાત ધણો પડેછે, જેથી ધણો

ફલદ્રૂપ છે. ઉત્તરના દેશો ધ્રુવ નજીક હોવાથી ધણુ થંડા છે, ને દક્ષિણના દેશોજેવા ફલદ્રૂપ નથી. એ ખંડમાં ધવરાવનારા પ્રાણિયો એટલે પશુવર્ગની ત્રણસો અડતાલીશ જાતિ છે, જેમાં બસો ચોવીશ જાતિ નવાઈની છે, જે બીજા ખંડોમાં દેખાતી નથી. એ નવાઈની જાતિમાં તેત્રીશ જાત તો ફક્ત વાંદરાઓની છે. પક્ષિયોની નવસો ને સાડત્રીશ જાતિ છે, જેમાં છસો ને એકવીશ નવાઈની છે. પેટે ચાલનાર પ્રાણિયોની છોતેર જાતિ છે, જેમાં આગણુપચાસ નવાઈની છે. એ ખંડમાં સુમારે પંચોતેર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમના શરીરના ઘાટ તથા વર્ણ હવા ભેદે કરી નાના પ્રકારના થયેલા છે. એશિયા-ખંડથી નાહાનો આફ્રીકાખંડ છે, જે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈમાં બે હજાર પાંચસો કોશ તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈમાં સુમારે એકથી બે હજાર કોશ છે. એ ખંડના વાયવ્ય કોણમાં રેતીનાં મોહોટાં વેરાન મેદાનો છે, ને મધ્યભાગમાં મોહોટાં જંગલો છે. એની દક્ષિણે માડાગાસ્કર નામે મહાદ્વીપ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત જંગબાર દેશની પશ્ચિમે કેનિયા નામે છે, જે બે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી નાઇલ નામની બે હજાર કોશ લાંબી મીસર દેશમાં છે. એ ખંડમાં મીઠા પાણીના મોહોટા સરોવરો નિયાનજા, નિયાસા તથા ટાંગનિકા નામના છે, જેમાંનો છેલ્લો સરોવર બસો પચીશ કોશ લાંબો છે. એ ખંડમાં ધવરાવનાર પ્રાણિયોની ચારસો ને છતાલીશ જાતિ છે, જેમાંની ત્રણસો ને આગણુચાલીશ જાતિ બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એમાં અનેક જાતિનાં પક્ષી છે ને પેટે ચાલનારી ઘણીક સર્પ જાતિ છે. એમાં સુમારે બાર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જે ત્યાં નિરંતર ઉષ્ણ હવા હોવાનેલીધે શરીરે શ્યામ થાય છે. એ બન્ને ખંડોથી નાહાનો ત્રીજો યૂરોપ ખંડ, લંબાઈમાં તેના નૈઋત્ય કોણમાં આવેલ પોર્ટુગલ દેશના દક્ષિણ છેડાથી તે તેના ઇશાન કોણમાં આવેલા યુરલ પર્વતસુધી સત્તર સો કોશ તથા પોહોળાઈમાં તેના અગ્નિકોણમાં આવેલ ખારાપાણીના કાસ્પિયન સરોવરથી તે તેના વાયવ્ય કોણમાં આવેલ નાવે દેશના છેડાસુધી અગ્યારસો કોશ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત ખ્વાંક નામે ક્રાન્સ દેશમાં છે, જે સીધી લીટીમાં આસરે દોઢ કોશ ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી વાલ્ગા નામે બારસો કોશ લાંબી રશિયા દેશમાં છે. એ ખંડ ઉત્તર ધ્રુવ સમીપે આઝાથી ઘણુ થંડો છે, ને તેમાં થંડા દેશને લગતી વનસ્પતિ થાય છે. પશુ વર્ગની ત્યાં કંઈ ઘણી જાતિ નથી, પણ પક્ષી તથા પેટે ચાલનારાં પ્રાણિયોની ઘણી જાતિ છે. એ ખંડમાં ત્રીશ કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમનાં શરીર ત્યાં ઉષ્ણતા થોડી હોવાને લીધે કદમાં ઉંચાં, દઢ તથા રવેત વર્ણનાં હોય છે. એ ત્રણે ખંડોથી નાહાનો મહાદ્વીપ આસ્ટ્રેલિયા પૂર્વ પશ્ચિમ સાડાબારસો કોશ લાંબો તથા ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર કોશ પોહોળો છે. એમાં સૌથી ઉંચો કુક નામે પર્વત એના ઇશાન કોણમાં છે, જે સુમારે એક કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મરે નામની મોહોટી નદી બારસો કોશ લાંબી છે તથા આમેડીઅસ, એઈર, ગેર્ડનર તથા ટોરેન્સ નામે મોહોટા સરોવરો સુમારે સો સો કોશ લાંબા છે. એ મહાદ્વીપનો મધ્યભાગ હજીપૂર્ણ શોધમાં આવ્યો નથી, એમાં મોહોટામાં મોહોટાં જંગલો છે. એની જુનીવસ્તિ જંગલી શ્યામવર્ણની છે. એમાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગ ઘણુ નવાઈનાં છે. કેટલાક બે પગવાળા પક્ષિયોને

ફંવાટી ને કેટલાક ચાર પગવાળા પશુઓને ચાંચ હોયછે. પક્ષિયોની આસરે છસો જાતિછે, જેમાં પાંચસો પચાસ નવાઈની છે. એ મહાદ્વીપ ઉપરાંત પૂર્વાર્ધ ગોલમાં એથી ઉતરતા મા-ડાગાસ્કર, લંકા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, સેલીબીસ, જાવા, ન્યુગીની તથા ટાસ્માનિયા નામે મોહોટા અને ઘણાક બીજા નાહાના દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારની વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટ તથા મનુષ્યની વસ્તિ થયેલી છે. હવે પશ્ચિમાર્ધ ગોલમાં અમેરિકા ખંડ છે, જેના ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ કલ્પેલા છે. ઉત્તર ભાગને દક્ષિણ છેડો દક્ષિણ ભાગના ઉત્તર છેડા સાથે ઓછામાં ઓછી પચીસ કોશની પોહોળી જમીનથી મળેલો છે; એમ ન હોત તો બન્ને ભાગ જુદા દ્વીપો વા ખંડો કેહેવાત. ઉત્તર અમેરિકાની લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર સાતસો ત્રીસ કોશ તથા પોહોળાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ એક હજાર છસો પાંચ કોશ છે. એમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત પોપોકેટ્પેટ નામે પોણાબે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીમાંની નદિયોમાં સૌથી મોહોટી નદી મીસીસીપી નામની બે હજાર બસો કોશ લાંબી છે. એમાં સુપીરિયર, હુરન, મીચીગન, ઇરી તથા આન્ટેરિયો નામે મોહોટા સરોવરો છે, જેમાં સુપીરિયર તથા મીચીગન બન્ને મળી આસરે સાડા ચારસો કોશ લાંબા છે. એ ખંડનો ઉત્તર ભાગ ધ્રુવપાસે આવ્યાથી ઘણો થંડો તથા દક્ષિણ ભાગ મધ્યરેષા પાસે આવ્યાથી ગરમ છે, ત્યાં ઘણી જાતિની વનસ્પતિ, અનેક તરેહનાં પશુ પક્ષી તથા સર્પાદિ પ્રાણિઓની વસ્તિ છે. ત્યાંના અસલી રેહેવાસી જંગલી છે, જે ઉત્તર તરફના શ્વેત તથા દક્ષિણ તરફના ઘંઉલા વર્ણના છે. એમાં પોણાપાંચ કોટી મનુષ્યોની વસ્તિ છે. દક્ષિણ અમેરિકા ત્રિકોણાકારે દ્વીપકલ્પ જેવો છે. એ ઉત્તર દક્ષિણ બે હજાર ત્રણસો કોશ લાંબો છે, અને પૂર્વ પશ્ચિમ વધુમાં વધુ એક હજાર છસો કોશ તથા ઓછામાં ઓછો દોઢસો કોશ પોહોળો છે; એમાં ઉંચામાં ઉંચો આકનકાગુઆ નામે પર્વત સીધી લીટીમાં અઢીકોશ ઉંચો છે. એમાં મોહોટામાં મોહોટી નદી એમેઝોન નામની બે હજાર કોશ લાંબી છે. એ ખંડમાં વનસ્પતિ પણ ઘણી જાતિની શ્રેષ્ઠ થાયછે, જેમાં કેટલીક જાતિ તદ્દન નવાઈની છે. ત્યાં ધવરાવનારા પ્રાણિયોની પાંચસો સાડત્રીસ જાતિછે, જેમાં ચારસો એંસી તો બીજા ખંડમાં દેખાતી પણ નથી. પક્ષિયોની જાતિ પણ ઘણી છે, જેમાંની એક હજાર જાતિ તો અત્યંત નવાઈની છે. એ ખંડના અસલી રેહેવાસી જંગલી છે. એમાં સવા-કોટિ મનુષ્યની વસ્તિ છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની અસલની વસ્તિ પૂર્વ એશિયા ખંડના ઈશાન કોણમાંથી ગયેલી લાગેછે, ને તે સુધરેલી હોવી જોઈએ, કેમકે એ ખંડના કેટલાક ભાગમાં ખોદી જોતાં સુધરેલી બાંધણીનાં ધરો નીકળે છે; પણ કાળે-કરી એ લોકો જેમ ચતુર પુરૂષના પુત્રો મૂર્ખ થાયછે, તેમ જંગલી થઈ ગયા હશે. પશ્ચિમ ગોલાર્ધમાં એ ઉપરાંત ઘણા નાહાના તથા મોહોટા દ્વીપોછે, જે સર્વમાં હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેલા છે. એ સઘળા ખંડો તથા દ્વીપોમાં કુલ મનુષ્યની વસ્તિ આસરે એક અબજ ત્રીસ કોટિની ધારવામાં આવેછે. એપ્રમાણે ભૂગોલના સ્થલ ભાગ ઉપર જેમ નાનાપ્રકારના પ્રાણિયોની વસ્તી થઈ છે, તેમ જલ ભાગમાં પણ હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના મત્સ્યાદિ લઈ અનેક

જાતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેછે; જેમાં દરિયાઈ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, વાઘ, સર્પ, કાચબા તથા પોપટ ઇત્યાદિ પ્રાણિયો કેટલેક અંશે સ્થલભાગ ઉપરના તેજ જાતિના પ્રાણિયો સરખા હોયછે. એવો આ જગોલ પોતાના અંગે ચક્રની પેઠે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મધ્યભાગ ઉપર કલાકે પાંચસો કોશના વેગથી ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહેછે. જેથી એમાં દિવસ તથા રાત્રિ થાયછે, ને આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોલ નિત્ય ઉદય પામી અસ્ત થતા દેખાય છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

અનુલોમગતિર્નૈસ્થઃ
પદ્યત્યચલં વિલોમગં યદ્વત્ ।
અચલાનિ ભાનિ તદ્વત્
સમપશ્ચિમગાનિ લંકાયામ્ ॥ ૫૩ ॥

તેમ બૃહદાર્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

ભર્પંજરઃ સ્થિરો ભૂરેવાવૃત્યાવૃત્ય પ્રાતિદૈવ-
સિકૌ । ઉદયાસ્તમયૌ સંપાદયતિ ગ્રહનક્ષ-
ત્રાણામ્ ॥ ૫૪ ॥

આર્યભટ્ટ પછીના જ્યોતિષિયોએ, પૃથિવી પોતાના અંગે ફરેછે તેવિધે આ પ્રમાણે શંકા કરીછે. બ્રહ્મગુપ્ત કહેછે કે,

આવર્તનમુર્વાશ્ચેન્નપતંતિ સમુચ્છ્રયાઃ ક-
સ્માત્ ॥ ૫૫ ॥

લક્ષ્મી પાણુ કહ્યું છે કે,

યદિ ચ ભ્રમતિ ક્ષમા તદા
સ્વકુલાર્યં કથમામુયુઃ સ્વગાઃ ।
ઇષવોઽભિનભઃ સમુસ્મિતા
નિપતંતઃ સ્યુરપાંપતેર્દિશિ ॥ ૫૬ ॥

પૂર્વાભિમુલ્લે ભ્રમે શ્વો
વરુણાશાભિમુલ્લો વ્રજેદ્ધનઃ ।
અથ મંદગમાત્ તથા ભવેત્
કથમેકેન દિવા પરિભ્રમઃ ॥ ૫૭ ॥

જેમ સન્મુખ ગતિયે જતો વાહાણમાં બેઠેલો પુરૂષ, અચલ એવી કિનારાપરની વૃક્ષ પર્વતાદિ વસ્તુને ઉલટી ગતિયે જતાં દેખેછે, તેમ પૃથિવીના પૂર્વ તરફ ફરવાથી અચલ એવા નક્ષત્રોને મનુષ્ય લંકાને-વિષે પશ્ચિમદિશામાં સરખાં જતાં દેખે-છે ॥ ૫૩ ॥

નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવીજ પોતાના અંગે વારંવાર ભ્રમણ કરીને ગ્રહ તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને અસ્તને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૫૪ ॥

પૃથિવી ફરતી હોય તો ઉંચા પદાર્થો કેમ પડી જતા નથી! ॥ ૫૫ ॥

જે પૃથિવી ફરતી હોય તો પશ્ચિમ પોતાના માળા પ્રત્યે કેમ આવી શકેછે! વળી આકાશમાં ઉંચે ફેંકેલા બાણ પશ્ચિમ દિશામાં પડવા જોઈએ! ॥ ૫૬ ॥

પૃથિવીનું પૂર્વ દિશામાં ભ્રમણ હોય તો, વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જવાં જોઈએ! પણ કદિ પૃથિવીનું ભ્રમણ મંદ હોય ને તેને લીધે વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જતાં દેખાય નહીં, એમ હોય તો એક દિવસમાં પૃથિવીનું ભ્રમણ કેમ થાય! ॥ ૫૭ ॥

શ્રીપતયે પણ એમજ કહેલ છે કે,

યથેવમંબરચરા વિહગાઃ સ્વનીડ-
માસાદયંતિ ન સ્વલુ ભ્રમણે ધરિત્ર્યાઃ ।
કિંચાંબુદા અપિ નભૂરિપયોમુચઃ સ્યુ-
ર્દેશસ્ય પૂર્વગમનેન ચિરાય હંત ॥ ૫૮ ॥

જે એરીતે પૃથિવીનું ભ્રમણ હોય તો,
આકાશમાં ઉડનારાં પક્ષિયો જરૂર પો-
તાના માળાપ્રત્યે આવી શકે નહીં ! વળી
ભ્રમણ સાથે દેશનું પણ પૂર્વમાં ભ્રમણ
હોવાને લીધે વાદળાં ઘણા કાળ સુધી
ઘણું પાણી વર્ષનારાં કેમ થતાં નથી ! ॥૫૮॥

ભૂગોલવેગજનિતેન સમીરણેન
કેલાદયોઽપ્યપરદિગ્ગતયઃ સદા સ્યુઃ ।
પ્રાસાદભૂધરશિરાંસ્યપિ સંપતંતિ
તસ્માન્નમત્યુદ્ધુગણસ્ત્વચલાઽચલૈવ ॥ ૫૯ ॥

વળી ભૂગોલના ફરવાના વેગેકરી ઉત્પન્ન
થયેલા વાયુવડે ધ્વજાદિ નિરંતર પશ્ચિમ
દિશા ભણી ઉડવા જોઈએ, ને મંદિર તથા
પર્વતના શિખરો પણ પડી જવા જોઈએ !
માટે નક્ષત્રસમૂહ ફરેછે, ને પૃથિવી અ-
ચળજ છે ॥ ૫૯ ॥

પણ પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તેથી ઉંચા શિખરાદિ પડતા નથી, ને પૃથિવી
પોતાના વાતાવરણ સહિત ફરેછે, તેથી પક્ષી, બાણ, મેઘ તથા ધ્વજાદિ વિષે શંકા કર્યા
પ્રમાણે થતું નથી. જે કોઈ ચાલતી બળદની, ઘોડાની વા આગની ગાડીમાં અથવા
ચાલતા વાહાણ વા આગબોટમાં બેઠેલો પુરૂષ કંઈપણ વસ્તુને સીધી લીટીમાં ઉંચે ફેં-
કશે, તો તે વસ્તુ પાછી તેના હાથમાંજ આવશે, પણ પછવાડે પડશે નહીં. વળી
ઉડનારાં મક્ષિકાદિ જીણાં જંતુઓ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં આવ્યા પછી તેની
આસપાસ ઉડેછે, તોપણ પછવાડે રહી જતા નથી. કારણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહા-
ણનો વેગ તે વસ્તુ તથા જંતુઓમાં આવેછે, ને તે વસ્તુ તથા જંતુઓ તે ગાડી
અથવા વાહાણ કરતાં અલ્પ હોવાથી તેના વેગમાંથી છુટી શકતા નથી, માટે તેની
સાથેજ રહેછે; એ અનુભવસિદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે આ ભૂગોલનો ફરવાનો વેગ
તેની આસપાસ ફરતા વાતાવરણમાં તથા વાતાવરણમાં રહેલા પદાર્થોમાં
આવેછે, તેથી તે પૃથિવીની સાથેજ નિરંતર ફર્યા કરેછે. માટે પૃથિવીના ફરવાથી
વાતાવરણમાં કંઈ ઉલટો વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી શિખરો પડતા નથી, પક્ષિયો
પણ ગાડી અથવા વાહાણમાંની માંખીની પેઠે પોતાના નિત્ય સ્થાનમાં આવી શકેછે;
ઉંચે ફેંકેલો બાણ પશ્ચિમ દિશામાં જતો નથી પણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં
ઉછાળેલા પદાર્થની પેઠે પાછો ત્યાંજ પડેછે; અને વાદળ તથા ધ્વજાદિ પણ નિત્ય
પશ્ચિમ તરફ જતા નથી. માટે આર્યભટ્ટે કહ્યા પ્રમાણે ભૂગોલ ફરેછે, ને નક્ષત્રો સ્થિર
છે, પણ જુના ભ્રમણથીજ તેમનો નિત્ય ઉદયાસ્ત દેખાયછે; અને તેથીજ દિવસ તથા રાત્રિ
થાયછે. વળી પૃથિવી ફરતી ન હોય તો ઉંચેથી સુકી દીધેલો કોઇ પણ ભારી પદાર્થ
પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પોતાના પડવાના સ્થાનની નીચેના બિંદુ ઉપરજ પડવો
જોઈએ, પણ તેમ ન થતાં તે નિત્ય નીચેના બિંદુથી પૂર્વમાં થોડેક દૂર પડેછે; માટે
પૃથિવી પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ફરેછે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલ છે. જેમ કોઈ ચાલ-

તી ગાડીના ચક્કના ઘેરાવા ઉપરના બિંદુ તે ચક્કની ધરી પાસેના બિંદુ કરતાં વધારે વેગથી ફરેછે, કારણ પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુને વધારે પ્રદેશ ફરવો પડેછે: જેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, ફરતી વસ્તુના પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુમાં વધારે વેગ આવે છે; તેજ પ્રમાણે આ ફરનારી પૃથિવીના પાસેના બિંદુ કરતાં ગિરિ, મંદિર તથા મેહેલના શિખરાદિ ઉંચા ભાગના બિંદુનો વેગ વધારે હોયછે, જે તે ઠેકાણેથી મૂકી દીધેલા પદાર્થમાં તેના પૃથ્વી ઉપર આવતા સુધી ચાલુ રહેછે, તેથી તે પદાર્થ પોતાની નીચેના બિંદુથી પૂર્વમાં થોડેક દૂર નિત્ય પડેછે, એ અનુભવસિદ્ધ છે માટે પૃથિવી ફરેછે. વળી આકર્ષણ શક્તિના નિયમ પ્રમાણે મોહોટા પદાર્થ નાહાના પદાર્થને ફરતા નથી, તો સૂર્ય તથા નક્ષત્રો પૃથ્વીના ગોલકરતાં ઘણા મોહોટા હોવાથી તેને ફરવા ન નેહયે, પણ પૃથિવીના ફરવાથીજ ફરતા ભાસવા નેહયે. પૃથિવીનો અર્ધગોળ સૂર્યકિરણોથી એકજ સમય પ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં દિવસ કહેવાય છે; ને જેમ જેમ પૃથિવી ફરતી જાય છે, તેમ તેમ તેનો પશ્ચિમ ભાગ સૂર્યની સામે આવતાં પ્રકાશિત થતો જાય છે, ને પૂર્વ ભાગ પૃથિવીનુંજ અંગ સૂર્યની આડે આવ્યાથી અપ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં રાત્રિ કહેવાય છે. પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે જે સ્થાને સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ થાયછે, તે તે સ્થાનથી પૂર્વ પશ્ચિમે છ હજાર કોશ ઉપર સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્ય રાત્રિ થાયછે. એશિયાખંડનાં આ હિંદુસ્થાન દેશથી અમેરિકાખંડનો મેક્સિકો દેશ છ હજાર કોશ પૂર્વ પશ્ચિમ દૂર છે, તેથી કહ્યા પ્રમાણે તે એક દેશમાં ને સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ હોયછે, તો બીજા દેશમાં સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્યરાત્રિ હોયછે, એમ હમણું વિજળીના તારથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલાપાદમાં કહ્યું છે કે,

उदयो यो लंकायां
सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे ।
मध्यान्हो यमकोट्यां
रोमक विषयेऽर्धरात्रिस्स्यात् ॥ ६० ॥

લંકામાં જે સૂર્યનો ઉદય, તેજ સિદ્ધપુરમાં અસ્ત, યમકોટિમાં મધ્યાન્હ અને રોમક દેશમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

लंकापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्या-
त्तदादिनार्थं यमकोटिपुर्याम् ।
अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः
स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव ॥ ६१ ॥

લંકાપુરીમાં ન્યારે સૂર્યનો ઉદય હોયછે, ત્યારે યમકોટિ પુરીમાં મધ્યાન્હ, નીચેના સિદ્ધપુરમાં અસ્તસમય અને રોમક પુરમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

પૃથિવી ઉપરની એ ચારે પુરીનાં સ્થાન તથા બન્ને ધ્રુવની વસ્તી વિષયમાં ભાસ્કરાચાર્યે ગોલાધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

લંકાકુમધ્યે યમકોટિરસ્યાઃ
પ્રાક્ષપશ્ચિમે રોમકપત્તનં ચ ।
અધસ્તતઃ સિદ્ધપુરં સુમેરુઃ
સૌમ્યેઽથ યામ્યે વડવાનલશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

લંકા પૃથિવીની મધ્યમાં છે, એની પૂર્વે
યમકોટી, પશ્ચિમે રોમક શહેર તથા નીચે
સિદ્ધપુર છે. અને ઉત્તરમાં સુમેરુ એટલે
પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ તથા દક્ષિણમાં
વડવાનળ એટલે પૃથિવીની દક્ષિણ
ટોચ છે ॥ ૬૨ ॥

કુટ્ટપાદાંતરિતાનિ તાનિ
સ્થાનાનિ ષડ્ગોલવિદો વદંતિ ।
વસંતિ મેરૌ મુરસિદ્ધસંઘા
ઔર્વે ચસર્વે નરકાઃ સદૈત્યાઃ ॥ ૬૩ ॥

તે છ સ્થાન પૃથિવી ગોલના ચોથા ચોથા
ભાગને અંતરે છે, એમ બૂગોલ જાણનારા
કહે છે. ઉત્તર ટોચમાં દેવતા તથા સિદ્ધના
સમૂહ વસે છે અને દક્ષિણ ટોચમાં દૈત્યો
સહિત સર્વ નરકો છે ॥ ૬૩ ॥

આ બૂગોલ ઉપર રહેનારા મનુષ્યોને પરસ્પરે આ પ્રમાણે લાગે છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના
બૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ઉપર્યાત્માનમન્યોન્યં
કલ્પયંતિ મુરામુરાઃ ।
અન્યેઽપિ સમસૂત્રસ્યા
મન્યંતેઽધઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તર ટોચવાસી દેવ અને દક્ષિણ ટોચ
વાસી દૈત્ય પોતપોતાને એક બીજાની
ઉપર કલ્પે છે. બીજા પણ બૂગોલના
સમસૂત્રમાં રહેનારા પરસ્પરે નીચે
માને છે ॥ ૬૪ ॥

તેમ આર્થભટ્ટે પણ ગોલપાઠમાં કહ્યું છે કે,

સ્વર્મેરુસ્થલમધ્યે
નરકો વડવામુલ્લશ્ચ જલમધ્યે ।
અમરમરા મન્યંતે
પરસ્પરમધઃ સ્થિતાશ્રિયતમ્ ॥ ૬૫ ॥

સ્વર્ગરૂપ ઉત્તર ટોચ સ્થલના મધ્યમાં,
ને નરકરૂપ દક્ષિણ ટોચ જલના મધ્યમાં
છે. દેવ અને દૈત્યો નિત્ય પરસ્પરે નીચે
રહેલા માને છે ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

યો યત્ર તિષ્ઠત્યવર્નીતલસ્થા-
માત્માનમસ્યા ઉપરિ સ્થિતં ચ ।
સમન્યતેજ્ઞઃ કુચતુર્યસંસ્થા
મિથશ્ચ તે તિર્યગિવામનંતિ ॥ ૬૬ ॥

જે જ્યાં રહે છે, તે ત્યાં પૃથિવીને પોતાના
પગની નીચે અને પોતાને તેની ઉપર
રહેલો માને છે. માટે પૃથ્વી ગોલના ચોથા
ચોથા ભાગને અંતરે રહેનારા મનુષ્યો
પરસ્પરે જાણે વાંકા રજા હોય તેમ
માને છે ॥ ૬૬ ॥

અધઃશિરસ્કાઃ કુદલાંતરસ્થા
શ્ચાયામનુષ્યા ઇવ નીરતીરે ।
અનાકુલાસ્તિર્યગધઃસ્થિતાશ્ચ
તિષ્ઠંતિ તે તત્ર વયં યથાત્ર ॥ ૬૭ ॥

પૃથિવીના બીજા અર્ધગોલમાં રહેનારા
મનુષ્ય, પાણીના કીનારા ઉપર ઉભેલા
મનુષ્યની પાણીમાં દેખાતી છાયાની પેઠે
જાણે ઉધે મસ્તકે રહેલાં છે, અને એ
રીતે નીચે તથા વાંકા રહેલ તેઓ, કેપણ
આકુળતા વગર આપણે જેમ અહીં
રહિયે છીએ, તેમ ત્યાં રહેછે ॥ ૬૭ ॥

પણ ભૂગોલ ચોમેરથી ગોલ છે, ને તેને ફરતું આકાશ છે, તેથી તેના કોઈ પણ
સ્થાન ઉપર ઉભેલા મનુષ્યના માથા ઉપર નિરંતર આકાશ હોય છે, માટે નીચે ઉંચેની
કલ્પના બ્યર્થ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વત્રૈવ મહીગોલે
સ્વસ્થાનમુપરિ સ્થિતમ્ ।
મન્યંતે સ્વે યતો ગોલ
સ્તસ્યકોર્ધ્વં કવાપ્યધઃ ॥ ૬૮ ॥

પૃથિવી બધી બાજુથી ગોલજ છે, માટે
મનુષ્ય પોતપોતાના સ્થાનને ઉપર રહેલું
માનેછે. પણ આકાશમાં ગોલ છે, તેનું
ઉંચાપણું અથવા નીચાપણું ક્યાં છે?
અર્થાત્ નથી ॥ ૬૮ ॥

આ ભૂગોલની વર્તુલમધ્યરેખા તથા તેની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ જે ઉત્તર તથા
દક્ષિણ અયનની વચ્ચે આવેલ છે, ત્યાં સૂર્યકિરણ સીધાં પડવાથી ઉજ્જ્વળતા અધિક
હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને ઉજ્જ્વળ કટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંની વસ્તી કદે નાહાની અને રંગે
શ્યામ તથા ઘઉંલા વર્ણુ થાયછે. ઉત્તર અયન તથા ઉત્તર ધ્રુવની વચ્ચે અને દક્ષિણ અયન
તથા દક્ષિણ ધ્રુવની વચ્ચે આવેલા દેશો ઉપર સૂર્યકિરણો વાંકાં પડવાથી ત્યાં ઉજ્જ્વળતા
ન્યૂન હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને સમશીતોજ્જ્વળ કટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંના લોક શરીરે
દઢ, ઉંચા તથા શ્વેત થાયછે. અને છેક ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેના દેશોમાં સૂર્ય-
કિરણ તદન આડાં પડેછે, જેથી ત્યાં ઉજ્જ્વળતા નહીં જેવી હોવાથી તે શીત કટિબંધ
કહેવાય છે; ને ત્યાંના મનુષ્યો શરીરે ઠીંગણા, ભરેલા તથા શ્વેત થાયછે. એ સર્વ
ઠેકાણે વસનારા મનુષ્યોને પૃથિવી ગોલ હોવાથી તથા તેના ફરવાથી સૂર્ય તથા નક્ષત્રો
આ પ્રમાણે ફરતા દેખાયછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સવ્યં ભ્રમતિ દેવાના-
મપસવ્યં સુરદ્વિષામ્ ।
ઉપરિષ્ઠાન્નગોલોઽયં
વ્યક્ષેપશ્ચાન્મુખઃ સદા ॥ ૬૯ ॥

આ નક્ષત્રમંડલ ઉત્તર ટોચવાસી દેવોને
સુલટી રીતે એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ,
તથા ઉત્તર દિશાના ક્રમથી અને દક્ષિણ
ટોચવાસી દૈત્યોને એથી ઉલટા એટલે
પૂર્વ, ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ દિશાના
ક્રમથી ફરેછે. પણ મધ્ય પ્રદેશવાસી મ-
નુષ્યોને સદા માથે રહી પૂર્વથી પશ્ચિમ
દિશાતરફ ફરેછે ॥ ૬૯ ॥

દેવાસુરા વિષુવતિ
ક્ષિતિજસ્થં દિવાકરમ્ ।
પશ્યંત્યન્યોન્યમેતેષાં
વામસવ્યે દિનક્ષપે ॥ ૭૦ ॥

દિવસ રાત્રિ સરખાં થવાના સમયે દેવ
અને દૈત્યો સૂર્યને, ક્ષિતિજ એટલે જ્યાં
પૃથ્વી અને આકાશ મળેલાં ભાસેછે, તે
વૃત્તમાં રહેલો દેખેછે; એમનાં દિવસ રાત્રિ
એક બીજાથી ઉલટાં થાયછે ॥ ૭૦ ॥

અક્ષગુપ્તે પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

સૌમ્યમપમંડલાર્ધ
મેષાદ્યં સવ્યગં સદા દેવાઃ ।
પશ્યન્તિ તુલાદ્યર્ધ
દક્ષિણમપસવ્યગં દૈત્યાઃ ॥ ૭૧ ॥

રાશિચક્રના મેષથી કન્યા રાશિપર્યંત ઉ-
ત્તર તરફના અર્ધભાગને સદૈવ દેવો સુ-
લટી રીતે અને તુલાથી મીન રાશિપર્યંત
દક્ષિણ તરફના અર્ધભાગને દૈત્યો ઉલટી
રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૧ ॥

આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહેલ છે કે,

દેવાઃ પશ્યન્તિ ભગોલાર્ધ-
મુદ્દર્શમેરુસંસ્થિતાઃ સવ્યમ્ ।
અપસવ્યગં તથાર્ધ
દક્ષિણવડવામુર્થે પ્રેતાઃ ॥ ૭૨ ॥

ઉત્તર ટોચમાં રહેનારા દેવો નક્ષત્ર મંડ-
ળના અર્ધભાગને સુલટી રીતે અને આ-
ક્રીના અર્ધભાગને દક્ષિણ ટોચમાં રહેનારા
દૈત્યો ઉલટી રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૨ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિમાં પણ કહ્યું છે કે,

નિરક્ષદેશે ક્ષિતિમંડલોપગૌ
ધ્રુવૌ નરઃ પશ્યતિ દક્ષિણોત્તરૌ ।
તદાશ્રિતં સ્વેજલયંત્રવત્તથા
ભ્રમદ્વચક્રં નિજમસ્તકોપરિ ॥ ૭૩ ॥

પૃથ્વીની વર્તુલમધ્યરેષા ઉપર રહેનાર
મનુષ્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તર ધ્રુવના તારાને
પૃથ્વીગોલની સાથે લાગેલા દેખેછે અને
આકાશમાં જાણે તે બન્ને ધ્રુવના આધારે
રહેલ નક્ષત્રમંડળને પોતાના માથાઉપર
પાણીના રાંછાંટની પેઠે ફરતું દેખેછે ॥૭૩॥

સૌમ્યં ધ્રુવં મેરુગતાઃ સ્વમધ્યે
યામ્યં ચ દૈત્યા નિજમસ્તકોર્ધ્વે ।
સવ્યાપસવ્યં ભ્રમદ્વચક્રં
વિલોકયંતિક્ષિતિજપ્રસક્તમ્ ॥ ૭૪ ॥

પૃથિવીની ઉત્તર ટોચમાં રહેલા દેવ, ઉત્તર
ધ્રુવના તારાને આકાશની મધ્યમાં અર્થાત્
પોતાના માથાઉપર તથા દક્ષિણ ટોચમાં
રહેલા દૈત્ય દક્ષિણ ધ્રુવના તારાને પોતાના
માથાઉપર દેખેછે. અને તે બન્ને લોકો
એક બીજાથી ઉલટી રીતે નક્ષત્રમંડ-
ળને પૃથિવી સાથે લાગેલું તથા ફરતું
દેખેછે ॥ ૭૪ ॥

ઉત્તરગોલે ક્ષિતિજા
દૂર્ધ્વે પરિતો ભ્રમંતમાદિત્યમ્ ।
સવ્યં ત્રિદશાઃ સતતં
પશ્યંત્યસુરા અસવ્યગં યામ્યે ॥ ૭૫ ॥

વિષુવદ્વત્તં યુસદાં
ક્ષિતિજત્વમિતં તથા ચ દૈત્યાનામ્ ।
ઉત્તરયામ્યૌ ક્રમશો મૂર્ધ્વો-
ર્ધ્વગતૌ ધ્રુવૌ યતસ્તેષામ્ ॥ ૭૬ ॥

યો હિ પ્રદેશોઽપમમંડલસ્ય
તિર્યક્સ્થિતો યાત્યુદયં તથાસ્તમ્ ।
સોઽલ્પેન કાલેન ય ઊર્ધ્વસંસ્થોઽ-
નલ્પેન સોઽસ્માદુદયાનતુલ્યાઃ ॥ ૭૭ ॥

અ્યંશયુઙ્ગવરસાઃ પલાંશકા
યત્ર તત્ર વિષયે કદાચન ।
દૃશ્યતે નમકરો ન કાર્ષ્વકં
કિંચ કર્કિં મિથુનૌ સદોદિતૌ ॥ ૭૮ ॥

યત્રસાંઘિગજવાજિસંમિતા
તત્ર વૃશ્ચિકચતુષ્ટયં નચ ।
દૃશ્યતેઽથ વૃષભાચ્ચતુષ્ટયં
સર્વદાસમુદિતંચ લક્ષ્યતે ॥ ૭૯ ॥

યત્રતેઽથ નવતિઃ પલાંશકા-
સ્તત્ર કાંચનગિરૌ કદાચન ।
દૃશ્યતે ન ભદલં તુલાદિકં
સર્વદા સમુદિતં ક્રિયાદિકમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉત્તર ગોલમાં દેવ તથા દક્ષિણ ગોલમાં
દૈત્ય, પરસ્પરે ઉલટી રીતે સૂર્યને ક્ષિતિજથી
ઉપર ચારે દિશામાં નિરંતર ફરતો
દેખેછે ॥ ૭૫ ॥

દેવ તથા દૈત્યોને ખગોળની વર્તુલમધ્ય-
રેખા પૃથિવી સાથે લાગેલી દેખાયછે,
કારણ ક્રમથી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવના
તારા તેમના માથા ઉપર હોયછે ॥ ૭૬ ॥

રાશિચક્રનો જે ભાગ અર્થાત્ તારા વાંકા
રહેલા ભાસેછે, તે થોડા વખતે અને જે
ભાગ એટલે તારા ઉંચે રહેલા ભાસેછે,
તે ઘણા વખતે ઉદય તથા અસ્તને
પામેછે માટે તારાઓનો ઉદય એકસરખો
નથી ॥ ૭૭ ॥

પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાથી ઉત્તરે જ્યાં,
પૃથિવીની ઉત્તર દક્ષિણ પરિધિના કલપેલા
૩૬૦ અંશમાંના ૬૬ $\frac{૨}{૩}$ અંશ આવેછે, તે
દેશમાં કોઈ કાળે મકર તથા ધનુષ્
રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ કર્ક
તથા મિથુન રાશિના તારા સદા ઉદય
પામેલા હોયછે ॥ ૭૮ ॥

અને જ્યાં ૭૮ $\frac{૨}{૩}$ અંશ આવેછે, તે દેશમાં
વૃશ્ચિકથી કુંભ પર્યંત ચાર રાશિના તારા
દેખાતા નથી, પણ વૃષભથી સિંહ પર્યંત
ચાર રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા
જણાયછે ॥ ૭૯ ॥

તેમ જ્યાં તે ૯૦ અંશ આવેછે, તે ઉત્તર
ટોચ સંબંધી દેશમાં કોઈ કાળે તુળાથી
મીન પર્યંત નક્ષત્રમંડલનું અર્ધ દેખાતું
નથી, પણ સદા કર્કથી ધનુષ્ પર્યંત અર્ધ
નક્ષત્રમંડળ ઉદય પામેલું દેખાયછે ॥ ૮૦ ॥

આ ભૂગોલ પણ અનંત આકાશમાં દેખાતા યુધ શુક્રાદિ ગ્રહ જેવો એક ગ્રહ છે.
એ સર્વ ગ્રહ ચક્રની પેઠે પોતાના અંગે ફરેછે, જેથી તેમના ઉપર દિવસ તથા રાત્રિ

થાયછે. અને પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં તેઓ સૂર્યને ફરી આવેછે, તેવા એક ફેરનો તેમનો વર્ષ કેહેવાયછે, ને તેટલા વખતમાં તેમના ઉપર ઋતુઓ થાયછે. કેટલાક અહને ફરનારા ઉપગ્રહો છે, જે ચંદ્રો કેહેવાય છે; તેમના પણ પોતાના અંગે ફરવાથી દિવસ રાત્રિ થાયછે, અને પોતાના ગ્રહ સાથે રહી સૂર્યને ફરવાથી વર્ષ તથા ઋતુઓ થાયછે. સર્વ ગ્રહો પોતાની વચમાંના એક ગોલને મધ્યમાં રાખી તેને ફરેછે, અને મધ્ય ગોલથી જે ગ્રહ પાસે હોયછે, તેને આકાશમાં થોડો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, એટલે તે થોડા વખતમાં રાશિ ચક્ર ફરી રહેછે; પણ જે ગ્રહ દૂર હોયછે, તેને ઘણો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, જેથી બારે રાશિ ફરી રહેતાં તેને ઘણો વખત લાગેછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

उपरि स्थस्य महती
कक्षाल्पाधः स्थितस्य च ।
महत्याकक्षया भागा
महांतोऽल्पास्तथाल्पया ॥ ८१ ॥

ઉપરના ગ્રહનો ફરવાનો માર્ગ મોહોટો તથા નીચેના ગ્રહનો નાહાનો હોયછે. અને મોહોટા માર્ગે કરી રાશિચક્રના મોહોટા તથા નાહાનાએ કરી નાહાના ભાગ થાયછે ॥ ૮૧ ॥

कालेनाल्पेन भगणं
भुंक्तेऽल्प भ्रमणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता
मंडले महति भ्रमन् ॥ ८२ ॥

નાહાના માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ રાશિચક્રને થોડો કાલ અને મોહોટા માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ ઘણો કાળ ભોગવેછે ॥ ૮૨ ॥

સર્વ ગ્રહો પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જઈ લંબગોલ માર્ગે કરી સૂર્યને ફરેછે, પૃથિવીને ફરતા નથી, કેમકે જો પૃથિવીને ફરતા હોય તો પૃથિવીના ચંદ્રની પેઠે તેઓ એક સરખી રીતે ફરવા જોઈએ. પણ તેમ ન થતાં તેઓ કોઈ સમય જલદી તથા કોઈ વેળા આસ્તે જતા જણાયછે. કોઈ વેળા પાછા હઠતા તથા કોઈ સમય સ્થિર ભાસેછે. વળી કોઈ વેળા પૃથિવીથી ઘણા દૂર જાયછે, ને કોઈ સમય ઘણા પાસે આવેછે; માટે તેઓ પૃથિવીને ફરતા નથી, પણ પૃથિવી સહિત તે સર્વ સૂર્યને ફરેછે, તેથીજ એમ દેખાયછે. યુધ તથા શુક્ર ગ્રહ નિરંતર સૂર્યની આગળ પાછળ દેખાયછે, કોઈ કાલે પણ સૂર્યની સામે દેખાતા નથી, એટલે તેમની તથા સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી આવતી નથી. કેમકે તેઓ સૂર્યની પાસેના ગ્રહ છે, ને પૃથ્વી તે પછીનો ગ્રહ છે, તેથી તેમના સૂર્યને ફરવાના માર્ગે પૃથિવીના માર્ગની અંદર આવેલા છે. જ્યારે તેઓ ફરતા ફરતા સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાંથી જાયછે, ત્યારે પાછા હઠતા દેખાયછે, ને પૃથિવીની પાસે આવેછે. પણ જ્યારે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાયછે, ત્યારે આગળ જતા દેખાયછે, ને પૃથિવીથી છેટા થાયછે. જ્યારે પોતાના માર્ગમાં વળીને પૃથિવીના માર્ગની પાછળથી સામે આવતા હોય અથવા આગળથી સામે જતા હોય, ત્યારે પ્રથમ સ્થિર ભાસી પછી આસ્તે જતા જણાઈ બાજુએ આવવાથી જલદી જતા જણાયછે. તેમ જોના સૂર્યને ફરવાના માર્ગે પૃથિવીના માર્ગથી બાહર છે, એવા પૃથિવી પછીના મંગળાદિ ગ્રહમાંના કોઈ ગ્રહના માર્ગની પાછલથી

પૃથિવી સામે જતી હોય, તો તે અહ પ્રથમ સ્થિર ભાસેછે. પછી જેમ જેમ પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં વળતી જાયછે, તેમ તેમ તે અહ પાછો હટતો દેખાયછે; પછી સ્થિર દેખાઈ જ્યારે પૃથિવી વધારે વળેછે, ત્યારે ફરી પૂર્વમાં પ્રથમ આસ્તે જતો જણાઈ બાજુમાં આવવાથી જલદી જતો દેખાયછે. વળી પૃથિવી પોતાથી બાહારના અહ કરતાં સૂર્યને જલદી ફરી રહેછે, તેથી ફરતી ફરતી જ્યારે તે અહ અને સૂર્યની વચ્ચે આવેછે, ત્યારે તે અહ પૃથિવીની પાસે અને સૂર્યની સામે હોયછે, તેથી વધારે પ્રકાશિત દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી સૂર્યની બીજી તરફ જાયછે, ત્યારે તે અહ પૃથિવીથી ઘણો દૂર અને સૂર્યની તરફ હોયછે; જેથી ઓછો પ્રકાશિત દેખાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे
नीचस्थितः स्यान्निकटे धरित्र्याः ।
अतोऽणुबिम्बः पृथुलश्च भाति
भानोस्तथा सन्नसुदूरवर्ती ॥ ૮૩ ॥

જ્યારે અહ ઉચ્ચનો થાયછે, ત્યારે પૃથિ-
વીથી દૂર અને જ્યારે નીચનો થાયછે,
ત્યારે પૃથિવીની પાસે હોયછે; તેથી ના-
હાનો તથા મોહોટો અને સૂર્યની સમીપ
તથા દૂર ભાસેછે ॥ ૮૩ ॥

એથી એમ જણાયછે કે, પૃથિવી સહિત સર્વ અહો સૂર્યને ફરેછે; અને તેને ફર-
નારા હરકોઈ અહઉપરથી તે અહના ફરવાના માર્ગની અંદર જેમના માર્ગ છે એવા અહ,
પૃથિવી ઉપરથી બુધશુક્રની પેઠે દેખાયછે. વળી જેમનાં ફરવાના માર્ગ તે અહના માર્ગથી
બાહર છે એવા અહ, પૃથિવી ઉપરથી મંગલાદિ અહની પેઠે દેખાયછે. પણ સૂર્યઉપરથી
તો બધા અહ એકજ રીતે પોતપોતાના માર્ગમાં ફરતા દેખાયછે, કારણ તે સર્વની મ-
ધ્યમાં છે. સર્વ અહ પરમાણુનાં કાર્ય છે, ને પરમાણુ તેમના કારણ છે. પરમાણુ મા-
ત્રમાં પરસ્પરે ખેંચવાની શક્તિ છે, જે “કારણગુણુપૂર્વક કાર્યગુણુ હોયછે” એ નિયમ
પ્રમાણુ તે સર્વ અહોમાં પણ વર્તમાન છે. પણ સૂર્ય સર્વ કરતાં મોહોટો હોવાથી તે-
નામાં સર્વ કરતાં વધારેછે, જેથી તે પોતે મધ્યમાં રહી સર્વ અહોને ધારણ કરી પોતાની
આસપાસ ફેરવેછે. ઋગ્વેદનાં ત્રીજા મંડળના ૫૯ સૂક્તની પેહેલી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ॥ ૮૪ ॥
સૂર્યે પૃથિવી અને અહોને ધારણ કરેલા
છે ॥ ૮૪ ॥

એજ વેદના ચોથા મંડળના સૂક્ત ૫૩ ની બીજી ઋચામાં કહેલ છે કે,

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः ॥ ૮૫ ॥
પ્રકાશ તથા વૃષ્ટ્યાદિયે કરી પાલન કર-
નાર સૂર્ય, અહો તથા ભૂલોકને ધારણ ક-
રનાર છે ॥ ૮૫ ॥

વળી એજ વેદના દશમા મંડળના સૂક્ત ૧૪૯ ની પેહેલી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

सविता यंत्रैः पृथिवीमरम्णात् ।
अस्कंभने सविता द्यामहं हत् ॥ ૮૬ ॥
નિરાધાર પ્રદેશમાં સર્વના મધ્યસ્થાનમાં
રહેલા સૂર્યે યંત્રેકરી પૃથિવીને રમાડીછે,
ને અહોને દબ કર્યાછે ॥ ૮૬ ॥

એજ આકર્ષણશક્તિવડે ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમુદ્રના પાણીને ખેંચેછે, જેથી તેમાં ભરતી તથા ઓટ થાયછે. અમાવાસ્યાયે તે બન્ને એકજ બાજુ હોવાથી સમુદ્રઉપર તેમનું બેવડું આકર્ષણ હોયછે, જેથી ભરતી મોહોટી થાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યથી દૂર થઈ પૃથિવીની બીજી બાજુમાં આવતો જાયછે, તેમ તેમ ભરતી ઓછી થતી જાયછે. એ ક્રમ શુકલ પક્ષની સાતમ આઠમ સુધી રહેછે; એ બન્ને દિવસે ભરતી ઓછામાં ઓછી થાયછે, કારણ ચંદ્ર સામે હોયછે, ને સૂર્ય બાજુમાં હોયછે, તેથી એકનું સામેથી ને બીજાનું બાજુમાંથી આકર્ષણ થવાને લીધે ભરતી વંટાઈ જાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યની સામે આવતો જાયછે, તેમ તેમ પાછી ભરતી મોહોટી થતી જાયછે. એ ક્રમ પોર્ણિમાસુધી રહી તે દિને ભરતી મોહોટી થાયછે, કારણ સમુદ્ર ઉપર એક તરફથી ચંદ્રનું ને બીજી તરફથી સૂર્યનું પૂર્ણ આકર્ષણ હોયછે. તે પછી ચંદ્ર પાછો સૂર્યની તરફ જાયછે, તેથી શુકલ પક્ષની પેઠે કૃષ્ણ પક્ષમાં પણ સાતમ આઠમ સુધી ભરતી ઓછી થવાનો ક્રમ તથા તે પછી અમાવાસ્યા પર્યંત વધવાનો ક્રમ ચાલુ રહેછે. આકર્ષણ સમસૂત્રમાં થાયછે, તેથી પૃથિવીના જે ભાગઉપર ભરતી હોયછે, તે ભાગથી પૂર્વ પશ્ચિમ છ હજાર કોશે પણ ભરતી થાયછે. જોકે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્નેના આકર્ષણથી ભરતી થાયછે, તોયપણ ચંદ્ર પૃથિવીથી ઘણો નજીક છે, ને સૂર્ય ઘણો દૂર છે, તેથી ભરતીનો બધો આધાર ચંદ્રઉપર છે. માત્રકાવ્યના બીજા સર્ગમાં કહ્યું છે કે,

પૂર્ણચંદ્રોદયાકાંક્ષી દૃષ્ટાંતોઽજ
મહાર્ણવઃ ॥ ૮૭ ॥

પૂર્ણ સમુદ્ર ચંદ્રોદયની ઇચ્છા રાખેછે એ
દૃષ્ટાંત ॥ ૮૭ ॥

વળી ત્રિણ્ણુશર્માયે પંચતંત્રના બીજા તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

નદીશઃ પરિપૂર્ણોઽપિ ચંદ્રોદયમપેક્ષતે ॥ ૮૮ ॥ સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છતાં ચંદ્રોદયને ઇચ્છેછે ॥ ૮૮ ॥

ભૂગોળના ચંદ્રની સન્મુખના ભાગઉપર જે વખતે પાણી વધેછે, તેજ વખતે બાજુના ભાગ ઉપર પાણી ઘટેછે. જ્યાં પાણી વધેછે, ત્યાં ભરતી ને જ્યાં ઘટેછે, ત્યાં ઓટ ફેરવાયછે, પણ મૂલ પાણીમાં કંઈ વધારો કે ઘટારો થતો નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના સ્તુતિપ્રકરણમાં પૃથિવીવર્ણન.

॥ તેજોવર્ણન ॥

હવે ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોમાં જે પ્રકાશ દેખાયછે, તે તેમનો પોતાનો નથી પણ સૂર્યનો છે, કેમકે તેમના ઉપર સૂર્યનો જે પ્રકાશ પડેછે, તેજ પ્રતિફલિત થઈને દેખાયછે. માટે તેઓ પરપ્રકાશ અને સૂર્ય સ્વપ્રકાશ ગણાવવાયછે. ઋગ્વેદનાં મંડલ ૪ સૂક્ત ૫૩ ઋચા ૪ માં કહ્યું છે કે,

અદાભ્યો ભુવનાનિ પ્રચાકશત્ ॥ ૮૯ ॥ અવિનાશી સૂર્ય, ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોદિ
લોકોને પ્રકાશ કરનારો છે ॥ ૮૯ ॥

વળી એજ વેદનાં મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૮૪ ઋચા ૧૫ માં પણ કહ્યું છે કે,

અત્રાહગોરમન્વત નામ ત્વષ્ટુરપીચ્યમ્ ।
ઇત્યાચંદ્રમસો ગૃહે ॥ ૯૦ ॥

પૃથિવીને ફરનારા આ ચંદ્રમંડલમાં રાત્રીની વખતે જે તેજ છે, તે સૂર્યનું છે એમ પ્રાચીન પુરુષોએ માન્યું છે ॥ ૯૦ ॥

આર્યભટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહ્યું છે કે,

ભૂગ્રહમાનાં ગોલાર્ધાનિ
સ્વચ્છાયયા વિવર્ણાનિ ।
અર્ધાનિ યથાસારં
સૂર્યાભિમુખાનિ દીપ્યંતે ॥ ૯૧ ॥

પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રોના અર્ધગોલ પોતાની છાયાએ કરી પ્રકાશહીન હોયછે, ને અર્ધગોલ જે સૂર્યની સન્મુખ હોયછે, તે પોતપોતાના કદ પ્રમાણે પ્રકાશે-છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે પણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

તરણિકિરણસંગાદેષ પીયૂષપિંડો
દિનકરદિશી ચંદ્રશંદ્રિકાભિશ્ચકાસ્તિ ।
તદિતરદિશિ બાલાકુંતલશ્યામલ શ્રી-
ઘટ ઇવ નિજમૂર્તિચ્છાયયૈવાતપસ્થઃ ॥૯૨॥

તડકામાં રાખેલા ઘડાની પેઠે સૂર્યકિરણના સંગથી આ અમૃતપિંડરૂપ ચંદ્ર, પોતાના સૂર્ય તરફના ભાગમાં ચંદ્રિકાએ કરી પ્રકાશેછે, ને બીજા ભાગમાં પોતાના અંગનીજ છાયાએ કરી કુમારી સ્ત્રીના ગુછ-લિયાળા કેશ જેવી રચામ શોભાવાળો હોયછે ॥ ૯૨ ॥

શ્રીપતિયે પણ એમજ કહ્યું છે:—

ધામ્ના ધામનિધેરયં જલમયો
ધત્તે સુધાદીધિતિઃ
સઘઃ કૃત્તમૃણાલકંદવિશદ-
ચ્છાયાં વિવસ્વદિશિ ।
હર્મ્યે ઘર્મઘૃણૈઃ કરૈર્ઘટ ઇવા-
ન્યસ્મિન્ વિભાગે પુન-
ર્બાલાકુંતલકાલતાં કલયતિ
સ્વચ્છાં તનોચ્છાયયા ॥ ૯૩ ॥

જેમ ઘરમાં રાખેલો ઘડો સૂર્યકિરણે કરી અર્ધ પ્રકાશિત તથા અર્ધ અપ્રકાશિત થાયછે, તેમ આ જલમય અમૃત-કિરણવાળો ચંદ્ર, સૂર્યના પ્રકાશે કરી પોતાના સૂર્ય તરફના અર્ધ ભાગમાં ત-લ્કાળ છેદેલા કમલકંદ જેવી શ્વેત કાંતિને ધારણ કરેછે, ને ફરી બીજા અર્ધ ભાગમાં પોતાની છાયાવડે કુમારી સ્ત્રીના કેશ જેવી સ્વચ્છ રચામતાને ધારણ કરેછે ॥ ૯૩ ॥

સૂર્યને પ્રકાશ ગ્રહ વા ઉપગ્રહોના અર્ધગોલ જે સૂર્યની સામે હોયછે, તેના ઉપર નિરંતર પડેછે, તેથી જ્યારે ચંદ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી હોયછે, ત્યારે ચંદ્રને પૃથિવી ઉપરથી દેખાતો અર્ધગોલ સૂર્યની સામે હોયછે, જેથી તે પૂર્ણ પ્રકાશવાળો દેખાયછે, ને તે દિવસે પૌર્ણિમા કહેવાયછે. પછી કૃષ્ણપક્ષમાં જેમ જેમ ચંદ્ર પૃથિ-

વીની બીજી બાજુમાં અર્થાત્ પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચે આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો થઈ, બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર વધતો જાય છે. તે અમાવાસ્યાપર્યંત એ ક્રમ ચાલુ રહી, તે દિને ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ હોય છે, એટલે તેનો સૂર્ય તરફનો અર્ધભાગ પ્રકાશિત અને પૃથિવી તરફનો પ્રકાશ વગરનો હોય છે. ફરી શુક્લપક્ષમાં પૌર્ણિમાપર્યંત ચંદ્ર ફરતાં ફરતાં પૃથિવીને પોતાની અને સૂર્યની વચ્ચે આવતો જાય છે, તેથી પ્રતિદિવસે તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ વધતો જઈ બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર ઓછો થતો જાય છે. ચંદ્રના એક તરફના અર્ધગોળનો જેટલો ભાગ પ્રકાશિત હોય છે, તેટલોજ તેની બીજી તરફના અર્ધગોળનો ભાગ પ્રકાશ રહિત હોય છે. વરાહમિહિરે પોતાની સંહિતાના ચોથા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમધસ્થસ્યંદો-

ર્ભાભિર્ભાનોઃ સિતં ભવત્યર્ધમ્ ।

સ્વચ્છાય્યાન્યદસિતં

કુંભસ્યેવાતપસ્થસ્ય ॥ ૯૪ ॥

સલિલમયે શશિનિ રવે-

ર્દાધિતયો મૂર્ચ્છિતાસ્તમો નૈશમ્ ।

ક્ષપયંતિ દર્પણોદર-

વિહતા ઇવ મંદિરસ્યાંતઃ ॥ ૯૫ ॥

ત્યજતોઽર્કતલંશશિનઃ

પશ્ચાદવલંબતે યથા શૌક્લ્યમ્ ।

દિનકરવશાત્તથેંદોઃ

પ્રકાશતેઽધઃ પ્રમૃત્યુદયઃ ॥ ૯૬ ॥

પ્રતિદિવસમેવમર્કાત્

સ્થાનવિશેષેણ શૌક્લ્યપરિવૃદ્ધિઃ ।

ભવતિ શશિનોઽપરાહ્ને

પશ્ચાન્નાગે ઘટસ્યેવ ॥ ૯૭ ॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્યાદધઃસ્થસ્ય વિધોરધસ્થ-

મર્ધં નદૃશ્યં સકલાસિતં સ્યાત્ ।

દર્શેઽથમાર્ધાન્તરિતસ્ય શુક્રં

તત્પૌર્ણિમાસ્યાં પરિવર્તનેન ॥ ૯૮ ॥

તડકામાં મુકેલા ઘટની પેઠે સૂર્યના તેજ-કરી, નીચે રહેલા ચંદ્રનો અર્ધભાગ સદા શ્વેત થાય છે, ને બીજો અર્ધભાગ તેની પોતાનીજ છાયાયે કરી શ્યામ થાય છે ॥ ૯૪ ॥

જેમ દર્પણમાં પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિ-ક્ષિત થઈને ગૃહમાંના અંધકારને નાશ કરે છે, તેમ જલમય ચંદ્રને વિષે પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિક્ષિત થઈને રાત્રિ સંબંધી અંધકારને નાશ કરે છે ॥ ૯૫ ॥

જેમ સૂર્યની નીચેના ભાગને મુકતા ચંદ્રનું શ્વેતપણું તેની પછવાડેની બાજુમાં હોય છે, તેમ સૂર્યનાજ પ્રકાશથી ચંદ્રના પૃથિવી તરફના અર્ધભાગનો ઉદય નીચેથી આરંભી થાય છે ॥ ૯૬ ॥

ત્યાર કેડે જેમ મધ્યાહ્ન પછી ઘટની પછવાડેના ભાગમાં પ્રકાશ વધતો જાય છે, તેમ પ્રતિદિવસે સૂર્યથી સ્થાનવિશેષે કરી ચંદ્રની શ્વેતતા વધતી જાય છે ॥ ૯૭ ॥

અમાવાસ્યાયે સૂર્યથી નીચે રહેલા ચંદ્રનું મનુષ્ય તરફનું અર્ધ સમગ્ર શ્યામ હોય છે, ને બ્રહ્મણે કરી પૌર્ણિમાયે સૂર્યથી છ રા-શિના અંતરે આવેલા તેનું તેજ અર્ધ શ્વેત હોય છે ॥ ૯૮ ॥

उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिंदो-
स्त्यजत इन् व्रजतश्च मेचकलम् ।

जलमयजलजस्य गोलकत्वात्

प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्य ॥ ९९ ॥

સૂર્યથી છેટે જતાં ચંદ્રની રવેતતા ને પાસે
જતાં શ્યામતા વધતી જાયછે; અને જલથી
ઉત્પન્ન થયેલા જલમય ચંદ્રનું ગોલપાણું
હોવાથી એનો બીજને દિવસે ઝીણું
શિંગડા જેવો આકાર થાયછે ॥ ૯૯ ॥

પૃથિવીના અંતર્ગત બુધ તથા શુક્ર પાણુ નલિકાથી નેચા હોય, તો ચંદ્રની પેઠે
ઓછા વધતા પ્રકાશિત દેખાયછે. તેનું કારણ એ કે, જ્યારે તેઓ પૃથિવી અને સૂર્યની
વચ્ચમાં આવતા જાયછે, ત્યારે તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થઈ
બીજ તરફના અર્ધગોલ ઉપર વધતો જાયછે. તે જ્યારે પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચમાં
આવેલ હોયછે, ત્યારે પૃથિવી તરફનો તેમનો આખો અર્ધગોલ પ્રકાશ રહિત થાયછે,
ને બીજ બાજુનો અર્ધગોલ પ્રકાશિત થાયછે. પછી જેમ જેમ તેઓ સૂર્યની પેલી
બાજુએ જાયછે, એટલે સૂર્યને પોતાની અને પૃથિવીની વચ્ચમાં આવતો જાયછે, તેમ
તેમ તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ચાલુ થઈ વધતો જાયછે, ને
બીજ અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થતો જાયછે. પછી ફરતાં ફરતાં જ્યારે તેઓ
પોતાની અને પૃથિવીની વચ્ચમાં સૂર્યને લાવેછે, ત્યારે તેમનો પૃથિવી તરફનો અર્ધગોલ
આખો પ્રકાશિત હોયછે. એજ રીતે સૂર્યને ફરનાર હરકોઈ ગ્રહ ઉપરથી તેના અંત-
ર્ગત ન્યૂનાધિક પ્રકાશવાળા દેખાયછે. સર્વ પ્રકાશનું મૂલ અગ્નિ છે. કૃષ્ણબુધવેદના
તૈત્તિરીયારણ્યકમાં એથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

अग्निर्ज्यોतिर्ज્યોतिरग्निः ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિજ પ્રકાશ છે ને પ્રકાશ અગ્નિ-
છે ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિ પદાર્થમાત્રમાં રહેલ છે, મારેજ ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના ૭૦ મા સૂક્તની
બીજી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां

गर्भश्चरथां गर्भश्च स्थाताम् ॥ ૧૦૧ ॥

જે અગ્નિ પાણી, વન, જંગમ પ્રાણી
તથા સ્થાવર વસ્તુમાં ગર્ભરૂપે રહેલ
છે ॥ ૧૦૧ ॥

તે પોતાના સામાન્યરૂપે હોવાથી ભાસતો નથી, પણ જ્યાં પદાર્થો પરસ્પરે ધસા-
યછે, ત્યાં વિશેષરૂપ થઈ ભાસેછે. મેઘરૂપ જલમાં રહેલ સામાન્ય અગ્નિ, વર્ષાઋતુમાં
મેઘો પરસ્પરે ધસાયછે, ત્યારે વિશેષપણુને પામી વિજલીરૂપ થાયછે. એજ સામાન્ય
અગ્નિ વનમાં વાયુના જેરથી વૃક્ષો ધસાયછે, ત્યારે વિશેષપણુને પામી વનને બાળી
નાખેછે. તેજ અગ્નિ પર્વતોને આઘાત કરવાથી પ્રત્યાઘાતમાં તણુખારૂપે વિશેષરૂપ
જણાયછે; અને જંગમ પ્રાણિયોમાં જઠરાગ્નિરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, ને તેમનાં શરીર પાણુ પર-
સ્પરે ધસ્યાં હોય તો તે વિશેષપણુને પામેછે. અગ્નિ સર્વત્ર છે, તેથીજ પદાર્થોના
સંયોગવડે વિજલી ઉત્પન્ન થાયછે, જેની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ દૂરશ્રવણ
તથા દૂરસંકેતાદિ ઘણાં ચમત્કારી યંત્રો સિદ્ધ કર્યાં છે, ને હવે પછી પણ ઘણાં થવાની

આશા રાખેછે. એજ સામાન્ય અગ્નિ સૂર્યબિંબમાં વા તેના વાતાવરણમાં નિરંતર રસાયની ક્રિયા થવાથી વિશેષપણાને પામી પ્રજ્વલિત થાયછે. તેનોજ પ્રકાશ સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ ઉપર, એક સેકન્ડ એટલે અઢી વિપલમાં આસરે ૯૩ હજાર કોશના વેગથી પડેછે. પ્રકાશનો વેગ આ પ્રમાણે શોધી કાઢાડેલ છે:—બૃહસ્પતિના ચંદ્રોના ગ્રહણ થવાનો વખત હમણાના ન્યોતિષિયો ગણિતથી સિદ્ધ કરેછે. તે ન્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિની પાસેમાં પાસે હોયછે, ત્યારે તેના ચંદ્રગ્રહણ પૃથિવી ઉપરથી દૂરદર્શક યંત્રવડે બરાબર ગણી કાઢેલા વખતે દેખાયછે. પણ ન્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિથી છેટામાં છેટી હોયછે, ત્યારે ગણી કાઢેલા વખતથી તે ગ્રહણ ૧૬૧ મીનીટ મોડા દેખાયછે; બૃહસ્પતિથી પાસેના કરતાં પૃથિવીનું છેટેનું અંતર આસરે નવ કરોડ પચાશ લાખ કોશ વધારે હોયછે, કારણ પૃથિવીના સૂર્યને ફરવાના માર્ગનો વ્યાસ તેટલા કોશનો છે. તેટલે અંતરે ગ્રહણ દેખાવાને જે વખત લાગેછે, તે વખત પ્રકાશને આવતાં થાયછે એમ સમજવું. પ્રકાશમાં સામાન્ય રીતે તેજસ્વી શુકલ રૂપ અને ઉષ્ણ સ્પર્શ એવા બે ગુણ છે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિકદર્શનના ખીન્ન અધ્યાયના પહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ ૧૦૨ ॥

તેજ રૂપ અને સ્પર્શવાળું છે ॥ ૧૦૨ ॥

પણ એ તેજ કાર્ય હોવાથી તિરોભાવને પામેછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્ય અગ્નિ તેનું કારણ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

તच्च द्विविधं नित्यमनित्यं च नित्यं पर-
माणुरूपं अनित्यं कार्यरूपम् ॥ ૧૦૩ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એવા બે પ્રકારનું છે; પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૦૩ ॥

અગ્નિ નિરંતર પોતાના સામાન્ય રૂપમાં હોયછે, પણ ઉપાધિથી વિશેષરૂપ થાયછે; જે ટળી જતાં ફરી પોતાના મૂળરૂપે રહેછે, પણ કોઈ કાળે તેનો નાશ થતો નથી. પ્રકાશનું સ્વરૂપ સાધારણ દૃષ્ટિયે સ્વેત જણાયછે, પણ તેમ નથી. તેમાં સાત પ્રકારના રંગ છે, જે ભિન્નિત થઈને એકરૂપે ભાસેછે. પણ જે ત્રિકોણાકાર કાચમાંથી પ્રકાશના કિરણ પસાર થવા દઈ જોયા હોય, તો તેઓ પૃથક્કતાને પામી સાત રંગના જણાયછે. તેમ જળથી ભરેલ કાચનું ગોલ પાત્ર પોતાના મસ્તકથી ઉંચા સ્થાને મૂકી, તે પાત્ર અને સૂર્યની વચમાં ઉભી તે પાત્ર તરફ જોયું હોય, તો તેમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્કતાને પામી અનેક રંગના દેખાયછે. એજ રીતે વાર્ષાકાળમાં પડતા જલબિંદુસમૂહમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્ પૃથક્ થઈ જુદા જુદા રંગના ભાસેછે, જેને ઇંદ્રધનુષ્ કહેછે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ૩૫ મા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્યસ્ય વિવિધવર્ણાઃ પવનેન વિઘટ્ટિતાઃ
કરાઃ સાન્ને । વિયતિ ધનુઃ સંસ્થાના યે
દૃશ્યંતે તદિંદ્રધનુઃ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂર્યના નાનાપ્રકારના કિરણો, જે વાદળ-વાળાં આકાશમાં વાયુવડે વિશીર્ણુ થઈ ધનુષ આકારે દેખાયછે, તે ઇંદ્રધનુષ્ કેહેવાયછે ॥ ૧૦૪ ॥

તેમ વર્ષાઋતુમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને ફરતા કુંડાળા જેવું થઈ રહેછે તેનું કારણ પણ બૃહત્સંહિતાના ૩૪ મા અધ્યાયના આરંભમાં વરાહમિહિરે કહ્યું છે કે,

સંમૂર્ચિતા રવીંદ્રો:

કિરણાઃ પવનેન મંડલી ભૂતાઃ ।

નાનાવર્ણ કૃતય-

સ્તન્વન્ને વ્યોમ્નિપરિવેષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રના કિરણો જે અદ્ય વા-
દળાંવાળાં આકાશમાં ચોમેરથી પ્રસરવાને
લીધે પવનેકરી મંડલાકાર તથા નાનાવ-
ર્ણાકૃતિવાળા થાયછે, તે કુંડાલાદિ ભા-
સેછે ॥ ૧૦૫ ॥

વળી પ્રકાશ કિરણોના સાત રંગવિષે ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના સૂક્ત ૧૦૫ ની ન-
વમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

અમીયે સપ્તરશ્મયસ્તત્રામેનાભિરાતતા ॥ ૧૦૬ ॥ આ જે સૂર્યના સાત કિરણો છે,
તેમાં મારી નાલી બાંધેલી છે ॥ ૧૦૬ ॥

એજ વેદના ૮ મા મંડલમાં સૂક્ત ૭૨ ની ઋચા ૧૬ મી માં કહ્યું છે કે,

સૂર્યસ્ય સપ્તરશ્મિભિઃ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂર્યના સાત કિરણોએ કરી ॥ ૧૦૭ ॥

એ સાત રંગ આ પ્રમાણે છે:-જામલો, નીલો, આસ્માની, શુભાળી, પીળો, નારંગી
તથા લાલ. પ્રકાશકિરણોમાં પરાવર્તન પામવાનો સ્વભાવ છે, તેથીજ દર્પણમાં મુખ દે-
ખાયછે ને રત્નાદિ સ્વચ્છ વસ્તુઓ ચક્રચક્રે, પણ અંધારામાં તેમ થતું નથી; કારણ
ત્યાં પ્રકાશનો અભાવ છે. એમ છતાં પણ જે જે પદાર્થમાં અગ્નિ વિશેષ અંશે છે તે અ-
ંધારામાં પણ સેજ પ્રકાશેછે. પ્રકાશકિરણો પદાર્થઉપર પડીને પાછા વળેછે, તેથીજ
તેમની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ છળી પાડવાદિ યંત્રો સિદ્ધ કર્યાં છે, ને હવે પછી
પણ એજ સહાયતાથી ઘણા થવા શકેછે. સરલ પડતા પ્રકાશકિરણો તેજ દિશામાં પા-
છા વળેછે, પણ ડાબી બાજુમાંથી પડતા કિરણો તેવીજ રેખામાં જમણી બાજુએ પાછા
વળેછે, તેથીજ દર્પણમાં બાજુની વસ્તુઓ દેખાયછે; આપણું જમણું અંગ ડાબાની પેઠે ને
ડાબું અંગ જમણાની પેઠે ભાસેછે. અને દર્પણ કદિ નાહાતું હોય તોપણ તેમાં આ-
પણા કદનો મોહોટો ભાગ દેખાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉપરથી કિરણો પાછા વળવાને બ-
દલે તેમાં ચુસાર્થ જાયછે, ને કેટલાકપરથી થોડા કિરણો વિખરાઈ જઈ અથવા ચુસાર્થ
બાકીના પાછા વળેછે. પારદર્શક વસ્તુમાંથી કિરણો આરપાર જાયછે. જે પદાર્થપરથી
કિરણો મુદ્દલ પાછા ફરતા નથી તે કાળો હોયછે, ને જેનાપરથી ઘણું કરી બધા કિરણો
પાછા ફરેછે, તે સપિત હોયછે. પણ જેનાપરથી ચોક્કસ રંગના કિરણો પાછા ફરેછે, તે
પદાર્થ તે રંગનો હોયછે, ને બાકીના રંગના કિરણો તેમાં સમાઈ જાયછે એમ સમજવું.
પારદર્શક વસ્તુમાંથી પ્રકાશકિરણો જે સરલ રેખામાં પસાર થાયછે, તો વાંકા વળતા
નથી, પણ જે વાંકી રેખામાં પસાર થાય, તો વાંકા વળેછે; તેથીજ ખ્યાલામાં મૂકેલો
સિક્કો જે ખ્યાલાની કોર આડે હોવાથી દેખાતો નથી, તે ખ્યાલામાં પાણી રેડવાથી દે-
ખાયછે. પાણીમાં વાંકી ધરેલી લાકડી ટુંકી તથા ભાંગ્યા જેવી દેખાયછે તેનું કારણ પણ

કિરણોની પાછા ફરવામાં વક્તા છે. એજ કારણથી નદી તથા તલાવાદિ જલસ્થાનોનાં તળિયાં ઉચાં દેખાયછે, જેથી પાણી ઊંડું હોય તોપણ થોડું ભાસેછે. સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ ગોલ પણ ઉદય તથા અસ્ત થવાસમય ક્ષિતિજથી નીચે હોય તોપણ ઉંચા તથા મો-હોટા દેખાયછે, તેનું કારણ પણ વાતાવરણમાં કિરણોની વક્તા છે. અને પ્રથમ તેઓ લાલ દેખાયછે, કારણ તેમના પ્રકાશના લાલ કિરણો સૌથી પેહેલાં વક્ર થઈ દૃષ્ટિ પ-રેછે. સાંજસવાર આકાશમાં લાલાશ દેખાયછે તેનું કારણ પણ એ કે, વાતાવરણમાં સૂ-ર્યના કિરણો વક્ર થઈ પ્રથમ લાલ કિરણ આપણી દૃષ્ટિ પડેછે. કોઈ સમય સવારસાંજ આકાશમાં છુટાં છુટાં થયેલ પાતળાં વાદળાં હોય, તો તેમાં પૃથક્તાને પામેલ સૂર્યકિ-રણોના વિચિત્ર રંગો દેખાયછે. પણ જો ઘટ્ટ થએલ વાદળ હોય, તો સૂર્યકિરણોથી માત્ર પ્રકાશિત દેખાયછે. સૂર્ય અસ્ત થવાપછી પણ પ્રકાશ રહેછે તેનું કારણ કે, સૂર્યના કિ-રણો વાતાવરણમાં પરાવર્તન પામેછે. સવારસાંજ આકાશમાં લાલાશ દેખાવાનું કારણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ૨૬૮ પાને ટિપ્પણમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ભૂમ્યુત્થિતૈ રજોધૂમૈર્દિગન્તવ્યોન્નિ સં-
સ્થિતૈઃ । સૂર્યાલ્પકિરણૈર્મિશ્રૈરાહુણ્યમવ-
ભાસતે ॥ ૧૦૮ ॥

પૃથિવીથી ઉડેલી, દિશારૂપ અંતવાળા
આકાશમાં રહેલી અને સૂર્યના અલ્પ કિ-
રણોકરી મિશ્રિત થયેલી રજરૂપ ધૂમવડે
આકાશમાં રતાશ ભાસેછે ॥ ૧૦૮ ॥

વિરલાવયવં વસ્તુ યદ્દષ્ટેર્વ્યવધાયકમ્ ।
તેનાભ્રમરુણીભૂતંદૃશ્યતે
શક્રચાપવત્ ॥ ૧૦૯ ॥

છુટા પડ્યા છે અવયવ જેના એવી દૃષ્ટિને
આરે આવનારી જે રજરૂપ વસ્તુ, તેણે-
કરી ઇંદ્રધનુષની પેઠે વાદળ લાલ થયેલું
ભાસેછે ॥ ૧૦૯ ॥

સંધ્યારાગઃ સ વિજ્ઞેયો દિનાદૌ ચ દિના-
ત્યયે । રાકાયાં તુ નિશાવક્રે તથૈવેદુક-
રોઘમે ॥ ૧૧૦ ॥

દિવસના આદિ તથા અંતમાં, પૌર્ણિમાએ,
તથા રાત્રિમુખમાં તેમજ ચંદ્રકિરણોના
ઉદય સમયમાં જે રતાશ દેખાયછે, તે
તેજ જાણવી ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રકાશના કિરણો જેમ જેમ દૂર જાયછે, તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રસારને પા-મતા જાયછે. એક હાથને અંતરે જેટલો પ્રકાશ પડેછે તેનો $\frac{1}{4}$ બે હાથને અંતરે $\frac{1}{2}$ ત્રણ હાથને અંતરે અને $\frac{1}{8}$ ચાર હાથને અંતરે પડેછે. એ ઉપરથી જે અહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલાગણો પાસે હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે અહઉપર કિરણોનો પ્રસાર ઓછો થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો મોટો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં અ-ધિક પડેછે. તેમ જે અહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલા ગણો દૂર હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે અહઉપર કિરણોનો પ્રસાર અધિક થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો ન્હાનો દેખાયછે. ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં ઓછાં પડેછે. પ્રકાશકિરણો વક્ર થવાના સ્વભાવને લીધે મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચમાં વધારે એકઠા થાયછે, જેથી સાઠી આંખ કરતાં તેવા કાચમાં પદાર્થો દેખાડવાનું બળ વધારે હોયછે. તેવડે જોયાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો પાસે

તથા મ્હોટા દેખાયછે, જેથી તેને સૂક્ષ્મદર્શક કહેછે. તેવા કાચોમાં સૂર્યકિરણો એટલા તો એકઠા થાયછે કે, તેમની ગરમીથી પાસે રાખેલ વસ્ત્રાદિ વસ્તુ પણ સળગી ઉઠેછે. જેમ પ્રકાશકિરણો મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચની સર્વ બાજુથી વક્ર થઈ તેના મધ્ય-બિંદુમાં એકઠા થાયછે, તેમ મનુષ્યની આંખના અગ્રભાગમાં પણ સ્વચ્છ જલ-નિર્મિત નેત્રાંશમાં પ્રકાશકિરણો વક્ર થઈ એકઠા થાયછે; જેથી પદાર્થ સ્પષ્ટ દેખાયછે. ઘણું કરી વૃદ્ધ મનુષ્યના નેત્રમાંનું જલાંશ ઘટી જવાથી ત્યાં પ્રકાશકિરણોની વક્રતા થોડે અંશે થાયછે, જેથી તેની દૃષ્ટિ ઝાંખી પડેછે. પણ ચશ્માની સહાયતાવડે તે મનુષ્યને બરાબર દેખાયછે, કારણ તેના નેત્રમાંની કિરણવક્રતાનું ન્યૂનપણું ચશ્મામાં થતી કિરણવક્રતાવડે પૂરાયછે. જે પાતળા ત્રાંબાનાં પત્રામાં ગોલ છિદ્ર કરી તેમાં પાણી ઠેરવ્યું હોય, તો તે મધ્યોન્નત કાચની પેઠે બની સૂક્ષ્મદર્શક થાયછે. વળી દિવસે કોઈ અંધારા ઘરમાં બેસી તે ઘરના દ્વારમાં છિદ્ર કરી તેની સામે શ્વેત વસ્ત્ર ધરવું હોય, તો તેઉપર તે ઘરની બાહાર રહેલ મનુષ્ય, ગૃહ તથા વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ પડેછે. જે તે છિદ્રમાં મધ્યોન્નત કાચ ગોઠવ્યો હોય, તો બાહારની વસ્તુના પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ-તાથી પડેછે. એજ રીતે નેત્રમાં પણ પ્રતિબિંબ પડવાથી પદાર્થ દેખાયછે. મધ્યમાં પાતળા કરેલ કાચમાં મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચથી ઉલટી રીતે કિરણો વક્રતા પામેછે, જેથી તે મધ્યોન્નત કાચના મધ્યબિંદુમાં જેમ કિરણો એકઠા થઈ પદાર્થ મોટા દેખાડેછે, તેમ તે મધ્યનિમ્ન કાચના મધ્યબિંદુમાં કિરણો ઓછા થઈ પદાર્થ નાનો દેખાડેછે. જેમના નેત્ર એ મધ્યનિમ્ન કાચના જેવાં હોયછે, તેમને પદાર્થ ઘણા પાસે હોય તોજ સ્પષ્ટ રીતે દેખાયછે. મારેજ વાંચતી વખતે તેઓ પુસ્તકાદિને પોતાની આંખની અત્યંત પાસે એટલે નાકના અગ્રભાગ આગળ ધરેછે. વાસ્તે દૂરદર્શક યંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાવામાટે એ બન્ને જાતિના કાચો ગોઠવવામાં આવેછે. હાલના વિદ્વાનોએ સાદી આંખ કરતાં ચારસોથી એક હજાર ગણા સુધી વધારે દેખાય તેવા બલના દૂરદર્શક યંત્રો બનાવેલા છે. પ્રકાશની ઉજ્જ્વળતાવડે મેદાનોમાં પાણીની બાફની પેઠે બાફ નીકળેછે, તેથી મૃગજલ એટલે ઝાંઝવાનું પાણી ભાસેછે. વળી ઉજ્જ્વળતાવડે પદાર્થ વિસ્તારને પામેછે, તેથીજ કાચની નલીમાં પાસે ઉંચો ચડેછે, જેથી ઉજ્જ્વળતા માપી શકાયછે. પણ ઉજ્જ્વળતામાં કાંઈ ગુરૂત્વ જણાતું નથી, કેમકે તપાવેલી વસ્તુ વજનમાં વધતી નથી. ઉજ્જ્વળતામાં આકર્ષણ તોડવાનો ધર્મ છે, તેથી જે પદાર્થ ગરમ કર્યા હોય, તો તેમના પરમાણુ છુટા થવા માંડેછે, જેથી તે વિસ્તારને પામ્યા જણાયછે. અધિક ઉજ્જ્વળતા આપ્યાથી ઘટ્ટ પદાર્થ પણ પ્રવાહિરૂપ બનેછે, ને જે અત્યંત ઉજ્જ્વળતા આપી હોય, તો તેજ પ્રવાહિરૂપ પદાર્થ વાયુરૂપ થઈ ઉડી જાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉજ્જ્વળતાવડે પ્રવાહિરૂપ બન્યાવગર પણ વાયુરૂપ થઈ જાયછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં તેજવર્ણન.

॥ જલવર્ણન ॥

જલની વ્રાષ્ટ પણુ પ્રકાશની ઉબ્જતાવડે થાયછે. જેમ હરકોઈ વાસણમાં પાણી ભરી ગરમ કરવા ચુલાઉપર મુક્યું હોય, ને તે વાસણઉપર જો કંઈ ઢાંકવામાં આવ્યું હોય, તો તે ગરમ થતા પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વરાળ ઢાંકણુ આડે આવવાથી તેને વળગી રહેછે; જે ઢાંકણુ ઉપાડતી વેળાએ બાહારના વાયુની શીતતાનો સ્પર્શ થતાં પાણી પાણીરૂપ થાયછે, એ ઘણાના અનુભવમાં આવેલ હોયછે. તેમજ સૂર્યકિરણોની ઉબ્જતાવડે પૃથિવી ઉપરનાં સઘળાં જલસ્થાનકોમાંથી નિરંતર પાણી વરાળરૂપ થઈ, એ રૂપમાં વાયુ કરતાં હલકું હોવાથી આકાશમાં ઉડી જઈ, જ્યાં વાયુસાથે સમતોલપણાને પામેછે, ત્યાં શીતતાને પામી ઘટ્ટ બની મેઘરૂપે રહેછે; જે ઘણું એકડું થવાથી ગુરૂપણાને પામી ફરી ઉબ્જતાવડે પ્રવાહિરૂપ બની પૃથિવી ઉપર પડેછે, જેને વૃષ્ટિ કહેછે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના બીજા કાંડમાં ચોથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

અગ્નિર્વાં ઇતો વૃષ્ટિમુદીરયતિ
મરુતઃ સૃષ્ટાં નયન્તિ યદા
સ્વલુ વા અસાવાદિત્યોન્યદ્ધર-
શ્મિભિઃ પર્યાવર્તેતેઽથ વર્ષતિ ॥ ૧૧૧ ॥

અગ્નિજ વૃષ્ટિને પ્રેરેછે, અર્થાત્ આ પૃથિ-
વીમાંથી વરાળરૂપ પાણીદ્વારા આકાશમાં
વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરેછે, તેને વાયુ જુદે જુદે સ્થલે
લઈ જાયછે, અને જ્યારે આ સૂર્ય તીવ્ર
કિરણોએ કરી અતિશય તાપ કરેછે, ત્યારે
વર્ષેછે ॥ ૧૧૧ ॥

વળી એજ વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમાં દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

યાભિરાદિત્યસ્તપતિરશ્મિભિસ્તાભિઃ પર્જ-
ન્યો વર્ષતિ ॥ ૧૧૨ ॥

જે કિરણોએ કરી આદિત્ય તપેછે, તે
કિરણોવડે વર્ષાત્ પડેછે ॥ ૧૧૨ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિમાં ત્રીજા અધ્યાયના ૭૬ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ
પ્રજાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂર્યથી વૃષ્ટિ થાયછે, વૃષ્ટિથી અન્ન અને
અન્નથી પ્રજા થાયછે ॥ ૧૧૩ ॥

કણ્વાદ મુનિયે પણ પોતાના દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં નાઙ્યો વાયુસંયોગાદારો-
હણમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

વાયુના સંયોગથી સૂર્યકિરણો પાણીને ઉંચે
ચડાવેછે ॥ ૧૧૪ ॥

એ રીતે પાણીજ ઉબ્જતાથી વરાળરૂપ થઈ આકાશમાં જઈ મેઘરૂપ બનેછે. એ મેઘમાં પણ અગ્નિ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના પાંચમા કાંડના પાંચમા અધ્યાયના પેહેલા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

યા અગ્નિર્મર્મં દધિરે સુવર્ણાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જે સ્વચ્છ પાણિયે અગ્નિને ગર્ભમાં ધા-
રણુ કર્યો છે ॥ ૧૧૫ ॥

પણ જ્યારે એ મેઘો પરસ્પરે ઘસાયછે, ત્યારે ગર્જના થાયછે, ને તેમાં રહેલ સા-
માન્ય અગ્નિ વિજલિરૂપે વિશેષપણુને પામી ભાસેછે. વૈશેષિકદર્શનમાં કણાદ મુનયે
પાંચમા અધ્યાયના બીજા આનંદકમાં કહ્યું છે કે,

તત્ર વિસ્ફુર્જર્થુર્લિંગમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

મેઘમાં અગ્નિ છે, એ વિષયમાં વિજલિ
સહિત ગર્જના ચિન્હ છે ॥ ૧૧૬ ॥

અપાં સંયોગાદ્વિભાગાચ્ચ સ્તન-
યિત્નોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

એ ગર્જના, મેઘના પાણીનો વાયુવડે સંયોગ
અને વિભાગ થવાથી થાયછે ॥ ૧૧૭ ॥

વાદળાં વર્ષાકાળમાં ભારી હોવાથી ઘણું નીચે આવેછે; તે સમય તેઓ પૃથિવીથી
ઘણું કરી અર્ધાથી એક કોશ સુધી છેટે હોયછે. બીજા કાળમાં સુમારે ૩ થી ૪ કોશ
દૂર હોયછે. પાણીની વરાળ વાયુથી હલકી હોવાને લીધે તેમાં ઉંચે ઉડી જવાનો
સ્વભાવ છે; તેથી જો કોઈ પદાર્થમાં તે સંકોચ પામી હોય, તો તે એટલું તો બલ કરેછે
કે, તે પદાર્થને તોડી નાખી બહાર નીકળી ઉડી જાયછે. એ જાણુવામાં આવ્યાથી
હમણાના વિદ્વાનોએ તેને મહાન યંત્રોમાં ચોજી અગ્નિરથાદિ અનેક કાર્ય સિદ્ધ કર્યાં છે.
પાણીને વરાળરૂપે રહેવામાં અતિ ઉજ્જુતાની જરૂર છે; કારણુ તે વિના વરાળ થંડી થઈ
પાણીરૂપ થઈ જાયછે. એથીજ દિવસની ગરમીથી થયેલી વરાળમાંથી જેટલી વરાળ
આકાશમાં પોતાના રહેવાના સ્થાન સુધી પોહોંચતી નથી, તેને રાત્રિની શીતતા લાગ-
વાથી તે પાણીરૂપ થઈ પાછી પૃથિવીઉપર પડેછે, જેને ઝાકળ કહે છે. શિયાળામાં સ-
વાર સાંજ બહુ ધુમસ પડેછે, તેવિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ૨૬૭ તથા ૨૬૮ મે પાને
ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

વર્ષાતે નિર્જલા મેઘા વાયુના
વિરલીકૃતાઃ । ઈષદ્વાળ્પાવશે-
ષાસ્તુ પતંતિ વસુધાતલે ॥ ૧૧૮ ॥

વર્ષાકાળના અંતમાં, જેમાં થોડી વરાળ
બાકી રહેલી છે, એવા જલ વિનાના મેઘો,
વાયુવડે છુટા થઈ પૃથિવીના પૃષ્ઠઉપર
પડેછે ॥ ૧૧૮ ॥

ધૂમાવયવરૂપૈસ્તૈશ્છાદ્યંતે ગિરયો
દુમાઃ । રામા રામાદયસ્તે તુ
પુનરર્કોશુશોભિતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમના ધૂમ જેવા અવયવેકરી ગિરિ, વૃ-
ક્ષ તથા સુંદર બગીચા આદિ ઢંકાઈ જા-
યછે. ફરી સૂર્યકિરણોવડે શોભિતા તે-
ઓ ॥ ૧૧૯ ॥

ભૂવાયુના વિશીર્ણાસ્તુ વિલીયંતે નભ-
સ્તલે । તદ્રજઃસંહતિર્થેનુમહિષી
ક્ષીરનાશકૃત્ ॥ ૧૨૦ ॥

પૃથિવીના વાયુવેકરી સુકાઈને આકાશ
પ્રદેશમાં લીન થઈ જાયછે. તેજ ગાય
તથા ભેંસના દુધને નાશ કરનાર ધુમસ
કહેવાયછે ॥ ૧૨૦ ॥

પાણીજ અતિ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં હિમરૂપ બનેછે, જે વર્ષાકાળમાં આકાશ-
માંથી કરારૂપે પડેછે, ને શીતકાળમાં પૃથિવી ઉપરના પર્વત તથા થંડા દેશમાં અંધારી બર-

ફરપે ભાસેછે. પર્વતોઉપર બંધાયલું હિમ ઉબ્બુ કાળમાં પીગળેછે, જેથી તે તરફની નદિયોમાં તેવા વખતે પણ પૂર આવેછે. હિમ જેટલી ગરમીથી પીગળેછે, તેટલીજ ગરમી ને જલને આપી હોય તો તે બંધાઈ જાયછે; એથી એવું જણાયછે કે પદાર્થોનું પીગળવું અને બંધાઈ જવું એ બન્ને એકજ ઉબ્બુમાને થાયછે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિક-દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં સંઘાતો વિલયનં ચ
તેજઃસંયોગાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીનું બંધાવું તથા પીગળવું તેજના સંયોગથી થાયછે ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીમાં ગુરૂપણું હોવાથી તેનાથી હલકા પદાર્થો તેમાં તરી શકેછે, કારણુ તે પદાર્થ પાણીમાં જેટલી જગ્યા રોકેછે, તેટલી જગ્યાનું પાણી તે પદાર્થ કરતાં ભારી હોય છે. પણ જે પદાર્થ પાણીમાં ઘુરી જાયછે, તે પદાર્થના આકાર જેટલું પાણી તે પદાર્થથી હલકું હોયછે; એટલે તે પદાર્થ પાણીથી ભારી કેહેવાયછે. પાણી પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે, માટે ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલનાં સૂક્ત ૨૩ માં કહ્યું છે કે,

અપ્સ્વન્તરમૃતમપ્સુ મેષજમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ પાણીમાં અમૃતતથા પાણીમાં ઔષધ છે ॥ ૧૨૨ ॥

સામાન્ય રીતે પાણીમાં શુક્લ રૂપ, મધુર રસ, અને શીત સ્પર્શ એવા ત્રણ ગુણુ છે. વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસસ્પર્શવિત્ય આપઃ ॥ ૧૨૩ ॥ પાણી રૂપ, રસ અને સ્પર્શ ગુણુવાલું છે ॥ ૧૨૩ ॥

પણુ તે પાણી વિશેષરૂપે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્યરૂપે પરમાણુ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

તાશ્ચ દ્વિવિધાઃ નિત્યા અનિત્યાશ્ચ ।

નિત્યાઃ પરમાણુરૂપાઃ

અનિત્યાઃ કાર્યરૂપાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનું છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૨૪ ॥

સામાન્ય રૂપમાં પાણી બાષ્પરૂપે, ને વિશેષરૂપમાં પ્રવાહિરૂપે હોયછે. બાષ્પરૂપ થયેલ પાણી મેઘરૂપ થઈ આ ભૂગોળને ફરતા વાતાવરણમાંજ રહેછે, ને દૂધમાં મલાઈ તથા પાણીમાં શીણની પેઠે તેમાં તસ્યા કરેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના સ્થિતપ્રકરણમાં જલવર્ણન.

॥ વાયુવર્ણન ॥

વાયુનું આવરણ પૃથિવીથી સુમારે પચાશ કોશ સુધી છે. ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ભૂમેર્બહિર્દ્વાદશયોજનાનિ

ભૂવાયુરત્રાંબુદવિચુદાદ્યમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

પૃથિવીને ફરતો આર યોજન પર્યંત ઉંચે ભૂવાયુ છે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે ॥ ૧૨૫ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

નિર્ઘાતોલ્કાઘનસુરધનુર્વિચુદન્તઃ કુવાયોઃ

સંદ્રયંતે સ્વનગરપરીવેષ-

પૂર્વે તથાન્યત્ ॥ ૧૨૬ ॥

ગર્જના, ઉંઘાડિયાં, વાદળ, ઇંદ્રધનુષ્, વિજલી, ગંધર્વનગર તથા કુંડાળા આદિ લઈ અન્ય જે દેખાયછે, તે સર્વ ભૂવાયુની અંદર છે ॥ ૧૨૬ ॥

વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી તે ચક્ષુવડે દેખાતો નથી, પણ તેનો ત્વચા ઇંદ્રિયને સ્પર્શ થાયછે તથા તેના ધક્કાથી વૃક્ષાદિ કંપેછે, જેથી તેનું અસ્તિત્વ જણાયછે. જો તેના પરમાણુ પારદર્શક ન હોય, તો આકાશ તથા પૃથિવી ઉપરનો કોઈ પણ પદાર્થ દૃષ્ટિયે પડે નહીં. પૃથિવી ઉપરની સર્વ આકાશવાણી જગ્યામાં વાયુ ભરેલો હોયછે, જે સેજ જણાતો નથી, પણ જો પંખા વિગેરે વસ્તુને તે ઠેકાણે હલાવી હોય, તો તેનો ધક્કો વાગવાથી વાયુ ચલાયમાન થાયછે; જે સ્પર્શ થવાથી જણાયછે. વાયુમાં ગુરૂપણું છે, તેથી પૃથિવી ઉપરની સર્વ સ્થાવર જંગમાત્મક વસ્તુ ઉપર તેનું દબાણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોને તે દબાણ જણવામાં આવતું નથી, કારણ તેમના શરીરમાં પણ વાયુ હોયછે, જેનું દબાણ અંદરથી હોવાને લીધે બહારનો વાયુ સમતોલપણાને પામેછે. વાયુનું દબાણ એમરથી હોયછે, તેથી પદાર્થો બરાબર સ્થિતિમાં રહી શકેછે. હરકોઈ વસ્તુ ઉપર એક બાજુથી વાયુનું દબાણ હોય ને બીજી બાજુથી ન હોય તો તેની સ્થિતિમાં ફેર પડેછે. વાયુમાં ગુરૂપણું હોવાથી તેના પરમાણુ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પૃથિવીની નજીક ધણા એકઠા થાયછે; જેથી પૃથિવી પાસેનો વાયુ જડો હોયછે. દીવાના પ્રકાશની પેઠે આકર્ષણનું જોર પણ અંતરના પ્રમાણમાં ઓછું થતું જાયછે. તેથી ઉંચે ઉંચેના વાયુઉપર પૃથિવીનું આકર્ષણ ઓછું થતું જાયછે, જેથી તે તે ઠેકાણે વાયુના પરમાણુ ધણા એકઠા ન થવાથી વાયુ પાતળો હોયછે. એથી પૃથિવી પાસેના વાયુનું જેટલું દબાણ થાયછે, તે કરતાં ઉંચેના વાયુનું દબાણ ઓછું થાયછે. ધણા ઉંચા પર્વતો ઉપર પ્રાણિયોથી બરાબર શ્વાસ લેવાતો નથી, તેમની આમડી ફાટેછે તથા તેમના નાકમાંથી લોહી નીકળેછે, તેનું કારણ કે ત્યાં આહારના વાયુનું દબાણ ઓછું, ને તેમના શરીરની અંદરના વાયુનું દબાણ વધારે હોયછે. એ રીતે વાયુના સમતોલપણામાં ફેર પડવાને લીધે એમ થાયછે. જો મુદ્દલે આહારના વાયુનું દબાણ ન હોય, તો અંદરના વાયુના દબાણથી પ્રાણિયોના શરીર તદ્દન ફાટી

જઠ નાશ પામેછે ! જો કોઈ એક છેદવાળો તથા એક વગર છેદનો એવા બે સરખી ધારવાળા વાટકા લઈ, એક બીજા સાથે અંદર હવા જઠ શકે નહીં એવી રીતે બરાબર એસાડયા હોય, ને તે છેદવાળા વાટકામાંથી બંધાવડે હવાને બહાર ખેંચી કાઢાડી તે છેદને બુચવડે બંધ કચ્છો હોય તો તે બન્ને વાટકા એવા તો પરસ્પરે ચોંટિ જશે કે, ધણુ જોરથી પણ ઉખેડી શકાશે નહીં. એમ થવાનું કારણ એ કે, તે વાટકાની અંદરનો વાયુ કાઢાડી લેતાં તેમના ઉપર એકલા બહારનાજ વાયુનું દબાણ થાયછે. બન્ને આબુથી છેદવાળી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, તે પાણીથી ભરી તેના બન્ને છેદો આંગળિયોથી ઢાંકીને તે નળી ઉભી ધરવી. પછી ઉપરના છેદને ઢાંકેલ આંગળી કાયમ રાખીને, નીચેના છેદઉપર ઢાંકેલ આંગળી ખસાડી લીધી હોય, તો તે નળીમાંનું પાણી પૃથિવીઉપર પડવાને બદલે તેમાંજ ઝીલાઈ રહેછે. તેનું કારણ કે વાયુનું દબાણ તે નળીના પાણીઉપર નીચેના છેદથી થાયછે. ઉપરનો છેદ ઢાંકેલ હોવાથી ત્યાં વાયુનું દબાણ થતું નથી. પણ જો તેના ઉપરની ઢાંકેલ આંગળી ખેસવી દેાય, તો પાણી તદ્દન પૃથિવી ઉપર પડેછે; કેમકે ઉપરથી વાયુનું દબાણ ચાલુ થાયછે. એક છેદથી છેદવાળી આસરે બે હાથ લાંબી તથા ૬ આંગળ આસવાળી કાયની નળીમાં પારો ભરી, તેનો છેદ આંગળીવતે ઢાંકી પારાના વાસણમાં તે નળી ઉંધી રાખી આંગળી ખસાડી લેવી. તો તે નળીમાંનો પારો વાસણમાંના પારાઉપર થતા વાયુના દબાણથી, નળીમાં વાસણના પારાની સપાટીથી ઉંચે ઝીલાઈ રહેછે. એ ચંત્રી વાયુના દબાણનું માપ નીકળી શકેછે, ને પર્વતોની ઉંચાઈ પણ એથી જણાઈ આવેછે. કેમકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરનો વાયુ જઠો હોવાથી તેનો દબાવધારે હોવાને લીધે, ત્યાં નળીમાંનો પારો જેટલી ઉંચાઈયે રહેછે, તેના કરતાં ઉંચા ઉંચા સ્થાનમાં ઓછી ઉંચાઈયે રહેછે. કારણ તે તે સ્થાને વાયુ પાતળો હોવાથી તેનું દબાણ ઓછું થતું જાયછે. બે રહેથી છેદવાળી અંકુશ જેવી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, પાણીથી ભરીને તેના બન્ને છેદો આંગળીવતે ઢાંકી, એક છેદો પાણીથી ભરેલા ઉંચા વાસણમાં, ને એક છેદો નીચેના વાસણમાં એકજ વખતે છોડી દીધા હોય, તો તે ઉંચા વાસણમાંનું પાણી તે નળી-દ્વારા સધળું નીચેના વાસણમાં વહી આવેછે; કારણ ઉંચા વાસણના પાણી ઉપર વાયુનું દબાણ હોયછે. જ્યારે બન્ને વાસણના પાણીની સપાટી સરખી થશે, ત્યારે પાણી વહેતું બંધ થઈ જશે. કેમકે વાયુનું દબાણ બન્ને વાસણના પાણી ઉપર સરખું થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિના યંત્રાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામ્રાદિમયસ્પાંકુશરૂપનલસ્યામ્બુપૂર્ણસ્ય ।
 एकं कुंडं जलांतर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च
 बहिः ॥ युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुंडा-
 द्बहिः पतति ॥ १२७ ॥

પાણીથી ભરેલા, તામ્ર આદિ ધાતુના અંકુશ જેવા નળનો એક છેદો, કુંડના જલની અંદર અને નીચે જેનું મુખ છે એવો બીજો છેદો બહાર રાખી એકદમ છોડી દીધા હોય, તો નળે કરી પાણી કુંડમાંથી બહાર પડેછે ॥ ૧૨૭ ॥

વાયુ પણ બીજા પદાર્થની પેઠે ઉબળતાથી પાતળો થાયછે, કેમકે તેનાં પરમાણુ

પણુ ગરમી લાગવાથી પૃથક્પણુને પામી ઉંચે ચડેછે. એ રીતે જે ઠંડાણુ વાયુ પાતળો થાયછે, તે ઠંડાણુ ધટ વાયુને રેહેવા જગ્યા મળવાથી તે બીજા સ્થાનથી એકદમ આવેછે, એટલે વાયુ ભેરમાં વાતો જણાયછે. અને જ્યારે તે ખાલી જગ્યા ધટ વાયુથી ભરાઈ જાયછે, ત્યારે ભેરનો વાયુ વાતો બંધ પડેછે. ઉષ્ણતામિશ્રિત વાયુ ગરમ હોયછે, ને વરાળમિશ્રિત વાયુ શીત લાગેછે. પાતળા વાયુમાં વજન ઓછું હોયછે, તેથી તે ઉંચે જાયછે. જેમાં દીવો મુક્યો હોય એવું કાગળનું ફાનસ ઉંચે ઉડેછે, તેનું કારણ કે દીવાની ગરમીથી ફાનસમાંનો વાયુ પાતળો થાયછે, તેથી બાહારના વાયુ કરતાં હલકો થવાથી ફાનસને ઉંચે લઇ જાયછે. વિમાન આકાશમાં ઉંચે ઉડેછે, તેનું કારણ પણુ એજ કે તેમાં પાતળો વાયુ ભરવામાં આવેછે. શબ્દ સંભળાવાનું કારણ પણુ વાયુ છે. પદાર્થો ઉપર આઘાત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો ધક્કો વાયુના પરમાણુને લાગવાથી, પાણીની પેઠે વાયુરૂપ સાગરમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાયછે; જે કાનને આવી પોહોંચવાથી શબ્દ સંભળાયછે. એજ તરંગ પર્વત ગૃહાદિને અડકાઇને પાછા વળેછે, તેથી શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. સામાન્ય રીતે વાયુ સ્પર્શગુણુવાળો છે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આનિહકમાં કહ્યું છે કે,

સ્પર્શવાન વાયુઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સ્પર્શગુણુવાળો વાયુ છે ॥ ૧૨૮ ॥

પણુ તે બે પ્રકારનો કહેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

સ દ્વિવિધો નિત્યોઽનિત્યઃ પરમા-
ણુરૂપો અનિત્યઃ કાર્યરૂપઃ ॥ ૧૨૯ ॥

તે બે પ્રકારનો છે, નિત્ય અને અનિત્ય-
પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિ-
ત્ય ॥ ૧૨૯ ॥

વાયુના એકઠા થયેલા પરમાણુ કાર્ય કેહેવાયછે, ને તેનો સ્પર્શ થાયછે, પણુ તે ટલી જાયછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે. તેજ પરમાણુ પોતાના સૂક્ષ્મરૂપે કારણ કેહેવાયછે. જો કે તે ધણુ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમનો સ્પર્શ જણાતો નથી, તોય પણુ કોઇ કાળે તેમનો નાશ થતો નથી, માટે નિત્ય કેહેવાયછે. સામાન્ય વાયુ જો કે એક તત્ત્વ ભાસેછે, પણુ રસાયની ક્રિયાથી ઑકિસજન એટલે પ્રાણુપ્રદ, નાઇટ્રોજન એટલે જીવાંતક, હાઇડ્રોજન એટલે જલકર તથા કેરબોન એટલે હરિત એવા ચાર પ્રકારના વાયુ જણાયલા છે. પ્રાણુપ્રદ એટલે પ્રાણુને દેનાર વાયુવિના પ્રાણી જીવી શકતા નથી. એ વાયુમાં કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી. તેમ એને કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો એનો વર્ણુ પણુ જણાતો નથી. એ વાયુમાં દહનશક્તિ અતિ હોવાથી એનો સામાન્ય વાયુથી ભેદ જણાયલો છે. લોહ પણુ સુકા કાષ્ઠની પેઠે એ વાયુમાં બળેછે. પ્રાણિયોના અસ્થિ-માંથી મળી આવતો પ્રકાશદ એટલે પ્રકાશ આપનાર ફોસ્ફરસ નામે પદાર્થ એ વાયુમાં બાળ્યો હોય તો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશેછે, પણુ સામાન્ય વાયુમાં એટલો પ્રકાશતો નથી. સામાન્ય વાયુમાં પ્રાણુ દેનાર વાયુનો સદ્ભાવ છે, એટલે તેવડે પ્રાણિયો જીવી શકેછે. પણુ પ્રાણુપ્રદ વાયુ જેટલી જ્વલનશક્તિ સામાન્ય વાયુમાં નથી; કારણુ તે જીવાંતક વાયુથી મિશ્રિત છે. જીવાંતક વાયુમાં પણુ કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી,

તેમ તે કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો તેનો વર્ણ પણ જણાતો નથી. બળતો પદાર્થ ને શુદ્ધ જીવાંતક વાયુમાં મુક્યો હોય તો તરત ઓલહાઈ જાયછે. ને સામાન્ય વાયુ એકજ જીવાંતક વાયુરૂપ હોત, તો કેઈ પણ વસ્તુ બળી તથા જીવી શકત નહીં. તેમ તે કદિ એકજ પ્રાણુપ્રદ વાયુરૂપ હોત, તો એકજ અગ્નિકણના સ્પર્શથી વસ્તુ માત્ર બળીને ભસ્મ થઈ જાત. પણ બન્ને વાયુના મિશ્રણથી સામાન્ય વાયુ થયેલો છે, તેથી તેમ થતું નથી. જલથી ભરેલા પાત્રમાં સલગતી વર્તિકા એવી રીતે મુકવી કે જલમાં તરતી રહે. પછી તે ઉપર ઘંટા જેવું કાચપાત્ર એવી રીતે ઢાંકવું કે, તે પાત્રની કીનારી કંઈક પાણીમાં ઝુટે. એમ થવાથી થોડી વારમાં તે બળતી વાટ પાત્રમાંનો પ્રાણુપ્રદ વાયુ બળી જતાં ઓલહાઈ જાયછે, ને પાણી તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ઉંચે ચડેછે. એથી એવું જણાયછે કે, સામાન્ય વાયુમાં ચાર અંશ જીવાંતક વાયુના તથા એક અંશ પ્રાણુપ્રદ વાયુનો છે. કેમકે તે પાત્રમાંના સામાન્ય વાયુમાં જે પ્રાણુપ્રદ વાયુ હતો, તે બળી જવાથી પાત્રમાંની તેટલી જગ્યા ખાલી થવાને લીધે તેમાં જલ ભરાઈ જાયછે. તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ભરાયછે. માટે સામાન્ય વાયુમાં તેટલો ભાગ પ્રાણુપ્રદ વાયુનો સમાજવો. ત્રીજા જલકર વાયુમાં પણ કહેલા બન્ને વાયુની પેઠે રૂપ, રસ તથા ગંધ હોતા નથી. પ્રાણુપ્રદ વાયુની સાથે એનો સંયોગ થવાથી જલ ઉત્પન્ન થાયછે, માટે એને જલકર વાયુ કહેછે. રસાયની પ્રયોગથી પાણીમાંના એ બન્ને વાયુ જુદા પાડી કાચપાત્રમાં ભરી શકાયછે. ને પાછા તેજ પાત્રોનાં મુખ સાથે રાખી એક પાત્રમાં મુક્યાં હોય, તો તે બન્ને વાયુ મળી જઈ પાછા પાણીરૂપ થતા દેખાયછે. દહન કરવામાં એ પ્રાણુપ્રદ વાયુથી વિપરીત ધર્મવાળો છે. એમાં સલગતી બતી નાખીયે, તો ઓલહાઈ જાયછે, પણ એ પોતે સલગી ઉઠેછે. આજ પર્યંત જેટલા લઘુ પદાર્થ જાણવામાં આવ્યા છે, તે સર્વથી એ વાયુ ઘણોજ હલકો છે. તેથી એને ને અંડાકાર વસ્તુમાં ભર્યો હોય, તો તે વસ્તુ પક્ષિગમ્ય માર્ગથી પણ ઉંચે જાયછે. વિમાન પણ એ વાયુ ભર્યાથી ઉડેછે. ચોથા હરિત વાયુમાં ઘણું કરી હરિત રૂપ અને અસલ રસ તથા ગંધ હોયછે. એ વાયુ જંગમ પ્રાણિયોનાં જીવનને હાનિ કરનાર તથા વૃક્ષાદિ સ્થાવરોને શુકલ કરનારો છે. વસ્ત્રાદિ શ્વેત કરવામાં તથા દુર્ગંધનો નાશ કરવામાં એ ઘણો ઉપયોગી છે. એ ચારે વાયુમાંનો પ્રાણુપ્રદ વાયુ ઘણું કરી પૃથિવીપરના સર્વ પદાર્થોમાં હોયછે. સૃષ્ટિનો ૐ ભાગ એ વાયુથી બનેલો છે. પદાર્થો બળેછે તે પણ તેમાં રહેલ એ વાયુજ બળેછે, તેથી એ સામાન્ય અગ્નિ છે એમ અનુમાન કરાયછે. પ્રાણુપ્રદ વાયુ તથા જલકર વાયુ મળીને પાણી થયેલ છે. બન્ને વાયુ સળગી ઉઠેછે, માટે સામાન્ય અગ્નિરૂપ છે, ને અગ્નિથી જલ થયેલ છે.

એ રીતે ચતુર્વંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રભાણસહસ્રીના સ્તોત્રપ્રકરણમાં વાયુવર્ણન.

॥ પ્રાણિવર્ગવર્ણન ॥

એ ચાર વાયુ તથા ગંધકાદિ બીજા ૧૧ અધાતુરૂપ અને સુવર્ણાદિ ૪૬ ધાતુરૂપ મળી ૬૧ મૂલતત્ત્વો છે; જેનું અનેક રીતે મિશ્રણ થવાથી આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિ થયેલી છે. એ સર્વ મૂલતત્ત્વોમાં ગંધક તથા હીરકાદિ રત્નો અને સુવર્ણ, રૂપું, ત્રાંબું, લોહ, સીસું તથા પારદાદિ આર ધાતુઓ પૃથિવીમાંથી સ્વતંત્ર મળી આવેછે, બાકીનાં તત્ત્વો મિશ્રિત પદાર્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાયછે. પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતમાં સઘણાં મૂલતત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલ છે, ને એ ચારે ભૂત આકાશથી વ્યાપ્ત છે, માટે પંચમહાભૂતથી સૃષ્ટિ કહેલી છે. મનુએ પોતાની સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અણ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધનાં
તુ યાઃ સ્મૃતાઃ । તાભિઃ સાર્દ્ધમિદં
સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૧૩૦ ॥

પંચમહાભૂતની પરિણામને પામનારી
જે સૂક્ષ્મ તન્માત્રા કહેલી છે, તેસહિત
આ સર્વ જગત્ ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થાય-
છે ॥ ૧૩૦ ॥

એ પંચમહાભૂતના સંયોગથી પ્રાણિયોના શરીર ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થાયછે. કણુ-
દવિવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

શરીરં જરાયુજાંડજસ્વેદજો-
દ્વિજ્જભેદાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

શરીર જરાયુજ, અંડજ સ્વેદજ, તથા
ઉદ્ભિજના ભેદે કરી ચાર પ્રકારનું છે ॥ ૧૩૧ ॥

એ વિષે મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોભય-
તોદતઃ । રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ
મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પશુ, વનચરપશુ, બંને બાળુ દાંતવાળા
શીકારી પશુ, રાક્ષસ, પિશાચ અને મ-
નુષ્ય, એ જરાયુજ એટલે જેના ગર્ભને
સૂક્ષ્મ ચર્મ વિટાયલું હોયછે, એવા પ્રાણી
કહેવાય છે ॥ ૧૩૨ ॥

અંડજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ
કચ્છપાઃ । યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ
સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

પક્ષી, સર્પ, જુડ, માછલાં તથા કાચબા,
એ રીતનાં સ્થળ તથા જલમાં રહેનાર
જે પ્રાણિયો છે, તે અંડજ એટલે ઇંડાંથી
ઉત્પન્ન થનાર કહેવાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વેદજં દંશમશકં યૂકામક્ષિક-
મત્કુળમ્ । ઉષ્મણશ્ચોપજાયંતે
યચ્ચાન્યત્કિંચીદીદૃશમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

ડાંસ, મચ્છર, ભું, માંખ, માંકડ તથા એના
જેવા જે કંઈ બીજા પ્રાણિયો ગર્ભથી
ઉત્પન્ન થાયછે, તે સર્વ સ્વેદજ એટલે
પસીનાથી ઉત્પન્ન થનાર કહેવાય છે ॥ ૧૩૪ ॥

ઉદ્વિજ્ઞાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે
 વીજકાંડપ્રોહિણઃ ।
 ઓષધ્યઃ ફલપાકાંતા
 વહુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

પૃથિવીમાં બીજ અને શાખા વાવવાથી
 ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર એટલે વૃક્ષ-
 જાતિ ઉદ્ભવિજ એટલે ઉચ્ચ ભેદીને ઉત્પન્ન
 થનાર કેહેવાય છે; તેમાં ફલનો પાંક આ-
 વવાથીજ જેનો નાશ થાયછે એવા ધણા
 પુષ્પ તથા ફળવાળા જે હોય, તે ઓષધિ
 કેહેવાય છે ॥ ૧૩૫ ॥

અપુષ્પાઃ ફલવંતો યે તે વનસ્પતયઃ
 સ્મૃતાઃ । પુષ્પિણઃ ફલિનશ્ચૈવ વૃક્ષા-
 સ્તૂમયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જે ફલવિનાના પણ ફળવાળા હોય, તે
 વનસ્પતિ કહેવાય છે; ને ફલ તથા ફળ
 એ બંને યુક્ત વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૬ ॥

ગુચ્છગુલ્મં તુ વિવિધં તથૈવ
 તૃણજાતયઃ । વીજકાંડરુહાણ્યેવ
 મતાના વલ્લ્ય એવ ચ ॥ ૧૩૭ ॥

વિવિધ પ્રકારના ગુચ્છ, ગુલ્મ, તેમજ
 તૃણજાતિ, વેલા તથા વેલો કોઈ બીજ
 તથા કોઈ શાખાથી ઉગનારાં છે ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં રોપેલું બીજ મનુષ્ય શક્તિથી અસાધ્ય ગુણોને વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન કરેછે.
 તે પોતાના યોગ્ય વખતે પૃથિવીની અંદર તથા આહરે અંકુર કાઢાડેછે. આહરેનો
 અંકુર શાખાને અંદરનો મૂલ થાયછે. તે પૃથિવીમાંથી નીકળતો અંકુર જાણે પ્રકાશનેજ
 ઇચ્છતો હોય તેવી રીતે પ્રકાશની સામે વધેછે, ને તે ન મળે તો કરમાઈ જાયછે;
 પછી વધતાં વધતાં તે વૃક્ષ થાયછે. વૃક્ષ પોતાના શરીરના પોષણ માટે અનુકૂલ
 પદાર્થોને પૃથિવીમાંથી મૂલવડે, ને વાયુમાંથી પત્રવડે ખેંચી ગ્રહણ કરેછે. ધણુકરી
 પ્રાણુપ્રદ, જલકર તથા હરિતવાયુ અને પ્રકાશથી વૃક્ષ જાતિ વધેછે. કેમકે તેમને
 ઉછરવા માટે તેમના મૂળમાં જલના સિંચનની તથા આહરેથી વાયુ અને પ્રકાશ મળ-
 વાની અત્યંત જરૂર પડેછે. મૂળમાં સિંચેલા પાણીમાંથી તેમને પ્રાણુપ્રદ તથા જલકર
 વાયુ પ્રાપ્ત થાયછે, ને આહરેથી સામાન્ય વાયુમાં આવતો હરિત વાયુ તથા સૂર્યથી
 આવતો પ્રકાશ પત્રદ્વારે મળેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જેમ દેહસાં, ધમની,
 રક્તવાહિની તથા આયુ વિગેરે હોયછે, જેથી તેમણે કરેલા ખાન પાનની ક્રિયા થઈ
 તેમનું રક્ષણ થાયછે, તેમ વૃક્ષોમાં પણ પાત્રાં, ધમની અને મોહોટી તથા જીણી રસ-
 વાહિની રેખાઓ વિગેરે હોયછે, જેવડે તેમણે પૃથિવી તથા વાયુમાંથી ચુસી લીધેલા
 પદાર્થો ક્રિયાને પામી તેમના શરીરના સર્વ ભાગોમાં પ્રસરેછે; જેથી તેમનું રક્ષણ થાયછે.
 જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં દેહસાંવડે જે કાર્ય થાયછે, તે વૃક્ષોમાં પત્રોવડે થાયછે,
 જેમ જંગમ પ્રાણી દેહસાંવડે પ્રાણુપ્રદ વાયુને ગ્રહણ કરી હરિત વાયુને આહાર કા-
 ઢેછે, તેમ વૃક્ષ પત્રોવડે હરિત વાયુને ગ્રહણ કરી વધારાના પ્રાણુપ્રદ વાયુને આહાર
 કાઢાડેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જીવિતનું રક્ષણ થવા માટે જેમ ભેજું તથા
 મજ્જા હોયછે, તેમ વૃક્ષોમાં તેમના રક્ષણ માટે ગાભો તથા જડ હોયછે. ગાભો
 સર્વ વૃક્ષોમાં હોયછે, જે તેમની પૂર્વ અસ્થામાં વધતો જાયછે, ને ઉત્તર અવસ્થામાં

ધટો જાયછે. તે જ્યારે વૃક્ષ નાશ પામવા આવેછે, ત્યારે તદ્દન જતો રહેછે. વૃક્ષોમાં કેટલાક નર તથા કેટલાક નારી જાતિના વૃક્ષ હોયછે. નર જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં જે સૂક્ષ્મ રંગ હોયછે, તે પવનમાં ઉડી નારી જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં પડેછે, જેથી ફળ ઉત્પન્ન થાયછે; તેમ થયા વિના ફળ થતાં નથી. એ નર જાતિના પુષ્પની ઝીણી રંગ છોટથી પણ વાયુ સાથે આવેછે. કેટલેક ઠેકાણે એમ પણ જોવામાં આવેછે કે, સ્ત્રી જાતિના વૃક્ષની નજર પુરૂષ જાતિના વૃક્ષ સામે થતાંજ તેને ફળ ઉત્પન્ન થવા માંડેછે. જોકે વૃક્ષ જાતિમાં જંગમ પ્રાણિયોની પેઠે બાહ્યજ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી, તોય પણ તેમનામાં અંતર્જ્ઞાન છે એમ અનુમાન કરાય છે. કેમકે તેમના વધવામાં ફંદા આવે આવેછે, તો તેઓ બાજુમાં થઈને વધેછે. વળી તેમને તાડન કરવાથી દુઃખ થાયછે, જે રીસામણીના ઝાડમાં સ્પષ્ટ જણાય આવેછે. મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તમસા બહુરૂપેણ વેષ્ટિતાઃ
કર્મહેતુના । અંતઃસંજ્ઞા ભવંત્યેતે
સુખદુઃખસમન્વિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મ જેમનો હેતુ છે એવા વિચિત્ર પ્રકારના તમોગુણે કરી વિટાયલા વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણિયો, અંતર્જ્ઞાનવાળા હોવાથી સુખ-દુઃખે કરી યુક્ત હોયછે ॥ ૧૩૮ ॥

જેમ પૃથિવી ચોતરફ અસંખ્ય ઉદભિજ્જ એટલે વૃક્ષજાતિથી ભરેલી છે, તેમ અસંખ્ય જરાયુજ, અંડજ તથા સ્વેદજ પ્રાણિયોથી પણ સર્વત્ર ભરેલી છે. વનસ્પતિના પ્રત્યેક ફુલ તથા પત્રમાં ઝીણા જંતુઓ હોયછે. તેમજ આપણા પગની નીચેની જમીન પણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભરેલી છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક પર્વત, વન, સાગર, સરોવર, નદી તથા નાળાં સર્વ પ્રાણિયોથી ભરેલાં હોયછે. કોઈ કોઈ ઉષ્ણ પાણીના ઝરામાં પણ કેટલીક જાતિનાં માછલાં તથા કીટ જણાયલા છે, વધારે શું કહેવું! પ્રત્યેક પાણીનાં ટીપાં તથા તિલ જેટલાં સ્થાનમાં પણ સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવડે જોવાથી જીવો દેખવામાં આવેછે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ત્રિજા પ્રપાઠકમાં કહેલ છે કે,

સર્વમિદમભ્યાત્તઃ ॥ ૧૩૯ ॥

આ સર્વને આત્મા વ્યાપિ રહ્યો છે ॥૧૩૯॥

જરાયુજ પ્રાણિયોને સ્તન હોયછે, તેમનામાં બે હાથવાળા મનુષ્ય, ચાર હાથવાળા વાનરો, હાથે ઉડનારાં વાઘલાં, કીટને ખાનાર છછુંદરાદિ, માંસ ખાનાર સિંહ, વ્યાઘ્ર, જરખ, શિયાળ, વરૂ, કુત્રા તથા બિલાડાદિ, જલમાં રહેનાર શિશુમારાદિ, જાડી ચાંમડીવાળા ગંડા, હાથી તથા વરાહાદિ, ઓગાળવાળાનારા ઉંટ, ગાય, ભેંસ તથા હરિણાદિ, દાંત વગરના અથવા લઘુ દાંતવાળા સ્લાથ એટલે વજ્રકીટ, આરમાડિલો વીગેરે, કરડી ખાનાર ઉંદર તથા સસલાદિ અને આદ્યેલિયા મહાદ્વીપમાં વસનાર પેશીવાળા કાંગારૂ તથા મળમૂત્ર કરવાનો જેને એકજ માર્ગ છે એવા ચાર પગ તથા ચાંચવાળા પ્રાણી વિગેરે, પ્રાણિયોના એવા બાર ભેદ છે. અંડજ પ્રાણિયોમાં પક્ષિવર્ગ, સર્પવર્ગ તથા મત્સ્યવર્ગ એવા ત્રણ ભેદ છે. તેમાં પક્ષિયોમાં બીજા પક્ષીને મારી ખાનાર ગૃધ્ર, ગરૂડ,

બાજ તથા ધ્રુવડ વિગેરે, વૃક્ષોપર વસનાર કાગડા, કોયલ, તથા લક્ષ્મીપ્રદાદિ, ધુધનારા કપ્પુતર, હોલા, કુકડા તથા શાહામૃગાદિ, જલમાં ચાલનાર બગલા વિગેરે અને પાણીમાં તરનારા બતક, હંસ તથા રાજહંસાદિ એવા પાંચ ભેદ છે. સર્પવર્ગમાં કાચબા, કાકીડા, સર્પમાસી, દેડકા તથા સઘળી સર્પજાતિ અને જલ તથા સ્થલપર પેટે ચાલનાર સઘળાં પ્રાણિયોનો સમાવેશ કરેલ છે. મત્સ્યવર્ગમાં સઘળા પ્રકારના મત્સ્યની ગણના કરેલી છે. સ્વેદજવર્ગમાં પણ અસંખ્ય જાતિના પ્રાણિયોનો સમાવેશ થયેલ છે. જોકે તેમની પણ ઇંડાંથી ઉત્પત્તિ થાયછે, પણ તે ઇંડાં ઘણાં સૂક્ષ્મ હોવાથી દૃષ્ટિયે પડતાં નથી, ને તે ગરમીથી થાયછે, માટે સ્વેદજ કેહેવાય છે. માંકડનાં ઇંડાં ઘણી વેળા જોવામાં આવેછે, ને માંકડ સ્વેદજ કેહેવાય છે. એ સઘળાં પ્રાણિયોમાં જેને પીઠમાં બરડો હોયછે, તેની ગણના પૃથ્વંશવિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં થયેલી છે. અને જેને પીઠમાં બરડો હોતો નથી, તેવા પ્રાણિયો પૃથ્વંશહીન અર્થાત્ કોમલ શરીર-વિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં ગણેલા છે. વળી એક એવો નિયમ છે કે, જેને કાનને ઠેકાણે છીંડું હોયછે, તે પ્રાણી ઇંડું મૂકેછે, ને જેને કાન હોયછે, તે પ્રાણી અગ્નિને જન્મ આપેછે, ને તેને ધવરાવવા માટે થાન હોયછે. અર્થાત્ છીંડાં તેને ઇંડાં, ને કાન તેને થાન હોયછે. એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં જુદી જુદી રીતે આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુનધર્મ જોવામાં આવેછે. જરાયુજ તથા અંડજ વર્ગમાં જે સ્થલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં તો એ ચારે ધર્મ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વના દેખવામાં આવેછે, અને એ બન્ને વર્ગના જે જલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં પણ એ ચારે ધર્મ હોયછે, જે તપાસ કરનારને જણાય આવેછે. સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિઓમાં આહાર, નિદ્રા તથા ભય, એ ત્રણ ધર્મ તો સારી રીતે દેખાયછે, પણ મૈથુનધર્મ મત્કુણ મક્ષિકાદિમાં કોઈ કોઈ બળતે જોવામાં આવેછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વ સ્વેદજમાં કોઈ રીતે પણ એ ધર્મ હોવો જોઈએ. ઉદ્ભિન્ન એટલે વૃક્ષ જાતિમાં પણ એ ચારે ધર્મ છે, કેમકે એ વધેછે ને તાજ રહેછે; તેથી એને આહાર જણાયછે. રાત્રિયે ગ્લાનિ પામેછે, માટે એ નિદ્રાવશ થાયછે, એમ અનુમાન કરાય છે. એના વધવાના માર્ગમાં પથ્થરાદિ કંઈ આડે આવેતો એ બાજુમાં થઈને વધેછે, માટે એને ભય થાયછે, એમ ધારવામાં આવેછે. એમાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ જાતિ છે, ને એમના પુષ્પરજનો સંયોગ થાયછે, માટે એ જાતિમાં પણ એવા પ્રકારે મૈથુન ધર્મ રહેલ છે. એ ઉપરથી આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિ તથા પુરૂષના સંયોગથીજ થયેલું છે, એમ જે આર્ય પ્રજ્ઞના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેલું છે, તે સિદ્ધ થાયછે, જ્ઞાન પણ એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં ન્યૂનાધિકપણાએ જણાયછે. મનુષ્યમાં સર્વ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન છે, તેમનામાં સારાસાર જણવાનો વિવેક છે. તેઓ જોકે શરીર શક્તિયે સિંહ, આદ્ર તથા હસ્તિ આદિ બળવાન પ્રાણિયોથી ઘણા ન્યૂન છે, તોપણ તેમનામાં તે પ્રાણિયો કરતાં જ્ઞાનશક્તિ અધિક હોવાથી તેમને વશ કરી શકેછે. સૃષ્ટિમાંના અનેક પદાર્થોને, તેમની જુદી જુદી રીતે યોજના કરીને, તેઓ પોતાના ખાન, પાન, વસ્ત્ર, ઘર તથા વાહનાદિ વૈભવનાં સાધનો માટે, તેમજ રોગ શમનાર્થ ઔષધાદિ માટે ઉપયોગમાં લાવી, પોતાની

ગરજ પુરી પાડી શકેછે. વિમાનવડે આકાશમાં ગમન કરી શકેછે. અગ્નિરથ તથા અગ્નિનૌકા જેવા વાહનોવડે આખા ભૂગોલ ઉપર સ્થેજ વખતમાં ફરી આવી શકેછે. વિદ્યુચંત્રથી પલવારમાં દૂરદેશના ખખર જાણી શકેછે. દૂરશ્રવણ યંત્રવડે ઘણું છેદથી સાંભળી શકેછે અને દૂરદર્શક યંત્રવડે આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય પ્રકાશિત ગોલોની નિરીક્ષા કરી તેમનાં સ્વરૂપ જાણી શકેછે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે સાધારણ દૃષ્ટિએ નહીં ભાસતા સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જોઈ શકેછે. અને ટુંકામાં કહે તો આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિની રચનાસંબંધી રસાયન શાસ્ત્રવડે વિચાર કરી એના મૂલતત્ત્વોને જાણી, એના અદ્ભુત કારણ સ્વરૂપ નિરાકાર, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન, નિત્ય, શુદ્ધ, યુક્ત, મુક્ત-અખંડાકાર, સમ્યક્દાનંદરૂપ પરમાત્માને ઓળખી મોક્ષને પામી શકેછે. બીજા પ્રાણિયોમાં એનો સહસ્રાંશ પણ જેવામાં આવતો નથી. જેકે તેમનામાં પણ જ્ઞાન છે, પણ તે ધણું ઉતરતું ભાસેછે. મનુષ્યથી ઉતરતું જ્ઞાન જરાયુજ જાતિના બીજા પ્રાણિયોમાં જણાયછે. તેમાં પણ કેટલીક વાનર જેવી જાતિમાં વિશેષ, ને કેટલીકમાં ન્યૂન હોયછે. મનુષ્યની પેઠે તેઓમાં પણ દશ ઇન્દ્રિય તથા મન હોય એમ જણાયછે. તેમનું બોલવું એકજ રીતનું ભાસેછે, પણ તેમ નથી; તેમાં તેમને પોતાને શુભ, અશુભ, પ્રિય તથા અપ્રિયાદિ સૂચક અનેક રીતના ભેદ હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. તેમને પણ પોતાને અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયનું જ્ઞાન થાયછે; વળી કેળવવાથી તેઓ સુધરીને પોતાના પાલકની આજ્ઞા પાલનાર થાયછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરાયછે કે, તેમનામાં પણ થોડે અંશે વિચાર કરવાની શક્તિ છે. જરાયુજ પ્રાણિયોથી ઉતરતું જ્ઞાન અંડજ પ્રાણિયોમાં હોયછે. તેમાં પણ કેટલીક જાતિમાં ઓછું ને કેટલીકમાં વધતું હોયછે. પક્ષિયોમાં સર્વ અંડજ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન હોય એમ દેખાયછે, કેમકે તેઓ પણ કેળવવાથી સુધરીને આજ્ઞા પાલનાર થાયછે. તેમનું બોલવું પણ પોતાને પ્રિય તથા અપ્રિય સૂચક હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. અંડજથી ઉતરતું જ્ઞાન સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં હોયછે, ને ઉદ્ભિજ્જ વર્ગના પ્રાણિયોમાં તો તેથી પણ ઘણુંજ ઉતરતું જણાયછે. એ રીતે વિચિત્ર પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયો આ પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસેછે, તેમ પૃથ્વીના પેટમાં પણ અનેક રીતના મિશ્રિત તથા અમિશ્રિત પદાર્થો ભરેલા હોયછે; જે ખનન કરવાથી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ખનિજ કહેવાયછે. એવી આ પૃથ્વી સામાન્ય રીતે ચાર ગુણુવાળી કહેલ છે. કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસગંધસ્પર્શવતી પૃથિવી ॥ ૧૪૦ ॥ ૩૫, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળી પૃથિવી છે ॥ ૧૪૦ ॥

તેમાં રૂપના નીલ, શુક્લ, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ તથા ચિત્રાત્મક એવા સાત ભેદ છે. રસના કષાય, મધુર, લવણ, કટુ, તિક્ત તથા આમ્લ એવા છ ભેદ છે. ગંધના સુગંધ તથા દુર્ગંધ એવા બે ભેદ છે, ને સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ, કઠિણ, તથા કોમળ એવા ચાર ભેદ છે. પૃથ્વીની અંદર તથા બાહર જળ રહેલ છે, તેજ પણ એના પેટમાં અને બાહર રહેલ છે, વાયુ પણ એના પરમાણુ વચ્ચેના તથા બાહરના આકા-

શમાં રહી એને આપી રહોછે અને આકાશ પણ એના પરમાણુ વચ્ચે તથા બાહેર હોયછે, માટે એ પૃથિવીનો પંચમહાભૂતાત્મક ગોલ કહેલો છે. એના જેવા અસંખ્ય વસ્તિવાળા ગોળ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલા છે. માટેજ ઋગ્વેદ મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશ મારો પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર તથા આદિ કારણ છે ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશનો અંત નથી માટે એ અનંત કહેવાયછે. આકાશમાં શબ્દગુણ કહેલ છે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં એ ગુણ વાયુમાં છે, આકાશમાં તો એનો આરોપ કરેલ ભાસેછે. કોઈ પણ એક બાજુથી છિદ્રવાળા ઘડા અથવા હાંડી જેવા પદાર્થોમાંથી અંબાવડે વાયુને ખેંચી લીધો હોય ને પછી તેમાં ઘંટા વગાડી હોય, તો તેનો શબ્દ જાણે ઘણેજ દૂર થતો હોય તેવો જીણો સંભળાયછે. એ ઉપરથી શબ્દગુણ વાયુમાં રહેલ ભાસેછે, પણ વાયુ નિઃશેષ ખેંચી શકાતો નથી, ને થોડે અંશે પણ તે પદાર્થ-માંના આકાશમાં રહેછે, જેથી જીણો પણ શબ્દ સંભળાયછે, માટે શબ્દગુણ આકાશમાં આરોપિત કરેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

शब्दगुणमाकाशम् ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશ શબ્દગુણવાળું છે ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશનું કંઈ સ્વરૂપ નથી પણ તેમાં કિંચિત્ પ્રકાશ તથા કિંચિત્ તિમિરના મિશ્રિત યોગથી નીલતા ભાસેછે; અને પૃથ્વી ગોળ છે, ને તેની સર્વ બાજુએ આકાશ છે, એટલે તેના અર્ધગોલની સાથે લાગેલું આકાશ ધુમટ જેવું ભાસેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સ્પષ્ટિકરણમાં પ્રાણિવર્ગવર્ણન.

॥ खगोलवर्णन ॥

વલ્કન્

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે, તેમાં પેહેલો વલ્કન્ નામનો ગ્રહ છે. ધણા વર્ષો થયા સૂર્યની પાસેનો ગ્રહ બુધજ નજાયલો હતો, પણ તેની ગતિમાં કંઈ અનિયમિતપણું નજાયાથી, તેની અને સૂર્યની વચ્ચે કોઈ બીજો ગ્રહ હોવો જોઈએ, એમ થોડા વર્ષ પેહેલાં હમણાંના જ્યોતિષિયોના ધારવામાં આવ્યું. પછી તેનો શોધ કરવા માંડ્યો, પણ તે સૂર્યની પાસે હોવાથી તેના પ્રકાશમાં દેખાઈ શકાતો નહીં. છેવટ ઇસ્વી-સન ૧૮૭૮ માં ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ થવા વખતે, અમેરિકાના એક જ્યોતિષિયે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી એ ગ્રહ શોધી કાઢાડ્યો. એ સૂર્યની ઘણેજ પાસે હોવાથી તેણે એનું નામ વલ્કન્ એટલે અગ્નિ પાડ્યું. એનું કદ હજુ યંત્રવડે માપી શકાયું

નથી, પણ એ સૂર્યથી ૬૫ લાખ કોશ દૂર છે તથા સૂર્યને પૃથ્વીના વીશ દિવસમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાઢાડી શકાયો છે. એના ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય આશરે ૫૦ ગણો મોટો દેખાય છે, તેથી પ્રકાશ અને ઊષ્ણતા આપણા કરતાં એના ઉપર તેટલાં વધારે પડેછે; જેને પોહોંચતાં $1\frac{1}{2}$ મિનિટ લાગેછે. એની સઘળી ઋતુઓ પણ આપણા વીશ દિવસમાં થાયછે, તો એના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ એને ઘટતી થઇ હશે.

બુધ.

વહકન્ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બુધ છે. તેનો આસ એટલે સરલ મધ્ય-રેષા અર્થાત્ જડાઈ સુમારે એક હજાર પાંચસો કોશની છે. માટે તે આપણી પૃથ્વી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ પોતાના આખા અંગે આગણીશ ગણો નહાનો છે. તે સૂર્યથી આસરે એક કોડ એંશી લાખ કોશ દૂર છે, ને ક્યારેય પણ સૂર્યની આગળ પાછળ દોઢ કલાકથી વધારે વખત ઊગતો વા આથમતો નથી. તેથી તે જો દૃષ્ટિયે પડે તો ક્ષિતિજ આગલજ પડેછે. તે સૂર્ય પ્રકાશના જોરથી ઘણું કરી દેખાતો નથી; પણ વર્ષમાં એક વેળા સૂર્યોદયની પેહેલાં પૂર્વે ને એક વેળા સૂર્યાસ્તની પછી પશ્ચિમે એ રીતે બે વખત આપણા દેશમાં પંદર અથવા વીશ દિવસ સુધી ક્ષિતિજ આગળ દેખાયછે. તે એક કલાકમાં ચોપન હજાર પાંચસો કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા અઠ્યાશી દિવસમાં ફરી રહેછે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સિંધુસિંધુરનવાણ્ગોક્ષ્પદ-

ચ્યક્ષસપ્તશશિનો જ્ઞશીઘ્રજાઃ ॥ ૧૪૩ ॥

આર અખજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં બુધની ૧૭૯૩૬૯૮૮૮૪ શીઘ્ર પર્યંચ થાય-છે, એ હીસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૮૮ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૩॥

એથી તેના ઉપર વસનારાઓનું આપણા ત્રણ માસ જેટલું વર્ષ હોયછે. તે પોતાના અંગ ઉપર ચોનીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, એમ અનુમાન થયેલ છે, માટે તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પૃથ્વીના દિવસ રાત્રિ જેવડા હોયછે. તે પૃથ્વીનો અંત-ગ્રહ હોવાથી તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે દેખાય છે. પ્રકાશ વિષયમાં કહેલા પ્રકાશ કિરણોના પ્રસરણ ધર્મ પ્રમાણે તે ગ્રહ ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય છથી સાતગણો મોટો દેખાયછે, ને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઊષ્ણતા પણ તેટલાં અધિક પડેછે; જેને પહોંચતાં ૩ મીનીટ લાગેછે. એ ઉપરથી પ્રાણિ-યોની વસ્તિ પણ તેના ઉપર ઘટતી થઈ હશે. કોઈ કોઈ વખત તે સૂર્ય અને પૃથ્વી-ની વચમાંથી જતાં સૂર્યબિંબની આડે આવેછે, પણ સૂર્યકદના પ્રમાણમાં તે ઘણો નહાનો હોવાથી દેખાતો નથી; પરંતુ દૂરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યબિંબ ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે. જ્યારે તે પૃથ્વી અને સૂર્યની વચમાં થઇને જાયછે, ત્યારે પૃથ્વીની પાસે ને જ્યારે સૂર્યની પેલી બાજુએ જાયછે ત્યારે પૃથ્વીથી છટે હોયછે.

શુક.

બુધ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શુક છે. તેનો આસ આશરે ત્રણ હજાર આઠસો કોશનો છે, જેથી ઘણું કરી તેનું મહત્વ પૃથિવીના મહત્વ જેવડું છે. સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય આકાશમાંના સર્વ ગોળ કરતાં તે અધિક તેજસ્વી દેખાય છે. જ્યારે તે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવે છે, ત્યારે ચંદ્ર વિના સર્વ ગ્રહ કરતાં તે પૃથિવીની અધિક પાસે હોય છે; કારણ તેના ફરવાના માર્ગની પછી પૃથિવીને ફરવાનો માર્ગ છે, અને જ્યારે તે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથિવીથી છેડે હોય છે. તે સૂર્યથી ત્રણ કોડ પાંત્રીશ લાખ કોશ દૂર છે, ને એક કલાકમાં આડપ્રીશ હજાર આઠસો કોશના વેગથી આપણા બસો ચોવીશ દિવસમાં સૂર્યને ફરી રહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દિનન્દવેદાઙ્ગગજામિલોચન-

દ્વિશૂન્યશૈલાસિતશીઘ્રપર્યયાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં શુકની ૭૦૨૨૩૮૬૪૬૨ શીઘ્ર પર્યય થાય છે, એ હીસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૨૨૪ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૪॥

એટલે તે ઉપરના રહેવાસીનું સુમારે આપણા સવાસાત માસનું વર્ષ થાય છે. તેટલા વખતમાં ત્યાં સઘળી ઋતુઓ થવી જોઈએ. તે પોતાના અંગે સવા ત્રેવીશ કલાકમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાઢાડી શકાયો છે. જેથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પણ ઘણું કરી આપણા દિવસ રાત્રિ જેવડા હોય છે. તે પણ પૃથિવીથી અંતઃક્રીડ છે, માટે તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે દેખાય છે. તે જ્યારે સૂર્યની પૂર્વમાં હોય છે ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ૨૬૨ દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સાંજનો તારો કેહેવાય છે. અને જ્યારે સૂર્યની પશ્ચિમે હોય છે ત્યારે સૂર્યોદય થયા પેહેલાં તેટલા દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સવારનો તારો કેહેવાય છે, તે સવારે વા સાંજે ત્રણ કલાકથી વધારે વખત સુધી દેખાતો નથી. તે સૂર્યને આપણા ૨૨૪ દિવસમાં ફરી રહે છે, ને તેની આગળ પાછલ ૨૬૨ દિવસ સુધી દેખાય છે, તેનું કારણ એ કે, આપણી પૃથિવી પણ મંદ ગતિથી તેની પાછલ પાછલ જતાં સૂર્યને ફરે છે; જેથી તે વધારે વખત સુધી દેખાય છે. પૃથ્વી સ્થિર હોય તો એમ થાય નહિ. પ્રકાશ ધર્મ પ્રમાણે શુક ઉપર પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા પૃથિવીના કરતાં આશરે બમણું પડે છે, જેને ત્યાં પહોંચતાં છ મિનિટ લાગે છે. ત્યાંથી સૂર્ય પણ આપણા કરતાં બમણો દેખાય છે, તેથી તેના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. શુક પણ જ્યારે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે થઈને જાય છે, ત્યારે કોઈ કોઈ વખત સૂર્યની આડે આવે છે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં સૂર્યબિંબ ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે.

પૃથિવી.

શુક પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ આપણી પૃથિવી છે. એ સૂર્યથી સુમારે ચાર કોડ

આસઠ લાખ કોશ દૂર છે. એનો પૂર્વ પશ્ચિમ વ્યાસ આસરે ત્રણ હજાર નવસો સાઠ કોશ અને પરિધિ અર્થાત્ ઘેરાવો ૧૨૩૭૫ કોશ છે. કેમ કે પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામે છે, તે સ્થાનથી પશ્ચિમે પાંચસો કોશ ઉપર તેનો ઉદય થવાને નજદીક એક હોરા એટલે કલાકનો વખત લાગે છે. એમ હમણાં વિજ્ઞાનીનો તાર આપી પૃથિવીના ઘેરાવા ઉપર ગોઠવેલ હોવાથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. હવે જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામે છે, તેજ સ્થાને પાછો ઉદય પામવાને તેને નજદીક ચોવીશ કલાક લાગે છે, માટે એક કલાકનો વખત બે પાંચસો કોશે થાય છે, તો ચોવીસ કલાકનો વખત બાર હજાર કોશે થવો જોઈયે. એમ થાય છે, માટે પૃથિવીના પૂર્વ પશ્ચિમ ઘેરાવાવિષે કંઈ શંકા રહેલ નથી. હરકોઈ ગોળનો ઘેરાવો સિદ્ધ થતાં તેની નડાઈ ભૂમિતિના ગણિતથી તરત શોધી કઢાય છે. માટે પૃથિવીના ગોળની નડાઈ અર્થાત્ વ્યાસવિષે પણ કંઈ શંકા રહેતી નથી. કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં કાશીના આપુદેવ શાસ્ત્રિયે જ્યોતિષસંબંધિ લખી મોકલેલ વિષયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાસેભનન્દાગ્રિહતે વિમત્તે

હરકોઈ ગોળના વ્યાસને ૩૬૨૭ થી ગુણી

સ્વવાળસૂર્યૈઃ પરિધિસ્તુ સૂક્ષ્મઃ ॥ ૧૪૫ ॥

૧૨૫૦ થી ભાગિયે તો તે ગોળની સૂક્ષ્મ

પરિધિ નીકળે છે ॥ ૧૪૫ ॥

કારણ ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિમાં ગ્રહગણિતાધ્યાયના ચંદ્રગ્રહણાધિકારના ભાગ્યમાં કહેલ છે કે,

મનન્દાગ્રિમિતપરિધેઃ

૩૬૨૭ યોજન પરિધિ એટલે ઘેરાવાનો

સ્વવાળસૂર્યૈર્મિતો વ્યાસઃ ॥ ૧૪૬ ॥

૧૨૫૦ યોજન વ્યાસ એટલે નડાઈ થા-

ય છે ॥ ૧૪૬ ॥

વળી આર્યભટ્ટે પણ આર્યસિદ્ધાંતના ગણિતપાદમાં કહ્યું છે કે,

ચતુરધિકં શતમષ્ટગુણં દ્વાષ્ટિસ્તથા

ગોળનો વ્યાસ વીશ હજાર યોજન હોય

સહસ્રાણામ્ । અયુતદ્વયવિષ્કંભસ્યા-

તો તેની પાસે પાસેની પરિધિ એટલે

સન્નો વૃત્તપરિણાહઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઘેરાવો ૬૨૮૩૨ યોજન થાય છે ॥ ૧૪૭ ॥

ઉત્તર દક્ષિણ ટોંચ તરફ પૃથિવી ચપટી હોવાથી પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં નડાઈમાં આસરે ૧૩ ને પરિધિમાં આસરે એકતાલીસ કોશ ઓછી છે. એ રીતનું પૃથિવી ગોળનું મહત્વ ભૂમિતિના ગણિતથી હમણાના જ્યોતિષિયોયે સૂક્ષ્મ યંત્રોની સહાય વડે શોધી કહાડ્યું છે. જેને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે તેને એ શોધી કહાડેલું મહત્વ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કહાડ્યું હોય એમ જાણાશે. ભાસ્કરાચાર્યોદિ પૂર્વના આર્ય જ્યોતિષિયોયે પણ એજ ગણિતથી પૃથિવીનું મહત્વ શોધી કહાડેલ છે, પણ તે સમય હમણાના જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે કહાડેલા મહત્વમાં કાંઈક ફરક આવેલ છે. સિદ્ધાંત-શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરે કહેલ છે કે,

પુરાન્તરં ચેદિદમુત્તરં સ્યા-
ત્તદક્ષવિશ્લેષલવૈસ્તદા કિમ્ ।
ચક્રાંશકૈરિત્યનુપાતયુક્ત્યા
યુક્તં નિરુક્તં પરિધેઃ પ્રમાણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

કોઈ પણ ઉત્તર દક્ષિણના બે શહેર વચ્ચેના અક્ષાંશની બાદબાકી કરી જેટલા અંશ બાકી રહે તેટલા અંશ બરોબર બે તે પુરોનો ઉત્તર તરફનો યોજનાત્મક અંતર આટલો છે, તો આખા ભૂગોળ ચક્રના ૩૬૦ અંશે કરી કેટલો? એ ત્રિ-રાશિના હોસાબે ભૂગોળના ઘેરાવાનું જે પ્રમાણુ કહ્યું, તે યોગ્યજ છે ॥ ૧૪૮ ॥

નિરક્ષદેશાત્ ક્ષિતિષોઢશાંશે
ભવેદવન્તી ગણિતેન યસ્માત્ ।
તદન્તરં ષોઢશસંગુણં સ્યાદ્-
ભૂમાનમસ્માદ્ઘ્રુ કિં તદુક્તમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

ઉજ્જન નગરી વિષુવવૃત્તથી પૃથિવીના સોલમા અક્ષાંશ ઉપર ગણિતે કરી આવે છે, માટે વિષુવવૃત્તથી તેનો યોજનાત્મક અંતર એક અક્ષાંશના યોજનાત્મક અંતરથી સોલગણો હોય છે. એ ઉપરથી પૃથિવીના ઘેરાવાનું એ પ્રમાણુ કહ્યું, બહુ કહેવા વડે શું? ॥ ૧૪૯ ॥

પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલ મધ્યરેખા લંકા ઉપર થઇને જાય છે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયો ધારતા હતા, તેથીજ ઉજ્જન શહેર વિષુવવૃત્ત અર્થાત્ વર્તુલમધ્ય-રેખાથી ૧૬ અંશને અંતરે કહેલ છે. વસ્તુતાથી પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલમધ્યરેખા લંકાથી સાત અંશ દક્ષિણે છે, તેથી સાંપ્રત ઉજ્જન શહેર ૨૩ અંશને અંતરે આવેલ છે; પણ લંકાથી તો સોલ અંશને અંતરેજ છે. એ રીતનું ગણિત કરી ભાસ્કરે શિરો-મણિના એજ અધ્યાયમાં પૃથિવીનું ઉત્તર દક્ષિણ મહત્વ આ પ્રમાણુ કહ્યું છે:—

પ્રોક્તો યોજનસંખ્યયા કુપરિધિ સપ્તાઙ્ગ-
નન્દાન્ધયસ્તદ્વ્યાસઃ કુશુજઙ્ગસાયકશ્રુવઃ
સિદ્ધાંશકેનાધિકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવીનો ઘેરાવો ૪૯૬૭ યોજન અને વ્યાસ ૧૫૮૧૩૪ યોજન કહેલ છે ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવી પોતાના અંગપર આશરે ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, જેટલા વખતમાં એના ઉપર દિવસ રાત્રિ થાય છે; જેને જ્યોતિષિયો સાવન દિવસ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયના મધ્યમાધિકારમાં કહેલ છે કે,

ઇનોદયદ્વયાંતરં તદર્કસાવનં દિનમ્ ।
તદેવમેદિની દિનં ભવાસરસ્તુ ભ્રમઃ ૧૫૧

સૂર્યના બે ઉદયનો જે અંતર તે સૂર્યનો સાવન દિવસ, તેજ પૃથિવીનો દિવસ અને નક્ષત્ર મંડળનો જે ભ્રમ તે નક્ષત્ર સાવન દિવસ કહેવાય છે ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ એક ગોળ દડાની વચમાં સળી પડેલીને તે દડાને તે સળી ઉપર વેગથી

ફરવ્યો હોય, તો તેના ઊપસેલા મધ્ય ભાગ ઊપર ધણો વેગ હોય છે, ને સળી સાથે લાગેલા તેના છેડા ઊપર વેગ હોતો નથી, તેમ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા પાસે એના ફરવાનો વેગ કલાકે પાંચસો કોશનો છે, જે ઊત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવો તરફ જતાં ઘટતો જાય છે, તે છેક ધ્રુવો પાસે તો ભાસતો પણ નથી. એ રીતે પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં પૃથિવી એક કલાકમાં ૩૨૫૦૦ કોશના વેગથી સૂર્યને ફરે છે. તે પોતાના માર્ગમાં સૂર્યને પ્રદક્ષિણા કરતાં પ્રત્યેક માસે આકાશમાંના ચોક્કસ તારાસમૂહ વા રાશિ નીચેથી ખસીને બીજા તારાસમૂહ વા રાશિ નીચે જાય છે. જે રાશિના તારા નીચે પૃથિવી હોય છે તેથી સાતમી રાશિના તારા નીચે સૂર્ય દેખાય છે. જોકે સૂર્ય ખસતો નથી તોય પણ તેની આસપાસ પૃથિવીના ફરવાથી જે જે રાશિ પૃથિવી બદલતી જાય છે તે તે રાશિથી સાતમી રાશિ સૂર્ય બદલતો જણાય છે અને પૃથિવી ઊપરની રાશિનો ઊદય તથા સૂર્ય ઊપરની રાશિનો અસ્ત કેહેવાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યોઽભ્યુદેતિ સમયેન યેન તત્

સપ્તમોઽસ્તમુપયાતિ તેન ચ ।

રાશિરૂર્ધ્વમપમંડલં કુજા-

દર્દમેવ સતતં યતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

જે કાળે જે રાશિ ઊદય પામે છે, તેજ કાળે તેથી સાતમી રાશિ અસ્તને પામે છે, જેથી રાશિચક્રનું અર્ધ મંડળ અર્થાત્ છ રાશિ નિરંતર ક્ષિતિજથી ઊપર રહે છે ॥ ૧૫૨ ॥

એ રીતે ફરતાં ફરતાં આકાશમાં જે રાશિના તારાનીચેથી પૃથિવી નીકળી હોય તેજ રાશિના તારા નીચે પાછી આવતાં તેને આર માસ લાગે છે. માટે આકાશની મધ્યમાં દેખાતા તારાઓના પૂર્વ જ્યોતિષિયોએ આર ભાગ કહ્યેલા છે, જેને રાશિ કહે છે. પૃથિવીના ગમનથી જે રાશિમાં સૂર્ય જતો જણાય છે, તે રાશિની સંક્રાંતિ કહેવાય છે; ને એક માસ પર્યંત તે રાશિ સાથે સૂર્ય દેખાય છે, માટે તેટલા વખત સુધી તે રાશીના સૂર્ય કહેવાય છે, જેને સૌર માસ કહે છે. એવા આર સૌર માસમાં પૃથિવી સૂર્યને ફરી રહે છે, જેમ થવાને ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસ લાગે છે, જેને સૌર વર્ષ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પંચાંગરામાસ્તિથયઃ સ્વરામાઃ

સાર્દ્ધદ્વિદસાઃ કુદિનાયમબ્દે ।

અસ્યાર્કમાસોઽર્કલવઃ પ્રદિષ્ટ-

ક્ષિપ્રાદિનઃ સાવનમાસ एव ॥ ૧૫૩ ॥

એક સૌર વર્ષમાં પૃથિવીના ૩૬૫ દિવસ ૧૫ ઘડી ૩૦ પલ તથા ૨૨ $\frac{1}{2}$ વિપળ હોય છે. એનો આરમ્ભ ભાગ સૌર માસ કહેલો છે, ને સાવન માસ તો ત્રીશ દિવસનોજ કહેલ છે ॥ ૧૫૩ ॥

ઋતુ.

પૃથિવી ઊપર સઘળી ઋતુ તથા દિવસ રાત્રિની વધઘટ પણ તેના સૂર્યને ફરી આવવાથી એક સૌર વર્ષમાં થાય છે. ઋગ્વેદ મં. ૪ સૂ. ૫૩ ઋત્યા ૭ માં કહ્યું છે કે,

આગનદેવઋતુભિઃ

॥ ૧૫૪ ॥

સૂર્ય ઋતુએ સહિત આવો ॥ ૧૫૪ ॥

પૃથિવીનો ગોળ સૂર્યની સામે આકાશમાં કંઈક વાંકો રહેલ છે, એટલે તેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગમાં તેની ઉત્તર ટોચ તેની દક્ષિણ ટોચથી નિરંતર કંઈક ઊંચી રહે છે. તે જ્યારે આકાશમાં મેષ રાશિના તારાઓ નીચે હોય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્ય તુલારાશિના તારા સાથે દેખાય છે. તે સમય પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં હોય છે, જેથી તેની બન્ને ટોચો ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ સરખો પડવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં દિવસ રાત્રી સરખાં હોય છે. તે દિવસથી પૃથિવી મેષરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કરાશિના તારાઓ નીચે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકરરાશિના તારાઓ નીચે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઊપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે. તેમ ઉત્તર ટોચના વાસિયોને, પૃથિવીનો ઊપસેલો મધ્ય ભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રી નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય દક્ષિણમાં ઊગવાથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને યંડી વધારે થતી જાય છે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી ઊલટું થાય છે, એટલે સૂર્ય કિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડ્યાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઊન્ડાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. મકર રાશિના તારાઓ નીચે સૂર્ય દેખાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરે પૃથિવી સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં યથાર્થ આવી રહે છે, જેથી તેની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ જેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહે છે, તેથી તે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો દહારો ને નાનામાં નાની રાત થાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ ને નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે. ત્યાંસુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે તે મટીને ત્યારથી ઉત્તરાયનના થાય છે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી કર્કરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં જવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી કુંભ, મીન અને મેષ રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની દક્ષિણ તથા ઉત્તર બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે, તથા ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ મોટો થવા માંડે છે. અને નિત્ય સૂર્ય ઉત્તર તરફ ખસતાં ઉગતો જણા-

યછે, માટે ઉત્તરાયણનો સૂર્ય કેહેવાયછે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં વર્ષાઋતુ બેસેછે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ સપ્ટેમ્બરથી તે ગોલાધર્મમાં સીધાં પડતાં સૂર્ય કિરણોયે બેસેલું પાણી પાછું પડવા માંડેછે. મેષ રાશિનો સૂર્ય થાયછે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી માર્ચે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં આવી રહેછે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર ઉગેછે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાધર્મમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાનેલીધે બેઉ ઠેકાણે પાછાં દિવસ રાત્રિ સરખાં થાયછે. તે દિવસથી પૃથિવી તુલા રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકર રાશિના તારા નીચે સૂર્યની નીચલી બાજુમાં આવતી જાયછે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કતા તારાઓ સાથે દેખાતો જાયછે. અને પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડેછે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસની રાત્રિ પુરી થઇને છ માસના દિવસનો આરંભ થાયછે. તેમ દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો ઉપસેલો મધ્યભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસનો દિવસ પુરો થઇને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાયછે. દિવસે દિવસે ઉત્તર ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાયછે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રિ નાની થતી જાયછે. એથી ઉલટું દક્ષિણ ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના લેદવાળી ઊંઘાળાની ઋતુ પુરી થઇને શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના લેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાયછે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય ઉત્તરમાં ઊગવાથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને થંડી વધારે થતી જાય છે. ઉત્તર ગોલાધર્મમાં એથી ઉલટું થાયછે, એટલે સૂર્યકિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડવાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના લેદવાળી શિયાળાની ઋતુ પુરી થઇને વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના લેદવાળી ઊંઘાળાની ઋતુનો આરંભ થાયછે. કર્કરાશિનો સૂર્ય થાયછે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી જુન પૃથિવી સૂર્યની નીચે આવી રહે છે, જેથી તેની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ જટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહેવાથી તે દિવસે ઉત્તર ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટો દહારો ને નાનામાં નાની રાત થાયછે. એથી ઊલટું દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ તથા નાનામાં નાનો દિવસ થાયછે. ત્યાંસુધી સૂર્ય ઉત્તરાયણનો હોય છે તે મટીને ત્યારથી દક્ષિણાયનનો થાયછે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી મકર રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની નીચલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી કુંભ, મીન તથા મેષ રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી ઉત્તર ગોલાધર્મમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે. તથા દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ

મોટો થતો જાય છે; અને નિત્ય સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ખસતાં જાય છે, માટે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય કહેવાય છે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી જુનથી જિત્તર ગોલા-
ર્ધમાં વર્ષાઋતુ બેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી માર્ચથી તે ગોલાર્ધમાં સીધાં પડતાં
સૂર્યકિરણોએ ઝંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડે છે. તુલા રાશિનો સૂર્ય થાય છે, ત્યારે
એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવી રહે છે,
જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર જાય છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચો સૂર્યની
સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાને લીધે બેઝ
ઠંકાણે દિવસ રાત્રિ સરખાં થાય છે. તે દિવસથી જિત્તર ટોચના વાસિયોનો છ મા-
સનો દિવસ પુરો થાય છે, ને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે; અને દક્ષિણ ટોચના
વાસિયોને તેથી જીલટું થાય છે. જિત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ ને વર્ષાના ભેદવાળી
જન્ડાળાની ઋતુ પુરી થાય છે, ને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી જીલટું થાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે
શિરોમણિના અડગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવેશ્વક્રમોગોર્ક્વર્ષ પ્રદિષ્ટ

ચુરાત્રં ચ દેવાસુરાણાં તદેવ ॥ ૧૫૫ ॥

સૂર્યનો રાશિચક્ર ભોગવવાનો કાળ સૌર
વર્ષ કહેલ છે, ને તેજ દેવ તથા અસુરોનાં
દિવસ રાત્રિ કહેલાં છે ॥ ૧૫૫ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મેષાદાવુદિતઃ સૂર્યસ્ત્રીન્ રાશી-
નુદગુત્તરમ્ । સંચરન્ પ્રાગર્હમધ્યં
પૂર્યેન્મેરુવાસિનામ્ ॥ ૧૫૬ ॥

મેષાદિ રાશિમાં જિદય પામેલો સૂર્ય ક્રમે-
કરી જિત્તરની ત્રણ રાશિમાં જતાં પૃથિ-
વીની જિત્તર ટોચવાસી જનોના દિવસનું
પેહેલું અર્ધ પુરું કરે છે ॥ ૧૫૬ ॥

કર્કાદીન્ સંચરન્તદ્વ-
દન્હઃ પશ્ચાર્ધમેવ સઃ ।
તુલાદીંસ્ત્રીન્મૃગાદીંશ્ચ
તદ્વદેવ સુરદ્વિષામ્ ॥ ૧૫૭ ॥

તેની પેઠે કર્કાદિ ત્રણ રાશિમાં જતાં તે
દેવોના દિવસનું પાછલું અર્ધ પુરું કરે છે;
અને તેજ રીતે તુલાદિ તથા મૃગાદિ ત્રણ
ત્રણ રાશિમાં જતાં અસુરોના દિવસનું
પૂર્વાર્ધ તથા પરાર્ધ પુરું કરે છે ॥ ૧૫૭ ॥

અતો દિનક્ષપે તેષામન્યોન્યં હિ
વિપર્યયાત્ । અહોરાત્રપ્રમાણં ચ
માનોર્ભગણપૂરણાત્ ॥ ૧૫૮ ॥

એથી દેવ તથા દૈત્યોનાં દિન રાત્રિ પરસ્પરે
જીલટાં થાય છે, ને એ દિવસ રાત્રિનું પ્ર-
માણ સૂર્યના એક વખતના રાશિચક્રભો-
ગથી થાય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વાગ્ભટે પણ પોતાના અષ્ટાંગતદ્દય નામના વૈદિક ગ્રંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

માસૈર્દ્વિસંસ્થૈર્માઘાઘૈઃ ક્રમાત્ ષડ્ ઋતવઃ
સ્મૃતાઃ । શિશિરોઽથ વસંતશ્ચ ગ્રીષ્મવ-
ર્ષાશરદ્ધિમાઃ ॥ ૧૫૯ ॥

ક્રમથી માઘાદિ બેઝ માસે કરી શિશિર,
વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ તથા હેમંત,
એ છ ઋતુ કહી છે ॥ ૧૫૯ ॥

એ રીતે મેષના સૂર્યથી તે કન્યાના સૂર્ય સુધી ઉત્તર ગોલાધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો ઊંઘાળો અને દક્ષિણ ગોલાધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્યસુધી દક્ષિણ ગોલાધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો ઊંઘાળો તથા ઉત્તર ગોલાધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. એમ છતાં પણ મકર રાશિથી આરંભી અર્ધાત્ પોષ માસથી મિથુન રાશિ પર્યંત અર્ધાત્ જ્યેષ્ઠ માસ સુધી સૂર્ય ઉત્તરાયણના હોય છે, તેટલા વખતમાં ઉત્તર ગોલાધમાં કેટલેક ઠેકાણે દર બે માસે શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ, ને કર્ક રાશિથી આરંભી અર્ધાત્ આષાઠ માસથી ધનરાશિ પર્યંત અર્ધાત્ માગસર માસ સુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે, તેટલા વખતમાં પ્રત્યેક બે માસે વર્ષા, શરદ્ તથા હેમંત ઋતુ થાયછે. દક્ષિણ ગોલાધમાં એ બંને વખતે એથી ઊલટું સમજવું. સૂર્યસિદ્ધાંતના માનાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માનોર્મકરસંક્રાન્તેઃ ષષ્માસા ઉત્તરા-
યણમ્ । કર્કાદેસ્તુ તથૈવ સ્યાત્ ષષ્મા-
સા દક્ષિણાયનમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

સૂર્યની મકર સંક્રાંતિથી છ માસ ઉત્તરા-
યન, તેમજ કર્ક સંક્રાંતિથી છ માસ દક્ષિ-
ણાયન કહેવાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

દ્વિરાશિનાથા ઋતવ-
સ્તતોઽપિ શિશિરાદયઃ ।
મેષાદયો દ્વાદશૈતે
માસાસ્તૈરેવ વત્સરઃ ॥ ૧૬૧ ॥

તે મકર સંક્રાંતિથી શિશિરાદિ છ ઋતુઓ
બે માસની થાયછે; અને મેષાદિ આર
રાશિ એ આર સૌર માસ ને તે આર સૌર
માસે કરી એક સૌર વર્ષ થાયછે ॥૧૬૧॥

શ્રીપતિયે પણ કહેલ છે કે,

મૃગાદિરાશિદ્વયમાનુભોગાત્
ષટ્તર્તવઃ સ્યુઃ શિશિરો વસંતઃ ।
ગ્રીષ્મશ્ચ વર્ષાશ્ચ શરદ્ તદ્-
દ્વેમંતનામા કથિતોઽન્ન ષષ્ઠઃ ॥ ૧૬૨ ॥

સૂર્યના મકરાદિ બે રાશિના ભોગથી છ
ઋતુઓ થાયછે, તેમાં શિશિર, વસંત,
ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ તેમજ હેમંત નામની
છઠી ઋતુ કહી છે ॥ ૧૬૨ ॥

વળી મેષથી આરંભી કન્યાના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના ઉત્તર ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોનો દિવસ તથા દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા વખત સુધી ઉત્તર ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપરના વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા સમયમાં દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. એમ છતાં પણ કેટલાકો એમ મા-

નેછે કે, મકરના સૂર્યથી આરંભી મિથુનના સૂર્ય પર્યંત ઉત્તરાયન સમયમાં ઉત્તર ટોચ વાસિ જનોનો દિવસ ને દક્ષિણ ટોચ વાસિ જનોની રાત્રિ થાયછે. અને કર્કના સૂર્યથી આરંભી ધનના સૂર્ય પર્યંત દક્ષિણાયન સમયમાં દક્ષિણ ટોચ વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચ વાસિયોની રાત્રિ થાયછે, પણ તેમ થતું નથી. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલા-ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દિનં સુરાણામયનં યદુત્તરં
નિશેતરત્ સાંહિતિકૈઃ પ્રકીર્તિતમ્ ।
દિનોન્મુક્ષેર્જ્જે દિનમેવ તન્મતં
નિશા તથા તત્ફલકીર્તનાય તત્ ॥૧૬૩॥

ઉત્તર અયન દેવોનો દિવસ, ને દક્ષિણ અયન તેમની રાત્રિ એમ જે સંહિતાવા-ળાઓએ કહ્યું છે, તે માત્ર અયનના ફળ કહેવા માટે છે. પણ તેમનો મત તો જ્યારે દિવસને વધારનાર મેષરાશિના સૂર્ય થાયછે, ત્યારથીજ દેવોનો દિવસ, ને દિ-વસને ઘટાડનાર તુલા રાશિના સૂર્ય થાય-છે, ત્યારથીજ દેવોની રાત્રિ થાયછે, એવો હોવો જોઈએ ॥ ૧૬૩ ॥

દ્વન્દ્વાન્તમારોહિતિ યૈઃ ક્રમેણ
તૈરેવ વૃત્તૈરવરોહતીનઃ ।
યત્રૈવ દૃષ્ટઃ પ્રથમં સ દેવૈ-
સ્તત્રૈવ તિષ્ઠન્ન વિલોકયતે કિમ્ ॥૧૬૪॥

કારણ ક્રમે કરી જે રીતે સૂર્ય બધે રા-શિના અંતસુધી ચઢે છે, તેજ રીતે પાછો ઉત્તરે છે; તો જે ઠેકાણે પ્રથમ દેવોને તે દેખાણું તેજ ઠેકાણે રહેલ તે પાછો કેમ ન દેખાય! ॥ ૧૬૪ ॥

ચંદ્ર.

જેમ સૂર્યને ફરનારા ગોલને ગ્રહ કહે છે, તેમ ગ્રહને ફરનારા ગોલને ઊપગ્રહ અથવા ચંદ્ર કહે છે. આપણી પૃથિવી પણ એક ગ્રહ છે, ને તેને ફરનાર ચંદ્ર એનો ઉપગ્રહ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૦૮૦ કોશનો છે. માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનુષમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પચાસ ગણો નાનો છે. તે પૃથિવીથી મધ્યમ અંતરે આસરે એક લાખ વીશ હજાર કોશ દૂર છે, ને દર કલાકે ૧૧૫૦ કોશના વેગથી સુમારે સઘ્વાસ-ત્તાવીશ દિવસમાં પૃથિવીને ફરી રહે છે. પણ તેટલા વખતમાં પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં આગળ વધી જાય છે, જેને પોંહોચી વળતાં તેને બે દિવસ અધિક લાગે છે. માટે તેનો સૂર્ય સાથે યોગ થવાને ૨૯^૧/_૨ દિવસ થાયછે, જેને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તે પંદર દિવસ ઉત્તર તરફ તથા પંદર દિવસ દક્ષિણ તરફ ખસતો દેખાયછે, કારણ તેની પૃથિવીને ફરવાની ગતિ સર્પગમન પ્રમાણે છે. ચંદ્ર પોતાની એકજ આબુ પૃથિવી તરફ રાખીને ફરેછે, કોઈ કાળે પણ તેની બીજી આબુ પૃથિવી ઉપરથી દેખાતી નથી; તેથી એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે પોતાના અંગ ઉપર એક ચાંદ્રમાસમાં એકજ વ-ખત ફરી રહેછે. તેથી તેની એક આબુ સૂર્ય તરફ સુમારે આપણા પંદર દિવસસુધી રહેવાથી ત્યાંના વાસિયોને આપણા પંદર દિવસનો દિવસ ને તેટલાજ વખતની રાત્રિ થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના કાળમાનાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવીન્દ્રોર્યુતે: સંયુતિર્યાવદન્યા
વિધોર્માસ एतच्च पैत्र्यं द्युरात्रम् ॥૧૬૫॥

એજ ગ્રંથના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાલેન યેનૈતિ પુનઃ શશીનં
ક્રામન્ભચક્રં વિવરેણ ગત્યોઃ ।
માસઃ સ ચાન્દ્રોઽઙ્કયમાઃ કુરામાઃ
પૂર્ણેષવસ્તત્કુદિનપ્રમાણમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

દિનં દિનેશસ્ય યતોઽત્ર દર્શને
તમીતમોહન્તુરદર્શને સતિ ।
કુપૃષ્ઠગાનાં દ્યુનિશં યથા નૃણાં
તથા પિતૃણાં શશિપૃષ્ઠવાસિનામ્ ॥૧૬૭॥

વિધૂર્ધ્વભાગે પિતરો વસન્તઃ
સ્વાધઃ સુધાદીધિતિમામનન્તિ ।
પશ્યન્તિ તેઽર્કં નિજમસ્તકોર્ધ્વે
દર્શે યતોઽસ્માદ્યુદલં તદૈષામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

માર્ધાન્તરત્વાન્ન વિધોરધઃસ્થં
તસ્માન્નિશીથઃ સ્વલુ પૌર્ણમાસ્યામ્ ।
કૃષ્ણે રવિઃ પક્ષદલેઽભ્યુદેતિ
શુક્લેઽસ્તમેત્યર્થત एव सिद्धम् ॥ ૧૬૯ ॥

આર્યભટે ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

રવિવર્ષાર્ધં દેવાઃ
પશ્યન્ત્યુદિતં રવિં તથા પ્રેતાઃ ।
શશિમાસાર્ધં પિતરઃ
શશિગાઃ કુદિનાર્ધમિહ મનુજાઃ ॥૧૭૦॥

સૂર્ય અને ચંદ્રનાં અમાવાસ્યાના યોગથી
બીજા અમાવાસ્યાના યોગપર્યંત ચાંદ્રમા-
સ કેહેવાયછે, ને એજ પિતૃના દિવસ
રાત્રિ છે ॥ ૧૬૫ ॥

ગતિના જુદાપણાએ કરી અર્થાત્ શીઘ્ર
ગતિયે ચંદ્ર, નક્ષત્રમંડળ નીચે જતાં જે
કાળે સૂર્યને ફરીથી પામેછે, તે ચાંદ્રમાસ
કેહેવાયછે ને તેમાં પૃથિવીના ૨૯ દિ-
વસ ૩૧ ઘડી ને ૫૦ પળ થાયછે ॥૧૬૬॥

જે પ્રમાણે પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર
મનુષ્યોને, સૂર્યનાં દર્શન સમય દિવસ ને
અદર્શન સમય રાત્રિ થાયછે, તેજ પ્રમાણે
ચંદ્રગોલના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર પિતૃઓને
પણ દિવસ રાત્રિ થાયછે ॥ ૧૬૭ ॥

ચંદ્રગોલના છેક ઉપલા ભાગમાં રહેનાર
પિતૃઓ પોતાની નીચેના ભાગને પૃથિ-
વીનો ચંદ્ર માને છે; તેઓ અમાવાસ્યાએ
સૂર્યને પોતાના માથા ઉપર જુએ છે,
જેથી તે તેમનો મધ્યાન્હ છે ॥ ૧૬૮ ॥

અને પૌર્ણિમાએ ચંદ્રગોલ સૂર્યથી છ રા-
શિને અંતરે હોવાથી તેના છેક નીચલા
ભાગમાં રહેનારાઓને મધ્યાન્હ હોય છે,
જે છેક ઉપલા ભાગ વાસિયોનો મધ્યાન્હ
નહીં, પણ મધ્યરાત્રિ હોય છે. એથી
એમ સિદ્ધ થાયછે કે, ચંદ્રગોલના છેક
ઉપલા ભાગને વિષે કૃષ્ણ પક્ષના અર્ધમાં
સૂર્ય ઉદય પામે છે, ને શુક્લ પક્ષના અ-
ર્ધમાં અસ્ત પામે છે ॥ ૧૬૯ ॥

છ સૌર માસ પર્યંત દેવ તથા દૈત્યો,
અર્ધા ચાંદ્રમાસ પર્યંત ચંદ્રમાં રહેલા પિ-
તૃઓ તથા અહીં રહેલા મનુષ્યો આર
કલાક પર્યંત, સૂર્યને નિરંતર ઉદય પામેલો
દેખેછે ॥ ૧૭૦ ॥

સૂર્ય સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સકૃદુદ્ગતમદ્ધાર્થં પश्यन्त्यर्કં સુરાऽસુરાः ।
પિતરઃ શશિગાઃ પક્ષં સ્વદિનં ચ નરા
શુવિ ॥ ૧૭૧ ॥

દેવ તથા દૈત્યો અર્ધાં વર્ષં પર્યંત, ચંદ્રમાં
રહેલા પિતરો પક્ષ પર્યંત તથા ભૂમિમાં
રહેલા મનુષ્યો પોતાના દિવસ પર્યંત સૂ-
ર્યને એકવાર ઉદય પામેલો જોય છે ॥ ૧૭૧ ॥

વળી ૨૯^૧/_૨ દિવસનો ચાંદ્રમાસ થાય છે, ને તેવા બાર માસનું એટલે ૩૫૪ દિવસનું એક ચાંદ્રવર્ષ કહેવાય છે. પણ સઘળી ઋતુઓ એક સૌરવર્ષમાં આવી રહે-
છે, ને તે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનો હોવાથી તેમાં ચાંદ્રવર્ષ કરતાં ૧૧^૧/_૨ દિવસ વધારે હોય-
છે. માટે પ્રત્યેક સંવા પાંચ સૌરવર્ષમાં ચાંદ્રમાન કરતાં ૫૯ ને કંઈક અધિક દિવસ
જે વધે છે, તેના પૂર્વજ્યોતિષિયોયે તેટલા વખતમાં બે વખત ચાંદ્રમાસ ગણી તેમને
અધિક માસનાં નામ આપી ચાંદ્રમાનને સૌરમાન સાથે મેળવી દીધેલ છે. એમ ન
કર્યું હોત તો સૌરમાન પ્રમાણે થતી ઋતુઓ હમણાં જે ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પણ થતી
જોવામાં આવે છે, તે આવત નહીં; પણ જે ચાંદ્રમાસમાં જે ઋતુ આવી હોત, તેજ
ઋતુ બીજે વર્ષે તેજ ચાંદ્રમાસથી ૧૧^૧/_૨ દિવસ ને ત્રીજે વર્ષે ૨૨^૧/_૨ દિવસ એ રીતે મોડી
આવ્યા કરત, જેથી ઘણી ગુંચવણ થાત. સંવા પાંચ સૌરવર્ષમાં બે વખત અધિક
માસ આવતાં જે વર્ષમાં ક્ષય માસ આવે તે વર્ષમાં બે અધિકમાસ આવે છે. ને ક્ષય-
માસમાં બે માસની ગણતી થાય છે.

ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસંક્રાન્તિમાસોઽધિમાસઃ સ્ફુટં સ્યાદ્-
દ્વિસંક્રાન્તિમાસઃ ક્ષયાભ્યઃ કદાચિત્ ।
ક્ષયઃ કાર્તિકાદિત્રયેનાન્યતઃ સ્યા-
ત્તદા વર્ષમધ્યેઽધિમાસદ્વયં ચ ॥ ૧૭૨ ॥

જેમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ નથી, એવો ચાં-
દ્રમાસ સ્ફુટ અધિમાસ થાય છે, ને કોઈક
કાળે જેમાં સૂર્યની બે સંક્રાંતિ આવે છે
એવો ચાંદ્રમાસ ક્ષયમાસ થાય છે. ક્ષયમાસ
કાર્તિકાદિ ત્રણ માસમાં આવે છે, બીજા
કોઈ માસમાં આવતો નથી, ને જે વર્ષમાં
ક્ષયમાસ આવે છે, તે વર્ષમાં બે અધિ-
માસ થાય છે ॥ ૧૭૨ ॥

ગતોઽધ્યદ્રિનન્દૈર્મિતે શાકકાલે
તિથીશૈર્ભવિષ્યત્યથાઙ્ગાક્ષમૂર્યૈઃ ।
ગજાગ્રિભૂમિસ્તથા પ્રાયશોઽયં
કુવેદેન્દુવર્ષૈઃ કચિદ્લોકુભિશ્ચ ॥ ૧૭૩ ॥

ક્ષયમાસ શાકે ૯૭૪ ના વર્ષમાં આવી
ગયો, તેમ, શાકે ૧૧૧૫, ૧૨૫૬ તથા
૧૩૭૮ ના વર્ષમાં થશે. ઘણું કરી એ
૧૪૧ વર્ષે આવે છે, પણ કોઈ કોઈ વેળા
૧૨૨ વર્ષે તથા ૧૬૦ વર્ષે પણ આવે છે ॥ ૧૭૩ ॥

શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૌરાન્માસાદૈવઃ સ્યાલ્લઘીયાન્
યસ્માત્તસ્માત્સંખ્યયા તેઽધિકાઃ સ્યુઃ ।

ચાન્દ્રાઃ કલ્પે સૌરચાન્દ્રાન્તરે યે
માસાસ્તજ્જૈસ્તેઽધિમાસાઃ પ્રદિષ્ટાઃ ॥ ૧૭૪ ॥

સૌરમાસથી ચાંદ્રમાસ નહાના હોયછે,
માટે તે એક કલ્પમાં સંખ્યાયે કરી અ-
ધિક થાયછે. તે સૌરમાસથી જેટલા અ-
ધિક થાયછે, તેટલા જ્યોતિષ જાણનારા-
ઓએ અધિમાસ કહ્યા છે ॥ ૧૭૪ ॥

ચંદ્ર પણ પૃથિવીની સાથે રહી એક સૌરવર્ષમાં સૂર્યને ફરી રહેછે, તેથી તેના ઉપર પણ સઘળી ઋતુઓ તેટલાજ વખતમાં થવી જોઈયે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ એવો તર્ક કરેલો છે કે ચંદ્રમાં જેટલો જળનો ભાગ છે તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થવાથી પ્રકાશિત ભાસેછે, ને જેટલો સ્થળનો ભાગ છે, તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત ન થવાથી કાળો દેખાયછે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના પેહેલા કાંડના પ્રપાઠક ૧ ના અધ્યાય ૯ માં કહ્યું છે કે,

યામૈરયં ચંદ્રમસિ સ્વધાભિઃ ॥ ૧૭૫ ॥

જે ભૂમિને ચંદ્રગોલમાં અમૃત કણો સાથે
સ્થાપન કરી છે ॥ ૧૭૫ ॥

પણ અર્વાચીન વિદ્વાનોએ ચંદ્રને દૂરદર્શક યંત્રવડે વારંવાર જોઈ તપાસ કરીને એવો તર્ક કર્યો છે કે, ચંદ્રમાં જળ નથી તેમ વાતાવરણુ તથા વાદળાં પણ નથી; પણ માત્ર ઊંચા નીચા પર્વતો છે, જેના ઉપર સૂર્ય કિરણો પડવાથી ચંદ્રનો તેટલો ભાગ પ્રકાશિત દેખાયછે, ને તે પર્વતોની છાયા જે મેદાન, કોતર તથા ખીણોમાં પડેછે, તેટલો ભાગ કાળો દેખાયછે. ચંદ્રમાં જળ હોત તો દૂરદર્શક યંત્રવડે તેટલો ભાગ સપાટ લીસો પ્રકાશિત દેખાવો જોઈતો હતો, પણ તેમ ભાસવાને બદલે ઊંચા નીચા પ્રકાશિત ભાગ ભાસેછે, જેથી ત્યાં જળ નથી પણ પર્વતો છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી ચંદ્રની આસપાસ વાતાવરણુ તથા વાદળાં હોત તો દૂરદર્શક યંત્રવડે તે જોવો સાદું દેખાયછે તેવો ન દેખાત, પણ તેની આસપાસ ધુમેર જેવું દેખાત, ને તેમાં વાદળાંની થતી હીલચાલ જોવામાં આવત. એ રીતે ચંદ્રમાં જો જળ, વાતાવરણુ તથા વાદળાં નજ હોય, તો ત્યાં કાંઈ વનસ્પતિ વા આપણી પૃથિવી પરના પ્રાણી જેવાં કોઈ પ્રાણિયો પણ ન હોવાં જોઈયે! ત્યારે શું ત્યાં માત્ર ઉજ્જડ એવાં ભયંકર પર્વત, ટેકરા, કોતર તથા મેદાનોજ હશે? એમ હોય તો એમજ સમજવાનું કે હજી ચંદ્રગોળ પ્રાણિયોને વસવા લાયક થયો નથી. પણ ચંદ્રપર સૂર્યકિરણો પડેછે, તેજ પ્રતિબિંબ પામવાથી ચંદ્ર આપણને પ્રકાશિત ભાસેછે, એમ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્વાનોએ સારી પેઠે જાણેલું છે. કેમ કે ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થવાનું કારણ તેની પૃથિવી તરફની બાજુનું ક્રમથી સૂર્ય તરફ સન્મુખ તથા વિમુખ થવાપણું છે. ત્યારે જો ચંદ્રમાં વાતાવરણુ તથા જળ બન્ને ન હોય, ને માત્ર ઉજ્જડ પર્વતોજ હોય, તો તેમનાપરથી પાછાં વળતાં સૂર્યકિરણો ઉજ્જળ રેહેવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપ-

પુને ઊભળુ લાગવો નેહયે. કારણ આપણા ભૂગોલમાં પણ જ્યાં પથ્થરની જમીન છે, તે ઊપરથી પાછા વળતા સૂર્યકિરણો ઊભળુજ લાગેછે. કદી એમ ધારવામાં આવે કે, પૃથિવી ઊપર સૂર્યકિરણોની ઊભળુતાથી દિવસે થતી પાણીની વરાળ, જે પૃથિવી પાસેના ઘટ્ટ વાયુ કરતાં હલકી હોવાથી અંતરીક્ષમાં પોતાની સમતોલ વાયુ સાથે રહેવા ઇંચે નયછે, તેમાંથી સૂર્ય અસ્ત પામતાં સુધી જેટલી ત્યાં પેહોંચતાં માર્ગમાં રહી નય છે, તેટલી રાત્રિયે સૂર્યકિરણોની ઊભળુતા અંધ થવાથી થંડી થઇ ઝાકળરૂપ થઇને પાછી પૃથિવી ઊપર પડેછે. તેને લીધે આપણું વાતાવરણ શીત થઇ નય છે, ને તેમાંથી આવતા ચંદ્રકિરણો પણ શીત થઇ જવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને શીત લાગેછે. તો એમ ઘટે નહીં, કેમકે પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ પ્રકાશિત હોયછે, ને સૂર્યોસ્ત થતાંજ લાગવો ઉદય પામેછે; જેથી આપણા વાતાવરણ તથા તેમાં રહેલ પાણીની વરાળને સૂર્યની ઊભળુતા અંધ થતાંજ ચંદ્રની ઊભળુતા લાગુ પડવાથી રાત્રિયે પણ ગરમી રહેવી નેહયે. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચંદ્રમાંજ કંઈ વિલક્ષણ રીતે જળ તથા વાતાવરણ અત્રે હોવાં નેહયે; જેથી તેનાપર પડતા સૂર્યકિરણો ત્યાં થંડા થઇ પાછા વળેછે, જે પૃથિવી ઊપર આવતાં પૃથિવીના વાતાવરણની ભીનાસ વડે વિશેષ થંડા થવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને અત્યંત શીત ભાસેછે. ક્રમે કરી ચંદ્રની એક બાજુ સૂર્ય તરફ ને એક બાજુ તેથી ઊલટી દિશામાં આપણા પંદર દિવસ સુધી રહેવાથી તેના દિવસે ત્યાં ઘણીજ ઊભળુતા તથા તેની રાત્રિયે ત્યાં ઘણીજ શીતતા હોવી નેહયે. તેવી ઊભળુતાને લીધે ત્યાંનું વાતાવરણ પણ ઘણુંજ પાતળું હોવું નેહયે, ને ત્યાં પર્વતોની છાયા જેમાં પડેછે, એવા કાળા દેખાતા મેદાનોમાં જળ હોય તો, તેમાંથી થતી વરાળ પણ રાત્રિયે, અતિ શીતતાને લીધે જળરૂપ થઇ ગુરૂપણુને પામી, એવાં પાતળાં વાતાવરણમાં ન રહી શકવાથી પાછી વર્ષારૂપે પડી જવી નેહયે. જેથી ત્યાં વાદળાં હોય તોપણ નહીં જેવાંજ હોવાં નેહયે. વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી વાતાવરણ દેખાતું ન નેહયે, પણ વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિથી તે ધુમેર જેવું દેખાય ખરૂં. જેમ ચંદ્ર ઊપર ન દેખાવાનું કારણ ત્યાં અતિ ઊભળુતાને લીધે ત્યાંના વાતાવરણમાં વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવી નેહયે. માટે કદી ચંદ્ર ઊપર દૂરદર્શક ચંત્ર વડે પણ ન અટકલાય એવું, સૂક્ષ્મ વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિવાળું પાતળું વાતાવરણ તથા જેમ પૃથિવી ઊપર અંધારામાં રહેલું જળ દેખાતું નથી તેમ પર્વતોની છાયારૂપ અંધારામાં આવેલ મેદાનોમાં નહીં દેખાય એવું જળ હોય, તો તેને યોગ્ય એવાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ ત્યાં થવી નેહયે. જ્યારે આ ભૂમંડળમાં નાનામાં નાનું સ્થાન પણ સૂક્ષ્મ પ્રાણિયોથી ભરેલું છે, તો ચંદ્ર જેવડો ગોલ પ્રાણી વગરનો હોય એમ માનવામાં આવતું નથી. આપણી પૃથિવીમાં પ્રાણિયોનાં શરીર મિશ્રિત પંચમહાભૂતનાં બનેલાં ભાસેછે, તે ઉપરથી જણાયછે કે, પ્રાણિયો થવા માટે પાંચે મહાભૂતની જરૂર છે. તેમ છતાં પણ કોઇ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં પૃથિવીનો, કોઇના શરીરમાં જળનો, કોઇનામાં અગ્નિનો તથા કોઇ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં વાયુનો ભાગ વધારે નેવામાં આવેછે, તેમ કોઈ જાતના

પ્રાણિયોમાં બે ભૂતનો તો કોઈમાં ત્રણ ભૂતનો ભાગ વધારે ભાસેછે. માટે ચંદ્રમંડ-
ળમાં કદિ વાયુ તથા જળ, એ બન્ને મહાભૂત થોડે અંશે હોય તો શું થયું? ત્યાં તેવા
પ્રકારના પ્રાણિયો થયા હશે. કારણ વિષમાં પણ કીડા થાયછે, ને તે વિષમાં રહી-
નેજ જીવેછે, એમ જોવામાં આવેછે, તો એવી કંઈ વિલક્ષણતાથી ચંદ્રમંડળમાં પણ
તેને યોગ્ય એવા પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ જીવી શકતા હોય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય ભાસતું
નથી. જેમ ચંદ્રગોળ સૂર્યપ્રકાશ વડે રાત્રિયે આપણને પ્રકાશિત થયેલો ભાસેછે,
તેમ ચંદ્રગોળ ઉપર જે મનુષ્યની વસ્તિ હશે, તો તેને ત્યાંની રાત્રિયે આપણું ભૂગોળ
પણ સૂર્યપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયેલ ભાસતો હશે. માટે ચંદ્રગોળ જેમ પૃથિવીનો ચંદ્ર
છે, તેમ ભૂગોળ ચંદ્રગોળનો ચંદ્ર સમજવો. ચંદ્રગોળ કરતાં ભૂગોળનું ક્ષેત્રફળ ચૌદગણું
છે, માટે તેવડા મોટા કદથી તથા તેટલા વધુ પ્રકાશથી એ ચંદ્ર ઉપરથી દેખાતો હશે.
ચંદ્રની એકજ આંખ જે નિરંતર પૃથિવી તરફ રહેછે, તેના ઉપરથી ત્યાંની રાત્રિયે
આપણો ભૂગોળ પ્રકાશિત દેખાયછે; પણ તેની બીજી આંખ જે પૃથિવી ઉપરથી
કોઈ કાળે પણ દેખાતી નથી, ત્યાંની વસ્તિને તેની રાત્રિયે આપણો પ્રકાશિત થયેલ
ભૂગોળ કોઈ સમય પણ દેખાતો નથી. ચંદ્રની પૃથિવી તરફની આંખમાં કોઈ કાળે
પણ અંધારૂ પડતું નથી, કારણ ત્યાં દિવસે સૂર્યનો ને રાત્રિયે પૃથિવીનો પ્રકાશ હોય-
છે. પણ તેની બીજી આંખમાં રાત્રિયે મુદલ પ્રકાશ હોતો નથી, કારણ ત્યાંથી પૃ-
થિવી દેખાતી નથી. જેમ ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થતી આપણે જોઈએ છિયે,
તેમ ચંદ્રઉપરથી આપણા ભૂગોળની કળા ઓછી વધતી થતી દેખાતી હશે. વળી જેમ
આપણે ચંદ્ર ઉપર પર્વતાદિ દેખિયે છિયે, તેમ ચંદ્રની વસ્તિ પણ આપણી પૃથિવી
ઉપરના સ્થલ તથા જળના વિભાગ કદાચ દેખતી હશે. આપણે ચંદ્રની એકજ આંખ
દેખિયે છિયે, કારણ તે પોતાને અંગે એક ચાંદ્રમાસમાં ફરી રહેછે, પણ ચંદ્રઉપરથી
આપણા ભૂગોળની સઘળી આંખ દેખાતી હશે, કારણ એ ચોવીશ કલાકમાં પોતાને
અંગે ફરી રહેછે.

ગ્રહણ.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવી એ ત્રણે ગોળ જ્યારે એક સમસૂત્રમાં હોયછે, ત્યારે
ગ્રહણ થાયછે. પૌર્ણિમાને દિવસે પૃથિવી વચમાં હોય છે, ને તેની એક આંખમાં ચંદ્ર
ને બીજી આંખમાં સૂર્ય હોય છે. માટે જે પુનેમે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય,
તે પુનેમે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે; કારણ જેમ દીપક અને ભીંતની વચમાં મૂકેલા પદાર્થપર
દીપકનો પ્રકાશ પડવાથી તે પદાર્થની છાયા ભીંત ઉપર પડેછે, તેમ ચંદ્ર અને સૂર્યની
વચમાં પૃથિવી હોવાથી પૃથિવીની ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડવાને લીધે પૃથિવીની છાયા
ચંદ્ર ઉપર પડેછે; જેને ચંદ્રગ્રહણ કહેછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર ચંદ્રગ્રહણ દેખાયછે,
તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસિ જનોને સૂર્યગ્રહણ ભાસેછે, કેમકે પૃથિવી વચમાં હોવાથી
તેમને સૂર્યનું દર્શન થતું નથી. એજ રીતે અમાવાસ્યાયે ચંદ્ર વચમાં હોય છે, ને તેની
એક આંખમાં સૂર્ય ને બીજી આંખમાં પૃથિવી હોય છે. માટે જે અમાવાસ્યાયે એ

ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય, તે અમાવાસ્યાયે સૂર્યગ્રહણ થાયછે; કારણ જેમ દી-
પકની વચમાં પદાર્થ આવવાથી દીપક દેખાતો નથી, તેમ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં
ચંદ્ર આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી; માટે સૂર્યગ્રહણ કેહેવાયછે. જે સમય પૃથિવી ઉ-
પર સૂર્યગ્રહણ દેખાયછે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસી જતોને તેમના ચંદ્રનું ગ્રહણ ભા-
સેછે; કેમકે ચંદ્રગોળની છાયા પૃથિવી ઉપર પડેછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલા-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी
विशति । तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षो-
ऽस्य निःसरतः ॥ १७६ ॥

ચંદ્ર પૂર્વ પૂર્વમાં જતાં પૃથિવીની છા-
યામાં પ્રવેશ કરેછે, જેથી તેમાંથી નીકળતા
તેને આગળથી ગ્રહણ ને પાછળથી મોક્ષ
થાયછે ॥ ૧૭૬ ॥

पश्चाद्भागज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य
चंद्रो भानोर्बिम्बं स्फुरदसितयाछादयत्या-
त्ममूर्त्या । पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि ततो
मुक्तिरस्यात एव कापिच्छन्नः कचिदपि
हितो नैष कक्षान्तरत्वात् ॥ १७७ ॥

વાદળની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, પાછળથી
આવીને સૂર્યબિંબને, પોતાની સ્ફુરાયમાન
અગ્નિ કાળી મૂર્તિવડે ઢાંકેછે, તેથી સૂર્યને
પાછળથી ગ્રહણ ને આગળથી મોક્ષ થા-
યછે, માટેજ ગતિમાર્ગના ભેદથી ક્યાંક ચંદ્ર-
વડે ઢંકાયલો સૂર્ય દેખાતો નથી, ને ક્યાંક
ઢંકાયલો ન હોવાથી દેખાયછે ॥ ૧૭૭ ॥

એજ ગ્રંથના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

भूभा विधुं विधुरिन् ग्रहणे पिघत्ते॥१७८॥

ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયા ચંદ્રને અને
ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકેછે ॥ ૧૭૮ ॥

આર્યભટ્ટે પણ ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

चन्द्रो जलमर्कोऽग्निर्मृद्ब्रूछायापि यातम-
स्तद्धि । छादयति शशी सूर्यं शशिनं मह-
ती च भूच्छाया ॥ १७९ ॥

ચંદ્ર જળમય, સૂર્ય અગ્નિમય તથા પૃથિવી
માટીમય છે, ને જે છાયા તે અંધકાર છે.
માટે સૂર્યને ચંદ્ર, ને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા
ઢાંકેછે ॥ ૧૭૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં પણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:—

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भ-
वेत् । भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य
भवेदसौ ॥ १८० ॥

મેઘની પેઠે નીચે રહેલ ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંક-
નારો થાયછે, ને પૂર્વમાં જતો ચંદ્ર ભૂછા-
યામાં પ્રવેશ કરેછે, તેથી એને ભૂછાયા
ઢાંકનારી થાયછે ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ અહલાધવમાં પણ કહ્યું છે કે,

છાદયત્યર્કમિન્દુર્વિધું ભૂમિભા ॥ ૧૮૧ ॥

સૂર્યને ચંદ્ર, અને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા ઢાંકે છે ॥ ૧૮૧ ॥

વળી બૃહત્સંહિતાના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ભૂચ્છાયાં સ્વગ્રહણે

ભાસ્કરમર્કગૃહેપ્રવિશતીન્દુઃ ।

પ્રગ્રહણમતઃ પશ્ચા-

ન્નેન્દોર્માનોશ્ચ પૂર્વાર્ધાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

ચંદ્ર પોતાના અહણુ સમય પૃથિવીની છાયામાં અને સૂર્યઅહણુ સમય સૂર્યની આરે પ્રવેશ કરે છે, તેથી કોઈ કાળે ચંદ્રનું પાછલા અર્ધથી, ને સૂર્યનું આગલા અર્ધથી અહણુ થતું નથી ॥ ૧૮૨ ॥

સૂર્યાત્ સપ્તમરાશૌ યદિ

ચોદગ્દક્ષિણેનનાતિગતઃ ।

ચન્દ્રઃ પૂર્વાભિમુલ્કચ્છાયામૌર્વી

તદા વિશતિ ॥ ૧૮૩ ॥

પૂર્વ પૂર્વમાં જનારો ચંદ્ર, જ્યારે સૂર્યથી સાત-મી રાશિને વિષે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ગતિયે કરી અતિ ખસી ગયેલો ન હોય, ત્યારે પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૧૮૩ ॥

ચંદ્રોઽધઃસ્થઃ સ્થગયતિ રવિમમ્બૃદવત્સ-
માગતઃપશ્ચાત્ । પ્રતિદેશમતશ્ચિત્રં દૃષ્ટિવશા-
દ્ભાસ્કરગ્રહણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

મેઘની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, સૂર્યને પછ-વારેથી આવીને ઢાંકે છે, જેથી દેશ દેશમાં દૃષ્ટિવશથી વિચિત્ર પ્રકારનું સૂર્ય અહણુ દેખાય છે ॥ ૧૮૪ ॥

આવરણં મહદિન્દોઃ

કુણ્ઠવિષાણસ્તતોઽર્ધસચ્છન્નઃ ।

સ્વલ્પં રવેર્યતોઽત-

સ્તીક્ષ્ણ વિષાણોરવિર્ભવતિ ॥ ૧૮૫ ॥

ચંદ્રને ઢાંકનારી પૃથિવીની છાયા મોટી હોવાથી, અહણુ સમય ચંદ્ર ઘેરાયલા શીંગડાવાળો તથા અર્ધ ઢંકાયેલો, અને સૂર્યને ઢાંકનાર ચંદ્ર નહાનો હોવાથી સૂર્ય તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળો થાય છે ॥ ૧૮૫ ॥

एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदग्भि-
राचार्यैः । राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः
शास्त्रसद्भावः ॥ ૧૮૬ ॥

એ રીતે ખગોલ જાણનારા આચાર્યોએ અહણુનું કારણ કહ્યું છે, મારે અહણુ થવામાં રાહુ કારણ નથી, એમ શાસ્ત્રનો ખરેખરો અભિપ્રાય કહેલો છે ॥ ૧૮૬ ॥

ધણુંકરી પ્રત્યેક અઢાર વર્ષ ને દશ વા આગિયાર દિવસે એનાએ સૂર્ય તથા ચન્દ્રઅહણુ ફરીથી થાય છે. કારણ આકાશમાં ફરતાં ફરતાં પૃથિવી તથા ચંદ્ર જે ચોક્કસ સ્થાનથી ખસેલાં હોય, તેજ ચોક્કસ સ્થાને પાછા આવતાં તેમને તેટલો વખત લાગે છે, અને ત્યારથી પાછા પૂર્વ પ્રમાણેજ અહણુ થવા માંડે છે. ચંદ્ર તથા સૂર્યઅહણુ થતી વખતે તેમના વર્ણુ આ પ્રમાણે દેખાય છે. શિરોમણિના અહણુગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સ્વલ્પે છન્ને ધૂન્નવર્ણઃ સુધાંશો-
ર્ધે કૃષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તોઽધિકેઽર્ધાત્ ।
સર્વચ્છન્ને વર્ણ ઉક્તઃ પિશંગો
માનોઽચ્છન્ને સર્વદા કૃષ્ણ એવ ॥ ૧૮૭ ॥

ચંદ્રનો વર્ણ, સ્વલ્પ ગ્રહણમાં ધૂન્ન જેવો,
અર્ધા ગ્રહણમાં કાળો, અર્ધાથી અધિક
ગ્રહણમાં લાલમિશ્રિત કાળો, ને આખા
ગ્રહણમાં ભુરો કહેલ છે. અને સૂર્યનો
વર્ણ ગ્રહણસમય સર્વદા કાળોજ કહેલ
છે ॥ ૧૮૭ ॥

મંગળ.

પૃથિવી પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ મંગળ છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૨૧૦૦ કોશનો
છે માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ આખા અંગે સાત ગણો ન્હાનો
છે. તે સૂર્યથી આસરે સાત કોડ પાંચ લાખ કોશ દૂર છે. તે જ્યારે સૂર્યાસ્તની વ-
ખતે ઉદય પામેછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસેમાં પાસે હોયછે, ને તેનું અંતર પૃથિવીથી
કેવળ એક કોડ પંચોતેર લાખ કોશનું થાયછે. પણ જ્યારે તે સૂર્યની પેલી બાજુમાં
હોઇને સૂર્યની સાથેજ અસ્ત પામેછે ત્યારે પૃથિવીથી છતાંમાં છોટે હોયછે, ને તેનું
અંતર સુમારે અગિયાર કોડ સીંતેર લાખ કોશનું થાયછે. તે દર કલાકે ૨૭ હજાર
કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૬૮૭ દિવસમાં ફરી રહેછે. ભારકરે ગ્રહગણિતાધ્યા-
યમાં કહ્યું છે કે,

યુગ્મયુગ્મશરનાગલોચન
આલષ્ણવયમાશ્વિનોઽસ્ટજઃ ॥ ૧૮૮ ॥

ચાર અખજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં
મંગળની ૨૨૯૬૮૨૮૫૨૨ પરિક્રમા થાયછે,
એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને
આપણા ૬૮૭ દિવસ લાગેછે ॥ ૧૮૮ ॥

જેથી તેના ઉપરના વાસિયોને સુમારે આપણા બે વર્ષ જેવડું વર્ષ થાયછે, ને
તેમની એક એક ઋતુ પણ આપણા કરતાં બમણાં વખતની હોયછે. તે સુમારે સારી
ચાવીશ કલાકમાં પોતાના અંગે ફરી રહેછે, તેથી આપણા કરતાં તેના ઉપરના દિવસ
રાત્રિ રહેજ મોટાં હોયછે. તેના ઉપર સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં બાર મીનીટ લાગેછે,
ને આપણા કરતાં ત્યાં અર્ધું અજવાળું તથા ઉજ્જ્વળતા પડેછે; જેથી ત્યાનાં પ્રાણિયો
પણ તેને ઘટતાં થતાં હશે. ત્યાં સૂર્ય પણ આપણા કરતાં અર્ધો દેખાયછે. એ ગ્ર-
હને ફરનારા બે ઉપગ્રહ અથવા ચંદ્રો છે, જેમાંનો એક સુમારે ૬૧૫૦ કોશ તેનાથી
દૂર છે, ને ત્રીશ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. બીજો ઉપગ્રહ કેવળ તેનાથી આસરે અ-
ઢારસો કોશ દૂર છે, ને સુમારે ૭૬ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ ઉપગ્રહોનાં મહત્વ
હજી શોધી શકાયાં નથી. સારા દૂરદર્શક યંત્રવડે મંગળ જોયો હોય, તો તેના ઉપ-
રના જળ તથા સ્થળના આકારો ઓળખાઇ આવેછે, ને તેનું વાતાવરણ પણ વાદળાંથી
ભરેલું દેખાયછે. એ ગ્રહ લાલ અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત ભાસેછે, તે કાંતો એની જ-
મીન લાલ છે, વા કાં તો એના વાતાવરણમાંથી સૂર્યનાં લાલ રંગનાં કિરણો પરાવર્તન
પામેછે. એ ગ્રહના વાસિયોને આપણી પૃથિવી, આપણને શુક જેવડો મોટો દેખા-

યછે, તેવડી મોટી દેખાતી હશે; ને જેમ કોઈ સમય આપણને બુધ, શુક્ર સૂર્ય ઉપર થઈને જતા દેખાયછે, તેમ તેના ઉપરથી બુધ, શુક્ર તથા આપણી પૃથિવી, એ ત્રણે અહો કોઈ સમય સૂર્ય ઉપરથી જતા દેખાતા હશે; કારણ તે એ ત્રણેથી બાહરે રહીને સૂર્યને ફરેછે.

અદ્યપ્રહ.

મંગળ પછી સૂર્યને ફરનાર સીરીસ, પાલાસ, જુનો અને વેસ્ટા આદિ લઘુ આસરે બસો અદ્યપ્રહો જણાયલા છે, જે સાદી આંખે કોઈ વેળા દેખાતા નથી; પણ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં દેખાઈ આવેછે. તે સર્વે સૂર્યથી સુમારે દશથી તેર કોડ કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા આસરે ત્રણથી છ વર્ષમાં ફરી રહેછે. એ સર્વે અહો એટલા તો નાના છે કે, તેમનાં કદ તથા અંગે ફરવાના કાળ હજી શોધી શકાયા નથી.

બૃહસ્પતિ.

સર્વ અદ્યપ્રહો પછી સૂર્યને ફરનાર અહ બૃહસ્પતિ છે. સર્વે અહો કરતાં તે મોટો છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૪૩ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનફળે અર્થાત્ પોતાના સર્વ અંગે બારસો પચાસ ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી ૨૪ કોડ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૧૪૫૦૦ કોશના વેગથી તેને આશરે આપણા બાર વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપર તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને ત્યાં એક એક ઋતુ પણ આપણા બધે વર્ષની હોવી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના અહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચ પંચ યુગષ્ટકલોચન-

ઋગ્વિષ્ણદ્ગુણમિતા ગુરોર્મતાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ વર્ષમાં બૃહસ્પ-
તિની ૩૬૪૨૨૬૪૫૫ પરિક્રમા થાયછે, એ
હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આ-
શરે આપણાં ૧૨ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૮૯ ॥

તે પોતાને અંગે આપણા દશ કલાકમાં ફરી રહેવાથી તેના ઉપરના વાસિયોને નજદીક આપણા અર્ધા દિવસ જેવડો દિવસ ને અર્ધા રાત્રિ જેવડી રાત્રિ થતી હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં ૪૦ મીનીટ લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં સત્તાવીશ ગણો નાનો દેખાયછે અને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વલતા પણ તેટલાં ઓછાં પડેછે. માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તી પણ તેને ધટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં એ અહના અંગ ઉપર ઊભા કાળા પટા દેખાયછે, જેમનાં સ્થાન વારંવાર ખસતાં દેખાવાથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, એ અહના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાના વેગથી એની આસપાસના વાતાવરણમાં રહેલ વાદળાંના પટા થઈ રહેતા હશે. વળી આપણી પૃથિવીને ફરનાર જેમ આપણો ચંદ્ર છે તેમ દૂરદર્શક યંત્રવડે એ અહને જોતાં એને ફરનારા ચાર ઉપપ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે; જેમનાં વારંવાર થતાં અહણો પણ એ યંત્રવડે જોવામાં આવેછે. એમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે બારસો કોશનો

છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે એક લાખ ચોતરીશ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા એક દિવસ ને અઢાર કલાકમાં બૃહસ્પતિને ફરી રહેછે. ખીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સુમારે એક હજાર કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી બે લાખ બાર હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા ત્રણ દિવસ ને તેર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સત્તરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી આસરે ત્રણ લાખ ચાળીસ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા સાત દિવસ ને ચાર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે પંદરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે છ લાખ કોશ દૂર છે; અને આપણા સોલ દિવસ ને સોલ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી સિદ્ધ કરેલું છે.

શનિ.

બૃહસ્પતિ પછી સૂર્યને ફરનાર અહ શનિ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૩૫ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે સાતસો ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી આસરે ૪૪ કોડ ને ૫ લાખ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં ૧૦ હજાર ૫ સો કોશના વેગથી તે સૂર્યને આપણા સુમારે ત્રીસ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના રેહેવાસિયોને તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને તેથી તેમની એક એક ઋતુ આપણાં પાંચ પાંચ વર્ષની હોતી જોઈયે. ભાસ્કરાચાર્યે અહ ગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

**શુજઙ્ગનન્દદ્વિનગાઙ્ગવાળષદ્
કૃતેન્દવઃ સૂર્યસુતસ્ય પર્યયાઃ ॥ ૧૯૦ ॥**

ચાર અબજ બત્રીસ કોડ વર્ષમાં શનિની ૧૪૬૫૬૭૨૯૮ પરિક્રમા થાયછે, એ હી-સાથે તેની એક પરિક્રમા થવાને આપણાં સુમારે ત્રીશ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૯૦ ॥

શનિ પોતાને અંગે આપણા ૧૦૬ કલાકમાં ફરી રહેછે, જેથી તેના ઉપરનાં દિવસ રાત્રિ આપણા કરતાં અર્ધા વખતનાં થાયછે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૧૬ કલાક લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯૦ ગણો નાનો ભાસેછે, તેથી પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડેછે; માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં બૃહસ્પતિની પેઠે શનિના અંગ ઉપર ભા પડા ભાસે છે, ને તેને ફરનારા આઠ ઊપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે. જેમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ ૫ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી સુમારે ૬૦ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે. અને તેને આપણા ૨૨૬ કલાકમાં ફરી રહેછે. ખીજા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી પણ તે શનિથી ૭૭ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા એક દિવસ ને નવ કલાકમાં ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ અઢીસો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૯૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે અને આપણા ૧ દિવસ ને ૨૧ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ પણ ૨૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી

સુમારે ૧ લાખ ૨૩ હજાર કોશને અંતરે છે અને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. પાંચમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧ લાખ ૭૧ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૪ દિવસ ને ૧૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. છઠ્ઠા ચંદ્રનો વ્યાસ ૧ હજાર ૬ સો ૫૦ કોશનો છે, તે શનિથી ૩ લાખ ૯૮ હજાર કોશ દૂર છે, અને આપણા ૧૫ દિવસ ને ૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. સાતમા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી, પણ તે શનિથી ૪ લાખ ૬૯ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૨૧ દિવસ ને ૭ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. આઠમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૯ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧૧ લાખ ૫૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૭૯ દિવસ ને ૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. વળી શનિ ઉપર સર્વ અહોથી એવું એક વિલક્ષણપણું છે કે, તેના અંગને ફરતાં એક પછી એક એમ ત્રણ ગોળ ચપટાં ચક્કો છે, જેમાંનું ઉપલું ચક્ક ૫ હજાર કોશ ને વચલું આઠ હજાર બસો પચાસ કોશ પોહોળું અને જડાઈમાં આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ કોશ છે. વચલું ચક્ક શનિથી સુમારે ૯ હજાર કોશ દૂર છે. એ બન્ને ચક્કો ઘણાં તેજસ્વિ ભાસે છે, ને તેમની નીચે એક ત્રીજું ઝાંખું ચક્ક દેખાય છે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે જોઈને સિદ્ધ કર્યું છે; અને જ્યારે એ રીતે શનિઅહીં ફરતાં તેજસ્વિ ચક્કો તથા આઠ ચંદ્રો છે, ત્યારે એ સઘળાના પ્રકાશવડે ત્યાંના વાસિયોની રાત્રિ કેવી રળિયામણી થતી હશે !

યુરાનસ.

શનિ પછી સૂર્યને ફરનાર અહીં યુરાનસ છે. તે સૂર્યથી ૮૮ કોડ ૫૫ લાખ કોશને અંતરે છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૫ હજાર ૮ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે ૬૫ ગણો મોટો છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૭ હજાર ૫ સો ને ૬૦ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણાં ૮૪ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક ઋતુ આપણાં ચૌદ ચૌદ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં હજીસુધી તેના અંગ-ઉપર કોઈ ચોક્કસ ડાઘ જોવામાં આવ્યો નથી, તેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ નક્કી ન કરી શકાયો નથી, તેના ઉપર થતાં દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ત્રણસો સાઠ ગણો નહાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા પણ ત્યાં તેટલાં આછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિઓની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૨૩ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે જોઈને કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તે અહીં ફરનારા ચાર ચંદ્રો જણાયલા છે. જેમાંના પહેલો ચંદ્ર તેનાથી ૬૧ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે; ને તેને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૨૩ કલાકમાં ફરી રહે છે. બીજો ચંદ્ર તેનાથી સુમારે ૮૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા ૪ દિવસ ને ૩ કલાકમાં ફરી રહે છે. ત્રીજો ચંદ્ર તેનાથી આસરે ૧ લાખ ૪૦ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૮ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. ચોથો ચંદ્ર તેનાથી ૧ લાખ ૮૮ હ-

જાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૧૩ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. આપણા સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ગ્રહોને ફરનાર સર્વ ઉપગ્રહ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જતાં એકજ સામાન્ય રીતે ફરે છે, પણ એ યુરાનસ ગ્રહના ચાર ચંદ્રો તો વિલક્ષણ રીતે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જતાં તેને ફરે છે.

નેપ્ચ્યુન.

યુરાનસ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ નેપ્ચ્યુન છે. તે સૂર્યથી આસરે ૧ અબજ ૩૮ કોડ ને ૭૫ લાખ કોશ દૂર છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૭ હજાર ૨ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પંચાસી ગણો મોટો છે, ને તે એક કલાકમાં ૬૦૪૮ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૧૬૪½ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક ઋતુ આપણા નજદીક ૨૭½ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર પણ કોઈ ચોક્કસ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નથી, જેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ જાણવામાં ન આવવાથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯ સો ગણો નાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા પણ તેટલાં ઓછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૪ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તેને ફરનાર એક ઉપગ્રહ જણાયેલો છે. જે તેનાથી ૧ લાખ ૧૯ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૫ દિવસને ૨૧ કલાકમાં ફરી રહે છે. એ પણ યુરાનસના ઉપગ્રહો પ્રમાણે ઉલટી દિશામાં ફરે છે. આપણા જેવી જેને જોવાની શક્તિ હોય એવા જનો જે બૃહસ્પતિ, શનિ, યુરાનસ તથા નેપ્ચ્યુન ઉપર વસ્તાં હશે, તો સૂર્યને ફરનાર સર્વગ્રહોમાં માત્ર તેમને એ ચારે ગ્રહ પરસ્પરે દેખાતા હશે. પણ જેમાં આપણી પૃથિવી પણ આવી જાય છે, એવા વલ્કનથી અલપગ્રહો સુધીના સર્વગ્રહો દેખાતા નહિ હોય ! કારણ તે સર્વે એ ચારે ગ્રહોથી ઘણા દૂર ને તે સાથેના પ્રમાણમાં ઘણાજ નહાના છે. માટે જે આપણા કરતાં એ ચારેના વાસિયોની જોવાની શક્તિ અધિક હશે, અથવા જે તેમની પાસે આપણા જેવાં દૂરદર્શક યંત્રો હશે, તો તો તેમને સૃષ્ટિમાં આપણી પૃથિવી જેવા પદાર્થોના અસ્તિત્વનું કંઈક જ્ઞાન થતું હશે. નહિતર તેમના મનથી તો વલ્કનથી અલપગ્રહ સુધીના સર્વ ગ્રહોનું અસ્તિત્વ ત્રણે કાળમાં નથી ! છેલ્લા શોધ પ્રમાણે સૂર્યને ફરનાર ગ્રહોમાં છેલ્લો ગ્રહ નેપ્ચ્યુન જણાયેલો છે, તે પછી કોઈ ગ્રહ જણાતો નથી. પણ કદિ હવે પછી હમણાના કરતાં વધારે શક્તિવાળાં યંત્રો થાય તો કદાચિત્ તે પછી પણ કોઈ ગ્રહ જણાઈ આવે ! તેવિષે કંઈ કહેવાય નહીં.

ધૂમકેતુ.

ગ્રહો ઉપરાંત સૂર્યને ફરનાર ધૂમકેતુઓ છે, જે પુછડિયા તારા કહેવાય છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેઓ કંઈ નક્કર પદાર્થ ભાસતા નથી, પણ વરાળના ગોટાજેવા

ભાંસેછે. માટે તેઓ કંઈ અહ વા ઉપઅહની પેઠે વસ્તિવાળા ગોળ હોય તેમ ભાંસતું નથી. તેમની પુછડિયો સૂર્યની સામી આબુમાં હોય છે, તેથી છાયાની પેઠે જાણે સૂર્ય-પ્રકાશવડે તેમનાપરની વરાળ વિસ્તાર પામી પ્રકાશતી હોય, તેમ જાણાયછે. વળી તે પુછડિયોમાંથી તેમની પેલી મેરના તારા દેખાયછે. તે જો તેઓ નક્કર હોય તો દેખાય નહીં. એ ધૂમકેતુઓ કેટલા છે, તે હજી યથાર્થ જાણી શકાયું નથી, કારણ તેમનું સૂર્યને ફરવું કંઈ અહોની રીતે નથી. તેઓ અહોના માર્ગ ભેદી સૂર્યની ધણેજ પાસે આવીને પાછા ધણેજ છેટે જાયછે; એ રીતે તેઓ સૂર્યને એક બીજાથી છેટે હોઈને ફરેછે. જેથી જેમના ફરવાના માર્ગ નહાના છે, તે સૂર્ય પાસે જલદી આવવાથી થોડા વર્ષને અંતરે પાછા દેખાયછે, અને જેમના ફરવાના માર્ગ મોટા છે, તે સૂર્ય પાસે ધણેક કાળે આવવાથી હજારો વર્ષને અંતરે પાછા દેખાયછે; જેથી તેમનું ગણિત પણ યથાર્થ થઈ શકતું નથી. ભેકે ધૂમકેતુઓની સંખ્યા નક્કી કહેવાતી નથી તોયપણ ધણા પ્રાચીન કાળથી આજદિન સુધી ધણુંકરી તેઓ બસોથી વધારે જાણાયલા નથી. તેઓ આકાશના સઘળા ભાગમાં દેખાયછે, ને સઘળી દિશાએ ફરેછે. એ ધૂમકેતુઓવિષે વરાહ-મિહિરે બૃહત્સંહિતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दर्शनमस्तमयो वा नगणितविधिनास्य श-
क्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः
स्युः केतवो यस्मात् ॥ १९१ ॥

ધૂમકેતુનાં ઊદય તથા અસ્ત ગણિતે કરી જાણી શકાતાં નથી, કારણ તે દિવ્ય, અંતરિક્ષ તથા ભૌમ એવા ત્રણ પ્રકારના છે ॥૧૯૧॥

अहुताशेऽनलरूपं
यस्मिस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् ।
खद्योतपिशाचालय-
मणिरत्नादीन् परित्यज्य ॥ १९२ ॥

અહોત, પિશાચનું સ્થાન, મણિ તથા રત્નાદિને છોડીને જે અગ્નિવિનાના સ્થાનમાં અગ્નિરૂપ ભાસે છે, તે ધૂમકેતુનું સ્વરૂપ કહેવું છે; અર્થાત્ તે વરાહરૂપ છે ॥ ૧૯૨ ॥

शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतु-
नाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः
केतुम् ॥ १९३ ॥

ધૂમકેતુની સંખ્યા કેટલાક એકસો એકની ને કેટલાક હજારની કહેછે, પણ નારદ મુનિ તો, એકજ કેતુ બહુરૂપે ભાસે છે, એમ કહેછે ॥ ૯૩ ॥

ખરતા તારા.

વળી જેમ અહ તથા ઉપઅહો ઉત્પન્ન થયાછે, તેમ આકાશમાં રહેલા અનેક જાતના સૂક્ષ્મ પરમાણું પરસ્પરે આકર્ષણના ધર્મથી એકઠા મળી, કાળે કરી નહાના નહાના ગોળ થાયછે. જેઓ પણ અહોની પેઠે સૂર્યને ફર્યા કરેછે. તે ફરતાં ફરતાં જે અહના આકર્ષણમાં આવી જાયછે, તે અહ ઉપર જઈને પડેછે. પડતાં પડતાં તે અહના વાતાવરણ સાથે તેનો ધસારો લાગવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાયછે. એ પડતા ગોળ ખ-

રતા તારા અથવા ઉલ્કા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૃથિવી ઉપર એવા ઘણા પડે છે તેમાં મોટામાં મોટો સાતસો કુટના ઘેરાવાનો તારો પડેલ જણાયેલો છે. એ ખરતા તારા-વિષે શિરોમણિના પાને ૨૬૭ ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

યાસાં ગતિર્દિવિભવેદ્ગણિતેન ગમ્યા
તાસ્તારકાઃ સકલસ્થેચરતોઽતિદૂરે ।
તિષ્ઠન્તિ યા અનિયતોદ્ગતયશ્ચતારાશ્ચન્દ્રા-
દધો હિનિવસન્તિતદાશ્રિતાસ્તાઃ ॥૧૯૪॥

આકાશમાં જે તારાઓની ગતિ ગણિતે કરી જણાયેલી છે, તે તારાઓ સઘળા અહોથી અતી દૂર રહેલ છે, ને જેની ગતિ જણાઈ નથી એવા જે તારા છે, તે ચંદ્રનો આશ્રય કરી તેની નીચે રહેલ છે ॥ ૧૯૪ ॥

શીતાંશુવજ્જલમયાસ્તપનાત્સ્ફુરન્તિ
તાશ્ચાવહ્રપ્રવહમારુતસંધિસંસ્થાઃ ।
પૂર્વાનિલૈઃ સ્તિમિતભાવમુપાગતેઽસ્મિન્-
સ્તારા પતન્તિ કુહચિદ્રુસ્તાવશેન ॥૧૯૫॥

તે ચંદ્રની પેઠે જળમય હોવાથી સૂર્યવડે પ્રકાશે છે, ને આવડ તથા પ્રવહ નામના વાયુની સંધિમાં રહેલા છે, અને પૂર્વ પવને કરી સંધિ ચલાયમાન થતાં ભારી હોવાનેલીધે ક્યાંક પડે છે ॥ ૧૯૫ ॥

સૂર્ય.

હવે ઉપઅહો સહિત અહ, ધ્રુમકેતુ તથા ઉલ્કા જેને ફરે છે, એવા સૂર્ય તે સર્વની મધ્યમાં છે. તે પોતે સ્વપ્રકાશ છે, એટલે તેનામાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવાની અને તે બીજા પદાર્થો ઉપર નાખવાની સ્વતઃશક્તિ છે. તે પોતાની આકર્ષણ શક્તિવડે અહાદિને ધારણુ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવે છે, ને તેમને પ્રકાશ આપે છે. સર્વ અહો ઉપર ઋતુસંબંધી ફેરફાર તેનાથીજ થાય છે, ને તેવડેજ પ્રાણિ માત્ર જીવી શકે છે. માટે ઋગ્વેદના મંડળ ૧ સૂ. ૧૧૫ ની ઋચા ૧ લીમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષ્ચ ॥ ૧૯૬ ॥ સૂર્ય સ્થાવર તથા જંગમનો આત્મા છે ॥ ૧૯૬ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ એટલે ઉભી મધ્યરેખા અર્થાત્ જડાર્ધ ૪ લાખ ૩૦ હજાર કોશની છે; માટે ધનંજયમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ૧૨ લાખ ૫૦ હજાર ગણો મોટો છે. દૂરદર્શક ચંત્રવડે સૂર્યને જોતાં તેના ઉપર નાનાપ્રકારનાં કાળાં ધાખાં તથા ઉંચા નીચાપણું દેખાય છે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામસકીલકસંજ્ઞા
રાહુસુતાઃ કેતવસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્ ।
વર્ણસ્થાનાકારૈ-
સ્તાન્ દૃષ્ટ્વાર્કે ફલં બ્રૂયાત્ ॥ ૧૯૭ ॥

સૂર્યમાં જે કાળાં ધાખાં દેખાય છે, તે તમથી ઉત્પન્ન થનાર તામસકીલક નામના તંતરીશ કેતુ કહેવાલા છે; તેમને વર્ણ, સ્થાન તથા આકારે કરી સૂર્યમાં જોઈને ફળ કહેવું ॥ ૧૯૭ ॥

એ ધાખાં તથા ઉંચા નીચાપણું ખસતાં જણાય છે, માટે એમ અનુમાન થાય છે કે, સૂર્ય પોતાના અંગે ફરે છે. જે ચાક્રસ ઉંચા નીચાપણું એક વખત દેખાયું હોય, તેજ

ફરી દેખાવાને આપણા ૨૫૧ દિવસ લાગેછે, માટે તેટલા દિવસમાં સૂર્ય પોતાને અંગે ફરી રહેછે, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. સર્વ ગ્રહોનું પોતાના અંગ ઉપરનું ફરતું પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, પણ સૂર્યનું તો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જણાયતું છે, માટે જેમ કોઈ દાંતાવાળું ચક્ર પોતાની સામે વળગેલા તેવાજ ચક્રને પોતે ફરતાં પોતાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવેછે, તેમ સૂર્ય જાણે આકર્ષણ અથવા પ્રકાશ કિરણરૂપી દાંતાવડે પોતાની સામે વળગેલા ગ્રહોને તેમના અંગ ઉપર પોતાના અંગે ફરવાની દિશાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવેછે. સૂર્ય ઉપરના ડાઘવિષે એવી અટકળ કરવામાં આવી છે કે, સૂર્યની આસપાસ નિરંતર રસાયણિક ક્રિયાવડે પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનાર વાતાવરણ છે, તેમાં મોટો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થઈ ખાંચા પડેછે; જેમાંથી સૂર્યનું કાળું અંગ નજરે પડી આપણને ડાઘરૂપે ભાંસેછે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ ધારેછે કે, સૂર્યના અંગમાંજ વારંવાર હજારો બળતાં ઉત્પન્ન થઈ પ્રકાશે છે, ને જે સ્થાને બળતું ઠરી જાયછે, તે સ્થાન કાળા ડાઘની પેઠે ભાંસે છે. સૂર્યની ઉષ્ણતા જોતાં તે ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તી મુદ્દલ સંભવતી નથી, પણ કદિ હોય તો તેવી ઉષ્ણતા ખમી શકે એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ. એવિષે માનવી જ્ઞાન ઘણું અલ્પશક્તિવાળું હોવાથી કંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી. એ સૂર્ય, ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોના અંતર અને કદ ત્રિકોણમિતિના ગણિતથી શોધી કાઢાઈલ છે. જેમને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે, તેમને તો એવિષે કંઈ સંશય રહેશે નહીં, પણ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કાઢાડ્યાં હોય એમ જણાશે. એ ગણિતથી પૃથિવી ઉપરના દૂરના પદાર્થનું અંતર તથા કદ છેટથી શોધી કાઢ્યું હોય તો તે યથાર્થ ઉભે છે, ત્યારે આકાશમાં રહેલ દૂરના પદાર્થોના અંતર તથા કદ એજ ગણિતથી શોધી કાઢાડ્યાં છે, તે યથાર્થ હોવાં જોઈએ, ને કંઈ ફેર આવે તો ઘણો આવવો ન જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષવેત્તાઓએ પણ એજ ગણિતથી ગ્રહોના અંતર તથા કદ શોધી કાઢાડ્યાં છે, પણ તેમની પાસે સૂક્ષ્મ રીતે નિર્ણય કરવા માટે હમણાના જેવાં દૂરદર્શકાદિ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે શોધી કાઢાડેલા અંતર તથા કદમાં ફરક આવેલ છે. તેમણે પણ જોકે વાંસની નલિકાઓ કરી તે દ્વારે જોઈને સિદ્ધ કરેલું છે, પણ તે નલિકાઓમાં હમણાની પેઠે કાચની સહાયતા નહિ હોવાથી સાદી આંખવડે જોયેલું, માટે હમણાના જેવો સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત થઈ શક્યો નથી. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દ્વગુચ્છમૂલં નલકં નિવેશ્ય
વંશદ્વયાધારમથાસ્ય રંધ્રે ।
વિલોકયેત્ત્વે સ્વચરં કિલૈવં
જલે વિલોમં તદપિ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૨૮ ॥

એ વાંસને આધારે રહેલ નલિકાને, ઉંચી દૃષ્ટિ રાખી જોવાય તે રીતે ગોડવી, તેના મૂલના છિદ્રદ્વારે આકાશમાં ગ્રહને જોવો અને એમજ જળનેવિષે તેથી ઉલટી રીતે જોવો તે પણ હું કહું છું ॥ ૧૨૮ ॥

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફેરેછે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોને પણ ખબર હોવી જોઈએ; કારણ કોઈની ગ્રહ પૃથિવીથી છેટમાં છેટે હોયછે, ત્યારે સૂર્ય તે ગ્રહ અને પૃથિવીની વચમાંજ હોયછે; અને જ્યારે કોઈ પણ ગ્રહ પૃથિવીથી પાસેમાં પાસે

હોયછે, ત્યારે તે ગ્રહ અને પૃથિવી અને સૂર્યની એકજ બાબુમાં હોયછે. ને સૂર્ય-
નેજ સર્વ ગ્રહો ફરતા હોય, તેજ એમ થાય. પૃથિવીને ફરતા હોય તો, તેમના છે-
ટમાં છેટે હોવા વખતે સૂર્ય વચમાંજ હોવો જોઈએ અને પાસેમાં પાસે હોવા વખતે
પૃથિવી અને તે ગ્રહ અને સૂર્યની એકજ બાબુમાં હોવાં જોઈએ, એવો નિયમ રહે
નહિ. એ વાતથી પૂર્વ જ્યોતિષિયો અભણ્યા હોય એમ જણાતું નથી, તથાપિ પ્ર-
ત્યક્ષ લોકદષ્ટિમાં, સૂર્યસહિત સર્વ ગ્રહો પૃથિવીને જૂદી જૂદી ગતિયે ફરેછે, એમ આ-
વવાથી તેમણે પણ એમજ વર્ણન કર્યું છે; કારણ તેમ કરતાં ગ્રહોનું ગણિત કરવામાં
કંઈ ફેર આવતો નથી, ને લોકમતથી વિરુદ્ધ જવું પડતું નથી, જેમ કરવું અસલના
વખતમાં ઘણું મુશ્કેલ હતું. માટે ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

કક્ષાઃ સર્વા અપિ દિવિષદાં ચક્રલિપ્તાં સર્વ ગ્રહોના ફરવાના માર્ગે ચક્રને વિંટા-
કિતાસ્તા વૃત્તે લઘ્વ્યો લઘુનિ મહતિ યલાની પેઠે ગોળ છે, ને નહાના વૃત્તમાં
સ્યુર્મહત્યશ્ચ લિપ્તાઃ । તસ્માદેતે શશિજમૃગ નહાના અને મોટા વૃત્તમાં મોટા હોયછે;
જાદિત્યભૌમેજ્યમન્દા મન્દાક્રાન્તા ઇવ શ માટે બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગળ, ગુરૂ તથા
શશિગ્રહ ક્રમે કરી ચંદ્રથી મંદ ગતિયે
શશરાજ્ઞાન્તિ યાન્તઃ ક્રમેણ ॥ ૧૯૯ ॥ જતા ભાસેછે ॥ ૧૯૯ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના કાળક્રિયાપાદમાં કહ્યું છે કે,

માનામધ્યશનૈશ્વર નક્ષત્રોની નીચે ક્રમે કરી શની, ગુરૂ, મંગળ,
સુરગુરૂભૌમાર્કશુક્રબુધચન્દ્રાઃ । સૂર્ય, શુક્ર, બુધ તથા ચંદ્ર રહેલા છે, ને તે
તેષામધ્યશ્ચ ભૂમિ- સર્વની નીચે આકાશના મધ્યમાં ઘાણીના
મેધીભૂતા સ્વમધ્યસ્થા ॥ ૨૦૦ ॥ આંબલાની પેઠે પૃથિવી રહી છે ॥ ૨૦૦ ॥

મણ્ડલમલ્પમધસ્તાત્ કાલેનાલ્પેન પૂરયતિ સર્વની નીચે હોવાથી ચંદ્ર, પોતાના અલ્પ
ચન્દ્રઃ । ઉપરિષ્ટાત્સર્વેષાં મહત્ત્વ મહતા શ માર્ગને થોડા કાળે કરી ફરી રહેછે ને
નૈશ્વારી ॥ ૨૦૧ ॥ સર્વની ઉપર હોવાથી શનિ પોતાના મોટા
માર્ગને ઘણે કાળે કરી ફરી રહેછે ॥ ૨૦૧ ॥

એ ગ્રહો પૃથિવીથી કેટલા દૂર છે તે વિષયમાં શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં
ભાસ્કરે કહ્યું છે કે,

નગનગાગ્નિનવાષ્ટરસા રવે પૃથિવીના મધ્યથી સૂર્યની ઉંચાઈ ૬૮૯૩૭૭
રસરસેષુમહીષુ મિતા વિધોઃ । અને ચંદ્રની ૫૧૫૬૬ થોજનની કહી છે,
નિગદિતાવનિ મધ્યત ઉચ્છ્રિતઃ એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૨૦૨ ॥
શ્રુતિરિયં કિલ યોજન સંખ્યયા ॥ ૨૦૨ ॥

અને શિરોમણિના પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

ભૌમસ્ય ગોકુરસષણ્ણવસૂર્યસંખ્યા
દન્તા ભ્રષણ્ણપમિતાશ્રુતિરિન્દુજસ્ય ।
પૂજ્યસ્ય નાગગુણપચ્ચરસાદ્રિભૂમિનાગાશ્ચ
સર્પગજસ્તાબ્ધિયમાબ્ધયોઽથ ॥ ૨૦૩ ॥

પૃથિવીથી મંગળની ઊંચાઈ ૧૨૯૬૬૧૯
યોજનની.
બુધની ૧૬૬૦૩૨ યોજનની.
ગુરૂની ૮૧૭૬૫૩૮ યોજનની.
શુક્રની ૪૨૪૦૮૮ યોજનની ॥ ૨૦૩ ॥

શુક્રસ્ય સૂર્યતનયસ્ય કુસપ્તસ્વાઙ્ક-
ભૂચ્યભ્રદસમિતયોજનકર્ણ એવમ્ ।
નાગાક્ષષદ્યમરસાગ્રિકુવેદસંખ્યો
નક્ષત્રમણ્ડલભવશ્રવણો નિરુક્તઃ ॥ ૨૦૪ ॥

શનિની ૨૦૩૧૯૦૭૧ યોજનની
અને નક્ષત્રમંડળની ૪૧૩૬૨૬૫૮ યોજનની
કહી છે ॥ ૨૦૪ ॥

પૃથિવીની વ્યાસપાસ અહોના ફરવાના માર્ગની લંબાઈવિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિના
અહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સાર્ધાદ્રિગોમનુસુરાબ્ધિમિતાર્કકક્ષા
ચાન્દ્રીસહસ્રગુણિતાજિનરામસંખ્યા ૨૦૫

સૂર્યની કક્ષા ૪૩૩૧૪૯૭૬ યોજનની.
અને ચંદ્રની ૩૨૪૦૦૦ યોજનની કહી છે ૨૦૫

બાકીના અહોની કક્ષાના યોજન શ્રીપતિયે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

અષ્ટ્યઙ્કષમ્નનુગજા સિતિનન્દનસ્ય
જ્ઞસ્યૈશદન્તકૃતલેન્દુમિતાથ સૂરેઃ ।
રૂપાશ્વિનાગયુગશૈલગુણેન્દુવાણાઃ
સ્વાગ્ન્યજ્ઞસાગરરસોત્કૃતયઃ સિતસ્ય ૨૦૬

મંગળની કક્ષા ૮૧૪૬૯૧૬ યોજનની.
બુધની ૧૦૪૩૨૧૧ યોજનની.
ગુરૂની ૫૧૩૭૪૮૨૧ યોજનની.
શુક્રની ૨૬૬૪૬૩૦ યોજનની ॥ ૨૦૬ ॥

ભૂધરાહિનગનાગરસર્તુ
ક્ષમાધરાશ્વિશશિનઃ શનિકક્ષા ॥ ૨૦૭ ॥

અને શનિની કક્ષા ૧૨૭૬૬૮૭૮૭ યોજન-
ની કહેલ છે ॥ ૨૦૭ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રગોળના વ્યાસવિષે શિરોમણિના ચંદ્રઅહણાધિકારમાં કહેલ છે કે,

વિંબં રવેદ્વિદ્વિશર્તુસંખ્યા-
નીન્દોઃ સ્વનાગામ્બુધિયોજનાનિ ॥૨૦૮॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૨૨ યોજન ને ચંદ્રનો
વ્યાસ ૪૮૦ યોજન છે ॥ ૨૦૮ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

વ્યાસા રવીન્દુક્ષિતિગોલકાનાં ક્રમેણ તેજો
જલમૃન્મયાનામ્ । સ્યુર્યોજનૈરાકૃતિવાણષ
દ્વિભિર્વ્યોમાષ્ટવેદૈઃ કુગજેષુ ચન્દ્રૈઃ ॥૨૦૯॥

ક્રમથી તેજ, જળ અને માટીમય એવા
સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથિવીના વ્યાસ ૬૫૨૨,
૪૮૦ તથા ૧૫૮૧ યોજનના છે ॥ ૨૦૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં કહ્યું છે કે,

સાર્થાનિ ષડ્સહસ્રાણિ યોજનાનિ વિવ- સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૦૦ યોજનનો અને ચંદ્ર-
સ્વતઃ । વિષ્કમ્ભો મન્ડલસ્યેન્દોઃ સહાશી- મંડળનો ૪૮૦ યોજનનો છે ॥ ૨૧૦ ॥
ત્યા ચતુઃશતમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

બીજા ગ્રહોના વ્યાસ સૂર્યસિદ્ધાંતના ગ્રહયુત્યધિકારના ૧૩ માં શ્લોકમાં કહેલી ગ-
ણિતની રીતે કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં આપૂઠેવ શાસ્ત્રિયે આ પ્રમાણે લખી જણાવેલ છે:—

ક્ષિતિજસ્યાબ્ધિવાણાદ્રિપ્રમિતઃ સિલવા-
ન્વિતઃ । દિગંશોનેષુ વેદેન્દુપ્રમિતઃ
શશિજસ્ય ચ ॥ ૨૧૧ ॥

મંગળનો વ્યાસ ૭૫૪ $\frac{૧}{૩}$ યોજન.
બુધનો વ્યાસ ૧૪૪ $\frac{૬}{૧૦}$ યોજન ॥ ૨૧૧ ॥

અંગ્રીષુ દન્તવસવો ગુરોરથ ભૃગોસ્તથા ।
વિંશત્યંશોન સાર્થાગ્નિનન્દાબ્ધિપ્રમિત-
સ્તથા ॥ ૨૧૨ ॥

ગુરુનો વ્યાસ ૮૩૨૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન.
શુક્રનો વ્યાસ ૪૯૩ $\frac{૬}{૧૦}$ યોજન ॥ ૨૧૨ ॥

શનેઃ પંચગુણાર્કાંશરસાદ્રચદ્રીન્દ્રસંયુતિઃ ।
વિષ્કમ્ભો યૌજનૈરિત્ય-
મર્કાદ્યુક્તિપ્રમાણતઃ ॥ ૨૧૩ ॥

તથા શનિનો વ્યાસ ૧૪૭૭૬ $\frac{૧}{૨}$ યોજનનો
છે. એ રીતે સૂર્યસિદ્ધાંતથી યુક્તિ અને
પ્રમાણે કરી ગ્રહોના વ્યાસ યોજન કહ્યા
છે ॥ ૨૧૩ ॥

એજ વિષયપર આર્યભટ્ટે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

નૃષિ યૌજનં ત્રિલાભૂ
વ્યાસોડર્કેન્દ્રોઘ્રિજાગિણકમેરોઃ ।
ભૃગુગુરુબુધશનિભૌમાશ્વ-
શિઙ્ગ ઝળનમાંશકાસ્સમાર્કસમાઃ ॥ ૨૧૪ ॥

આઠ હજાર દંડનો એક યોજન, એવા
૧૦૫૦ યોજન પૃથિવીનો, ૪૪૧૦ યોજન
સૂર્યનો, ૩૧૫ યોજન ચંદ્રનો તથા એક
યોજન મેરુનો વ્યાસ છે. અને શુક્ર, ગુરુ,
બુધ, શનિ તથા મંગળના વ્યાસ ક્રમે કરી
૫૧૮, ૪૯૯૫, ૬૮, ૬૨૦૬, તથા ૩૧૭ યો-
જનના છે ॥ ૨૧૪ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય બાકીના ગ્રહોના વ્યાસવિષે ભાસ્કરાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

અંગ્રીષવઃ સચરણા ઋતવત્ત્રિભાગયુક્તા-
દ્રયો નવ ચ સત્રિલવેષવશ્ચ । સ્યુર્મધ્યમા-
સ્ત્રુકલાઃ ક્ષિતિજાદિકાનામ્ ॥ ૨૧૫ ॥

મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર તથા શનિ ગ્રહના
બિંબોની મધ્યમકળા ક્રમથી ૪ $\frac{૩}{૪}$, ૬ $\frac{૧}{૪}$ ૭ $\frac{૩}{૪}$,
૯ તથા ૫ $\frac{૧}{૪}$ છે, તેના ચંદ્રકક્ષા પ્રમાણે સા-
ધતાં ૧૭૯૧, ૩૦૧, ૧૭૪૪૨, ૧૧૧૦ તથા
૩૧૫૨૩ યોજન વ્યાસ થાયછે ॥ ૨૧૫ ॥

પણ હમણાના વિદ્વાનોએ સૂક્ષ્મ યંત્રોવડે વારંવાર વેધ કરી ગ્રહોના જે વ્યાસ

નિર્ણય કર્યા છે, તે કાશીના આપૂદેવ જ્યોતિષિયે કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે:—

વ્યાસો ધ્રુવઃ સ્વાદ્રવ્યહિયોજનાનિ

રવેઃ સ્વસ્ત્રાધ્રાદ્રિનવપ્રમાણિ ।

સુધાકરસ્યાશ્રજિનૈઃ સમાનિ

સ્વાક્ષાન્ધિસંખ્યાનિ મહીસુતસ્ય ॥ ૨૧૬ ॥

ચાન્દ્રેઃ સ્વબાણાનલયોજનાનિ

વ્યાસો ગુરોઃ સ્વેષ્વિષુગોમિતાનિ ।

ધૃગ્ગોઃ સ્વબાણેભમિતાનિ સૌરેઃ

સ્વસ્વાશ્વનાગપ્રમિતાનિ નૂનમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

પૃથિવીનો વ્યાસ ૮૭૦ યોજન, સૂર્યનો ૯૭૦૦૦ યોજન, ચંદ્રનો ૨૪૦ યોજન, મંગળનો ૪૫૦ યોજન ॥ ૨૧૬ ॥

બુધનો ૩૫૦ યોજન, શુક્રનો ૯૫૫૦ યોજન, શુક્રનો ૮૫૦ અને શનિનો ૮૭૦૦ યોજન છે ॥ ૨૧૭ ॥

તારા.

હવે ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ધ્રુમકેતુ, ઉલ્કા તથા આપણા સૂર્ય ઉપરાંત આકાશમાં બીજા અનેક તારા જોવામાં આવે છે, જે સર્વે આપણા સૂર્યની પેઠે સ્વપ્રકાશક ગોળ જણાય છે; કારણ તેમનો પ્રકાશ પણ સૂર્ય પ્રકાશવત્ ચક્રચક્રે છે. પરપ્રકાશ ગોળ જે ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ કહેવાય છે, તેમનો પ્રકાશ ચક્રચક્રતો નથી, પણ સ્થિર ભાસે છે; અને ઓછી વધતી કળાવાળો થાય છે. એ રીતે અનંત આકાશમાં પરસ્પરે આકર્ષણ ધર્મ વડે નિયમમાં રહેલ એ અનેક ગોળ સ્વયંપ્રકાશ અને પરપ્રકાશ એવા બે પ્રકારના છે સ્વયંપ્રકાશ ગોળ સૂર્ય સમજવા, ને પરપ્રકાશ ગોળ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ જાણવા. અને પ્રકારના ગોળો પોતાના પ્રકાશની જાતવડે તુરત ઓળખાઈ આવે છે. એ સ્વયંપ્રકાશ ગોળો આપણને ચક્રચક્રિત તારાપે ભાસે છે; તેમાંના જેટલા તારાસમૂહ અર્થાત્ તારાઓના જથ્થા, ગ્રહોના સૂર્યને ફરવાના માર્ગની ઉપર આવેલા છે, તેમના પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોએ સત્તાવીસ વિભાગ કહી તેમને અશ્વિની, ભરણી આદિ નામ આપી નક્ષત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ફરી તે નક્ષત્રના સવા બે નક્ષત્રનો એક ભાગ, એ રીતે બાર ભાગ કહી મેષ, વૃષભાદિ નામ આપી રાશી નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એ સિવાય ઉત્તર તથા દક્ષિણધ્રુવોની આસપાસ ઘણાક તારાસમૂહો દેખાય છે જેમને પણ ઓળખવા માટે બૃહદક્ષ અર્થાત્ સપ્તઋષિ, ઉત્તરધ્રુવમત્સ્ય તથા દક્ષિણધ્રુવમત્સ્ય ઇત્યાદિ નામ આપેલાં છે. એ બધા સ્વપ્રકાશ તારા આપણો ભૂગોળ પોતાના અંગે નિત્ય ભ્રમણ કરે છે, તેથી પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમમાં અસ્ત પામતા દેખાય છે. એમ છતાં પણ ઉત્તરધ્રુવનો તારો મુદ્દલ ખસતો ભાસતો નથી, કારણ તે પૃથિવી ગોળની ઉત્તર ટોચ ઉપર આવેલ હોવાથી, પૃથિવીભ્રમણના વિકારમાં આવી શકતો નથી. વળી તે એટલો તો દૂર છે કે, તેના અંતરના પ્રમાણમાં પૃથિવીનો સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે; જેથી પૃથિવીની વાર્ષિક ગતિથી પણ તે ખસતો ભાસતો નથી. એજ રીતે દક્ષિણધ્રુવના તારાવિષે પણ જાણવું, પણ તે આપણને દેખાતો નથી; કારણ આપણો દેશ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાથી ઉત્તરમાં આવેલ હો-

વાથી પૃથિવીનો મધ્ય પૃષ્ઠભાગ આપણને આરો આવેછે. એજ રીતે પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેવાની દક્ષિણે આવેલ દેશવાસિયોને ઉત્તરધ્રુવ દેખાતો નથી. સાદી આંખે દેખાતા તારા ઉપરાંત આકાશમાં જાંખાં જાંખાં શ્વેત ધાખાં દેખાયછે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં ધાખાં નથી, પણ ધણુ છેટેના તારા જે નરી આંખે દેખાતા નથી, તેમનો પ્રકાશ છે. એવાં ધાખાં અનેક દેખાયછે, ને તેમાં અનેક તારા જોવામાં આવેછે. સૌથી મોટામાં મોટું શ્વેત ધાખું લાંબા ગોળ પદ્ધતિ આકારે આકાશના મધ્યભાગમાં દક્ષિણધ્રુવથી તે ઉત્તરધ્રુવપર્યંત વાંકુ ગયેલું દેખાયછે, જેને આકાશગંગા કહે છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેમાં લાખો તારા દેખાયછે. વળી સાદી આંખે આકાશનો જે ભાગ તારા વગરનો દેખાતો હોય, તેજ ભાગ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોયાથી તેમાં અનેક તારા દેખાયછે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, જેમ આકાશ અનંત છે, તેમ તેમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલ ગોળોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી. પાણીમાં જેમ બરફ બંધાઈને તરેછે તેમ આકાશમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પરમાણુ બંધાઈ ગોળરૂપ થઈને તરેછે. એ અસંખ્ય સ્વયંપ્રકાશ ગોળો જે સૂર્ય છે, તેમની આસપાસ રહેલ ગોળો આપણી પૃથિવીની જેટલે અહરૂપ થઈ તેમને ફરતા હશે; ને તે અહો પાસેના ગોળ આપણા ઉપગ્રહોની જેટલે તેમના ઉપગ્રહો થઈ તેમને ફરતા હશે. આપણને તે પ્રત્યેક સૂર્ય તારા જેવો દેખાયછે, પણ તેના અહ ઉપગ્રહાદિ ગોળ મુદ્દલ દેખાતા નથી, કારણ તેમનું કદ નહાનું હશે ને અંતર ઘણું છે. એજ રીતે તે અહો ઉપરના વાસિયોને પણ આપણો સૂર્ય તારા જેવો દેખાતો હશે, પણ તેને ફરનાર આપણા ગ્રહાદિ દેખાતા નહીં હોય. સૃષ્ટિકર્તા ઇશ્વરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિ સર્વ ગોળમાં વ્યાપ્ત હોવાથી એવો નિયમ થએલ છે કે, અનંત આકાશમાં હર કોઈ નહાના ગોળો પોતાની પાસેના મોટા ગોળને ફરતું જોઈએ. એ નિયમને લીધે ઉપગ્રહો અહને ફરેછે, જેની ઉપગ્રહમાળા કેહેવાયછે. ઉપગ્રહે સહિત અહો સૂર્યને ફરેછે માટે તેમની ગ્રહમાળા કેહેવાય છે. અહોયે-સહિત સૂર્યો પોતાથી મોટા કોઈ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેને સૂર્યમાળા કહેછે. એ સૂર્યો પોતાના મધ્યમાં રહેલ તે મોટા સૂર્ય ગોળથી એટલા તો દૂર છે કે, તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં કોટી વર્ષ થાયછે. માટે તેમની ગતિ આપણને જાણવામાં આવી શકતી નથી, જેથી તેઓ સ્થિર લાસેછે. પણ વસ્તુતાથી જોતાં સૃષ્ટિમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. તે મોટો સૂર્ય ગોળ તથા તેના જેવા બીજા ગોળ પોતાને ફરનાર સૂર્યો સાહિત કોઈ મહાન્ સૂર્યને ફરેછે, જેમની સૂર્યમાળાસમૂહ કેહેવાયછે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં અબજો વર્ષ થાયછે. એવા સૂર્યમાળાસમૂહ ઘણા છે, ને તે પણ પોતાની વચમાંના કોઈ અતિ મહાન્ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેથી નક્ષત્ર જગ્યાની માળાઓ થઈ છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં અર્બંધી પણ ઉપરની સંખ્યાનાં વર્ષો થાયછે, જેથી તે સઘળા સ્થિર લાસેછે. તે નક્ષત્ર જગ્યાની માળાઓ આપણને તારાઓના જુદા જુદા ઝુમખા રૂપે દેખાયછે. તેમાંના અહો ઉપરથી આપણો સૂર્ય દેખાતો નહીં હોય, ને કદિ દેખાતો હશે તો, તે કોઈ નક્ષત્ર જગ્યાની માળામાં ઘણા સૂક્ષ્મ તારા જેવો દેખાતો હશે.

જ્યારે એવડો મોટો સૂર્ય પણ એવી રીતે દેખાય, ત્યારે ત્યાંથી આપણા ગ્રહો દેખાવાની તો વાતજ કેવી !

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સહિપ્રકરણમાં અંગોળવર્ણન.

॥ ईश्वरमहिमावर्णन ॥

આહા ! સહિનો કેવડો મોટો વિસ્તાર છે ! જે જાણવાને માનવીજ્ઞાન ખીલકુલ સમર્થ નથી ! અનંત આકાશમાં ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિવડે સૂક્ષ્મ પરમાણુથી પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુની ઉત્પત્તિ, ને એ ચારે મહાભૂતનું ચોક્કસ નિયમમાં રહી પરસ્પરે જોડાઈને રહેલું ને વળી ગોલરૂપ થવું, એ શું થોડું આશ્ચર્ય છે ! વળી તે ગોલ ઉપર મહાન્ આકર્ષણ શક્તિવડેજ એજ મહાભૂતોના કંઈ વિલક્ષણ ભિન્નિત યોગથી વિચિત્રપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોનાં શરીર થવાં, એ શું થોડું વિસ્મયકારિ છે ! કોઈ પણ ક્ષણકુળવાળા સ્થાવર પ્રાણી અર્થાત્ વૃક્ષને જોઈએ, તો તેની રચના થવામાં એટલું તો ચાતુર્ય જણાયછે કે, માનવીજ્ઞાન તેનું વર્ણન કરવાને પણ સમર્થ નથી. ક્યાં તે બીજા અને ક્યાં તેમાંથી વૃક્ષ ! ક્યાં તે પૃથિવીમાંના રસ અને ક્યાં તે રસોમાંથી, જોકે પાસે પાસે વાઘ્યાં હોય તોયપણ પોતાને યોગ્ય એવા રસનું વૃક્ષ ગ્રહણ કરવું ! અને પૃથિવીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્રોવડે પોતાને યોગ્ય ખોરાકને ગ્રહણ કરી, રેષાવડે પોતાના સર્વ અંગમાં ફેલાવીને જીવવું ! વળી રંગ બેરંગી પત્ર, પુષ્પ તથા ફળો ઉત્પન્ન કરી તેવડે શોભવું, ને પોતાના કોમળ અંગ તથા ફળના ગર્ભની રક્ષા થવા માટે તેમના ઉપર જડી છાલ ઉત્પન્ન કરવી, ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં કાંઈ વિલક્ષણ ચાતુર્ય ભાસેછે ! એજ રીતે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિવિષે પણ જાણવું. વળી જંગમ પ્રાણિયોની રચના પણ કંઈ અગાધ હડાપણુથી થઈ હોય એમ જણાયછે. કારણ ક્યાં તે વીર્ય ને ક્યાં તેનું માતાના ગર્ભમાં પોષાઈને અવયવવાળું રૂધિર, અસ્થિ તથા માંસમય શરીર થવું ! અને વળી તેની રક્ષા માટે ત્વચાનું આચ્છાદન ! ક્યાં તે અન્નાદિનું ભક્ષણ અને ક્યાં તેથી રૂધિરાદિની ઉત્પત્તિ અને તેવડે શરીરનું જીવવું ! ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં શું કાંઈ આંધું હડાપણુ ભાસે છે ! એજ રીતે વિચિત્રપ્રકારના રંગ બેરંગી પશુ, પક્ષી, તથા મત્સ્યાદિ સૂક્ષ્મ જીવ જંતુવિષે પણ જાણી લેવું. વિધારણ્ય મહાસુનિયે રચેલ પંચદશીના ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

एतस्मात्किमिवेद्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं
रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कु-
रम् । पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरा वैषै-
रनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति कृणोति जिघ्रति त-
थागच्छत्यथागच्छति ॥ २१८ ॥

ગર્ભાશયમાં રહેલું વીર્ય, જે હાથ, પગ તથા માથારૂપ અંકુરવાળું શરીર બની, ક્રમે કરી બાળક, યુવા તથા જરારૂપ અનેક વેષે કરી વિંટાઈ, જીએછે, ખાયછે, સાંભળેછે, સુંઘેછે તથા જાયછે ને આવે છે, એ ઉપરાંત બીજું આશ્ચર્ય શું ! ॥૨૧૮॥

દેહવદ્રટધાનાદૌ સુવિચાર્યવિલો-
ક્યતામ્ । કથાના કુત્ર વા વૃક્ષ-
સ્તસ્માન્માયેતિ નિશ્ચિન્તુ ॥ ૨૧૯ ॥

દેહની પેઠે વટાદિ વૃક્ષોના બીજવિષે પણ
સારી રીતે વિચાર કરી જોવું; ક્યાં તે
બીજ અને ક્યાં તે વૃક્ષ! માટે એ ઈશ્વરી
શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કર ॥ ૨૧૯ ॥

આહા! શું એ ઈશ્વરની શક્તિનો મહિમા! કે આપણા પ્રત્યક્ષ ભૂગોળસંબંધી ર-
ચનાનો વિચાર કરતાં આપણું મન મુંઝાઈ જાય છે, તો તેના જેવા બીજા અસંખ્ય પ-
રોક્ષ ગોળો ઉપર સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોની કેવી રીતની રચના થઈ હશે, તેનો
વિચાર કેમજ કરી શકે! જોકે ઉપગ્રહમાળા, ગ્રહમાળા, સૂર્યમાળા, સૂર્યમાળાસમૂહ
અને નક્ષત્ર જગ્થાની માળા એ સર્વનો હમણાં દૂરદર્શક યંત્રવડે શોધ થયેલો છે, ત-
થાપિ અનંત આકાશમાં સર્વ ગોળની એજ પ્રમાણે અવસ્થા થયેલ છે, એમ કંઈ નિ-
શ્ચય કહેવાતું નથી. કારણ માનવી બુદ્ધિની શક્તિ થોડી, ગોળોની સંખ્યા મોટી અને
આપણાથી તે એટલા દૂર કે, એ વિષયપર કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. જગત્
ઉપર જગત્ અને માળા ઉપર માળા! એ જોઈને સૃષ્ટિના મહત્વનો વિચાર કરવામાં
આપણું મન તદ્દત હારી જાય છે! યોગવાસિષ્ઠના ઉત્પત્તિપ્રકરણના ત્રીશમાં સર્ગમાં
વસિષ્ઠે શ્રીરામને કહ્યું છે કે,

યથા વિંધ્યાચનાભોગે
પ્રસ્ફુરંતિ કરેણવઃ ।
તથા તસ્મિન્ પરાભોગે
બ્રહ્માંડત્રસરેણવઃ ॥ ૨૨૦ ॥

જેમ વિંધ્યાચળ પર્વત સંબંધિ વનના, સં-
પૂર્ણ ઉપચારે કરી પરિપૂર્ણ સ્થાનમાં હા-
થણિયો વિચરે છે, તેમ તે પરમાત્માના
સંપૂર્ણ શક્તિયુક્ત સંસ્થાનમાં બ્રહ્માંડરૂપી
ત્રસરેણુઓ ફરે છે ॥ ૨૨૦ ॥

પ્રત્યેકસ્યાંડગોલસ્ય સ્થિતઃ
કટકરત્રવત્ । ભૂતાકૃષ્ટિકરો
ભાવઃ પાર્થિવઃ સ્વસ્વભાવતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

એ પ્રત્યેક ગોળમાં, પાતપાતાના સ્વભા-
વથી પદાર્થોને ખંચનારી પૃથિવી સંબંધી
આકર્ષણ શક્તિ રત્ન જડિત કડાની પેઠે
ચામેર હોય છે ॥ ૨૨૧ ॥

યઃ સર્વવિભવોઽસ્માકં ધિયાં
ન વિષયસ્તતઃ । તજ્જગત્કથને
શક્તિર્ન મમાસ્તિ મહામતે ॥ ૨૨૨ ॥

હે મહાબુદ્ધિમાન, પરમાત્માની શક્તિનો
જે સર્વ વેભવ છે, તે મારી બુદ્ધિનો વિ-
ષય નથી, માટે એ સર્વ સૃષ્ટિ કહેવાને
મારી શક્તિ નથી ॥ ૨૨૨ ॥

ભીમાંધકારગહને સુમહત્યરણ્યે
નૃત્યંત્યદર્શિતપરસ્પરમેવ મત્તાઃ ।
યક્ષા યથા પ્રવિતતે પરમાર્બરેઽત
રેવં સ્ફુરંતિ સુબહૂનિ મહાજગંતિ ॥ ૨૨૩ ॥

ભયંકર અંધકારે કરી ગહન એવાં અત્યંત
મોટાં અરણ્યમાં જેમ મહોન્મત્ત યક્ષો પ-
રસ્પરે ન દેખાતાં નાચે છે, તેમ અનંત
એવા પરમાકાશમાં અસંખ્ય મોટાં જગતો
ફર્યા કરે છે ॥ ૨૨૩ ॥

એ રીતે બ્રહ્માંડોની સંખ્યાનો અંત નથી, ત્યારે જે આપણે જોઈએ છીએ તે સર્વ ઉત્પત્તિનો કંઈક ભાગ માત્ર છે! આહા! સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરની શક્તિ સાથે સરખાવતાં માનવિશક્તિ અતિ તુચ્છ છે. કારણ આપણો ભૂગોળ જે અનંત આકાશમાં રહેલ અ-સંખ્ય ગોળમાંનો એક ગોળ છે, તેના ઉપરના એક ખંડમાં, તે ખંડના પણ એક દે-શમાં, તે દેશના પણ એક પ્રાંતમાં, તે પ્રાંતના પણ એક શેહેરમાં, અને તે શેહેરના પણ એક ગૃહમાં અને તે ગૃહના પણ એક ભાગમાં રહેનાર આપણે શી ગણુતિમાં છીએ! અર્થાત્ કંઈજ નહીં. એટલું છતાં સ્ત્રી પુરૂષોને પોતાના રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધ-નાદિ સંપત્તિનો ગર્વ આપ્યા વગર રહેતો નથી. પણ જ્યારે એવો ગર્વ આવે ત્યારે તેમણે વિચારવું કે, એવડા મોટા વિસ્તારવાળી સૃષ્ટિમાં તેમના વર્તમાન સમયે તે-મના જેવા રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધનાદિ સંપત્તિવાળા કેટલા હશે! વળી ભૂતકા-ળમાં તેમના જેવા કેટલા થયા હશે! ને ભવિષ્યકાળમાં કેટલા થશે! અને વળી એ બધા નાશવંત! એવો વારંવાર વિચાર કરી સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ ગર્વથી મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન સદા જારી રાખવો, ને કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહીં. કારણ તિરસ્કારથી પ્રાણિમાત્રના અંતરાત્મા દુઃખિત થાયછે. મારે શ્રીમહાભારતના આદિપર્વના અધ્યાય ૮૭ માં યથાતિ રાજ્યે કહ્યું છે કે,

નહીદ્રશં સંવનનં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।
દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ
મધુરા ચ વાક્ ॥ ૨૨૪ ॥

પ્રાણીમાત્રને વિષે દયા, મૈત્રી, દાન તથા મધુર વાણીથી વર્તવું, એના જેવું વશી-કરણ ત્રણ લોકમાં બીજું કંઈ નથી ॥ ૨૨૪ ॥

એ રીતે વર્તતાં નિત્ય મનુષ્યે સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરસંબંધી વિચાર કરી તેને શરણુ રહેવું. એમ કરવાથી અંતઃકરણુ શુદ્ધ થાયછે, ને પાપમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાચીન આર્ય ધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અંતભાગ અર્થાત્ વેદાંતનામથી પ્રસિદ્ધ આરણ્યકના અં-તર્ભૂત ઉપનિષદ્ ગ્રંથોમાં સારી રીતે વિચાર કરી ઈશ્વરના સ્વરૂપ તથા મહિમા આ પ્રમાણે કહેલ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

યતઃ પ્રસૂતા જગતઃ પ્રસૂતી તોયેન જીવાન-
વ્યવસર્જ્યભૂમ્યામ્ । યદોષધીભિઃ પુરુષાન-
પશુંશ્ચ વિવેશ ભૂતાનિ ચરાચરાણિ ॥ ૨૨૫ ॥

જેથડી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ને જે પૃથિવીને વિષે જલવડે જંતુને અને ઓ-ષધિવડે મનુષ્ય તથા પશુને સૃજીને ચ-રાચર ભૂતમાં આપક છે ॥ ૨૨૫ ॥

અતઃ પરં નાન્યદણીયસંહિ પરાત્પરં યન્મ-
હતો મહાન્તમ્ । યદેકમવ્યક્તમનંતરૂપં
વિશ્વં પુરાણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૨૨૬ ॥

એનાથી બીજું શ્રેષ્ઠ તથા અતિ સૂક્ષ્મ કંઈ નથી, એ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ, મહતમાં મહત્, એક, અવ્યક્ત, અનંત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ તથા અજ્ઞાનથી પર છે ॥ ૨૨૬ ॥

એજ વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિત્ ।
યસ્માન્નાણીયો નજ્યાયોઽસ્તિ કિંચિત્ ।
વૃક્ષ ઇવ સ્તન્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેક-
સ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
સર્વસ્ય પ્રભુમીશાનં
સર્વસ્ય શરણં સુત્દત્ ॥ ૨૨૮ ॥

અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા
પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શ્રુણોત્યકર્ણઃ ।
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા
તમાહુરગ્રયં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

નૈનમૂર્ધ્વં ન તિર્યંચં ન મધ્યે
પરિજગ્રભત્ । ન તસ્ય પ્રતિમા
અસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્યશઃ ॥ ૨૩૦ ॥

સર્વાદિશઃ સર્વધર્મધશ્ચ તિર્યક્
પ્રકાશયન્ બ્રાજતે યદ્વદનદ્વાન્ ।
એવં સ દેવો ભગવાન્ વરેણ્યો
યોનિસ્વભાવાનાધિતિષ્ઠત્યેકઃ ॥ ૨૩૧ ॥

યચ્ચસ્વભાવં પચતિ વિશ્વયોનિઃ
પાચ્યાંશ્ચ સર્વાન્ પરિણામયેદ્યઃ ।
સર્વમેતદ્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકો
ગુણાંશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજયેદ્યઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ
કાલં તથાન્યે પરિમુહ્યમાનાઃ
દેવસ્યૈષ મહિમા તુ લોકે
યેનેદં બ્રામ્યતે બ્રહ્મચક્રમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જેનાથી શ્રેષ્ઠ, અતિસૂક્ષ્મ તથા અતિ
મોટું બીજું કંઈ નથી, તે એકજ ઈશ્વર
પોતાના પ્રકાશરૂપ મહિમામાં વૃક્ષની પેઠે
નિશ્ચળ રહેછે, ને તેણે કરી આ સર્વ
આપ્ત છે ॥ ૨૨૭ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણને પ્રકાશ કરનાર,
સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત અને સર્વનો પ્રભુ,
નિયંતા, રક્ષણ કરનાર તથા બંધુ છે ॥ ૨૨૮ ॥

તે હાથ અને પગ વિનાનો છતાં ગ્રહણ
તથા ગમન કરેછે, ને ચક્ષુ અને કાન વિ-
નાનો છતાં જુએ તથા સાંભળેછે; તે વ-
સ્તુમાત્રને જાણેછે, પણ તેને જાણનાર
કોઈ નથી; તેને આદિકારણ, પૂર્ણ તથા
મહાન્ કહેછે ॥ ૨૨૯ ॥

જેતું મહદ્ યશ નામ છે, એવા એ પર-
મેશ્વરને ઉંચે, આડે તથા મધ્યે કોઈ ગ્ર-
હણ કરી શકતું નથી, કારણ તેની પ્ર-
તિમા નથી ॥ ૨૩૦ ॥

સૂર્ય જેમ સર્વ દિશામાં ઊંચે નીચે તથા
આડે પ્રકાશ કરતાં શોભેછે, તેમ તે પ્રા-
ર્થના કરવા યોગ્ય સ્વયંપ્રકાશ એકજ પ-
રમેશ્વર જગતના ઉપાદાન કારણ પૃથિવ્યાદિ
પંચભૂતોને નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૧ ॥

જે, પદાર્થોમાં સ્વાભાવિક ધર્મ નિર્માણ
કરેછે, સર્વ પાકવા યોગ્ય વસ્તુને પરિ-
ણામ પમાડે છે, અને સર્વ ગુણોને ધ-
ટી રીતે યોજેછે, તે વિશ્વના આદિ કા-
રણ એકજ પરમેશ્વર આ સર્વ વિશ્વને
નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૨ ॥

કેટલાક મોહ પામેલા પંડિતો જગતનું કાર-
ણ સ્વભાવ, ને કેટલાક કાળ કહેછે; પણ
જેણેકરી આ મોટું સૃષ્ટિચક્ર ફરે છે, એ,
લોકમાં દેવનોજ મહિમા કહેવાયછે ॥ ૨૩૩ ॥

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે
ન તત્ સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચદ્વિદ્યતે ।
પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે
સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥ ૨૩૪ ॥

તેને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો નથી, તેની સ-
માન તથા તેથી વિશેષ કોઈ દેખાતો નથી;
એની ઇત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધપ્રકારની સંભ-
ળાય છે, અને એમાં જ્ઞાન તથા બળની
ક્રિયા સ્વાભાવિક છે ॥ ૨૩૪ ॥

ન તસ્ય કશ્ચિત્ પતિરસ્તિ લોકે
ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્ ।
સ કારણં કરણાધિપાધિપો
ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા નચાધિપઃ ॥ ૨૩૫ ॥

લોકમાં તેનો કોઈ સ્વામી તથા નિયંતા
નથી, તેમ તેનું ચિન્હ પણ નથી; તે સર્વનું
કારણ તથા મનનો અધિપતિ છે, ને એનો
કોઈ પિતા તથા અધિપતિ નથી ॥ ૨૩૫ ॥

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકમ્
નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ।
તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં
તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥ ૨૩૬ ॥

તેને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા આ વિજળી
પણ પ્રકાશ કરી શકતાં નથી, ત્યારે આ
અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશ કરી શકે! તે
સ્વયંપ્રકાશની પાછળ સર્વ શોભે છે, ને
તેના પ્રકાશવડે આ સર્વ પ્રકાશે છે ॥ ૨૩૬ ॥

સ વિશ્વકૃદ્વિશ્વવિદાત્મયોનિ-
ર્જઃ કાલકારો ગુણીસર્વવિદ્યઃ ।
પ્રધાનક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ
સંસારમોક્ષસ્થિતિર્બંધહેતુઃ ॥ ૨૩૭ ॥

તે સૃષ્ટિનો કર્તા તથા જ્ઞાતા, સ્વયંભૂ, પ્ર-
જાવાન, કાળનો કર્તા, ગુણી, સર્વજ્ઞ, માયા
તથા જીવનો પ્રભુ, ગુણનો નિયંતા, અને
સંસારનાં મોક્ષ, સ્થિતિ તથા બંધનું કાર-
ણ છે ॥ ૨૩૭ ॥

એવા ઈશ્વરને પોતાના લ્હદયમાંજ જોઈ તેની ઉપાસના કરી તેને શરણ રહેવા
એજ ઉપનિષદમાં કહેલ છે કે,

આદિઃ સ સંયોગનિમિત્તહેતુઃ
પરત્ત્રિકાલાદકાલોઽપિ દૃષ્ટઃ ।
તં વિશ્વરૂપં ભવભૂતમીડ્યં
દેવં સ્વચિત્તસ્થમુપાસ્ય પૂર્વમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

તે સર્વનો આદિ, સર્વ સંયોગ નિમિત્ત-
કારણ, ત્રણે કાળથી પર તથા કાળરહિત
જણાયલો છે; તે વિશ્વરૂપ, વિશ્વના કા-
રણ, સત્ય સ્વરૂપ, સ્તુતિ કરવા લાયક
તથા પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દેવને પ્રથમ
જાપાસી ॥ ૨૩૮ ॥

સત્વૃક્ષકાલાકૃતિભિઃ પરોન્યો
યસ્માત્ પ્રપંચઃ પરિવર્તતે યમ્ ।
ધર્માવહં પાપનુદં ભગેશં
જ્ઞાતાત્મસ્થમમૃતં વિશ્વધામ ॥ ૨૩૯ ॥

તથા જેથકી આ પ્રપંચ વારંવાર થાયછે,
ને જે પ્રપંચથી જૂદો છે, તે સંસારરૂપ વૃક્ષ,
કાળ તથા આકૃતિથી પર, ધર્મને વહન
કરનાર, પાપને ટાળનાર, મરણધર્મ રહિત
અને વિશ્વના આધારભૂત ઈશ્વરને પોતાના
આત્માવિષે રહેલ જાણીને ॥ ૨૩૯ ॥

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં
તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।
પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્
વિદામ દેવં શ્રવનેશમીઙ્ચમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

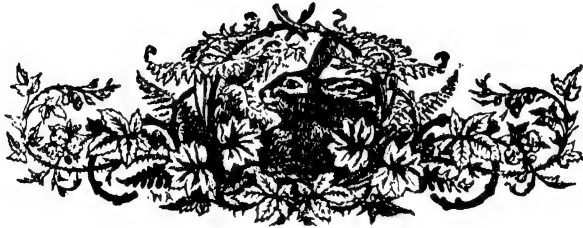
યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં
યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ।
તં હ દેવમાત્મબુદ્ધિપ્રકાશં
મુમુક્ષુર્વૈ શરણમહં પ્રપદ્યે ॥ ૨૪૧ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં ઇશ્વરમહિમા વર્ણન.

તે નિયમમાં રાખનારાઓને પણ નિયમમાં રાખનાર, પ્રકાશ કરનારાઓને પણ પ્રકાશ કરનાર, સ્વામીના પણ સ્વામી, માયાથી પર, જગતના નિયંતા તથા સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવને જાણિયે છિયે ॥ ૨૪૦ ॥

જે પૂર્વે પિતામહને સૂજે છે, ને તેને જ્ઞાન પ્રેરે છે, તે જીવોની બુદ્ધિને પ્રકાશ કરનાર દેવને, મોક્ષની ઈચ્છાવાળો હું શરણુ જાઉં છું ॥ ૨૪૧ ॥

॥ ઇતિ સૃષ્ટિપ્રકરણમ્ ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ आचारप्रकरणप्रारंभः ॥

उपदेश.

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति ।
विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्.

જ એકજ વર્ણરહિત છતાં પ્રાણિયોનાં પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારના શક્તિના યોગથી અનેક વર્ણના પદાર્થોને સૃજેછે, ને જને વિષે આદિ, મધ્ય તથા અંત સમય વિશ્વ રહ્યું છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમેશ્વર અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડેા અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપેા ॥ ૧ ॥

પેહેલા પ્રકરણમાં સૃષ્ટિસંબંધી વિચાર કર્યો છે, ને આ બીજા પ્રકરણમાં આચાર-વિષે વિચાર કરવામાં આવેછે. આચારના સદાચાર અને દુરાચાર એવા બે ભેદ છે. સદાચરણથી ઉભટી રીતે વર્તવું તેને દુરાચરણ કહેછે. જેમ સૃષ્ટિસંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણી લેવાની ઘણીજ અગત્ય ભાસેછે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિની વિચિત્ર રચનાનું જ્ઞાન થતાં તેના કર્તા સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ-વિષે નિશ્ચય થવાથી મનુષ્ય અસ્તિક બની, તેને શરણ રહી શાંતિરૂપ સુખ પામેછે; તેમ સદાચાર જાણતાં તે પ્રમાણે વર્તવાથી તે જીવતાં સારી પ્રતિષ્ઠાને પામી મરણ પછી સદ્ગતિને પામેછે. કૃષ્ણબ્રહ્મવેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લિમાં આચાર્યે શિષ્યને સદાચરણવિષે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:—

સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ।
 આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહૃત્ય પ્રજાતન્તું મા
 વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધ-
 મર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । યાન્યનવદ્યાનિ ક-
 મ્મર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરાણિ ।
 યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપા-
 સ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥

સાચું બોલ, ધર્મચરણ કર, વિદ્યાભ્યા-
 સમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યાગુરુને પ્રિય ધન
 આપી પ્રજા તંતુનો ઉચ્છેદ મ કર, તારે
 સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ
 ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સ-
 મૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે
 અનિદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં
 નહિ, અને જે અમારાં સારાં આચ-
 રણ હોય તે તારે ગૃહણ કરવાં બીજાં
 નહીં ॥ ૨ ॥

॥ સત્યં વદ ॥

હવે પ્રથમ ઉપદેશ સત્ય બોલવા માટે છે, કારણ સર્વ સદાચરણનું મૂળ સત્ય છે.
 સત્યવડે સર્વ ન્હાના મોટા રાજ્યોની વ્યવસ્થા યથાર્થ રહી શકે છે. કેમકે રાજા, પ્રધાન,
 કાર્યભારી તથા પ્રજા પરસ્પરે સત્ય રાખી વર્તતાં હોય, તોજ રાજ્યમાં સુખશાન્તિ ર-
 હે છે. તેમાંથી કોઈ પણ અસત્ય રીતે વર્તે તો સુખશાન્તિનો નાશ થતાં કલેશ ઉત્પન્ન
 થાય છે. માટે જે રાજ્યમાં અસત્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તે રાજ્ય સમૂલ નાશ પામે છે. સર્વ
 પ્રકારની ખેતી કરનાર, કારીગર તથા વ્યાપારી આદિ લઈ સર્વ પ્રજાનો વ્યવહાર પર-
 સ્પરે સત્યવડે સમાધાનથી ચાલે છે. ક્યાંય અસત્ય વર્તે તો ત્યાં કલેશ થાય છે, જેને શ-
 માવવા તથા ફરી સત્યને પ્રવર્ત્તાવવા માટે, રાજાએ નિર્માણ કરેલા ન્યાયાધીશ પાસે
 પ્રજાએ જવું પડે છે. પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરુષ, ભાઈઓ તથા મિત્રોની પરસ્પરે ગમે એવી
 પ્રીતિ હોય, તથાપિ અસત્યવડે તુટી જાય છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સ-
 હિનો સર્વ વ્યવહાર સત્યવડે ચાલે છે, માટે સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ સત્ય બોલવું અને સત્ય
 આચરવું. તેમ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે, ને સર્વના વિશ્વાસને પાત્ર થવાય છે. અને જેનો
 વિશ્વાસ બેઠો તેનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે.

વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

વિશ્વાસઃ સંપદાં મૂલં
 તેન યૂથપતિર્ગજઃ ।
 સિંહો મૃગાધિપત્યેઽપિ
 ન મૃગૈઃ પરિવાર્યતે ॥ ૩ ॥

પોતા ઉપર મેળવેલો વિશ્વાસ સંપત્તિનું મૂળ
 છે; કેમકે વિશ્વાસથી હાથી યૂથપતિ થાય-
 છે, ને સિંહ બેકે વનચર પશુનો પતિ
 કહેવાય છે, તો પણ વિશ્વાસ વિના તેમ-
 નાથી વીંટાતો નથી ॥ ૩ ॥

સર્વને સત્ય રીતે વર્તાવવા માટે છેક પ્રાચીન કાળથી રાજાઓ નિયમ બાંધતા આન્યા છે. આર્ય પ્રજાના પ્રથમ નિયમ મનુષ્યે બાંધેલા છે. તે નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તનારને તેણે શિક્ષા કરવા કહેલ છે. કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં તેણે કહ્યું છે કે,

સર્વો દંડજિતો લોકો
દુર્લભોહિ શુચિર્નરઃ ।
દંડસ્યહિ ભયાત્સર્વ
જગન્નોગાય કલ્પતે ॥ ૪ ॥

તેમ વિષયુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નિયતવિષયવર્તી પ્રાયશો દંડયોગા-
જ્જગતિ પરવશેઽસ્મિન્દુર્લભઃ સાધુવૃત્તઃ ।
કૃશમપિ વિકલં વા વ્યાધિતં વા ધનં વા
પતિમતિ કુલનારી દંડમીત્યામ્યુપૈતિ ॥૫॥

વળી સત્ય રીતે વર્તવાની એટલી તો અગત્ય છે કે, કદી વડીલ, મિત્ર અથવા સંબંધી વા રાજા પોતે અસત્ય રીતે વર્તતાં હોય, તો તેમને પણ શિક્ષા કરવી, એમ આર્ય શાસ્ત્રોમાં આશા છે. મનુસ્મૃતિના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતાચાર્યઃ સુહૃન્માતા માર્યા પુત્રઃ
પુરોહિતઃ । ના દંડ્યો નામ રાજો-
ઽસ્તિ યઃ સ્વધર્મે ન તિષ્ઠતિ ॥ ૬ ॥

શિક્ષાથી સર્વ જન નિયમમાં રહેછે, કેમકે કેવળ નિરપરાધી મનુષ્ય મળી આવવો કઠિણ છે. દંડના ભયથીજ સર્વ જગત્ ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાયછે ॥ ૪ ॥

મનુષ્ય ઘણું કરી દંડના યોગથીજ વિષયમાં નિયમથી વર્તનાર થાયછે, કેમકે આ પરવશ જગતમાં સારા આચરણવાળો પુરૂષ દુર્લભ છે. શરીરે દુર્બલ, વિકલ, રોગી વા નિર્ધન પતિને કુળવાન સ્ત્રી પણ દંડના ભયથી ભજેછે ॥ ૫ ॥

પિતા, ગુરુ, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુરોહિત, એમાંથી પણ જે સ્વધર્મમાં ન રહે, અર્થાત્ અન્યાયથી વર્તે તેને રાજાએ શિક્ષા કરવી ઘટેછે ॥ ૬ ॥

કાર્ષાપણં ભવેદંડ્યો
યન્નાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।
તત્ર રાજા ભવેદંડ્યઃ
સહસ્રમિતિ ધારણા ॥ ૭ ॥

વળી જે અપરાધ માટે કોઈ સાધારણ મનુષ્યને એક રૂપિયા દંડ કરવામાં આવતો હોય, તેવો અપરાધ જો રાજા કરે તો તેનો ન્યાયાધીશે એક હજાર રૂપિયા દંડ કરવો એમ શાસ્ત્રનો ઠેરાવ છે ॥ ૭ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના ૫૭ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને, તથા આદિ કાવ્ય રામાયણના અયોધ્યાકાંડના એકવીશમા સર્ગમાં લક્ષ્મણે રામને કહ્યું છે કે,

ગુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ ॥
ઉત્પથપ્રતિપન્નસ્ય કાર્યં ભવતિ શાસનમ્ ॥૮॥

ઉદ્ધત થઈ ગયેલા, કાર્યકાર્યને નહીં જાણનાર તથા અવળે માર્ગે ચાલનાર ગુરૂને પણ શિક્ષા કરવી ॥ ૮ ॥

જેમ સત્ય વર્તાવવા માટે રાજાએ બાંધેલા નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યો દંડના ભયથી વર્તેછે, તેમ સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરની સ્વતઃસિદ્ધ અદ્ભુત શક્તિવડે બંધાયેલા નિયમો-પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો જાણે હાનિના ભયથી વર્તતા હોય એમ જાણાયછે! કોઈનાથી પણ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી, કારણ તેમ થયાથી તે પદાર્થને મહા હાનિ થાયછે; જે તેને નિયમથી ઉલટી રીતે વર્તવાનો જાણે દંડ હોય એમ ભાસે છે! માટે તેમનું નિયમ પ્રમાણે વર્તવું એ સત્યનોજ મહિમા છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની અ-ક્ષાનંદવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ९

ઈશ્વરના ભયથી વાયુ વાયછે, સૂર્ય ઉદય પામેછે, અને અગ્નિ, મેઘ તથા પાંચમો મૃત્યુ દોરેછે ॥ ૯ ॥

તેમ તૈત્તિરીયારણ્યકના ૧૦ મા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन वायुरावाति । सत्येनादित्यो रोच-
ते दिवि । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । सत्ये सर्व
प्रतिष्ठितं । तस्मात्सत्यं परमं वर्दति ॥ १० ॥

સત્યવડે વાયુ વાયછે તથા સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશેછે, સત્ય વાણીની પ્રતિષ્ઠા છે, સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે, માટે સત્યને શ્રેષ્ઠ કહેછે ॥ ૧૦ ॥

એજ રીતે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्व सत्ये प्रतिष्ठितं १

સત્યવડે પૃથ્વી ધારણ કરાયછે, સૂર્ય તપેછે, તથા વાયુ વાયછે, માટે સર્વ સત્યમાં રહ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે અર્થાત્ તેની સર્વ કાર્યમાં જરૂર પડેછે. તે વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. દુષ્ટ પુરૂષો પણ બીજાને શરીર અથવા સંપત્તિ સંબંધી હાનિ કરવામાં ઉપરથી સત્ય દેખાડેછે. જે તેમ ન કરે તો તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ પ્રાણિમાત્રને સત્ય પ્રિય છે, કેમકે સત્યમાં તેમનું કલ્યાણ રહ્યું છે. જેથી ઉપર ઉપરના સત્યને ખરૂં માની તેઓ પોતાનું કલ્યાણ થવાના લોભને લીધે વિશ્વાસથી, દુષ્ટોએ રચેલ પાશમાં ફસાઈ જાયછે. સત્ય સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને પામેછે, ને તેનોજ સર્વત્ર જય થાયછે. અથર્વવેદના મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

सत्यमेव जयते नानृतं ॥ १२ ॥

સત્યજીતેછે, અસત્ય જીતતું નથી ॥ ૧૨ ॥

વળી સત્ય બોલવાથી પ્રખંડ કરવો પડતો નથી, પણ જે એક અસત્ય બોલાયું હોય તો તેને ઢાંકવાં વળી બીજું અસત્ય બોલવું પડેછે. અને એ રીતે જે કોઈ તપાસનાર મળે તો અસત્ય બોલવાનો પાર આવે નહીં, ને છેવટ સત્ય બોલવું પડેછે,

માટે પ્રથમથીજ સત્ય બોલવું. શ્રીમહાભારતના આદિપર્વનાં ૭૪ મા અધ્યાયમાં શકું-
તલાએ દુષ્યંતને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સત્યાદ્વિચિતે પરં ।
નહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિહ વિચિતે ॥ ૧૩ ॥

આ લોકમાં સત્ય સમાન ધર્મ નથી, સ-
ત્યથી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી અને અસત્યથી બીજું
કંઈ અતિશય ખરાબ નથી ॥ ૧૩ ॥

કારણ, કલ્પતરૂમાં કહ્યું છે કે,

નાસત્યવાદિનઃ સર્વ્યં ન પુણ્યં ન યશો
શુભિ । દૃશ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલક્રૂ-
રમિવાશ્રતઃ ॥ ૧૪ ॥

જગતમાં જુદું બોલનારને મિત્રતા, પુણ્ય
તથા યશ મળતાં નથી, ને ઝેર ખાનારાની
પેઠે તેનું ક્યાંય કલ્યાણ દેખાતું નથી ॥ ૧૪ ॥

માટે સદા સત્ય બોલવું. પણ કોઈ વેળા એવો પ્રસંગ આવે કે, સત્ય બોલવાથી
મહા અનર્થ થવાનો સંભવ હોય, તો તે વેળા ચાલતાં સુધી મૌન રહેવું, પણ કદી
બોલવાની જરૂર પડે તો યુક્તિથી બોલવું પણ અનર્થ થવા દેવો નહીં. એ પ્રમાણે
આચાર્યે શિષ્યને સત્ય બોલવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં પ્રથમ સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્મે ચર ॥

બીજો ઉપદેશ ધર્મ આચરવા માટે કર્યો છે, કારણ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીયાર-
ણ્યકના દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મોવિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા
લોકે ધર્મિષ્ઠં પ્રજા ઉપસર્પતિ ।

ધર્મેણ પાપમપનુદંતિ ધર્મે સર્વં

પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદ્ધર્મં પરમં વદન્તિ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મ સર્વ પ્રાણિને આશ્રય છે, જગતમાં
ધર્માધર્મ જાણવા માટે લોકો ધર્મિષ્ઠની પાસે
જાય છે, ધર્મ કરી પાપને ટાળે છે, ને
ધર્મમાં સર્વ રહ્યું છે; માટે ધર્મને શ્રેષ્ઠ
કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પણ એ ધર્મ શું છે, તે સર્વ મનુષ્યે જાણવું અવશ્ય છે, માટે આપસ્તંબ ધર્મ-
સૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના સાતમા પટલમાં કહ્યું છે કે,

યં સ્વાર્યાઃ ક્રિયમાણં પ્રશંસન્તિ સ ધર્મો-
યં ગૃહીતે સોઽધર્મઃ ॥ ૧૬ ॥

જે આચરણને આર્ય પુરુષો વખાણે, તે
ધર્મ, અને જેને નિંદે તે અધર્મ કહે-
વાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ વૈશેષિકદર્શનના પેહેલા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

યતોભ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ॥ ૧૭ ॥

જેનાથી ઉદય તથા કલ્યાણ થાય તેજ
ધર્મ ॥ ૧૭ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૨૦૭ મા અધ્યાયમાં ધર્મવ્યાધે કૌશિક બ્રાહ્મણને કહ્યું છે કે,

આરંભો ન્યાયયુક્તો યઃ સહિ ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ । અનાચારસ્ત્વધર્મેતિ ઇતચ્છિષ્ટા-
નુશાસનમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે કાર્ય આરંભથીજ ન્યાય યુક્ત હોય, તેજ ધર્મ, અને જે અનાચાર તે અધર્મ કહેલ છે; એ આર્ય પુરુષોનું કેહેવું છે ॥ ૧૮ ॥

એ રીતે પ્રાણિમાત્રનું જેથી હિત થાયછે, એવા સદાચરણને ધર્મ કહેલ છે, માટે મનુષ્યે નિરંતર સદાચારે વર્તવું, જેથી તે આ લોકમાં સુખ તથા યશને પામેછે, અને મરણ પછી દુર્ગતિને પામતો નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

નહિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્
દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

હે તાત, શુભાચરણ કરનાર કોઈ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી ॥ ૧૯ ॥

વળી સદાચરણરૂપ ધર્મવડે ઉચ્ચતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મવડે નીચતા પ્રાપ્ત થાયછે. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના બીજા પ્રશ્નના ચોથા પટલમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વ પૂર્વ વર્ણમા-
પદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૦ ॥

જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણ પણ, ધર્માચરણે કરી પોતાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વર્ણપણને પામેછે ॥ ૨૦ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યં જઘન્યં
વર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૧ ॥

અને ઉત્તમ વર્ણ પણ અધર્માચરણે કરી પોતાથી હલકા હલકા વર્ણપણને પામેછે ॥ ૨૧ ॥

કારણ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિશ્વામિત્રો વસિષ્ઠશ્ચ મતંગો નારદાદયઃ ।
તપોવિશેષૈઃ સંપ્રાપ્તા ઉત્તમત્વં ન જાતિતઃ ૨૨

વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, મતંગ તથા નારદાદિ ઋષિયો, તપોવિશેષે કરી ઉત્તમપણને પામ્યા પણ જાતિથી નહીં ॥ ૨૨ ॥

કેમકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના ૧૮૮ મા અધ્યાયમાં ભૃશુ ઋષિયે ભારદ્વાજને કહ્યું છે કે,

ન વિશેષોસ્તિ વર્ણાનાં સર્વં બ્રાહ્મમિદં
જગત્ । બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વ-
ર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માએ સૃજેલું આ સર્વ જગત્ પૂર્વે બ્રાહ્મણ જાતિવાળું હતું, કંઈ વર્ણભેદ ન હતો; પણ પછી કર્મે કરી વર્ણપણને પામ્યું ॥ ૨૩ ॥

કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ
ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
ત્યક્તસ્વધર્મા રક્તાંગા-
સ્તેદ્વિજાઃ ક્ષત્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૪ ॥

ગોમ્બ્યો વૃત્તિં સમાસ્થાય
પીતાઃ કૃષ્યુપજીવિનઃ ।
સ્વધર્માન્નાનુતિષ્ઠંતિ
તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૨૫ ॥

હિંસાનૃતપ્રિયા લુબ્ધાઃ
સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।
કૃષ્ણાઃ શૌચપરિભ્રષ્ટા-
સ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૬ ॥

ઇત્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણાન્તરં
ગતાઃ । ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યં ન
પ્રતિષિદ્યતે ॥ ૨૭ ॥

વળી એજ પદના ૧૮૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં દાનમથાદ્રોહ આનૃશંસ્યં ત્રપા ઘૃણા ।
તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૨૮

ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ
વેદાધ્યયનસંગતઃ ।
દાનાદાનરતિર્યસ્તુ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

વાણિજ્યા પશુરક્ષા ચ કૃષ્યા-
દાનરતિઃ શુચિઃ । વેદાધ્યય-
નસંપન્નઃ સ વૈશ્ય ઇતિ સંજ્ઞિતઃ ॥ ૩૦ ॥

સર્વભક્ષરતિર્નિત્યં સર્વકર્મકરો-
ઽશુચિઃ । ત્યક્તવેદસ્ત્વનાચારઃ
સ વૈ શૂદ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

તેમાં જે બ્રાહ્મણો, કામ તથા ભોગમાં
પ્રીતિ રાખનાર, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળા,
ક્રોધી, સાહસિક, સ્વધર્મને છોડી દેનાર
તથા રનેગુણવાળા હતા, તે ક્ષત્રિયપણને
પામ્યા ॥ ૨૪ ॥

જે બ્રાહ્મણો, પશુઓને ઉછેરી તેથી પો-
તાની વૃત્તિ ચલાવનાર, રનેગુણ તથા
તમેગુણવાળા, ખેતી કરનાર અને પો-
તાના ધર્મથી વિમુખ હતા, તે વૈશ્યપ-
ણને પામ્યા ॥ ૨૫ ॥

જે બ્રાહ્મણો, હિંસા તથા અસત્યમાં પ્રીતિ
રાખનાર, લોભી, હર કોઈ કર્મ કરી પો-
તાનું ગુજરાન ચલાવનાર તમેગુણી તથા
અપવિત્ર હતા, તે શૂદ્રપણને પામ્યા ॥૨૬॥

એ રીતે કહેલાં કર્મ કરી જુદા થઈ બ્રા-
હ્મણો વર્ણાન્તરને પામ્યા, પણ તે સર્વ
વર્ણને ધર્મ તથા યજ્ઞન ક્રિયા કરવાની
નિરંતર મના નથી ॥ ૨૭ ॥

જેને વિષે સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકૂરતા,
લજ્જા, દયા, તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ દેખાતાં
હોય, તે બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૨૮ ॥

જે યુદ્ધકર્મ કરનાર, યુદ્ધવિદ્યા શિખેલો
અને દાન આપવામાં તથા પ્રજાપાસેથી
તેના રક્ષણ બદલ પોતાનો હક લેવામાં
પ્રીતિવાળો હોય, તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે ॥૨૯॥

જે વેપારી, પશુ પાળનાર, ખેતીથી નીપજ
કરવામાં પ્રીતિવાળો, પવિત્ર તથા વિદ્યા-
ભ્યાસ કરેલો હોય, તે વૈશ્ય કહેલ છે ॥ ૩૦ ॥

જે અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરવામાં પ્રી-
તિમાન, નિરંતર બધું કામ કરનાર, અ-
પવિત્ર, મૂર્ખ, તથા આચાર વગરનો હોય,
તે શૂદ્ર કહેલ છે ॥ ૩૧ ॥

વળી શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ન જાત્યા બ્રાહ્મણક્ષાત્ર ક્ષત્રિયો
વૈશ્ય એવ ન । ન ચ શૂદ્રો ન વૈ
મ્લેચ્છો ભેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥ ૩૨ ॥

જ્ઞાનકર્મોપાસનાભિર્દેવતા-
રાધને રતઃ । શાન્તો દાન્તો
દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણૈઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

લોકસંરક્ષણે દક્ષઃ શૂરો દાન્તઃ
પરાક્રમી । દુષ્ટનિગ્રહશીલો યઃ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ક્રયવિક્રયકુશલા યે નિત્યં પ-
ણ્યજીવિનઃ । પશુરક્ષાઃ કુ-
ષિકરાસ્તે વૈશ્યાઃકીર્તતા શુભિ ॥ ૩૫ ॥

દ્વિજસેવાર્ચનરતાઃ
શૂરાઃ શાન્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ।
સીરકાષ્ટતુળવહા-
સ્તે નીચાઃ શૂદ્રસંજ્ઞકાઃ ॥ ૩૬ ॥

ત્યક્તસ્વધર્માચરણા નિર્ઘૃણાઃ પર-
પીઢકાઃ । ચણ્ડાશ્ચ હિંસકા નિત્યં મ્લે-
ચ્છાસ્તે હ્યવિવેકિનઃ ॥ ૩૭ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

કર્મણોત્તમનીચલં
કાલતસ્તુ ભવેદ્ગુણૈઃ ।
વિદ્યાકલાશ્રયેણૈવ
તન્નામ્ના જાતિરુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

આ લોકને વિષે જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ નથી,
પણ ગુણ તથા કર્મ કરી થયેલ છે ॥ ૩૩ ॥

જે, જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાએ કરી ઈ-
શ્વરભજન કરવામાં પ્રીતિ રાખનાર, શાંત,
અતેન્દ્રિય તથા દયાળુ હોય, તે, એવા
ગુણે કરી બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૩૩ ॥

જે, પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવામાં નિપુણ, શૂ-
રવીર, અતેન્દ્રિય, પરાક્રમી તથા દુષ્ટને
દંડ દેવાના સ્વભાવવાળો હોય, તેજ ક્ષ-
ત્રિય કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

જે, નિત્ય માલ લેવા તથા વેચવામાં કુ-
શળ વ્યાપારી, પશુ પાળનાર અને ખેતિ
કરનાર હોય, તે પૃથિવીને વિષે વૈશ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૩૫ ॥

જે, બીજા વર્ણની હલકી ચાકરી તથા
તાબેદારી કરવામાં પ્રીતિમાન, કામ કર-
વામાં સમર્થ, સારા સ્વભાવવાળો, અતે-
ન્દ્રિય, અને હળ, કાષ્ટ તથા ધાંસ ઉપા-
ડવાનું હલકું કામ કરનાર હોય, તે શૂદ્ર
કહેલ છે ॥ ૩૬ ॥

જે, સ્વધર્માચરણ રહિત, નિર્દય, પારકા-
ઓને પીડા કરનાર, દૂર, નિરંતર હિંસા
કરનાર તથા અવિવેકી હોય, તે મ્લેચ્છ
કહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

મનુષ્યને કર્મ તથા ગુણવડે કાળે કરી
ઉત્તમ તથા નીચપણું પ્રાપ્ત થાયછે; ને
જે જે વિદ્યા તથા કળાના આશ્રયથી તે
જોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે, તે તે વિદ્યા
તથા કળાના નામથી તેની જાતિ કહે-
વાય છે ॥ ૩૮ ॥

પણ જેમાં અસદાચરણ ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ધંધો કરવામાં હલકાર્થ નથી, કેમકે હલકાર્થને દેનાર તો કેવળ અસદાચરણ છે. એ રીતે આપણા આર્ય શાસ્ત્રમાં જ્યારે સદાચરણરૂપ ધર્મ પાળવાવડે ઉત્તમતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મ પાળવાવડે અધમતાની પ્રાપ્તિ કહી છે, ને જોવામાં પણ એમજ છે, ત્યારે સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ અસદાચરણનો ત્યાગ કરી સદાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે, માટેજ આચાર્યે શિષ્યને ધર્મ આચરવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ॥

ત્રીજો ઉપદેશ વિદ્યાભ્યાસમાં સાવધાન રહેવાનો છે; કારણ જેમ ખેડથી સુધારેલી જમીન, તેમાં રોપેલા બીજને ઉછેરી વૃક્ષરૂપ કરવામાં ઘણી સહાયતા કરેછે, તેમ વિદ્યાભ્યાસથી કેળવાએલી બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ મોટાં કાર્યે સિદ્ધ કરવામાં ઘણી સહાય થઈ પડેછે. જેની બુદ્ધિ કેળવાએલી નથી તે વગર ખેડેલી જમીન જેમ છોડને મુંઝવી દેછે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને ગુંથવી નાખેછે. માટે વિદ્યાભ્યાસરૂપ ખેડથી બુદ્ધિરૂપ જમીનને જરૂર સુધારવી જોઈયે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य
दर्शकं ॥ सर्वस्य लोचनं शास्त्रं
यस्य नास्त्यंध एव सः ॥ ३९ ॥

અનેકસંશયને ટાળનારૂં તથા પરોક્ષ અર્થને દેખાડનારૂં શાસ્ત્ર સર્વનું નેત્ર છે, માટે તે જેને નથી, તે આંધળોજ છે ॥ ૩૯ ॥

ભર્તૃહરિયે પણ નીતિશતકમાં કહેલ છે કે,

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं
धनं विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या
गुरूणां गुरुः । विद्या बंधुजनो विदेश-
गमने विद्या परं दैवतं विद्या राजसु पूज्य-
ते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ४० ॥

વિદ્યાજ નરનું અધિકરૂપ તથા ઢાંકેલું ગુપ્ત ધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી, ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સમાન અને પરમ દૈવતરૂપ છે; રાજદર-બારમાં વિદ્યાજ પૂજ્ય છે, ધન પૂજ્યનું નથી, માટે વિદ્યાહીનને પશુ સમાન જાણવો ॥ ૪૦ ॥

તેમ ભોજપ્રબંધના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुक्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदं ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिष्टु कीर्ति
किंकिन्न साधयति कल्पलतेव विद्या॥४१॥

વિદ્યા માતાની પેઠે રક્ષા કરેછે, પિતાની પેઠે હિતમાં જોડેછે, સ્ત્રીની પેઠે ખેદને ટાળી આનંદ પમાડેછે, લક્ષ્મીને વધારેછે અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારેછે; માટે તે કલ્પલતાની પેઠે શું શું મેળવી આપતી નથી! અર્થાત્ બધું મેળવી આપેછે ॥ ૪૧ ॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના પ્રહગણિતાધ્યાયના ત્રિપ્રશ્નાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

વિદ્યાનામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા ભાગ્યક્ષયે
ચાશ્રયો ધેનુઃ કામદુષ્ટા રતિશ્ચ વિરહે નેત્રં
તૃતીયં ચ સા । સત્કારાયતનં કુલસ્ય મ-
હિમા રત્નૈર્વિના ભૂષણં તસ્માદન્યમુપેક્ષ્ય
हेतुविषयं विद्याधिकारं कुरु ॥ ४२ ॥

વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ કીર્તિ આપનારી,
પડતી દશામાં આશ્રય રૂપ, કામદુષ્ટાની
પેઠે ઇચ્છિત ફળ દેનારી, સ્નેહિયોના
વિયોગ સમયે પણ આનંદ આપનારી,
ત્રીજા નેત્રરૂપ, માન અપાવનારી, કુળનો
મહિમા વધારનારી તથા રત્ન વિનાનું
ભૂષણ છે; માટે બીજી પડતું મેલી વિદ્યા
સંપાદન કર ॥ ૪૨ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

न चोरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्द्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधन प्रधानं ॥ ४३ ॥

વિદ્યારૂપી ધન ચોર તથા રાજાથી હરાતું
નથી, ભાઈથીથી વંટાતું નથી, કંઈ ભાર
કરતું નથી અને કોઈને આપવાથી ઘટ-
વાને બદલે નિરંતર વધેછે, માટે વિદ્યાધન
સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે ॥ ૪૩ ॥

જેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નથી, તેમના માટે લોકો ઘણું ઉંચું મત રાખતા નથી,
કેમકે વિદ્યા વિના તેમનામાં ડહાપણ ઘણું ઓછું હોયછે. જેથી કંઈ કાર્યપ્રસંગમાં
તેમણે આપેલા વિચાર ઉપર ઘણું વજન રાખવામાં આવતું નથી. સભામાં બોલવું
હોય તો તેમનાથી કાંઈ બોલાતું નથી, મુંગા બેસી સાંભળ્યા કરવું પડેછે. માટે માતા-
પિતાએ બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરાવવો જોઈયે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

मातृपितृकृताभ्यासोगुणितामेतिबालकः ।
न गर्भच्युतिमात्रेण पुत्रो भवति पंडितः॥४४

માતાપિતાએ અભ્યાસ કરાવેલો બાળક
ગુણવાન થાયછે, જન્મ માત્રથી કંઈ પુત્ર
પંડિત થતો નથી ॥ ૪૪ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो
न पाठितः । न शोभते सभामध्ये
हंसमध्ये बको यथा ॥ ४५ ॥

જેમણે બાળકને ભણાવ્યો નહીં, તે મા-
તાપિતા બન્ને તેનાં શત્રુ બાણવાં; કારણ
તે હંસોમાં બગલાની પેઠે વિદ્વાનોની સ-
ભામાં શોભતો નથી ॥ ૪૫ ॥

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुल-
संभवाः । विद्याहीना न शो-
भन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ४६ ॥

રૂપાળા, યુવાન તથા મોટા કુળમાં ઉ-
ત્પન્ન થયેલા પણ જો વિદ્યાહીન હોય,
તો સુગંધ વિનાનાં કેશુડાંની પેઠે શોભતા
નથી ॥ ૪૬ ॥

विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनां ।
कोकिलानांस्वरोरूपंस्त्रीणांरूपंपतिव्रतं॥४७

કદરૂપાનું વિદ્યા, તપસ્વિનું ક્ષમા, કોય-
લનું સ્વર, તથા સ્ત્રીનું પતિવ્રત, રૂપ
છે ॥ ૪૭ ॥

મૂર્ખોપિ શોભતે તાવત્ સભાયાં વસ્ત્રવેષ્ટિતઃ ।
યાવન્નભાષતેકિંચિત્પંડિતાનાંપુરઃસર્વૈઃ ॥૪૮

સભામાં સુશોભિત વસ્ત્ર પેહેરેલો મૂર્ખ,
ન્યાંસુધી પંડિતોની આગળ કંઈ બોલતો
નથી ત્યાંસુધીજ શોભેછે ॥ ૪૮ ॥

વળી શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃષ્ણં વપુર્વહતુ ચુંવતુ સત્ફલાનિ
રમ્યેષુ સંવસતુ ચામ્રવનાંતરેષુ ।
પુંસ્કોકિલસ્ય ચરિતાનિ કરોતુ કામં
કાકઃકલધ્વનિવિધૌસતુ કાકણ્વ ॥૪૯॥

ભલે કાગડો કાળું શરીર વહન કરે, સારાં
ફળ ખાય, તથા મનોહર આંખાના વ-
નમાં રહેલા રૂપ કોયલનાં ચરિત્ર ઇચ્છા-
પ્રમાણે કરે, પણ મધુર શબ્દ બોલવા
સમયે તો કાગડો તે કાગડોજ ॥ ૪૯ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

વિદ્યાવિનયોપેતો હરતિ ન ચેતાંસિ
કસ્ય મનુજસ્ય । કાંચનમણિસંયોગો
નો જનયતિ કસ્ય લોચનાનંદં ॥ ૫૦ ॥

વિદ્યા તથા વિનયવાન પુરૂષ કયા મનુ-
ષ્યનાં ચિત્તને હરણુ કરતો નથી! કારણ
સુવર્ણ તથા મણિનો સંયોગ કેનાં નેત્રને
આનંદ પમાડતો નથી ॥ ૫૦ ॥

યઃપઠતિ લિખતિ પશ્યતિ પરિપૃચ્છતિ
પણ્ડિતાનુપાસયતિ । તસ્યદિવાકરકિ-
રણૈર્નલિનિદલમિવવિકાસ્યતે બુદ્ધિઃ ॥૫૧॥

જે ભણેછે, લખેછે, વિચારેછે, પૂછેછે તથા
પંડિતોની સોખત રાખેછે, તેની બુદ્ધિ,
સૂર્યકિરણે કરી કમળની પાંખડીની પેઠે
પ્રકૃષ્ઠિત થાયછે ॥ ૫૧ ॥

કુત્ર વિધેયો યત્નો વિદ્યાભ્યાસે સદૌ-
ષધે દાને ॥ અવધીરણા ક કાર્યા સ્વ-
લપરયોષિત્પરધનેષુ ॥ ૫૨ ॥

યલ ક્યાં કરવો? તો કે વિદ્યાભ્યાસ, સ-
દૌષધ તથા પરોપકારમાં; તેમ અનાદર
ક્યાં કરવો? તો કે દુર્જન, પારકી સ્ત્રી,
તથા પરધનમાં ॥ ૫૨ ॥

માટે બાળકને વિદ્યાધ્યયન કરાવવું, પણ તે અધુરું કરાવવું નહીં. કારણ અધુરા
અભ્યાસથી તે અધુરા ઘડાની પેઠે છલકાઈ જાયછે, અર્થાત્ તેને વિદ્યા ભણ્યાનો ગર્વ
થાયછે; જેથી પોતે પંડિતમન્ય થઈ બેસેછે એટલે કોઈની સારી શિખામણ સ્વીકારતો
નથી, ને પોતાના વિચાર મુજબ ચાલવા જાયછે; તેથી ઘણા ખત્તા ખાઈ છેવટ ભ-
વિષ્યમાં સુખી થવું હોય તો ઠેકાણે આવેછે. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તસ્ય ક-
રોતિ કિમ્ । લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય
દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૫૩ ॥

જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી, તેને ઉપદેશ
શું કરી શકે! કેમકે નેત્રરહિત મનુષ્યને
દર્પણવડે શું? ॥ ૫૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ

સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં

બ્રહ્માપિ નરં ન રંજયતિ ॥ ૫૪ ॥

શક્યોવારયિતું જલેન હુતશુક્લ છત્રેણ સૂ-
ર્યાતપો નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદો
દંડેન ગોગર્દભૌ । વ્યાધિર્મેષજસંગ્રહૈશ્ચ
વિવિધૈર્મેત્રપ્રયૌર્ગૈર્વિષં સર્વસ્યોષધમસ્તિ શા-
સ્ત્રવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યૌષધં ॥ ૫૫ ॥

વળી કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

મૂર્ખસ્ય પંચ ચિન્હાનિ ગર્વો દુર્વચનં તથા ।
ક્રોધશ્ચ દૃઢવાદશ્ચ પરવાક્યેષ્વનાદરઃ ॥ ૫૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સંપૂર્ણકુંભો નકરોતિ શબ્દ-
મદ્દર્શો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનં ॥
વિદ્વાન્કુલીનો ન કરોતિ ગર્વ
ગુણૈર્વિહીના બહુજલ્પયંતિ ॥ ૫૭ ॥

પણ તે પંડિતમન્ય પુરૂષ કદી વિદ્વાનોની સભામાં જાય તો તેને પોતાની અપૂ-
ર્ણતા જણાઈ આવેછે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યદા કિંચિત્જ્ઞોહં દ્વિપ ઇવ મદાંધઃ સમ-
ભવં તદા સર્વજ્ઞોસ્મીત્યભવદવલિપ્તં મમ
મનઃ । યદા કિંચિત્કિંચિદ્બુધજનસકાશા-
દવગતં તદા મૂર્ખોસ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો
મે વ્યપગતઃ ॥ ૫૮ ॥

સાવ અજ્ઞાની મનુષ્ય સેહેલી રીતે સમ-
જાવવા યોગ્ય છે, તેમ વિશેષ જાણુનાર
પણ વધારે સેહેલાઈથી સમજાવી શકાય
છે; પણ જ્ઞાનના લેશ માત્રથી પોતાને
પંડિત માનનાર મનુષ્યને પ્રજાપતિ પણ
સમજાવી શકે નહીં ॥ ૫૪ ॥

અગ્નિ જળવડે, તડકો છત્રવડે, મદોન્મત્ત
હસ્તી તીક્ષ્ણ અંકુશવડે, અળદ તથા ગ-
ધેડો લાકડીવડે, રોગ વિવિધ પ્રકારનાં
ઔષધ સેવવાવડે અને વિષ વિચાર પૂર્વક
ઔષધના પ્રયોગવડે નિવારણ કરી શકાય
છે; એ રીતે સર્વનો ઉપાય શાસ્ત્રે કહ્યોછે,
પણ પંડિતમન્ય મૂર્ખને સમજાવવાનો ઉ-
પાય છેજ નહીં ॥ ૫૫ ॥

પંડિતમન્ય મૂર્ખતાં ગર્વ, દુર્વચન, ક્રોધ,
હઠ, તથા પારકાં વચનનો અનાદર, એ
પાંચ ચિન્હ હોય છે ॥ ૫૬ ॥

સંપૂર્ણ ભરેલો કુંભ જેમ શબ્દ કરતો નથી,
પણ અધુરોજ શબ્દ કરેછે; તેમ કુલીન
વિદ્વાન ગર્વ કરતો નથી, પણ ગુણહીન
મનુષ્યોજ બહુ બકવાદ કરેછે ॥ ૫૭ ॥

જ્યારે હું થોડું જાણુતો, ત્યારે હાથીની
પેઠે મદાંધ થતો, ને સર્વજ્ઞ છું એમ માંડ
મન ગર્વિષ્ઠ થતું; પણ જ્યારે મેં પંડિત
જનોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જા-
ણુવા માંડ્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ
મને ભાસ્યું, ને જ્વરની પેઠે મારો મદ
જતો રહ્યો ॥ ૫૮ ॥

આળકને આઠ વર્ષ પુરાં થાય કે તેને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવો યોગ્ય છે, કેમકે તે-
ટલી વય થતાં તેની સ્મરણશક્તિ શીખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ થાયછે. અને કુ-

મળું ઝાડ જેમ વાળિયે તેમ વળે છે પણ મોટું થઈ દૃઢ થવાથી વળતું નથી, તેમ તે પણ નહાનપણમાં જેમ કેળવિયે તેમ કેળવાય છે, મોટપણે કેળવાઈ શકાતો નથી. માટે આઠથી વીસ વર્ષનો થાય, ત્યાંસુધી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, કારણ તેટલો કાળ અભ્યાસ કર્યાવિના વિદ્યાજ્ઞાન સારી રીતે સંપાદન થઈ શકતું નથી. આશ્વલાયન ગૃહ-સૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની બાવીશમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દ્વાદશવર્ષાણિ વેદબ્રહ્મચર્યં ॥ ૫૯ ॥

વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ પર્યંત કહ્યું છે ॥ ૫૯ ॥

હવે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેલ છે, પણ તે સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચાલતાં વેહેલું મરણ પામે છે. તથાપિ કોઈ કોઈ સો વર્ષ વા તેથી પણ કંઈક અધિક કાળસુધી જીવે, માટે ઋગ્વેદ મંડળ ૧ સૂક્ત ૮૯ ઋચા ૯ મીમાં કહ્યું છે કે,

શતમિન્શરદો અંતિ દેવા ॥ ૬૦ ॥

હે દેવ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તમોએ સો વર્ષ નિર્માણ કર્યું છે ॥ ૬૦ ॥

એજ વેદના મંડળ ૩ સૂક્ત ૩૬ ઋચા ૧૦ મીમાં કહ્યું છે કે,

અસ્મે શતં શરદો જીવસેધાઃ ॥ ૬૧ ॥

હે દેવ, અમને જીવવા માટે સો વર્ષ આપો ॥ ૬૧ ॥

વળી મંડળ ૭ સૂક્ત ૬૬ ઋચા ૧૬ મીમાં કહ્યું છે કે,

પશ્યેમ શરદઃ શતં જીવેમ શરદઃ શતમ્ ૬૨ અમે સો વર્ષ જોઈએ તથા જીવિયે ॥ ૬૨ ॥

તેમ મંડળ ૧૦ સૂક્ત ૧૬૧ ઋચા ૪ થીમાં કહ્યું છે કે,

શતં જીવ શરદો વર્ધમાનઃ શતં હેમંતાન્શ-
તમ્ વસંતાન્ ॥ ૬૩ ॥

વૃદ્ધિને પામનાર તું સો શરદ ઋતુ, સો હે-
મંત ઋતુ અને સો વસંત ઋતુ જીવ ॥ ૬૩ ॥

વળી ઋગ્વેદના કૌષિતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદના બીજા અધ્યાયમાં પુત્રને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપવા માટે મંત્ર કહેલ છે:—

અંગાર્દગાત્ સંભવસિ હૃદયાદધિ-
જાયસે આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ
સજીવ શરદઃ શતમ્ ॥ ૬૪ ॥

હે પુત્ર, તું મારા પ્રત્યેક અવયવ તથા
ત્દૃઢયથી ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પુત્ર ના-
મથી માર્જન સ્વરૂપ છે, તે તું સો વર્ષ
જીવ ॥ ૬૪ ॥

સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં નહીં હોય; એ નિયમ કોઈને થોડે કાળે તો કોઈને ઘણું કાળે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેને ઘણું કાળે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદાર્થ અનાદિ જેવા ભાસે છે, પણ તેમ નથી. સ્થાવર જંગ-

માત્મક સર્વ જીવંત પ્રાણિયોનાં શરીર જુદા જુદા વખત સુધી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં જોવામાં આવેછે; એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, પ્રત્યેક જાતિનાં પ્રાણિયોનાં શરીર જીવવા માટે ચોક્કસ અવધિ નિર્માણ થયેલી છે, જેને આયુષ્ય કહેછે. શુક્રની-તિના ચોથા અધ્યાયના સાતમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

શતમાયુર્મનુષ્યાણાં ગજાનાં પરમં સ્મૃતં ।
મનુષ્યગજયોર્બાલ્યં યાવદ્વિંશતિવત્સરં ૬૫

મનુષ્ય તથા હસ્તિયોનું આયુષ સો વર્ષનું કહ્યું છે ને તેમની બાલ્યાવસ્થા વીસ વર્ષ-પર્યંત હોયછે ॥ ૬૫ ॥

નૃણાં હિ મધ્યમં યાવત્ ષષ્ટિવર્ષં વયઃ સ્મૃતં ।
અશ્વીતિવત્સરં યાવદ્ગજસ્ય મધ્યમં વયઃ ૬૬

મનુષ્યની મધ્યમ અવસ્થા સાઠ વર્ષ પ-ર્યંત ને હસ્તિની એશી વર્ષ પર્યંત કહી છે ॥ ૬૬ ॥

ચતુસ્ત્રિંશત્તુ વર્ષાણામશ્વસ્યાયુઃ પરં સ્મૃતં ।
પંચવિંશતિવર્ષં હિ પરમાયુર્વૃષોષ્ટ્રયોઃ ॥૬૭॥

ઘોડાનું આયુષ ચોત્રીસ વર્ષનું અને બ-ળદ તથા ઉંટનું પચીસ વર્ષનું કહેલું છે ॥ ૬૭ ॥

બાલ્યમશ્વવૃષોષ્ટ્રાણાં પંચમં વત્સરં
સ્મૃતં । મધ્યં યાવત્ શોઢશાબ્દં
વાર્દ્ધક્યં તુ તતઃ પરમ્ ॥ ૬૮ ॥

ઘોડા, બળદ, તથા ઉંટની પાંચ વર્ષ પ-ર્યંત બાલ્યાવસ્થા, સોળ વર્ષ પર્યંત મધ્યમ અવસ્થા ને તે પછી વૃદ્ધ અવસ્થા કહેલી છે ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્ય શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો વૃદ્ધિનો નિયમ ચાલીશથી પચાસ વર્ષ પર્યંત ને તે પછીનાં પચાસ વર્ષ સુધી ક્ષયનો નિયમ લાગુ પડેછે, તે ઉપરથી તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ થયેલું બાસે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકાય માટે પ્રાચીન આર્યોએ તેના ચોથા ભાગ અર્થાત્ પચીસ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવા આજ્ઞા કરેલ છે. કારણ જેમ સારી રીતે ઉછેરી મોટું કરેલું વૃક્ષ તથા ધણી સંભાળથી ઉછેરી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ પશુ અંગે દઢ થવાથી પોતપોતાનું નિર્માણ થયેલું આયુષ્ય કંઈ વિદ્ય ન આવે તો સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે છે, તેમ પેહેલી અવસ્થામાં રૂડી રીતે સાચવી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ મનુષ્ય પણ અંગે દઢ થવાથી પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય ધણું કરી કંઈ વિદ્ય ન આવે તો પૂર્ણપણથી ભોગવી શકે છે. વળી જો પાચો દઢ નાખ્યો હોય તો તે ધણા કાળ સુધી, કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ધરને ટેકવી રાખેછે, તેમ જો પેહેલી અવસ્થામાં શરીરનાં ગાત્ર નિયમથી દઢ કર્યા હોય, તો તે શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ધણા કાળ સુધી જીવાડી શકે છે. માટે પચીસ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી શરીર દઢ કરવું, ને તે કાળમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી લેવો. કારણ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાર્થંબ્રહ્મચારીસ્યાત્સર્વેષાંપાલનેઘૃદ્વી ૬૯

વિદ્યા ભણવામાટે બ્રહ્મચારી અને સર્વનું પાલન કરવા સાડ ગૃહસ્થ થવું ॥ ૬૯ ॥

હવે વિદ્યાર્થિને શ્રદ્ધાચર્ય પળાવવા તથા વિદ્યાભ્યાસમાં તત્પર રાખવા માટે આર્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાક નિયમો પાળવાની આજ્ઞા કરી છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની ૨૨ મી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દિવા મા સ્વાપ્સીરાચાર્યાધીનો
વેદમધીષ્વેતિ ॥ ૭૦ ॥

દિવસે ઊંધીશ માં, વિદ્યાશુરને આધીન
રહી વિદ્યાભ્યાસ કર ॥ ૭૦ ॥

તેમ આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના પેહેલા પટલમાં કહ્યું છે કે,

હિતકારી ગુરોરપ્રતિભોમયન્વાચા ।
ઉત્સન્નશ્લાઘઃ । અનૃત્તદર્શી ।
અજનવાદશીલઃ રહઃશીલઃ ।
સ્ત્રીભિર્યાવદર્થસંભાષી । મૃદુઃ । શાન્તઃ ।
દાન્તઃ । ઝ્હીમાન્ । દૃઢધૃતિઃ ।
અગ્લૌસ્તુઃ । અક્રોધનઃ । અનમ્સુયુઃ ॥ ૭૧ ॥

વિદ્યાર્થિયે વાણીવડે સામે ન બોલતાં વિ-
દ્યાશુરના હિતમાં તત્પર રહેવું, પોતાનાં
વખાણુ કરવાં નહીં, વિશેષે કરી નાચ
રંગ બેવા નહિ, લોકો સાથે વાદ કરવો
નહીં, પાઠ કરતી વેળા એકાન્તમાં બેસવું,
સ્ત્રિયો સાથે કામ પડતું બોલવું, કઠોર ન
બોલવું, શાન્ત રહેવું, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં
રાખવી, વડીલોની શરમ રાખવી, દૃઢ
ધૈર્ય રાખવું, કાયર થવું નહીં, ક્રોધ કરવો
નહીં અને કોઈની અદેખાઈ કરવી
નહિ ॥ ૭૧ ॥

વળી માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વર્જયેન્મધુમાંસે ચ ગંધં માર્લ્યં
રસાન્નિયઃ । શુક્લાનિ યાનિ
સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૭૨ ॥

વિદ્યાર્થિયે મદિરા, માંસ, ગંધ, પુષ્પમાળા,
નાનાપ્રકારના રસ, સ્ત્રિયો, સોડવેલા માદક
પદાર્થ, પ્રાણિયોની હિંસા ॥ ૭૨ ॥

શૂતં ચ જનવાદં ચ
પરિવાદં તથાનૃતં ।
સ્ત્રીણાં ચ પ્રેક્ષણાર્ભ
મુપઘાતં પરસ્ય ચ ॥ ૭૩ ॥

જુગાર, લોકો સાથે વાદ, નિંદા, જુહું,
ખોટા ભાવથી સ્ત્રિયો સામે બેવું તથા તે-
મનું આલિંગન અને પારકાની ખરાબી
કરવી, એટલાં વાંનાં ત્યાગ કરવાં ॥ ૭૩ ॥

શરીરં ચૈવ વાચં ચ બુદ્ધિંદ્રિયમનાં-
સિ ચ । નિયમ્ય પ્રાંજલિસ્તિષ્ઠેદ્વી-
ક્ષમાણો ગુરોર્મુખં ॥ ૭૪ ॥

વળી શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને
મનને નિયમમાં રાખી, હાથ બેડી શુરનું
મુખ બેતાં ઉભા રહેવું ॥ ૭૪ ॥

નિત્યમુદ્દતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ
સુસંયતઃ । આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ
સન્નાસીતાભિમુખં ગુરોઃ ॥ ૭૫ ॥

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જી-
તેન્દ્રિય ધર્મ, નિત્ય હાથ બેડી ઉભો રહે,
ને જ્યારે ગુરુ બેસવાનું કહે, ત્યારે તેની
સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

નીચમેવાસનં चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्॥ ७६

પણ ગુરુની પાસે એનું આસન સદા નીચું
હોવું જોઈએ, ને એણે ગુરુના દેખતાં મ-
ર્યાદા મૂકી બેસવું નહિ ॥ ૭૬ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि
केवलम् । नचैवास्यानुकुर्वीत
गतिभाषितचेष्टितम् ॥ ७७ ॥

વળી ગુરુની ગેરહાજરીમાં તેનું કેવળ નામ
ઉચ્ચારવું નહીં, પણ માનપૂર્વક ઉચ્ચા-
રવું, ને તેની ગતિ, ભાષણ તથા આ-
ચરણના આળા પાડવા નહીં ॥ ૭૭ ॥

य आचृणोत्यवितथं ब्राह्मणः श्रव-
णाबुधौ । स माता स पिता ज्ञेय-
स्तं न दृष्टेत् कदाचन ॥ ७८ ॥

કારણ જે વિદ્વાન્ સદ્વિદ્યાના ઘોષથી બન્ને
કાન પૂરેછે, તેને માતા તથા પિતા સ-
માન જાણવો, ને તેનો ક્યારે પણ દ્રોહ
કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति
मंत्रदः । अज्ञं हि बालमित्याहुः
पितेत्येव तु मंत्रदं ॥ ७९ ॥

અજ્ઞાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિતા
કેહેવાયછે; કારણ ઋષિયો પૂર્વે અજ્ઞાનિને
બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજ કે-
હેતા ॥ ૭૯ ॥

वणी आणुअयनीतिमां पणु कहुं छे के,

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगा-
रकौतुकम् । आलस्यमतिनिद्रां च
विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥ ८० ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાપ્રકારની ઇચ્છા, ક્રોધ,
લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચરંગ, આલસ્ય
તથા અતિ નિદ્રા, એ આઠનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળવાવડે વિદ્યાર્થિ, દુર્ગુણોથી દૂર રહી, બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા
ભણી શકેછે, માટે એ નિયમ પાળવામાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થિએ અનાદર કરવો નહિ.
કદી અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોયે સમજાવી, ધમકાવી પળાવવા, અને
કોઈ પણ રીતથી તે કુસંગતમાં પડી શરીરને ખરાબ કરતો હોય તો તેને તરત અ-
ટકાવવો. વળી ગુરુયે પણ શિષ્યને ભણાવવામાં નિરંતર સાવધાન રહેવું, તેના ઉપર
પુત્ર જેવો સ્નેહ રાખી તેને વિદ્યાભ્યાસમાં અભિરૂચિ થાય એવી, શિષ્યોમાં માંહોમાંય
સરસાસરસી ઉત્પન્ન કરવારૂપ, ને પરિણામે જે વિદ્યાભ્યાસમાં સરસ ઉતરે, તેને પદ-
વિયે ચઢાવવારૂપ યુક્તિથી ભણાવવો; પણ કૂરતા વાપરવી નહિ. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના
ખીજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્યં શ્રેયો-
નુશાસનં । વાક્ ચૈવ મધુરા શ્લક્ષ્ણા
પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૮૧ ॥

ધર્મને ઇચ્છનાર વિદ્યાગુરુએ શિષ્યોને માર્યા-
વિના સારી રીતે શીખામણુ દઇ ભણા-
વવા, ને વાણી પણુ ધીમી તથા મધુર
બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે ચોક્કસ જાતિવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં,
કારણુ કદિ તે જાતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે
સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના ખીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શ્રદ્ધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદી-
તાવરાદપિ । અંત્યાદપિ પરં ધર્મં
સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૮૨ ॥

ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે નીચ પાસેથી પણુ
સારી વિદ્યા, ચંડાલ પાસેથી પણુ ઉત્તમ
ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણુ ઉત્તમ
કન્યા, હોય તો ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૨ ॥

વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં બાલાદપિ
સુભાષિતમ્ । અમિત્રાદપિ સ-
દૃત્તમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણુ સારી
વાણી, શત્રુ પાસેથી પણુ સદાચાર તથા
ગંદી વસ્તુમાંથી પણુ સુવર્ણ, હોય તો
ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૩ ॥

સ્ત્રિયો રત્રાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં
સુભાષિતમ્ । વિવિધાનિ ચ શિ-
લ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૮૪ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, સુંદર
વચન તથા અનેક પ્રકારની કળા, સર્વ-
પાસેથી ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૪ ॥

વળી શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

યોઽધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેષાં
ગુરુર્ભવેત્ । ન ચ જાત્યાનધીતો
હિ ગુરુર્ભવિતુમર્હતિ ॥ ૯૫ ॥

જે વિદ્યા ભણેલો તથા કળામાં કુશળ
હોય, તે સર્વનો ગુરુ થઇ શકે, પણુ વગર
ભણેલો કેવળ જાતિવડે ગુરુ થવા યોગ્ય
નથી ॥ ૯૫ ॥

એવા એક વા અનેક વિદ્વાન્ ગુરુ પાસેથી પાઠશાળામાં વા ખાનગી રીતે વિદ્યા
ગ્રહણુ કરવી, પણુ તે અર્થ સહિત ગ્રહણુ કરવી, કેવળ મુખ પાઠ કરતાં શીખવું નહીં,
કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા જાણ્યાનો કંઈ લાભ થતો નથી. યાસ્કમુનિએ નિરૂક્તમાં
કહ્યું છે કે,

સ્થાણુરયં ભારવાહઃ કિલામૂ-
દધીત્ય વેદાન્ન વિજાનાતિ યોઽર્થં ।
યોઽર્થજ્ઞઃ ઇત્ સકલં મદ્રમશ્રુતે
નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥ ૮૬ ॥

જે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો અર્થ જાણતો
નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર થાં-
ભલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર
હોય, તે જ્ઞાને કરી ઘોવાઈ ગયેલા પાપ-
વાળો થઈ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર
મુખ ભોગવે છે ॥ ૮૬ ॥

તેમ વૈદ્યશાસ્ત્રના સુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

યથાસ્વરશ્વંદનભારવાહી
ભારસ્યવેત્તા ન તુ ચંદનસ્ય ।
एवंहि शास्त्राणि बहून्यधीत्य
चार्येषु मूढाः स्वरवद्वहन्ति ॥ ८७ ॥

જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગ-
ધેડો, ભારને જાણનાર પણ ચંદનને જા-
ણનાર હોતો નથી, તેમ જે ઘણાં શાસ્ત્ર
ભણી અર્થમાં મૂઢ હોય, તે ગધેડાની પેઠે
માત્ર ભાર વહન કરે છે ॥ ૮૭ ॥

હવે અવશ્ય કરી આર્યોએ કઇ કઇ ભાષા ભણુવી તેવિષે વિચાર કરિયે. આસરે પાંચ હજાર વર્ષ પેહેલાં આ ભરતખંડમાં સર્વે વ્યવહાર સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલતો હતો. સર્વે આર્યજન સંસ્કૃત બોલતા ને સંસ્કૃત લખતા, કારણ એ તેમની પોતાની ભાષા હતી. વળી રાજ્ય પણ તેમનું પોતાનું હોવાથી તેનો સર્વ વહિવટ પણ એજ ભાષામાં ચાલતો હતો. તેમના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો પણ એજ વાણીમાં રચાતા, એટલે તેમને એકજ ભાષા ભણુવી પડતી; ને તેઓ એટલે સુધી ભણીને વિદ્વાન થતા કે, તેમને પદ્યમાંજ રચેલું રચતું, ગદ્યતો તેમની ગણનામાં પણ નહોતું; માટેજ તે સમયના વિદ્વાનોએ ઘણું કરી તેમના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથ પદ્યમાંજ રચેલા છે. વળી તે સમય આર્યજન ચઢતીના નિયમમાં હોવાથી સારી સમજ ધરાવતા હતા, જેથી આખી પ્રજાને સામાન્ય લાભ તથા સામાન્ય હાનિ શ્યાથી થાય, તે સારી રીતે જાણતા હતા. માટે જેથી સામાન્ય લાભ થાય તેવાં કાર્ય ઉત્સાહથી સિદ્ધ કરતા, પણ જે સામાન્ય હાનિકારક કાર્ય પ્રાપ્ત થાય, તો તેની સામે એક સંપ થઈ તે કાર્યની સિદ્ધિ થવા દેતા નહીં. એ રીતના ઐક્યથી તેથા કળાકૌશલ્યમાં અતિ નિપુણ હોવાથી આર્યજન તે સમયના ભૂમંડળના સર્વ જનો કરતાં વિશેષ બળવાન, ચતુર, સુધરેલા તથા સારી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખનારા હતા. તેથી કોઇ પણ પારકા દેશના જનોને પોતા ઉપર ફાવવા દેતા નહિ, પણ ઉલટી તેમના ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડતા, ને તેમના દેશમાં પોતાનો માલ ખપાવી સારો લાભ મેળવતા. જેથી પોતે સુખી થઈ આ ભરતખંડને એટલો તો સમૃદ્ધ કર્યો હતો કે, તેની ખ્યાતિ આખા ભૂમંડળમાં થઈ હતી, જે અદ્યાપિ કાયમ છે. એ તેમના ઐક્યનું ફળ હતું, કારણ શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના ૩૬ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

अथ ये सहिता वृक्षाः सर्वतः
सुप्रतिष्ठिताः । ते हि शीघ्रत-
मान्वातान् सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ८८ ॥

જે વૃક્ષો પાસે પાસે રહેલા તથા ચોમેરથી
સારી રીતે દઢ થયેલા હોય, તે એક
બીજાના આશ્રયને લીધે તોફાની વાયુને
સહન કરે છે ॥ ૮૮ ॥

એ રીતે આર્યજન પ્રાચીન કાળથી સુખ ભોગવતા હતા, પણ સુખ સદા રેહેતું નથી. કારણ જેમ વૃદ્ધિ પછી ક્ષય તથા ઉદય પછી અસ્ત થવાનો નિયમ છે, તેમ ચઢતી પછી પડતી આવવાનો પણ નિયમ છે. ચઢતા સમયમાં સર્વે અનુકૂલ તથા ખુદ્ધિ સારી હોવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાયછે. પણ પડતા સમયમાં સર્વે પ્રતિકૂળ તથા

બુદ્ધિ નકારી થવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાયછે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના ૭૬ મા અધ્યાયમાં વૈશંપાયને જનમેજય રાજાને કહ્યું છે કે,

અસંભવે હેમમયસ્ય જંતો-

સ્તથાપિ રામો લુલુપે મૃગાય ।

પ્રાયઃ સમાસન્નપરામવાર્ણા

ધિયો વિપર્યસ્તતરા ભવંતિ ॥ ૮૯ ॥

સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય પ્રાણીનો અસંભવ છતાં પણ રામ મૃગને સુવર્ણમય માની તેમાં લોભાયા; કારણ ઘણું કરી પડતી જેની પાસે આવી છે એવા પુરૂષોની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાયછે ॥ ૮૯ ॥

એજ અભિપ્રાયનું વાક્ય આણક્યનીતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ન નિર્મિતઃ કેન ન દૃષ્ટપૂર્વો

ન શ્રૂયતે હેમમયઃ કુરંગઃ ।

તથાપિ તૃષ્ણા રઘુનંદનસ્ય

વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ ॥ ૯૦ ॥

સોનાનો મૃગ સૃષ્ટિમાં નિર્માણ થયેલો વા પૂર્વે કોઈયે જોયેલો નથી તેમ સંભળાતો પણ નથી, તો પણ રામને તેની ઇચ્છા થઈ; કારણ વિનાશ કાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાયછે. ॥ ૯૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પૌલસ્ત્યઃ કથમન્યદારહરણે દોષં ન

વિજ્ઞાતવાન્ । રામેણાપિ કથં ન હેમ-

હરિણસ્યાસંભવો લક્ષિતઃ ॥ અક્ષૈશ્વા-

પિ યુધિષ્ઠિરેણ સહસા પ્રાપ્તો હ્યનર્થઃ

કથં । પ્રત્યાસન્નવિપત્તિમૂઢમનસાં

પ્રાયો મતિઃ ક્ષીયતે ॥ ૯૧ ॥

રાવણે પરશ્વી હરણ કરવામાં દોષ કેમ ન જાણ્યો? રામે સોનાના મૃગનો અસંભવ કેમ ન વિચાર્યો? ને યુધિષ્ઠિર પાસાના ઘૂતે કરી અકસ્માત્ અનર્થને કેમ પ્રાપ્ત થયા? મોટે પાસે આવેલી વિપત્તિવડે મૂઢ થયેલા મનવાળા મનુષ્યોની મતિ ઘણું કરી ક્ષીણ થાયછે ॥ ૯૧ ॥

તેમ આર્યજન પણ અતિ સમૃદ્ધ થઈ જવાથી “આપણા સમાન કોણ છે”? એવું મિથ્યા અભિમાન ધારણ કરી, અનેક પ્રકારના વૈભવમાં પડી આલસ્ય થવા લાગ્યા; એ તેમની પ્રથમ વિપરીત બુદ્ધિ થઈ. પછી આલસ્યને લીધે પોતાને લાભ કરનાર કાર્યની સિદ્ધિ તથા અલાભ કરનાર કાર્યની અસિદ્ધિ કરવામાં વિલંબ કરવા લાગ્યા, તેથી પડતીનો નિયમ તેમને લાગુ પડ્યો. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્થો

મહારિપુઃ । નાસ્ત્યુદ્યમસમો બંધુઃ

કૃત્વા યં નાવસીદતિ ॥ ૯૨ ॥

આલસ્ય મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે, ને ઉદ્યમ સમાન કોઈ બંધુ નથી; કેમકે જે કરવાથી મનુષ્ય દુઃખી થતું નથી ॥ ૯૨ ॥

પછી પોતે ખાનપાન તથા ગાનતાનાદિ વિષય સુખમાં મગ્ન રહેવાથી પોતાની પ્રજા યથાચોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરે છે કે નહિ, તેની તપાસ રાખવામાં અનાદર કરવા લાગ્યા. એટલે તેમની પ્રજામાં વિદ્યાભ્યાસ ઘટતો આવ્યો; જેથી સંસ્કૃત ભાષા શુદ્ધ

બોલવા તથા લખવામાં કાળે કરી ફરક પડવા લાગ્યો, એટલે શબ્દો અપભ્રંશ થઈ નવી ભાષાઓ તથા અક્ષરોની વલણુ ફરતાં નવી લીપિયો ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારથી આર્ય-જન તે પોતપોતાની નવી ભાષા તથા લીપિ શીખતા. પણ સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તે શિખ્યાવિના સંપૂર્ણ વિદ્યાન થવાતું નહીં, તેથી કોઈ કોઈ સંસ્કૃત ભાષા પણ શીખતા હતા. એ રીતે આર્યજનોને એ ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડતી, પણ તેમનો ઘણો ભાગ સંપૂર્ણ વિદ્યા શિખ્યા વિનાનો રહેવાથી તેમનામાં જે સામાન્ય લાભ તથા અલાભ કરનાર કાર્યો જાણવાની સમજ હતી, તે ઓછી થવા માંડી અને સૌ પોતપોતાનો લાભ જોવા લાગ્યા. જેથી તેઓમાં જે ઐક્ય હતું તે તુટી ગયું. એટલે સ્વાર્થ જનોએ વેહેમોના ગ્રંથો રચી તેવડે તેમના મત ભેદ કરી પોતપોતાની સત્તા નીચે તેમના અનેક વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યા. જે પછી મતભેદને લીધે પરસ્પરે દ્વેષ રાખી કાર્યપરત્વે વઢવા લાગ્યા. જેથી આર્ય પ્રજાનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું. એ વાત સુમારે નવસો વર્ષ ઉપર પરદેશવાસી જનોના જાણવામાં આવ્યાથી તેમણે સ્થળ માર્ગે આ ભરતખંડ ઉપર વારંવાર સ્વારિયો કરી આર્યજનોનું દ્રવ્ય હરણુ કરવા માંડ્યું; તેવામાં મતલબી જનોએ માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવા તેમને રસ્તો બતાવ્યો, જેથી “ધર શીટ ધર જાય” એ કેહેવત પ્રમાણે અંતે તેઓ આ ખંડને જીતી, આર્યોને વશ્ય કરી અહીંજ રહી, પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. કારણુ સભાતરંગમાં કંઈ છે કે,

યત્રાત્મીયો જનો નાસ્તિ
ભેદસ્તત્ર ન વિચિતે ।
કુઠારે દંડનિર્મુક્તે
ભિચંતે તરવઃ કથમ્ ॥ ૯૩ ॥

વળી કંઈ છે કે,

કુઠારમાલિકાં દૃષ્ટ્વા
કંપિતાઃ સકલા દુમાઃ ॥
વૃદ્ધસ્તરુવાચેદં
સ્વજાતિર્નૈવ દૃશ્યતે ॥ ૯૪ ॥

પછી તેઓએ સર્વ રાજ્યસંગ્રામી વહિવટમાં પોતાની ભાષા તથા લીપી દાખલ કરી, આર્યજનોને તે શીખવાની ફરજ પાડી. વિષ્ણુશર્માયે કંઈ છે કે,

મહાનપ્યેકજો વૃક્ષો
બલવાન્સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ।
પ્રસહ્ય એવ વાતેન
શક્યો ધર્ષયિતું ક્ષણાત્ ॥ ૯૫ ॥

જ્યાં પોતામાંનો જન પારકા સાથે મળી જતો નથી, ત્યાં પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી; કેમકે લાકડાનો હાથો મળ્યા વિના એકલા કુવાડાથી વૃક્ષો કેમ કપાય! ॥ ૯૩ ॥

દોરડામાં પરોવેલી કુવાડાની માળાને જોઈ સર્વ વૃક્ષો કંપવા લાગ્યા; ત્યારે વૃદ્ધ વૃક્ષ બોલ્યો કે, તમે બીહો માં, હજી તેમાં આપણી જાત લળી દેખાતી નથી ॥ ૯૪ ॥

સારી રીતે પૃથિવીમાં જામેલો મોટો બળવાન વૃક્ષ પણ જો એકલો ઉગ્યો હોય, તો તેને તોફાની વાયુ બલાત્કારથી ક્ષણમાત્રમાં ઉખેડી નાખવા શક્તિમાન થાય. ॥ ૯૫ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि
समन्वितम् । शक्यं द्विषतो
मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ९६ ॥

એ રીતે એકલું મનુષ્ય પણ શૌર્યાદિ ગુણે-
કરી યુક્ત હોય, તથાપિ તેને શત્રુઓ પ-
રાભવ કરવા શક્ય માનેછે, ને પછી વ-
ખત આવે મારેછે ॥ ૯૬ ॥

પછી તે પરદેશવાસી જનો પણ આર્યજનોની પેઠે વૈભવમાં પડી આળસુ થવા લાગ્યા, જેથી તેમની પણ પડતી થવા માંડી. જેનો લાભ લઈ સુમારે બસો વર્ષ ઉપર આ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગવાસી આર્યોએ તેમની સત્તાનો નાશ કરવા માંડ્યો. તે આસરે એક સૈકામાં તો ઘણું કરી સમગ્ર નાશ કરી પોતાની સત્તા બેસાડી, પણ તે ઘણો કાળ નબી શકી નહિ. કારણુ તેટલામાં કુસંપે તેમને પણ વશ્ય કર્યા, જેથી માં-હોમાંહે લઢી તેઓ તુરત નબળા પડી ગયા. તેનો લાભ લઈ, તે સમયમાં વ્યાપાર-માટે જળમાર્ગે આવેલા ખીજ પરદેશવાસી જનોએ, તેમની સત્તા તોડી પોતાની સત્તા બેસાડવા માંડી. તે એટલે સુધી કે, આજે તેઓ આ ભરતખંડના ધણી થયા છે, અર્થાત્ ચક્રવર્તિ પદને પામ્યા છે. તેમણે પણ પોતાની ભાષા તથા લીપિ સર્વ રાજ્ય વહિવટમાં દાખલ કરીછે. એટલે આર્યજનોને પેહેલાને બદલે આ ખીજ પરદેશિયોની ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડેછે. માટે સર્વ આર્ય જનોએ પેહેલી સ્વભાષા એટલે પો-તાના દેશની ભાષા તથા લીપિ જરૂર જાણવી જોઈયે; કારણુ તેવિના પોતાના દેશિયો-સાથેના વહિવટમાં તેમને ઘણી અડચણ પડેછે. ખીજ મૂળભાષા એટલે જેમાંથી પો-તાની સ્વભાષા ઉત્પન્ન થઈછે, એવી સંસ્કૃત ભાષા પણ અવશ્ય જાણવી જોઈયે. કેમકે પ્રાચીન આર્યોના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો તે ભાષામાં છે; ઊપરાંત તે મૂળભાષા જાણેથી તે-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના જેવી ખીજ ભાષાઓ પણ રહેજ રીતે સમજ શકાય છે. ત્રીજી રાજકીય ભાષા એટલે જેમનું રાજ્ય હોય તેમની ભાષા પણ જરૂર શીખવી જો-ઈયે, કારણુ તેવિના તેમની સાથેના વહિવટમાં ઘણી અગવડ પડેછે. હરકોઈ ભાષા ભણતાં તેની સાથે તે ભાષાના વ્યાકરણ તથા કોશ અવશ્ય ભણવા, કેમકે તે વગર તે ભાષાનું શુદ્ધ તથા સંપૂર્ણ અર્થસહિત જ્ઞાન થતું નથી. કારણુ કહ્યું છે કે,

यद्यपि बहुधाधीतं
तदपि पठ त्वं पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो माभूत्
सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ ९७ ॥

હે પુત્ર, જોકે તું ઘણું ભણ્યો તોપણ વ્યા-
કરણ ભણુ, તેવિના સ્વજન એટલે પો-
તાના જનને ઠેકાણે સ્વજન એટલે કુત-
રાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે
શકલ એટલે કટકો અને સકૃત એટલે
એકવારને ઠેકાણે શકૃત એટલે વિષ્ણુ મ
થાઓ ॥ ૯૭ ॥

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरं-
गिणीतरणम् । भेषजमपथ्यसहितं
त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् ॥ ९८ ॥

વ્યાકરણ વિનાનું ભણવું, ભાંગેલી હોડી-
વડે નદીને તરવું, તથા પથ્યવિના ઔ-
પધ લેવું, એ ત્રણુ ન કર્યા સારાં, પણ
કર્યા સારાં નહીં ॥ ૯૮ ॥

કોશસ્યેવ મહીપાનાં કોશસ્ય વિદુષા-
મપિ । ડપયોગો મહાન્ યસ્માત્ ક્લેશ-
સ્તેન વિના ભવેત્ ॥ ૯૯ ॥

રાજના ભંડારની પેઠે વિદ્વાનોને કોશ એ-
ટલે શબ્દના ભંડારની ઘણી ખપતી પડેછે,
કેમકે તેવિના કલેશ થાયછે ॥ ૯૯ ॥

હવે ભાષા ભણતાં સાથે કઈ કઈ વિદ્યા તથા કળાનો અભ્યાસ કરવો તેવિષે વિ-
ચાર કરિયે તો પાર આવે નહિ; કારણ જેમ અનુભવમાં આવેછે, તેમ શુકનીતિના
ગ્રાંથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે કે,

વિદ્યાહનન્તાશ્ચ કલાઃ

સંખ્યાતું નૈવ શક્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

વિદ્યા તથા કળાઓ અનંત છે, તેથી તે-
મની ગણના કરી શકાતી નથી ॥ ૧૦૦ ॥

યદ્ યત્સ્યાદ્ વાચિકં સમ્યક્ કર્મ

વિદ્યામિસંજ્ઞકમ્ । શક્તો મૂકોઽપિ

યત્કર્તુ કલાસંજ્ઞં તુ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

માટે વાણીથી જે સારી રીતે શિખી શ-
કાય, તે વિદ્યા, ને જે મુંગો પણ કરવા
સમર્થ થાય, તે કળા કેહેવાયછે ॥ ૧૦૧ ॥

તથાપિ વિદ્વાનોયે તેના આ પ્રમાણે વર્ગ કર્યા છે:—

નિર્વાહ માટેની વિદ્યા તથા કળા.

૧ વૈદ્યશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારની ઔષધિના તત્ત્વોનું જ્ઞાન, ઔષધિનાં સ્વરૂપ,
ગુણદોષ તથા ઉત્પત્તિ સ્થાન, સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, તેમને થતા
રોગનાં કારણ, સ્વરૂપ તથા તે ઉપર ઔષધિ અને ન ચાલતાં શસ્ત્ર ઉપચાર ઇત્યાદિ
વૈદ્યસંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ વ્યવહારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવવા માટે
રાજ્યે બાંધેલા નિયમ અર્થાત્ કાયદાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ યુદ્ધશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યૂહ અર્થાત્ કવાયત કરવાની તથા અનેક
પ્રકારનાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર લક્ષ રાખી વાપરવાની રીત, ઇત્યાદિ યુદ્ધસંબંધિ બધી વિદ્યા
આવી જાયછે.

૪ કૃષિશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના છોડ સારી રીતે જાહેરી તેમાંથી સાફ ફળ
મેળવવા માટે જમીન કેવી રીતે કેળવવી, તેમાં કસ ઘટતાં કઈ જાતના છોડને કઈ
જાતનું ખાતર લાભકારી થશે અને પ્રત્યેક વર્ષે કઈ જાતનું ખી વાવ્યાથી જમીનમાં પાછો
કસ આવેછે, ઇત્યાદિ ખેતીસંબંધી બધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ નૌકાશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના એક સ્થાનથી નૌકાને જળમાર્ગે ખીજા સ્થાન
ઉપર યથાર્થ નિર્ધિષ્ટ લઘ જવાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ વ્યાપારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યાપારમાં ઉપયોગી પડતાં લખાણુ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ શિલ્પશાસ્ત્ર:—એમાં મેહેલ, ઘર, તળાવ, વાવ, પૂલ તથા સડકાદિ બાંધકામ કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ કળાશાસ્ત્ર:—એમાં કડિયા, સુતાર, હુહાર, સોની, કંસારા, કુંભાર, ધાંચી, મોચી, હજમ, ઘોષી, રંગારા, દરજી, કાંતનાર, વણુનાર, ગુંથનાર, ભરનાર, જડિયા, રાંધનાર, ચિત્રકાર, છાપનાર તથા કોતરનાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કારિગરોની કળાઓ, તે કળાઓમાં તથા સર્વ વિદ્યામાં ઉપયોગી પડતા યંત્રો બનાવવાની કળાઓ અને તે યંત્રો બનાવવામાં જોઈતી તથા તે કળાઓ દ્વારે વપરાતી અનેક પ્રકારની કાચી વસ્તુઓ, પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુમાંથી શોધી કહાડી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની કળાઓ, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના હુન્નર તથા કળાકૌશલ્યનો સમાવેશ થાયછે.

નિર્વાહની વિદ્યા સાથે ઉપયોગી પડતી વિદ્યા.

૧ ગણિતશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના હિસાબ ગણવાની વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ ખનિજપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં ખાણુમાંથી નીકળતા ધાતુ, ક્ષાર, તેલ, કોલસા તથા રત્ન વિગેરે વસ્તુના વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં સૃષ્ટિમાં જટલાં મૂળતત્ત્વો છે તેટલાંનાં નામ તથા સ્વાભાવિક ધર્મવિષે વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ રસાયનશાસ્ત્ર:—એમાં મૂળતત્ત્વો એકઠાં મળી અનેક પદાર્થો થયેલા છે, તે તથા પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી ઉત્પન્ન થતા અનેક અમત્કાર સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ ભૂગોળશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીનો આકાર, તે ઉપરના દેશ, નગર, ગ્રામ, પર્વત, નદી, સરોવર અને સમુદ્ર વિગેરેનાં સ્થાન તથા વર્ણન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ જ્યોતિષશાસ્ત્ર:—એમાં આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનાં સ્વરૂપ, મહત્વ, અંતર તથા ગતિ સંબંધી કાળ જણાવનાર સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ સામાન્યનીતિ:—એમાં મનુષ્યે સર્વ વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું ઇત્યાદિ નીતિની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ રાજનીતિ:—એમાં રાજ્યે પ્રજાનું પાલન, દેશનું રક્ષણ, અને કળાકૌશલ્ય તથા વ્યાપારની વૃદ્ધિ, એ કેમ કરવાં અને શત્રુને કેમ વશ કરવા વિગેરે સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવી કુશળ થવાની વિદ્યા.

૧ ભૂગર્ભશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના પેટમાં રહેલ ઉષ્ણ પ્રવાહી રસ ઉપર કાળે કરી અનેક પ્રકારના થરો થઇ પૃથિવીનો પૃષ્ઠ હમણાની સ્થિતિયે કેમ પોહ્યો, તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ મનુષ્યજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર મનુષ્યોનાં જીવંત કદ, વર્ણ, ચેહેરા તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ પશુજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પશુની જાતિ, વર્ણ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ પક્ષીજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પક્ષિયોની જાતિ, કદ, વર્ણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ કીટપતંગાદિ જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પેટે ચાલનાર કીટ તથા તેમને પાંખ આવી થતા પતંગાદિ જંતુની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ મત્સ્યાદિ જળચરજાતિવિચાર:—એમાં પૃથિવીના સર્વ ભાગના ખારા અથવા મીઠા પાણીમાં થનારા અનેક પ્રકારના મત્સ્યાદિ પ્રાણિયોની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ વનસ્પતિજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેક પ્રકારના વૃક્ષની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ પાષાણજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાંથી નીકળતા પાષાણની જાતિ, રંગ તથા બનાવટ જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

અવકાશનો સમય નિર્ગમન કરી જ્ઞાન મેળવવાની વિદ્યા.

૧ ઇતિહાસ:—એમાં થઈ ગયેલા રાજ તથા પ્રજાઓનાં સર્વ વૃત્તાંતો આવી જાયછે.

૨ ચરિત્રલેખન:—એમાં વર્તમાન સમયના રાજ વા પ્રજાનાં ચરિત્ર લખવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ રસાલંકારશાસ્ત્ર:—એમાં સાંભળવાથી મીઠાસ ઉત્પન્ન થાય એવી અલંકારિક ભાષા કેમ લખવી તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ હંદશાસ્ત્ર:—એમાં ગદ્યાત્મક વાક્યોને પદ્યાત્મક કરવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ ગાયનવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના રાગ રાગણી ગાવાની વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ તર્કવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના તર્કસંબંધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ યોગવિદ્યા:—એમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ્ય કરી, ચિત્તને સ્થિર કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ શ્રદ્ધાવિદ્યા:—એમાં જગત્, જીવ, ઇશ્વર તથા પરમાત્મા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

એ સર્વ વિદ્યા તથા કળાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વર્ષ જોઈએ, જે મનુષ્યશરીરથી અને એમ નથી; કેમકે તેનું આયુષ્ય માત્ર સો વર્ષનું છે. માટે ભાષા તથા લીપિ શીખી સંસારમાં જેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચાલી શકે એવી એક વિદ્યા અથવા કળાનો સંપૂર્ણ દૃઢ અભ્યાસ કરવો. કારણ કહ્યું છે કે,

एकापि विद्या गुणवत्तराणां

याचित्तमारोहति सैव धन्या ॥ ૧૦૨ ॥

એક પણ જે પરીક્ષકોના ચિત્તમાં ઈસે,

તેજ વિદ્યા ધન્ય છે ॥ ૧૦૨ ॥

માટે કાચો અભ્યાસ કરવો નહિ, કારણ કાચા અભ્યાસથી વિદ્યા વા કળા જે સમય જોઈએ તે સમય યથાર્થ યાદ આવતી નથી; જેથી કરેલો શ્રમ વૃથા જાયછે, ને ફરી પોથીમાં જોવું પડેછે. પણ એ પોથીની વિદ્યા કંઈ વખતસર કામ આવતી નથી. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्गनं ।

उत्पन्नेषु च कार्येषु न सा विद्या न तद्गनम् ॥ ૧૦૩ ॥

પુસ્તકમાં જે વિદ્યા તથા પારકાના હાથમાં જે ધન હોય, તે ખપ પડે કામ આવતાં નથી ॥ ૧૦૩ ॥

માટે એક વિદ્યા વા કળા પાકી કરી બાકીની સર્વ વિદ્યાનું તથા બની શકે તેટલી કળાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી સર્વ વાતે કુશળ થવું. જેથી નિર્વાહ પણ ચાલે, ને કોઈથી ઈગાઈ પણ ન જવાય. વળી અવકાશ સમય તે તે વિદ્યા વા કળાના ગ્રંથો વાંચવાથી કંટાળો પણ ન આવે, ને કંઈ નવો શોધ હાથ લાગે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधि-

गच्छति । तथा तथा विजानाति

विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ૧૦૪ ॥

જેમ જેમ પુરુષ શાસ્ત્ર વિચારેછે, તેમ તેમ જાણેછે, ને તેને વિશેષ જ્ઞાન રહેછે ॥ ૧૦૪ ॥

પણ ધણું કરી ગ્રંથો દિવસે વાંચવા, રાત્રિયે વાંચવા નહિ. કેમકે દીપક તથા કાગળની ગરમીથી રાત્રિયે આંખને ઇજા થાયછે; ને તે ખંચવી પડેછે, જેથી તેની કીકીમાંનું પાણી ઓછું થઈ જોવાની શક્તિ મંદ થાયછે, એટલે ઉપનેત્ર અર્થાત્ ચરમા ધારણ કરવાની જરૂર પડેછે. બધી વિદ્યા વા કળા સંપૂર્ણપણે ભણી શકાતી નથી, માટે આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનંતશાસ્ત્રં बहुलाश्च विद्या
हृल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ।
यत्सारभूतं तदुपासनीयं
हंसैर्यथा क्षीरमिवांबुमध्यात् ॥ १०५ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે ને વિદ્યા ઘણી છે, આ-
યુષ્ થોડું છે ને તેમાં વિઘ્ન ઘણું છે,
માટે જેમ હંસપક્ષી દૂધમિશ્રિત જળ-
માંથી દૂધને ગ્રહણ કરેછે, તેમ તે સર્વ-
માંથી સાર ગ્રહણ કરવું ॥ ૧૦૫ ॥

હવે જેમ ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા-
ભ્યાસ કરી મનને કેળવવાની જરૂર છે, તેમ તનને પણ આયામવડે કેળવવાની અત્યંત
અગત્ય ભાસેછે. કેમકે, કેવળ મનની કેળવણી લેતાં મનને ઘણું શ્રમ પડવાથી તે
થાકી જઈ નબળું પડેછે, જેની અસર તન ઉપર થાયછે; જેથી યથાર્થ આરોગ્ય રહે-
વાતું નથી. વળી એકને એક વિષયથી કંટાળેા આવવાનો સ્વભાવ છે, માટે દિવસના
ચોક્કસ સમય સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી મનને અને કસરત કરી તનને કેળવવું. ઘટતી
રીતના વિદ્યાભ્યાસથી જેમ મન સુધરેછે, તેમ તન પણ ઘટતા આયામથી સુધરેછે.
મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જણાયછે. કારણ મન
પ્રસન્ન રહેવાથી તન આરોગ્ય રહેછે, ને તન આરોગ્ય રહેવાથી મન પ્રસન્ન રહેછે.
પણુ જો મન ચિંતાતુર રહેતું હોય તો તન બગડેછે, ને તન બગડ્યું હોય તો મ-
નને સુખ રહેતું નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના રાજધર્મના ૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो
नात्र संशयः । मानसाज्जायते
चापि शारीर इति निश्चयः ॥ १०६ ॥

શરીર સંબંધી વ્યાધિથી મનનો વ્યાધિ થા-
યછે, એમાં સંશય નથી; તેમ મનના વ્યા-
ધિથી શરીર સંબંધી વ્યાધિ થાયછે, એમ
નિશ્ચય જાણવું ॥ ૧૦૬ ॥

એ રીતે બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ છે, માટે બન્ને સારી સ્થિતિમાં રહે તે રીતે
વર્તવું, જેથી લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકાયછે. શરીરને કેળવવા તથા તેથી થતા લાભ-
વિષે આયુર્વેદની ચરકસંહિતાના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था
बलवर्द्धिनी । देहव्यायामसं-
ख्याता मात्रया तांसमाचरेत् ॥ १०७ ॥

શરીરની જે ચેષ્ટા હિત કરનારી, દૃઢતા
દેનારી તથા બળને વધારનારી હોય, તે
શરીરની કસરતમાં ગણી છે; માટે તે
થોડી થોડી કરવી ॥ ૧૦૭ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेश-
सहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च
व्यायामादुपजायते ॥ १०८ ॥

કારણુ કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ
કરવાનું સામર્થ્ય, દૃઢતા, મેહેનત સહન-
કરવાપણું, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જ-
ઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૦૮ ॥

શ્રમઃ ક્લમઃ ક્ષયસ્તૃષ્ણા રક્તપિત્તં
પ્રતામકઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦૯ ॥

પણુ અતિ કસરત કરવાથી થાક, ઝલાની,
ક્ષયરોગ, તૃષા, રક્તપિત્તરોગ, પ્રતામક
નામે શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર તથા એકારી
થાયછે ॥ ૧૦૯ ॥

એ ઉપરથી એમ પણ સમજી લેવું કે, જ્યારે અતિ વ્યાયામથી શરીરમાં એટલા
દોષ ઉત્પન્ન થાયછે, ત્યારે એટલામાંથી કોઈ પણ દોષ જ્યારે શરીરમાં હોય ત્યારે વ્યા-
યામ કરવો નહિ. વળી શરીર કસાય તે રીતની સ્થલ ઉપરની તથા તરવા વિગેરે
જળ ઉપરની અનેક રમતો પણ શીખવી, કારણુ તેથી શરીર સુધરેછે; તેમ મન ક-
સાય તે રીતની બુદ્ધિબળાદિ રમતોનો અભ્યાસ કરવો, કારણુ તે પણ વિચારશક્તિને
વધારેછે. હવે પુરૂષજાતિની પેઠે ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે સ્ત્રીજાતિયે પણ પોતાની
પેહેલી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી તન તથા મનની કેળવણી લેવાની જરૂર છે, માટે
માતાપિતાદિ વડીલોયે પુત્રની પેઠે પુત્રિને પણ બન્ને કેળવણી આપવી. પુત્રને જેમ
પુરૂષગુરૂદ્વારા વીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ પુત્રિને સ્ત્રીગુરૂદ્વારા તેર વર્ષની વય પર્યંત
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. કારણુ જોકે સામાન્ય રીતે આયુષ્ સરખી કહી છે, તોપણુ પુરૂષ
કરતાં સ્ત્રી ઉમ્મરમાં પેહેલી આવેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના મુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્ નારી તુ
ષોડશે । સમત્તાગતવીર્યૌ તૌ જા-
નીયાત્ કુશલો મિષક્ ॥ ૧૧૦ ॥

કુશળ વૈદ્યે જન્મથી પચીશમે વર્ષે પુરૂષ
તથા સોલ્લમે વર્ષે સ્ત્રી, બન્ને સમાન વીર્યને
પ્રાપ્ત થાયછે એમ જાણવું ॥ ૧૧૦ ॥

માટે પુત્રને જેમ આઠ વર્ષ તેમ પુત્રિને પાંચ વર્ષ પુરાં થયેથી વિદ્યાભ્યાસમાં
જોડવી. તે તેર વર્ષની અર્થાત્ રજેદર્શન થાય ત્યાંસુધી તેને લીપિ તથા ભાષા ભણા-
વતાં સ્ત્રિયોના ઉપયોગમાં આવે એવી વિદ્યા તથા શીવવા ભરવા વિગેરેની કળા સારી
રીતે શીખવવી, ને બાકીની સર્વ વિદ્યાનું બની શકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન આપી મનની,
અને શરીર કસાય તે રીતની તનની કેળવણી આપવી. જેથી તે બંધી વાતમાં કુશળ
થઈ ભવિષ્યમાં સુખી થાયછે. વળી તેને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા ભણી શકવા માટે,
પુરૂષવિદ્યાર્થિને જે નિયમો પાળવા કહ્યા છે, તે અવશ્ય પળાવવા. અંતર માત્ર એટલોજ
કે, જ્યાં એ નિયમોમાં પુરૂષ કહ્યોછે, ત્યાં સ્ત્રી અને જ્યાં સ્ત્રી કહી છે ત્યાં પુરૂષ સમ-
જવો. એ રીતે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે વિદ્યાભ્યાસથી મ-
નને અને વ્યાયામથી તનને કેળવવાં, જેથી ભવિષ્યમાં સુખી થવાયછે; માટે આચાર્યે
શિષ્યને વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ આચાર્યાયપ્રિયંધનમાદૃત્યપ્રજાતંતુંમાવ્યવચ્છેત્સીઃ ॥

ચોથો ઉપદેશ આચાર્યને ઇચ્છિત ધન આપ્યા પછી લગ્ન કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો છે; કારણ જેની પાસેથી ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તેની મેહેનતનો અદલો અવશ્ય તેને આપવો જોઈએ. માટે આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં આઠથી તે વીશ વર્ષની વય થાય, ત્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી આઠીના પાંચ વર્ષ સુધી ધન કમાતાં શીખવું. તેટલા સમયમાં મેળવેલાં ધનમાંથી, જે ગુરૂએ કંઈ માસિક અદલો લિધા વિના ભણાવ્યો હોય તો તેને ઇચ્છિત આપવું; પણ પ્રતિમાસે ભણાવ્યા અદલ ઠરવેલું ધન લીધું હોય તો કાંઈ આપવું નહીં. પણ માઆપ વા સંબંધી આદિ લઈ જે કોઈએ, તે ગુરૂને માસિક લવાજમ આપવાનો તથા ભણવાનાં પુસ્તક ખરિદવાનો ખર્ચ કરી પોતાને ભણાવ્યો હોય તેને ઇચ્છિત આપવું, એટલે વિદ્યા ભણવાના ઋણમાંથી મુક્ત થવાયછે. સ્ત્રિયોને તેમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ તે અબળા જાતિ હોવાથી ઉપકારને પાત્ર છે, તેથી તેમની સ્ત્રીવિદ્યાગુરૂને તેમણે કરેલા વિદ્યાભ્યાસનો અદલો તેમના માતાપિતાદિ વડીલોએ આપવો યોગ્ય છે. અને તેના અદલામાં તેમણે લગ્ન થયા પેહેલાં માતાપિતાદિ વડીલોનાં ઘરનાં કાર્ય કરવામાં સાવધાન રહેવું, ને લગ્ન થયા પછી પણ કામ પડે ત્યારે પોતાના સ્વામી તથા સાસુ સસરાદિ વડીલોનો અનુમત લઈ માતાપિતાદિ વડીલોના કાર્યમાં હાજર થવું. હવે સંસારમાં ધન કમાતાં શીખવું પડેછે, કેમકે હરકોઈ વિદ્યા વા કળાના અભ્યાસ કરવા માત્રથી કાંઈ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ તે અભ્યાસ કરેલી વિદ્યા વા કળાવડે જે જનોને ઉપયોગી થવાય, તોજ તેના અદલા તરીકે તેમની પાસેથી ધનની પ્રાપ્તિ થાયછે. જેમ કરતાં ઘણા સાથે ઝાળખાણુ કરી, તેમને અનુકૂળ રહીને તેમની પ્રીતિ મેળવવી પડેછે; ઇત્યાદિ વર્તાણુકને “ધન કમાતાં શીખવું વા ભણવું તેમ ગણવું” કહેછે. જેના પાંચ વર્ષના અભ્યાસથી બુદ્ધિ દઢ થાયછે, ને સ્વતંત્ર કમાવાની હિંમત આવેછે. વિષ્ણુ-શર્માએ કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાપિ ભવંતિ મૂર્ખા
યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।
સુચિતિતં ચૌષધમાતુરાણાં
ન નામમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપિ શાસ્ત્રેષુ કુશલા લોકાચા-
રવિવર્જિતાઃ । સર્વે તે હાસ્યતાં
યાન્તિ યથા મૂર્ખાઃ સુશોભિતાઃ ॥૧૧૨॥

શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં પણ જે ઉદ્યોગ રહિત હોય તે મૂર્ખ, ને જે ઉદ્યોગી હોય તે વિદ્વાન્ કહેવાયછે; કેમકે સારી રીતે ચિંતન કરેલું ઔષધ નામ માત્રે કરી રોગી-ઓને આરોગ્ય કરતું નથી, પણ ખાદ્યથી કરેછે ॥ ૧૧૧ ॥

જે શાસ્ત્રમાં કુશળ પણ લોકાચારથી રહિત હોય, તે સર્વે, સુશોભિત મૂર્ખની પેઠે હાસ્યપણુને પામેછે ॥ ૧૧૨ ॥

વરં બુદ્ધિર્વરં વિદ્યા
વિદ્યાયા બુદ્ધિરુત્તમા ।
બુદ્ધિર્યસ્ય બલં તસ્ય
નિર્બુદ્ધેશ્ચ કુતો બલમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

બુદ્ધિ તથા વિદ્યા બન્ને સારી છે, પણ
તેમાં વિદ્યા કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ કહેવાય-
છે, કારણ જેને બુદ્ધિ હોય તેનુંજ બળ
છે, બુદ્ધિહીનને બળ ક્યાંથી ? ॥ ૧૧૩ ॥

એ રીતે ધન કમાતાં શીખવામાં પાંચ વર્ષ કહાડતાં પચીશ વર્ષની વય થાયછે,
એટલે બ્રહ્મચર્ય માટેનો કાળ પૂર્ણ થઈ ગૃહસ્થ થવા માટેના કાળની શરૂઆત થાયછે.
માટે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પુરૂષે પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા
ગુણવાળી તથા અવસ્થામાં આવેલી કન્યાનો શોધ કરાવી, તેને પસંદ કરી પરણવું.
માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યજ્ઞાઙ્ગી સૌમ્યશીલાં હંસવારણ-
ગામિનીમ્ । તનુલોમકેશદશનાં
મૃદંગીમુદ્રહેતુ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અંગે ખોડ વિનાની, શાંત સ્વભાવવાળી,
હંસ તથા હાથીના સરખી ગતિવાળી, કો-
મળ લોમ, કેશ તથા નાળુક દાંતવાળી
અને સુવાળાં અંગવાળી કન્યા પરણવી ॥ ૧૧૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનિન્દિતાંકન્યાંવરયેત્કુલતોલક્ષણતથ્ ।
યવીયસીમ્ વયસા વપુષા ચ ॥ ૧૧૫ ॥

કુળ તથા લક્ષણથી અનિન્દિત અને અ-
વસ્થા તથા શરીરે પોતાથી નહાની ક-
ન્યાને પરણવું ॥ ૧૧૫ ॥

પ્રથમ અવસ્થામાં પુરૂષ બ્રહ્મચર્ય પાળી તતની કેળવણીથી અંગે દૃઢ તથા મનની
કેળવણીથી સર્વ વાતમાં કુશળ થઈ, ધન કમાતાં શીખેલ હોવાથી, ધરસંસારનો ભાર
રહેજ રીતે ઉપાડી શકેછે. પણ તેટલી પૂર્ણતા મેળવ્યા સિવાય કદિ સંસારનો બોલો
ઉપાડવા જાય, તો ઘણા ભારથી કાચી અવસ્થાવાળા પશુની પેઠે અંગે તુટી જઈ વે-
હેલો નાશ પામેછે. માટે પ્રાચીન આર્યોએ, પૂર્ણતા મેળવી અવસ્થામાં આવ્યા પછીજ
સ્ત્રીપુરૂષોને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની આજ્ઞા કરી છે. કદી તેની પેહેલાં જો ગૃહસ્થ બની
પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હોય, તો તે સારી થતી નથી, તેવિષે આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના
શારીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ऊनषोडशवर्षीयामप्राप्तः पंचविं-
शतिम् । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं
कुक्षिस्थः स विनश्यति ॥ ૧૧૬ ॥

સોલ વર્ષ પુરાં થયા વિનાની સ્ત્રીને વિષે
પચીશ વર્ષ પુરાં થયા વિનાનો પુરૂષ જો
ગર્ભાધાન કરે, તો તે ગર્ભ કુંભમાંજ ના-
શ પામે ॥ ૧૧૬ ॥

जातोवानचिरंजीवेज्जीवेद्वादुर्बलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यंतबालायांगर्भाधानंनकारयेत् ॥ ૧૧૭ ॥

અને કદી જન્મે, તો જીવે નહીં, ને જીવે
તો દુર્બળ રહે; તેથી અતિ બાળક સ્ત્રીને-
વિષે ગર્ભાધાન કરવું નહીં ॥ ૧૧૭ ॥

માટે પુરૂષે જેમ પચીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ સ્ત્રીએ સોળ વર્ષની વય પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેમાં, પૂર્ણ આઠથી તે વીશ વર્ષ સુધીના વિદ્યાભ્યાસ પછી પાંચ વર્ષ પર્યંત જેમ પુરૂષે ધન કમાતાં શીખવું, તેમ સ્ત્રીએ પણ પૂર્ણ પાંચથી તે તેર વર્ષ અર્થાત્ રનેદર્શન પર્યંતના વિદ્યાભ્યાસ પછી, તેની આવૃત્તિ કરતાં ત્રણ વર્ષ સુધી માતાપિતાદિ વડીલોના હાથ નીચે ગૃહસંબંધી રાંધવા વિગેરે સર્વ કાર્ય શીખી લેવાં. જેથી તે પણ પુરૂષની જેઠે, પોતાની પૂર્ણ ઉમ્મરમાં આવી, સર્વ વાતે કુશળ થવાથી, ધર-સંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાયછે. પછી તેણે પણ પુરૂષની જેઠે, પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા ગુણુવાળા તથા અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો શોધ કરાવી તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુ-
મતી સતી । ઊર્ધ્વ તસ્માત્તુકા-
લાદેર્વિદેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાથી અધિક ગુણુવાળા વરની વાટ ભેળી; તેટલામાં તેવો વર ન મળે તો પછી પોતા સરખા ગુણુવાળા વરને પર-ણવું ॥ ૧૧૮ ॥

એ રીતે ઉમ્મરમાં આવી ધરસંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થયેલાં સ્ત્રીપુરૂષોએ વડીલોની મર્યાદામાં રહી એક બીજાને પસંદ કરી સ્વીકારવાં, અને તેમને માતાપિ-તાદિ વડીલોએ પોતાની સંમતિ આપી પરણાવી દેવાં, તેને પ્રાન્નપત્ય વિવાહ કહેછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સહ નૌ ચરતં ધર્મમિતિ વાચા
નુભાષ્ય ચ । કન્યાપ્રદાનમભ્યર્ચ્ય
માજાપત્યો વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તમે બન્ને જણાં સાથે મળી અમારી રીતે ધર્મોચરણ કરજો, એમ કહી, પૂજન કરી કન્યાનું જે દાન આપવું, તે પ્રાન્ન-પત્ય વિવાહ કહેલ છે ॥ ૧૧૯ ॥

પણ એક બીજાને સ્વીકાર્યા પેહેલાં વર-કન્યાએ તથા તેમને સંમતિ આપી પર-ણાવ્યા પેહેલાં બન્ને પક્ષના વડીલોએ પરસ્પરે કુળ તથા વરકન્યાના ગુણોની ખાત્રી કરી લેવી ભેળયે; કારણ હરકોઈ સાધારણ કામ પણ તપાસી કરવામાં આવેછે, તો જેથી સ્ત્રીપુરૂષને જીવતાં લગી સાથે રહી ધરસંસાર ચલાવવો પડેછે, એવું લગ્નરૂપ મોટું કાર્ય પૂર્ણ તપાસ કર્યા વગર કેમજ થાય? આશ્વિલાયનગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની પાંચમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

કુલમય્રે પરીક્ષેત બુદ્ધિમતે કન્યાં
મયચ્છેત્ । બુદ્ધિરૂપશીલલક્ષણ-
સંપન્નામરોગામુપયચ્છેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

કુળની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી, બુદ્ધિમાનને કન્યા દેવી, અને સુંદર બુદ્ધિ, રૂપ, સ્વ-ભાવ તથા લક્ષણુવાળી નિરોગી કન્યાને સ્વીકારવી ॥ ૧૨૦ ॥

વળી યાગવલ્ક્યસ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो
वरः । यत्रात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा
धीमान् जनप्रियः ॥ १२१ ॥

અને વર પણ એવા ગુણે કરી યુક્ત, સ-
માન વર્ણવાળો, વિદ્વાન, પુરૂષપણમાં ય-
ત્નથી પરીક્ષા કરેલો, યુવાન, બુદ્ધિમાન
તથા લોકપ્રિય હોવો જોઈએ ॥ ૧૨૧ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

आदौ कुलं परीक्षेत ततो विद्यां
ततो वयः । शीलं धनं ततो रूपं
देशं पश्चाद्विवाहयेत् ॥ १२२ ॥

પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વ-
ભાવ, ધન, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા કરી
વરકન્યા પરણાવવાં ॥ ૧૨૨ ॥

એ પ્રમાણે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ લગ્ન કરવાની જરૂર છે, કેમકે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન થાયછે કે, કોઈથી પણ નિયમમાં રાખી શકાતી નથી; જેથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઘણું કઠણ થઈ પડેછે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वातांबुपर्णाश-
नास्तेपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मो-
हं गताः । शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं
भुञ्जन्ति ये मानवास्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि
भवेत् विध्यस्तरेत्सागरे ॥ १२३ ॥

વિશ્વામિત્ર તથા પરાશરાદિ લઈ જે, વાયુ, પાણી અને પાંદડાં ખાનાર ઋષિયો હતા, તે પણ સ્ત્રીનું મનોહર મુખકમળ જોતાંજ મોહ પામ્યા; તો જે મનુષ્ય ધી, દૂધ, વા દહી સાથે સુગંધી ભાત ખાયછે, તેમની ઇન્દ્રિયો જે વશ રહે, તો સમુદ્રમાં વિ-
ધ્યાચલ પર્વત પણ તરે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિ-
યો વશ રહેતીજ નથી ॥ ૧૨૩ ॥

એ રીતે જ્યારે પુરૂષોથી ઇન્દ્રિયો વશ રાખી શકાય નહિ, ત્યારે સ્ત્રિયોથી તો કેમજ રાખી શકાય! કેમકે તેમનામાં પુરૂષો કરતાં કામનો જીવંતો અધિક હોયછે. ચાણક્ય-
નીતિમાં કહ્યું છે કે,

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां लज्जाचापि
चतुर्गुणा । साहसं षड्गुणं चैव का-
मश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ १२४ ॥

ઘણું કરી સ્ત્રિયોને પુરૂષ કરતાં આહાર બ-
મણો, લજ્જા ચાર ગણી, સાહસ છ ગણું
તથા કામ આઠ ગણો હોયછે, એમ કહ્યું
છે ॥ ૧૨૪ ॥

એ કામનો વેગ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાયછે. તેવા સમયમાં લોહ તથા ચુંબકની પેઠે તે તે જાતિનાં નરનારી કંઈ વિલક્ષણ આકર્ષણશક્તિના બળથી પરસ્પરે ખેંચાયછે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ

આકર્ષણશક્તિથી થયેલી છે, ને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. સર્વ પદાર્થ એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણ કરી રહ્યા છે. જડની પેઠે જંગમ પ્રાણિયોની ક્રિયા પણ એજ શક્તિથી થાયછે. નર તથા નારીજાતિનો સંયોગ, ગર્ભા-શયે ગર્ભને ધારણ કરવું, ગર્ભે પોતાને યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું, જન્મ્યા પછી પોષણની વસ્તુ મળ્યાની ઇચ્છા, ને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનું પાચન થઈ રૂધિર થવું અને તેથી શરીરની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સર્વ આકર્ષણથીજ થાયછે. સ્થાવર પ્રાણિયોમાં પણ એના જેવી સર્વ ક્રિયા બીજી રીતે થતી જણાયછે. સંક્ષેપથી જોતાં સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણશક્તિથી ચાલેછે, જ્યાં એ શક્તિનું સત્વ ઘટેછે, ત્યાં ક્રિયા થતી અંધ પડવા માંડેછે; માટે એ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થતા કામરૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠણુ છે, જેથી યુવાનીમાં સ્ત્રીપુરૂષ પરણે નહિ તો આડે રસ્તે ખેંચાઈ જાયછે. શાક્ષ્ણધરપ-શ્વેતિમાં કહ્યું છે કે,

હૃદયતૃણકુટીરે દીપ્યમાને

સ્મરાન્નાવુચિતમનુચિતં

વા વેત્તિ નો પંડિતોપિ ॥ ૧૨૬ ॥

જ્યારે તદ્દયરૂપ ધાંસના ધરમાં કામરૂપ

અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, ત્યારે પંડિત પણ

યોગ્યાયોગ્ય વિચારતો નથી ॥ ૧૨૫ ॥

કદી બલાત્કારથી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે તથાપિ ગૃહસ્થોમાં તે સંબંધી પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી. વળી કામના વેગને બલાત્કારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિ થવાનો સંભવ રહેછે. માટે આચાર્યે, વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર ગુરૂને પ્રિય ધન આપ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના આચારપ્રકર-ણમાં લક્ષ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ સત્યાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

પાંચમો ઉપદેશ ગૃહસ્થ તથા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણુ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષ સત્યાચરણે વર્તવાથીજ સુખી થાયછે. જો કોઈ અસત્ય રીતે વર્તવા જાય, તો તેની ગૃહસ્થોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટેછે, ને તે વિશ્વાસને પાત્ર થતો નથી. જેથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાં તેને ઘણી અગવડ પડેછે. વળી અસત્ય રીતે વર્તવાની છાપ જો તેના ઉપર પ્રસિદ્ધિમાં પડી હોય, તો તેની ક્યાંય પણ પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી, ને તે રાજ્યદરબાર વા ગૃહસ્થોની સભામાં હલકો પડી જાયછે. પછી કદી તે સારી રીતે વર્તવા માંડે, તોય પણ ગૃહસ્થોને તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. માટે સર્વ સ્ત્રી-પુરૂષોએ સત્યાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યા-યમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતા-
ત્પાતકં પરમ્ । શ્રુતિર્હિ સત્યં
ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્યં ન લોપયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

સત્યથી બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી અને અ-
સત્યથી બીજું અધિક પાપ નથી; કારણ
સત્યજ ધર્મ સંભળાયછે, માટે તેનો લોપ
કરવો નહિ ॥ ૧૨૬ ॥

કદી અસત્ય રીતે વર્તી કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં હોય
તો તેમને પણ ઉપરથી સત્ય બતાવવાની જરૂર પડેછે, કારણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી,
પણ સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલેછે. શ્રીમહાભારતના વન-
પર્વમાં કહ્યું છે કે,

સત્યેકૃત્વાપ્રતિષ્ઠાં તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ । પ્રવૃત્તિ માત્ર સત્યમાં રહીનેજ પ્રવર્તેછે, માટે
સત્યમેવગરીયસ્તુશિષ્ટાચારસમન્વિતમ્ ૧૨૭ સદાચારયુક્ત સત્ય અતિ શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૧૨૭ ॥

તેથીજ આચાર્યે શિષ્યને ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા
કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં સત્ય રીતે વર્તવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્માન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

છઠ્ઠો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ
સ્ત્રીપુરૂષો ધર્માચરણવડે સુખી થાયછે. આરંભથીજ જે ન્યાયયુક્ત તે ધર્મ અને અન્યા-
યયુક્ત તે અધર્મ કેહેવાયછે. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના આચારાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિ-
યનિગ્રહઃ । દાનં દયા દમઃ
ક્ષાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, પવિ-
ત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પરોપકાર, દયા, મ-
નનું દમન તથા ક્ષમા, એ નવ સર્વને ધ-
ર્મનાં સાધન છે ॥ ૧૨૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા
મનસા ગિરા । અનુગ્રહશ્ચ
દાનં ચ સતાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૨૯ ॥

મન, વાણિ તથા કર્મે કરી પ્રાણિ મા-
નનો દ્રોહ ન કરવો, દયા રાખવી તથા
ઉપકાર કરવો, એ સત્પુરૂષોનો સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૧૨૯ ॥

અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન છે, એમ ન્યાયી પુરૂષોના અનુભવમાં
આવેછે; કેમકે, કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષને પોતા માટે એ સર્વ પ્રિય છે. જેમકે
હિંસા કરનારને પણ પોતાની વા પોતાના પ્રિયની હિંસા રૂચતી નથી. અસત્ય બો-

લનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ ચડેછે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુ ચોરનાર પર ક્રોધ આવેછે. મલીન રહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મલીનપણું ગમતું નથી. ઇન્દ્રિયો વશ્ય નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની વશ્ય નહીં રહેલી ઇન્દ્રિયો સહન થતી નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા ઉપર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહેછે. નિર્દયને પણ પોતા ઉપર બીજાની દયા ગમેછે. મન વશ્ય નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાનું શાંત મન રૂચેછે. અને ક્ષમા નહીં રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની ક્ષમા ગમેછે. એ ઉપરથી એ અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન સિદ્ધ થયેલાં છે, માટે એ, સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોયે અવશ્ય આચરવાં. સૃષ્ટિમાં એક બીજાનું ભક્ષ કરી પ્રાણિયો જીવેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે; જે ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે,

जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ १३० ॥

જીવ જીવનું જીવન છે ॥ ૧૩૦ ॥

પરંતુ જે પ્રાણિયોમાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક નથી તે ભલે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવા અશક્ત હોવાથી જંગમ જીવોનું ભક્ષણ કરે. પણ જેમનામાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક, તે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવાની શક્તિ છે, એવા મનુષ્ય જે ધાતકી પ્રાણિયોની પેઠે નિરપરાધિ જંગમ જીવોના દેહનો ધાત કરી, તેમના માંસથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, તો તે મનુષ્ય અને ધાતકી પ્રાણિયોમાં શું ફેર સમજવો! અર્થાત્ કંઈજ નહીં, કેમકે, આણુકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

आहारनिद्राभयमैथुनं च
सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
एको विवेको ह्यधिको मनुष्ये
विवेकहीनाः पशुभिः समानाः ॥ १३१ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુન એ ચારે, પશુ તથા મનુષ્યોમાં સામાન્ય છે, પણ એક વિવેકજન મનુષ્યમાં અધિક છે, માટે જે વિવેકથી હીન હોય, તે પશુ સમાન જાણવા ॥ ૧૩૧ ॥

તેથી વિવેક વિચારી પ્રાણિયોના શરીરનો ધાત કર્યાવગર અન્નાદિ વનસ્પતિથી મનુષ્યે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ કરવો યોગ્ય છે. એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

योत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः
पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणिका
प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १३२ ॥

જ્યારે જે કોઈ જેનું માંસ ખાયછે, ત્યારે તે બન્નેનો અંતર જુવો, તો ખાનારને પેટ ભરાવા જેટલો ક્ષણિક હર્ષ થાયછે, ન બીજાના પ્રાણ જાયછે ॥ ૧૩૨ ॥

मर्तव्यमिति यदुःखं पुरुषस्यो-
पजायते । शक्यस्तेनानुमानेन
परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ १३३ ॥

પુરૂષને મરણ સંબંધી જે દુઃખ થાયછે, તે અનુમાનથી અન્ય પ્રાણી પાણુ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વચ્છન્દવનજાતેન શાકેનાપિ
પ્રપૂર્યંતે । અસ્ય દગ્ધોદરસ્યાર્થે
કઃ કુર્યાત્પાતકં મહત્ ॥ ૧૩૪ ॥

વનમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલાં શા-
કાદિવડે પણ તુમિ થાયછે, તો આ બળતાં
પેટ માટે કોણ મોટું પાપ કરે ! ॥ ૧૩૪ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત અનુશાસનપર્વના ૧૧૫ તથા ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ વૈ તથા । આત્મૌપમ્યેન મં-
તવ્યં બુદ્ધિમદ્भिઃ કૃતાત્મભિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને પ્રિય છે,
તેમ પ્રાણિયોને પણ હશે, એમ પોતાની
ઉપમાવડે બુદ્ધિમાન જ્ઞાનિયોએ વિચા-
રવું ॥ ૧૩૫ ॥

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુ-
મિચ્છતિ । નાસ્તિ ક્ષુદ્રતરસ્તસ્મા-
ત્સનૃશંસતરો નરઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જે પારકા માંસે કરી પોતાના માંસને
વધારવા ઇચ્છેછે, તેનાથી વધારે કોઈ અ-
ધમ નથી, ને તે અતિ કૂર છે ॥ ૧૩૬ ॥

નહિપ્રાણાત્પ્રિયતરંલોકેકિંચનવિદ્યતે ।
તસ્માદ્યાંનરઃકુર્યાદ્યથાત્મનિતથાપરે ૧૩૭

જગતમાં પ્રાણથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ
નથી, માટે મનુષ્યે પોતાની પેટે બીજા
ઉપર દયા રાખવી ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રાણદાનાત્પરં દાનં ન ભૂતં નભ-
વિષ્યતિ । નહ્યાત્મનઃ પ્રિયતરં
કિંચિદસ્તીહ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રાણદાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ દાન થયું નથી
તેમ થશે પણ નહીં; કેમકે આ લોકમાં
આત્માથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ નથી
એ નિશ્ચય છે ॥ ૧૩૮ ॥

અનિષ્ઠં સર્વભૂતાનાં મરણં નામ
ભારત । મૃત્યુકાલે હિ ભૂતાનાં
સદ્યો જાયતિ વેપથુઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પ્રાણિમાત્રને મરણુ અપ્રિય છે, કારણુ
મરણુ સમય તેમને તત્કાળ કંપ થા-
યછે ॥ ૧૩૯ ॥

માટે પોતાના અલ્પ સુખ વાસ્તે નિરપરાધિ જીવોનું જીવન પર્થતનું સુખ તોડી
નાખવું, એના જેવું પાપાચરણુ બીજું કંઈ નથી. વળી પ્રાણિયોની સર્વ જાતિમાં આ-
નંદ રહેલ છે, જેથી તેમને પણ મનુષ્યની પેટે જીવવાની ઘણી હાંસ હોયછે; અને પો-
તપોતાના કુટુંબમાં ઘણો સ્નેહ બંધાયછે, જેથી એક બીજાનો વિયોગ થતાં ભારે દુઃખ
થાયછે, જે પ્રત્યક્ષ આપણા અનુભવમાં આવેછે. કદિ એ નિરપરાધિ પ્રાણિયોની હિંસા
ન થાય તો, તેમની વસ્તિ ઘણી વધી જઈ મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડે, એવો વિચાર
લાવી “મનુષ્યના નિર્વાહ માટેજ પ્રાણિયોનાં શરીર સ્ત્રજયલાં છે,” એમ ધારી તેમની
હિંસા કરવી, એ મનુષ્ય જેવા વિવેકી પ્રાણીને સુદલ છાજતું નથી. કારણુ નિરપરાધી
પશુઓની વૃદ્ધિ ન થવા દેવી, એ તો મનુષ્યના હાથમાં છે. કેમકે જ્યારે જરૂર ન

હોય ત્યારે તેમનાં જોડવાંને એકઠાં થવાનો યોગ થવા દેવો નહીં. વળી સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, જેની ધણી વૃદ્ધિ થાય, તેનો પાછો ક્ષય પણ પોતાની મેળેજ થાયછે. તેપ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલા પશુ પક્ષિયોનો પણ સ્વભાવથીજ દુષ્કાળ વા રોગાદિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો ક્ષય થાયછે; એટલે તે વધીને મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડતાં નથી. હજારો વર્ષથી જ્યાં હિંસા થતી નથી, ત્યાં હમણાં પણ પશુપક્ષિયોની, મનુષ્યને પીડા થઈ પડી હોય એવી ભીડ જોવામાં આવતી નથી! કદી શરીરમાં બળ તથા વીર્ય વધારવા માટે માંસાહારની જરૂર છે, એવા વિચારથી પણ પ્રાણિયોની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે ઘરમાં બેસી રહેનાર માંસાહારી કરતાં મેહેનત કરી શરીરને કસનાર અન્નાહારીમાં વિશેષ બળ તથા વીર્ય જોવામાં આવેછે. એ ઉપરથી જણાયછે કે શરીરને કસવાથીજ બળ તથા વીર્યની પ્રાપ્તિ થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

**લાઘવં કર્મસામર્થ્યં વિમક્તઘન-
ગાત્રતા । દોષક્ષયોઽગ્નિવૃદ્ધિશ્ચ
આયામાદુપજાયતે ॥ ૧૪૦ ॥**

કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, અવયવોનું છુટા પડવું તથા દૃઢતા, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૪૦ ॥

હવે સૂક્ષ્મ જંતુઓ કંઈ કામના નથી એવા વિચારથી તેમનો પણ નાશ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ તેઓને પણ પોતપોતાની જીંદગીનું સુખ હોયછે. જેથી તેમને સ્પર્શ કરતાંજ તેઓ મરવાના ભયને લીધે નાહાસ ભાગ કરેછે. માટે પ્રથમથીજ તેઓ જે રીતે ઉત્પન્ન ન થાય, તે રીતની મનુષ્યે સ્વચ્છતા રાખવી; અને ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેમને સ્થાનબ્રષ્ટ કરી દેવાં. પછી સ્વચ્છતા રાખેથી નવાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. કદી પારકી વ્યથા ન જાણનાર તે જંતુઓથી મનુષ્યને થોડી પીડા થાય, તો તેને માટે તેમને દેહાંતની શિક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એવી શિક્ષા તો મનુષ્યના પ્રાણનો ઘાત કરે તેનેજ કરવી જોઈયે, એમ ન્યાય ભાસેછે. માટે તે અલ્પ પીડાકારી પ્રાણિયોને સ્થાનબ્રષ્ટ કરવાં, એજ તેમણે કરેલા અપરાધની શિક્ષા યોગ્ય ભાસેછે. પછી તેમનો નાશ તો સ્વભાવથીજ થઈ જવાનો છે. અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિમાં પણ જીવન છે, તથાપિ તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા થતી નથી. કેમકે સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયોની જ્ઞાન સંબંધી સ્થિતિમાં ઘણો અંતર છે. યદ્યપિ સ્થાવરજંગમભાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં મનુષ્યની પેઠે જ્ઞાનની જગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તથાપિ તે મનુષ્યની અવસ્થાઓ કરતાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન શક્તિવાળી છે. જેમ કે મનુષ્યની જગૃત અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા કોઈ પણ પ્રાણિયોમાં દેખાતું નથી, પણ ઘણું કરી સ્વપ્ન અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થામાં અને સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવું જ્ઞાન સ્થાવર પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થામાં દેખાયછે. અર્થાત્ મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થા જેવી બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થા તથા સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવી સ્થાવર પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થા હોયછે, ત્યારે તેમની બીજી અવસ્થા તો ઘણીજ ન્યૂન શક્તિવાળી હોવી જોઈયે. મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થાની સ્મૃતિની

પેઠે બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થાની સ્મૃતિ ધણો કાળ સ્થિર રહી શકતી નથી, માટે તે બન્ને અવસ્થાના જ્ઞાનને એક સરખાં ગણ્યાં છે. પણ જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્યને તે અવસ્થાનાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય હોયછે, તેમ જંગમ પ્રાણિયોમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે; માટે તેમના દેહનો ધાત કરવો, એ પ્રસિદ્ધપણે હિંસા સિદ્ધ થાયછે. પરંતુ સુષુપ્તિ અવસ્થાના મનુષ્યની પેઠે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોમાં જીવનની ક્રિયા ચાલુ રહેતાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય પ્રસિદ્ધપણે જોવામાં આવતાં નથી, જેથી તેમના જ્ઞાનને મનુષ્યની સુષુપ્તિ અવસ્થાના જ્ઞાન જેવું ગણેલું છે; અને સુષુપ્તિમાંથી જેમ મનુષ્ય જાગૃત થાયછે, તેમ સ્થાવર પ્રાણિને જાગૃત થવાનો સંભવ નથી, માટે તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા ગણેલી નથી. વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં જંગમ પ્રાણિયોનું જીવન સ્થાવર તથા સ્થાવર પ્રાણિયોનું જંગમ પ્રાણિયો જીવન છે. કારણ અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરને તથા જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોનાં શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં છે. તેથીજ અન્નાદિ વનસ્પતિના ભક્ષણથી જંગમ પ્રાણિયો સુખે જીવી બળવાન થાયછે, ને જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરસંબંધી ખાતરથી અન્નાદિ વનસ્પતિ સારી રીતે ઉછરી દઢ થાયછે. એ રીતે બન્નેને પરસ્પર સંબંધ છે, ને જંગમનું જીવન સ્થાવર છે, માટે જેમ અને તેમ અન્નાદિ વનસ્પતિની વૃદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. તૈત્તિરીયારણ્યકના ૮ મા તથા ૯ મા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

અન્નં ન નિન્દ્યાત્ । અન્નં વહુ કુર્વોત્ ।
અન્નાદ્ભૂતાનિ જાયંતે । જાતાન્યન્નેન
વર્ધન્તે । અન્નં હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠં ।
તસ્માત્સર્વૌષધમુચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

અન્નની નિંદા ન કરવી ને તેની વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું. અન્નથી પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાયછે ને તેથીજ વૃદ્ધિ પામેછે. અન્નજ પ્રાણિયોથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું છે, માટે સર્વનું ઔષધ કેહેવાયછે ॥ ૧૪૧ ॥

માટે અન્નાદિ વનસ્પતિ જેમ ઘણી પાકે તેમ કરવું. કદિ તેના પાકને, દુષ્કાળ પડે એ રીતની હાનિનો સંભવ બીજા જીવજંતુઓથી થાય, તો તે જીવજંતુઓનો નાશ કરી પાકનું રક્ષણ કરવું, એ ન્યાય ભાસેછે. કારણ અન્ન એ મુખ્યત્વે કરી મનુષ્યનું જીવન છે, ને મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છે, માટે તેના રક્ષણ પ્રત્યે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પાંડોંચાડવું જોઈયે. વળી સિંહ, વ્યાધ આદિ લઈ ફર પ્રાણિયો, જે મનુષ્ય તથા તેમના પશુઓના પ્રાણુધાત કરનારા છે, તેમનો નાશ કરવો, એ પણ ન્યાય ભાસેછે. કેમકે એ ફર પ્રાણિયો જે વૃદ્ધિ પામે, તો મનુષ્ય અને તેમના ઉપયોગી પશુઓને પૃથિવી ઉપર સુખે વસવા દે નહીં. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાદ્દિસને પ્રતિ-
હિંસનમ્ । તત્ર દોષો ન પતતિ
દુષ્ટે દુષ્ટવદાચરેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

જે જેવું કરે તેની સામે તેવું કરવું ને મારે તેને મારવું, તેમાં દોષ લાગતો નથી; કેમકે દુષ્ટપ્રત્યે દુષ્ટની પેઠે આચરવું એ ન્યાય છે ॥ ૧૪૨ ॥

વળી શ્રીમદ્ભાગવતના સાતમા સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મોદેત સાધુરપિ વૃશ્ચિકસર્પહત્યા ॥ ૧૪૩ ॥ વીછી તથા સર્પાદિ કૂર પ્રાણિયોનો નાશ થવાથી સત્પુરુષ પણ હર્ષ પામેછે ॥૧૪૩॥

એ રીતે ન્યાય અન્યાય વિચારી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ અહિંસા ધર્મ પાળવો શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એ સર્વ ધર્માચરણમાં મુખ્ય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તથા હિંસા
પરો દમઃ । અહિંસા પરમં દાન-
મહિંસા પરમં તપઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અહિંસા એ ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ, ઉ-
ત્તમ દાન તથા ઉત્તમ તપ છે ॥ ૧૪૪ ॥

સત્ય બોલવું તથા સત્ય આચરવું, એ ધર્મનું બીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ બચાવવા લાગેછે; પણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી, માટે તેનો ત્યાગ કરી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ સત્યનેજ અહણ કરવું યોગ્ય છે. કદપત-
૩માં કહ્યું છે કે,

અસત્યમપ્રત્યયમૂલકારણં
કુવાસના સન્ન સમૃદ્ધિવારણમ્ ।
વિપન્નિદાનં પરવંચનોર્જિતં
કૃતાપરાધં કૃતિભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

જીવું બોલવું એ અવિશ્વાસનું મૂળ કારણ,
ખરાબ વાસનાનું સ્થાન, સમૃદ્ધિને અટ-
કાવનાર, વિપત્તિનું કારણ, પારકાને ઠગ-
વામાં શક્તિમાન અને અપરાધ કરાવનાર
છે, માટે વિક્ષાનોએ ત્યાગ કર્યું છે ॥ ૧૪૫ ॥

ચોરી ન કરવી, એ ધર્મનું ત્રીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરુષને, જેના ઉપર તેની મમતા બંધાઈ હોય એવી વસ્તુનું, તેની મરજી ઉપરાંત હરણુ થતાં કલેશ થાયછે. બીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી હરકોઈ પ્રકારની વસ્તુ, તેના ઘણીની રજા મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગ માટે લેવી, તેને ચોરી કહેછે. ચોરી કરનારની પ્રતિષ્ઠા ગૃહસ્થોમાં ઘટેછે, ને તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરવું નથી. જેથી પો-
તાનો નિર્વાહ ચલાવતાં તેને ઘણીજ અગવડ પડેછે. પરંતુ જેની નિષ્ઠા સ્વચ્છ હોયછે, એવાનો સર્વ જન વિશ્વાસ કરેછે, ને તે પોતાનો નિર્વાહ ઘણી અચ્છી રીતે કરી શ-
કેછે. માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની નિષ્ઠા ચોખી રાખી કોઈનું કંઈ હરણુ કરવું નહીં.

વિષ્ણુશમાયે કહ્યું છે કે,

માતૃવત્ પરદારાણિ પરદ્રવ્યાણિ
લોષ્ટવત્ । આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ
વીક્ષંતે ધર્મબુદ્ધયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધર્મ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય, પારકી સ્ત્રીને
માતા સમાન, પારકા ધનને માટી સ-
માન, અને સર્વ પ્રાણિને પોતા સમાન
જુવેછે ॥ ૧૪૬ ॥

સ્વચ્છતા રાખવી, એ ધર્મનું ચોથું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે એ સર્વને ગમે-
છે, મલીનતા કોઈને ગમતી નથી. અજ્ઞાન બાળક પણ સ્વચ્છતા ઇચ્છે છે. શરીર
સ્વચ્છ રાખેથી તથા સાદાં પણ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેથી અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહેછે,
ને ધાણું કરી ત્વચા સંબંધી રોગ થવાનો ભય રહેતો નથી. ગૃહસ્થોમાં જતાં લગ્ન
થતી નથી, પણ સન્માનની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રહેછે. ગૃહ તથા તેની આસપાસની
જગ્યા, વાપરવા તથા પીવાનું જલ, ખાનપાનના પદાર્થ, હવા અને પેહેરવાનાં વસ્ત્ર,
એ સર્વે સ્વચ્છ હોય તો ધાણું કરી નીરોગી રહેવાયછે. મલીનતા રાખનારને એથી
ઉલટું થાયછે, માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ બધી રીતની સ્વચ્છતા રાખવી યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો
વશ્ય રાખવી એ ધર્મનું પાંચમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સર્વ જનને પોતા પ્રત્યે
બીજાની ઇન્દ્રિયોનો પ્રકોપ રૂચતો નથી. ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. કર્મેન્દ્રિય અને
જ્ઞાનેન્દ્રિય. જેવડે ક્રિયા થાયછે, તેને કર્મેન્દ્રિય કહેછે અને જેવડે જ્ઞાન થાયછે તેને
જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેછે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ, એ કર્મેન્દ્રિય છે, કેમકે વાણીથી
શબ્દ બોલાયછે, હાથથી વસ્તુ ગ્રહણ કરાયછે, પગથી પંથ કરાયછે, ગુદાથી મળ ત્યજ-
યછે અને ઉપસ્થથી પ્રજેત્પત્તિ કરાયછે. તેમ કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ તથા નાક,
એ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાયછે. કેમકે કાનથી શબ્દ સંભળાયછે, ત્વચાથી સ્પર્શ જણાયછે,
આંખથી રૂપ જોવાયછે, જીભથી રસ ચખાયછે અને નાકથી ગંધ સુંઘાયછે. એ દશે
ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી અર્થાત્ વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ પ્રકારની
હાનિ થાય એ રીતે તેમનો ઉપયોગ કરવો નહિ, તેને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કહેછે. એ ઇન્દ્રિયો
એટલી તો બળવાન છે કે, પોતપોતાના વિષય પ્રત્યે મનને ખેંચી જાયછે. તે જો નિય-
મમાં રાખવાની ટેવ ન પાડી હોય તો મનને એટલું તો વિષયોમાં આસક્ત કરેછે કે,
તે સારાસાર જાણવાનો વિવેક ભુલી જઈ મનુષ્યને મહા હાનિરૂપ ખાડામાં ઉતારી
દેછે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન પીડયેદિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાન્યતિ
લાલયેત્ । ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ
હરન્તિ પ્રસર્મં મનઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઇન્દ્રિયો બળવાન હોવાથી હઠાત્કારે કરી
મનને વિષયોમાં ખેંચી જાયછે, માટે તેમને
અતિ પીડવી નહીં તેમ અતિ ખડેકાવવી
પણ નહીં ॥ ૧૪૭ ॥

एणो गजः पतंगश्च भृंगो मीनस्तु पंचमः ।
शब्दस्पर्शरूपगंधरसैरेते हताः खलु १४८

કેમકે હરિણ, હસ્તિ, પતંગ, બ્રમર તથા
પાંચમું મત્સ્ય, એ ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, ગંધ અને રસે કરી નાશ પામેછે ૧૪૮

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી યોગ્ય છે. દાન આપવું, એ
ધર્મનું છઠું સ્વાભાવિક સાધન છે; કેમકે, પોતા પ્રત્યે સર્વને એ પ્રિય છે. કંઈ પણ
પ્રતિઉપકારની ઇચ્છા રાખ્યાવિના કોઈ પણ પ્રાણીને હરકોઈ પ્રકારની જરૂરિયાતની
વસ્તુ, પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી મેળવી દેવી, તેને દાન કહેછે. શ્રીમદ્ભ-
ગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપ-
કારિણે । દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ
તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહેલ છે કે,

મરુસ્થલ્યાં યથા વૃષ્ટિઃ ક્ષુધાર્તે
ભોજનં તથા । દરિદ્રે દીયતે
દાનં સફલં પાણ્ડુનન્દન ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રાન્મર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે
ધનમ્ । વ્યાધિતસ્યૌષધં પથ્યં
નીરુજસ્ય કિમૌષધૈઃ ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃષેષુ
ભોજનમ્ । વૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ
વૃથા દીપો દિવાપિ ચ ॥ ૧૫૨ ॥

જલે તૈલં ચલે ગુહ્યં
પાત્રે દાનં મનાગપિ ।
પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ
વિસ્તારં વસ્તુશક્તિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જો કે સંસારમાં અનેક વસ્તુની ગરજ પડેછે, તથાપિ જેના વિના ચાલેજ નહિ એવી ગરજ અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધી, સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની હોયછે. ભૂખ્યાને અન્ન, તર્શ્યાને જળ, ઉઘાડાને વસ્ત્ર, રોગીને ઔષધ, થાકેલાને સ્થાન તથા બાળકને વિદ્યાકળા આપવારૂપ દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અન્નથી શરીરનું પોષણ થાયછે, ને એ વિના જીવાતું નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. મારે એની અત્યંત જરૂર છે, જેથી એનું દાન શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૬૭ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

અન્નાદ્ધલં ચ તેજશ્ચ પ્રાણિનાં
વર્દતે સદા । અન્નદાનમતસ્ત-
સ્માચ્છેષ્ટમાહ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જેની પાસેથી પ્રતિઉપકાર મેલવવાની ઈચ્છા નથી એવા યોગ્યને, દેશ કાળ જોઈ દેવા લાયક જે દેવાય, તે સાત્ત્વિક દાન કહેવાયછે ॥ ૧૪૯ ॥

જેમ મારવાડમાં વૃષ્ટિ થવી તથા ભૂખ્યાને ભોજન દેવું સફળ છે, તેમ દરિદ્રને જે દાન દેવાય, તે સફળ જાણવું ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રોને દાન આપી પોષણ કર, સમર્થને ધન મ આપ, કારણ રોગીને ઔષધ હિતરૂપ છે, પણ નીરોગીને ઔષધે કરી શું? ॥ ૧૫૧ ॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થવી, તૃષ્ણને ભોજન દેવું, ધનવાનને દાન આપવું તથા દિવસે દિવસે કરવો, એ સર્વ વૃથા જાણવાં ॥ ૧૫૨ ॥

પણ જળમાં નાખેલું તેલ, દુર્જનને કહેલું ગુહ્ય, યોગ્યને આપેલું દાન, તથા બુદ્ધિ-માનને શિખવેલું શાસ્ત્ર થોડું હોય, તો-પણ વસ્તુ શક્તિવરે પોતાની મેળે વિસ્તારને પામેછે ॥ ૧૫૩ ॥

અન્નથી પ્રાણિયોનું બળ તથા તેજ સદા વધેછે, તેથી પ્રજાપતિયે અન્નદાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે ॥ ૧૫૪ ॥

માટે શક્તિમાન જનોએ ભુખ્યાને અન્ન મળે એ રીતના ધર્મની અન્નશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. તેમ પાણીવિના પણુ જીવી શકાતું નથી, એ સર્વના જાણુવામાં છે; જેથી એ પણુ અત્યંત જરૂરની વસ્તુ હોવાથી એનું દાન પણુ શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

પાનીયં પરમં દાનં દાનાનાં મનુ-
રબ્રવીત્ । તસ્માત્કૂપાંશ્ચ વાર્પીશ્ચ
તદાગાનિ ચ खानयेत् ॥ ૧૫૫ ॥

મનુએ સર્વ પ્રકારનાં દાનમાં પાણીનું દાન
શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, માટે કુવા, પગથીઆળી વાવ
તથા તળાવ બોદાવવાં ॥ ૧૫૫ ॥

અને જ્યાં જલસ્થાન ન હોય ત્યાં પાણી પાવાનાં પરબ બંધાવવાં. વળી જેમ ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાથી શરીરને બચાવવા માટે અન્ન તથા જળના આહારની જરૂર છે, તેમ શીતોષ્ણતાથી શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તેને વસ્ત્રવડે ઢાંકવાની પણુ જરૂર છે. ભુખ્યા તર્શ્યાથી હજી મનુષ્યમાં ફરી શકાય છે, પણુ ઉઘાડા અંગવાળાથી તો મુદલ ફરી શકાતું નથી. કેમકે તેમ કરતાં તે પશુ જેવો દરે છે, ને તેને એટલી તો લજ્જા લાગે છે કે મરણથી પણુ અધિક દુઃખ થાય છે, તેથી વસ્ત્રનું દાન પણુ શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે શક્તિમાન જનોએ ઉઘાડાને વસ્ત્ર આપવાં યોગ્ય છે. ઔષધીની જરૂર તો અત્યંત જણાયેલી છે, કેમકે શરીર ઉત્પન્ન થતાંજ તેને નાનાપ્રકારના રોગ થવાનો સંભવ હોય છે. રોગ શરીરને પીડે છે, ને વધી જતાં તેનો નાશ કરે છે. માટે જેને રોગ થયો હોય, તેને પીડા થવા ઉપરાંત પ્રાણનો વિયોગ થવાનો ભય રહે છે. જેથી તે જેમ અને તેમ રોગથી તુરંત મુક્ત થવાને ઇચ્છે છે. તેવા સમયમાં તેને ઔષધી આપી સારો કરવો, એ તેને મૃત્યુથી અભય આપ્યા સમાન છે, અને અભયદાન અતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. વિ-
બ્રહ્મશર્માએ કહ્યું છે કે,

ન ગોપદાનં ન મહીપદાનં ન ચાન્નદાનં
હિ તથા પ્રધાનમ્ । યથા વદંતીહ બુધાઃ
પ્રધાનં સર્વપ્રદાનેષ્વભયપ્રદાનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

આ લોકમાં પંડિતો સર્વ દાનમાં જે રીતે
અભયદાનને મુખ્ય ગણે છે, તે રીતે ગો-
દાન, ભૂમિદાન, તથા અન્નદાનને મુખ્ય
ગણતા નથી ॥ ૧૫૬ ॥

તેથી ઔષધીનું દાન પણુ શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે સમર્થ જનોએ જેમાંથી ઔષધ મળે એવી ધર્મની ઔષધશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. વળી થાકેલાને આરામ લેવા માટે સ્થાનની કેટલી જરૂર પડે છે, એ યાત્રાળુ જનોના અનુભવમાં સારી રીતે આવે છે. કે-
મકે માર્ગનો થાક લાગ્યાથી અતિ કાયર થઈ જવાય છે, જેથી વિશ્રાંતિ લેવાની અત્યંત જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં તેમને ઉતરવા માટે સ્થાન આપવું, એ અતિ ઉત્તમ ક-
હેલું છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

જલાશયાશ્ચ વૃક્ષાશ્ચ વિશ્રામ-
ગૃહમધ્વનિ । સેતુઃ પ્રતિષ્ઠિતો
યેન તેન સર્વં વશીકૃતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

જે વાવ આદિ જળ સ્થાન કરાવે, વૃક્ષો
રોપાવે અને ધર્મશાળા તથા પાજ બંધાવે
તેણે સર્વ વશ્ય કર્યું જાણુવું ॥ ૧૫૭ ॥

વળી બાળકને વિદ્યા તથા કળા શિખવવાની તો ઘણીજ અગત્ય છે, કેમકે તેને ભવિષ્યમાં પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી સુખી થવાનો સર્વ આધાર તે શીખવા ઉપર છે. કારણ સંસારમાં એવો કોઈ નથી જે સ્વાર્થવિના પ્રીતિ કરે. કહ્યું છે કે,

સ્વાર્થસ્તુ સર્વપ્રિયઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વાર્થ સર્વને પ્રિય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૩૮ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કશ્ચિત્કસ્ય ચિન્મિત્રં ન કશ્ચિત્કસ્ય
ચિદ્રિપુઃ । અર્થતસ્તુ નિબદ્ધ્યંતે મિત્રાણિ
રિપવસ્તથા ॥ ૧૫૯ ॥

કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી તેમ કોઈ કોઈનો
શત્રુ નથી, પણ સ્વાર્થથીજ મિત્ર તથા
શત્રુ થાય છે ॥ ૧૫૯ ॥

માટે જેમાંથી કોઈનો સ્વાર્થ સરતો નથી, તેના ઉપર કોઈ પ્રીતિ કરતું નથી, જેથી તેનો નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી. પણ જેમાંથી સ્વાર્થ સરે છે, એવી વિદ્યા તથા કળા શિખેલો પુરૂષ જનોના ઉપયોગમાં આવવાથી તેમને પ્રિય થઈ પડે છે, ને તેમની પાસેથી પોતાના શ્રમનો બદલો મેળવી સુખે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે છે. વિષ્ણુ-શર્માયે કહ્યું છે કે,

વિદ્યા દદાતિ વિનયં
વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્ ।
પાત્રત્વાદ્દનમાપ્નોતિ
ધનાદ્ધર્મં તતઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યને વિદ્યા વિનય આપે છે, ને વિન-
યથી તે વ્યવહારમાં પાત્ર અર્થાત્ લોકોના
વિશ્વાસને યોગ્ય થાય છે; જેથી ધન મેળવી
શકે છે અને ધનથી પરોપકાર થઈ શકે ને
તેથી અંતઃકરણને સુખ થાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અન્ન દાનાત્પરં દાનં વિદ્યાદાનમતઃ
પરમ્ । અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિર્યાવ-
જ્ઞીવં તુ વિદ્યયા ॥ ૧૬૧ ॥

સર્વ દાનથી અન્નદાન શ્રેષ્ઠ છે ને વિદ્યા-
દાન તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે અન્ન વડે
ક્ષણિક પણ વિદ્યા વડે તો અવિત પર્યંત
તૃપ્તિ થાય છે ॥ ૧૬૧ ॥

તેથી વિદ્યા કળાનું દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણવું છે. માટે શક્તિમાન જનોએ ધર્મોર્થે વિદ્યા તથા કળાની શાળાઓ સ્થાપવી યોગ્ય છે. એ રીતે અન્નથી તે વિદ્યા પર્યંતનાં સર્વ દાન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે પ્રત્યેક અતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. એ સિવાય અશ-કંતોને જે જે વસ્તુની ગરજ પડે તે તે વસ્તુ આપવા રૂપ અનેક પ્રકારનાં દાન છે. એ સર્વ દાનમાંથી જે જે પોતાથી બની શકે તે તે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ આપવાં અવશ્ય છે. કેમકે વિષ્ણુશર્માયે કહેલ છે કે,

યસ્મિન્જીવતિ જીવન્તિ બહવઃ સ
તુ જીવતિ । કાકોપિ કિં ન કુ-
રુતે ચંચ્વા સ્વોદરપૂરણમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

જેના આશ્રયથી ધણા જીવે છે, તેજ જીવે છે
એમ જાણવું; કારણ પોતાનું પેટ તો શું
કાગડો પણ ચાંચે કરી નથી ભરતો? ૧૬૨

પ્રાણિયો ઉપર દયા રાખવી, એ ધર્મનું સાતમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે પોતા પ્રત્યે સર્વ કોઈ બીજાની દયાનેજ ઈચ્છેછે. દયા રાખનારને સર્વ વશ થાયછે; ઘણું કરી તેનો કોઈ શત્રુ થતો નથી, જેથી તેને બીજાથી ભય થવાનો સંભવ થોડો હોયછે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અભયં સર્વભૂતેભ્યો યો દદાતિ દયાપરઃ । જે દયાળું મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિને અભય આપેછે, તેને પ્રાણિયો પણ અભય આપેછે, એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૧૬૩ ॥
અભયં તસ્ય ભૂતાનિ દદતીત્યનુશુશ્રુમ ૧૬૩

માટે પ્રાણિયોપર દયા રાખવી એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના- જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને બહાલા છે, તેમજ પ્રાણિયોને પણ તેમના પ્રાણ બહાલા છે; તેથી પોતાની ઉપમાયે કરી સત્પુરૂષો પ્રાણિયોપર દયા કરેછે ॥ ૧૬૪ ॥
મપિ તે તથા ॥ આત્મૌપમ્યેન ભૂ-
તેષુ દયાં કુર્વતિ સાધવઃ ॥ ૧૬૪ ॥

માટે બધા સ્ત્રીપુરૂષોયે અંતઃકરણમાં સર્વ ઉપર દયા રાખવી, તેમનું પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી હરકોઈ પ્રકારનું ભણું કરવું, પણ બુદ્ધ કરવું નહીં. મનને નિયમમાં રાખવું, એ ધર્મનું આઠમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈને પણ પોતા પ્રત્યે બીજાનું કઠોર મન રચવું નથી. ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો પ્રત્યે ખેંચાતા મનને રોકવું તથા વિવેક વિચારી તેને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ દુર્ગુણોથી દૂર રાખવું, તેને મનનું દમન કહેછે. જેનું મન શાંત હોયછે તેના પ્રત્યે ઘણું કરી સર્વ પ્રેમ રાખેછે; ને સ્વભાવથીજ તેનો કોઈ દ્રોહી થતો નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૬૦ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

દમસ્તેજો વર્ધયતિ પવિત્રં ચ દમ તેજને વધારેછે ને અતિ પવિત્ર છે,
દમઃ પરમ્ । વિપાપ્મા તેજસા અને પાપ રહિત તથા તેજ્યેયુક્ત પુરૂષ
યુક્તઃ પુરુષો વિંદતે મહત્ ॥ ૧૬૫ ॥ મહત્તાને પામેછે ॥ ૧૬૫ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ રીતની હાનિ થાય એ રીતે મનનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ક્ષમા રાખવી એ ધર્મનું નવમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સૌ કોઈ પોતાપ્રત્યે બીજાની ક્ષમાનેજ ઈચ્છેછે. ક્ષમા રાખનાર સર્વને પ્રિય થાયછે, ને તેનો અપરાધ કરનાર પોતેજ પશ્ચાત્તાપને પામેછે. કહ્યું છે કે,

નરસ્યાભરણં રૂપં રૂપસ્યાભરણં નરનું ભૂષણ રૂપ, રૂપનું ભૂષણ ગુણ, ગુણ-
ગુણઃ । ગુણસ્યાભરણં જ્ઞાનં ણનું ભૂષણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષ-
જ્ઞાનસ્યાભરણં ક્ષમા ॥ ૧૬૬ ॥ મા છે ॥ ૧૬૬ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગ તથા વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

ક્ષમા બલમશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણં
ક્ષમા । ક્ષમા વશીકૃતિર્લોકે ક્ષમ-
યા કિં ન સિદ્ધ્યતિ ॥ ૧૬૭ ॥

જગતમાં ક્ષમા અશક્તોનું બળ, શક્તિ-
માનનું ભૂષણ તથા વશીકરણ છે; માટે
તેનાથી શું સિદ્ધ થતું નથી! ॥ ૧૬૭ ॥

અબુદ્દિમાશ્રિતાનાં તુ ક્ષંતવ્યમપ-
રાધિનામ્ । ન હિ સર્વત્ર પાણ્ડિત્યં
સુલભં પુરુષેણ વૈ ॥ ૧૬૮ ॥

સમજ વિનાના અપરાધિયોનો અપરાધ
ક્ષમા કરવો, કેમકે પુરુષને સર્વ વિષયમાં
પંડિતપણું સુલભ નથી ॥ ૧૬૮ ॥

પૂર્વોપકારી યસ્તે સ્યાદપરાધે
ગરીયસિ । ઉપકારેણ તત્તસ્ય
ક્ષંતવ્યમપરાધિનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

જેણે પૂર્વે તારો ઉપકાર કર્યો હોય, તે
કદી મોહોટો અપરાધ કરે, તો તેના ઉ-
પકારને યાદ કરી તેનો અપરાધ ક્ષમા
કરવો ॥ ૧૬૯ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ વિવેક વિચારી ક્ષમા રાખવી યોગ્ય છે. સ્ત્રિમાં એવો
નિયમ છે કે, હરકોઈ કાર્ય થાય તો તેનું પ્રતિકાર્ય થવું જોઈયે. જેથી બિંબનું પ્રતિબિંબ,
આઘાતનો પ્રત્યાઘાત અને ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. એજ રીતે આચરણનું પણ
પ્રત્યાચરણ થાયછે. જેમ કે આપણે કોઈના ઉપર ક્રોધ કરિયે, તો તે આપણા ઉપર
ક્રોધ કરેછે. ટુંકામાં જેવું આપણે તેના પ્રત્યે આચરિયે તેવું તે આપણા પ્રત્યે આ-
ચરેછે. અજ્ઞાન બાળક તથા પશુ પણ પ્રેમ કરિયે તો પ્રેમ ને ક્રોધ કરિયે તો ક્રોધ
કરેછે. જેમ બાળક હસીને પ્રેમ તથા રડીને ક્રોધ દેખાડેછે, તેમ પશુ પુછડું હલાવી,
પાસે આવી આટી તથા મસ્તક ધરીને પ્રેમ તથા સામે ધુરડીને ક્રોધ દેખાડેછે. માટે
વિવેક વિચારી મન, વાણી તથા કર્મે કરી સૌપ્રત્યે રૂડી રીતે આચરવું, જેથી કોઈને
તેમ પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં ઉલટો લાભ થાયછે. કોઈનું પણ કોઈ
પ્રકારનું અન્યાયથી અહિત કરવું એ પાપ, અને ન્યાયથી હિત કરવું એ પુણ્ય કેહેવાયછે.
ધર્મનાં અહિંસાદિ નવ સાધન આચરવાથી પ્રાણિઓનું હિત થાયછે, માટે એ પુણ્ય અને
એથી ઉલટાં હિંસાદિ આચરતાં અહિત થાયછે, માટે એ પાપ સમજવાં. શુક્રનીતિના
ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

હિંસાસ્તેયાન્યથા કામં પૈશૂન્યં પરુ-
ષાનૃતે । સંભિન્નાલાપવ્યાપાદમભિ-
ધ્યા દગ્ધવિપર્યયમ્ । પાપં કમેતિ
દશધા કાયવાજ્ઞાનસૈસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

હિંસા, ચોરી તથા અગમ્ય ગમન એ ત્રણ
કાચિક; ચાડી, કઠોર ભાષણ, ભુલું બોલવું
તથા યથેચ્છ લવલવાટ એ ચાર વાચિક
અને પારકા દ્રોહનું ચિંતન, પરધનની
ઇચ્છા, તથા ઈશ્વરમાં અનાસ્તા એ ત્રણ
માનસિક મળી દશ પ્રકારનાં પાપ, શરીર,
વાણી તથા મને કરી ત્યાગ કરવાં ॥૧૭૦॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ હિંસાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરી અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. એમ કરવામાં કદિ અનાદર આવે તો પોતાની ઉપમાયે જોવું, જેથી અનાદર મટી જઈ ધર્માચરણમાં પ્રીતિ થાયછે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યાલ્યાને ચ દાને ચ
સુખદુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।
આત્માપમ્યેન પુરુષઃ
પ્રમાણમધિગચ્છતિ ॥ ૧૭૧ ॥

બીજાને તિરસ્કાર કરવામાં, દાન આપવામાં, સુખ દુઃખ દેવામાં તથા પ્રિય અપ્રિય કરવામાં કેવું લાગેછે, તેનું પ્રમાણ, મનુષ્ય પોતાની ઉપમા વડે કરી શકેછે ॥ ૧૭૧ ॥

એ અહિંસાદિ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન, બાળકથી તે વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ સ્ત્રીપુરુષને આચરવામાં સાધારણ હોવાથી સામાન્ય ધર્મ કેહેવાયછે. એ ઉપરાંત સ્ત્રી તથા પુરુષ જાતિયે પોતાના હરકોઈ પ્રકારના સત્સંબંધમાં આવનાર સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ સંબંધી જે વિવેક છે, તેને વિશેષધર્મ કેહેછે. પ્રથમ લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીપુરુષે પરસ્પર પ્રીતિથી રહેવું, એ વિષે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અન્યોન્યસ્યાવ્યભીચારો ભવેદામ-
રણાંતિકઃ । ઇષ ધર્મઃ સમાસેન
જ્ઞેયઃ સ્ત્રીપુંસયોઃ પરઃ ॥ ૧૭૨ ॥

મરતાં સુધી સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર ભાવ ચાલુ રહે, એજ તેમનો સંક્ષેપથી પરમ ધર્મ જાણવો ॥ ૧૭૨ ॥

તથા નિત્યં યતેયાતાં સ્ત્રીપુંસૌ તુ
કૃતક્રિયૌ । યથા નાભિચરેતાં તૌ
વિયુક્તાવિતરેતરમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

માટે પરણેલાં સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાંએ, એક બીજાથી જુદાં પડતાં પણ, જેમ પરસ્પરે અભાવ ન આવે, તેવી રીતે સદા ચલ કરવો ॥ ૧૭૩ ॥

પ્રજનાર્થં સ્ત્રિયઃ સૃષ્ટાઃ સંતાનાર્થં
ચ માનવાઃ । તસ્માત્સાધારણો
ધર્મઃ શ્રુતૌ પત્ન્યાસહોદિતઃ ॥ ૧૭૪ ॥

ગર્ભધારણ કરવા સાડ સ્ત્રિયોને અને ગર્ભાધાન કરવા સાડ પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યાંછે; માટે વેદમાં સાધારણ ધર્મકાર્ય પતિયે પત્નિ સહિત કરવા કહેલ છે ॥ ૧૭૪ ॥

સંતુષ્ટો ભાર્યયા ભર્તા ભર્ત્રા ભાર્યા
તથૈવ ચ । યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં
કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ રહેછે આર્યાત બન્નેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોયછે, તે કુળનું સદા કલ્યાણજ થાયછે ॥ ૧૭૫ ॥

માટે વેદવ્યાસે કહ્યું છે કે,

સમ્યક્ધર્માર્થકામેષુ દંપતીભ્યામર્હનિશમ્ ।
 एकचित्ततयाभाव्यंसमानव्रतवृत्तितः १७६

સારી રીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપા-
 દન કરવામાં સ્ત્રીપુરૂષે નિરંતર સમાનવ્ર-
 તથી એક ચિત્તે વર્તવું ॥ ૧૭૬ ॥

હવે સ્ત્રિયોયે સદા પોતાના સત્સંબંધી પુરૂષોના રક્ષણમાં રહેવું, કદી સ્વતંત્ર રહેવું નહીં; કારણ તેમનામાં પુરૂષ જાતિ કરતાં સ્વભાવથીજ તન તથા મનનું બળ ઓછું હોયછે. તેથી તેઓ જો સ્વતંત્રપણે રહે, તો કપટી પુરૂષો તેમને લોભાવી પોતાના કાંદામાં ફસાવી દે. જેથી તેમનું શિયળ ભંગ થાય, ને તેઓ મોટા અપયશને પામી સંસારમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહી શકે નહીં. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वा-
 पि योषिता । न स्वातंत्र्येण कर्त-
 व्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १७७ ॥

બાળક, જુવાન વા વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પણ ગૃ-
 હને વિષે ભર્તાદિ વડીલોને પૂછ્યા વગર
 કંઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહીં ॥ ૧૭૭ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य
 यौवने । पुत्राणां भर्तरि प्रेते न
 भजेत्स्त्री स्वतंत्रताम् ॥ १७८ ॥

સ્ત્રીએ બાળપણમાં માતાપિતાને, યુવાવ-
 સ્થામાં પતિને અને કદી પતિ મરણ
 પામે તો પુત્રને વશ રહેવું, પણ ક્યારેય
 સ્વતંત્રપણે રહેવું નહીં ॥ ૧૭૮ ॥

એ રીતે પોતાના સત્સંબંધિયોના સ્વાધીનમાં રહી સ્ત્રિયોયે નિત્ય ગૃહ સંબંધી સર્વ કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેવું, આળસ્ય રાખી પડી રહેવું નહિ. કેમકે તેમ કરેથી કામ બગરેછે, સર્વને અપ્રિય થવાયછે, શરીર જડ થાયછે, ને આધેલું બરાબર પચતું નથી. જેથી બળ ઘટેછે, ને તુરત રોગ થવાનો સંભવ રહેછે. પણ એથી ઉલટું કામમાં તત્પર રહેવાથી કામ સાફ થાયછે, સર્વને પ્રિય થવાયછે, શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવેછે, ને આધેલું તુરત પચી જાયછે. જેથી બળ વધેછે, ને રોગ થવાનો સંભવ થોડો રહેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

व्यायामदृढगात्राणां
 व्याधिनैवोपजायते ॥ १७९ ॥

મહેનતથી દૃઢ કરેલા શરીરવાળાને ઘણું
 કરી રોગ થતો નથી ॥ ૧૭૯ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષશરીર કરતાં સ્ત્રીશરીર દુર્બળ સ્થળયક્ષું છે, જેથી પુરૂષમાં જે-
 ટલું તન તથા મનનું બળ હોયછે, તેટલું સ્ત્રીમાં હોતું નથી. માટે અનાદિ કાળથી
 એવી સમન્વૃત થયેલી દીસેછે કે, પોતાના તથા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે સ્ત્રિયે ધરતું
 તથા પુરૂષે બહારતું કાર્ય કરવું. પણ ન ચાલતાં સ્ત્રિયે બહારતું તથા પુરૂષે ધરતું પણ
 કરવું. સ્ત્રિયોયે શું શું કર્તવ્ય છે તેવિષે ઋગ્વેદના અષ્ટક ૮ ના અધ્યાય ત્રીજામાં સ્ત્રીને
 આજ્ઞા કરેલ છે કે,

સમ્રાજ્ઞી શ્વશુરે ભવ સમ્રાજ્ઞી
શ્વશ્ર્વાં ભવ । નનાંદરિ સમ્રા-
જ્ઞી ભવ સમ્રાજ્ઞી અધિ દેષ્ટુ ॥ ૧૮૦ ॥

સાસુ, સસરા, નણુંદ તથા દેવરાદિવિષે
ધરતાં આચરણુથી તેમને વશ કરનારી
થા ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પત્યુઃ પૂર્વે સમુત્થાય દેહશુદ્ધિ
વિધાય ચ । ઉત્થાપ્ય શયની-
યાનિ કૃત્વા વેશ્મવિશોધનમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

સ્ત્રિયે પતિની પેહેલાં ઉઠી, દાતણુપાણી
કરી, મુખ ધોઈ, પથારી ઉપાડી, ધરને
ઝાડી, સાફ કરી ॥ ૧૮૧ ॥

મહાનસસ્થપાત્રાણિ બહિઃ પ્રક્ષાલ્ય
સર્વશઃ । મૃદ્ધિસ્તુ શોધયેચ્છુલીં ત-
ત્રાગ્નિં સેન્ધનં ન્યસેત્ ॥ ૧૮૨ ॥

તથા રસોડાનાં બધાં વાસણુ ધરની બા-
હેર સારી રીતે માંજી, માટીવડે ચુલાને
લીપવો ને તેમાં રસોઈ માટે કાષ્ઠ સહિત
અગ્નિ મૂકવો ॥ ૧૮૨ ॥

સ્મૃત્વા નિયોગપાત્રાણિ
રસાન્નદ્રવિણાનિ ચ ।
કૃતપૂર્વાહ્નિકાર્યેયં
શ્વશુરાવભિવાદયેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

પછી ગૃહમાં વાપરવાનાં બીજાં વાસણુ,
ધી, તેલ વિગેરે રસ, ધાન્ય તથા નિત્ય
અર્થ માટેના પૈસા તપાસવા. એ રીતે
સવારનું કામ કરી, નાહી ધોઈ સ્વચ્છ
થઈને, તેણે સાસુ તથા સસરાને પગે
લાગવું ॥ ૧૮૩ ॥

તામ્યાં ભર્ત્રા પિતૃમ્યાં વા ભ્રાતૃ-
માતૃલબાન્ધવૈઃ । વસ્ત્રાલંકારરત્ના-
નિ પ્રદત્તાન્યેવ ધારયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

પછી તેમણે, સ્વામિયે, માતાપિતાયે, અને
ભાઈ, મામા તથા સંબંધિયોયે આપેલાં વસ્ત્ર,
અલંકાર તથા રત્ન ધારણુ કરવાં ॥ ૧૮૪ ॥

મનોવાકર્મભિઃ શુદ્ધા પતિદેશાનુ-
વર્તિની । છાયેવાનુગતા સ્વચ્છા
સખેવ હિતકર્મસુ । દાસીવ દિષ્ટકા-
ર્યેષુ માર્યા મર્તુઃ સદા ભવેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અને સદા મન, વાણી તથા કર્મે કરી શુદ્ધ,
પતિની આજ્ઞા પાલનારી, તેને છાયાની
પેઠે અનુસરનારી, સ્વચ્છ, તેનાં હિત કાર્-
્યમાં મિત્રસમાન તથા હુકમ ઉઠાવવામાં
દાસી સમાન થવું ॥ ૧૮૫ ॥

તતોઽન્નસાધનં કૃત્વા પતયે વિ-
નિવેચ સા । વૈશ્વદેવોદૃતૈરન્નૈ-
ર્મોજનીયાંશ્ચ મોજયેત્ ॥ ૧૮૬ ॥

પછી રસોઈ તૈયાર કરી, પતિને કહી,
તેણે કરેલી પરમેશ્વરની પ્રાર્થનાવડે પ-
વિત્ર કરેલાં અન્ને કરી સસરાદિને જ-
માડવા ॥ ૧૮૬ ॥

પતિં ચ તદનુજ્ઞાતા
શિષ્ટમન્નાદ્યમાત્મના ।
શુક્ત્વા નયેદહઃશેષં
સદાયવ્યયચિન્તયા ॥ ૧૮૭ ॥

અને પતિને પણ જમાડી તેની રળ લઈ
બાકી રહેલાં અન્નમાંથી પોતે ભોજન કરી
ત્રીભે પોહોર, ઘરમાં બેઠતી વસ્તુ સ્વચ્છ
કરવા તથા તેની આવક ખર્ચનો વિચાર
કરવામાં કહાડવો ॥ ૧૮૭ ॥

પુનઃ સાયં પુનઃ પ્રાતર્ગૃહશુદ્ધિં
વિધાય ચ । કૃતાન્નસાધના
સાધ્વી સમૃત્યં ભોજયેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

એ રીતે રૂડી સ્ત્રિયે ફરી સાંજ તથા સ-
વારે નિત્ય ગૃહને શુદ્ધ કરી, રસોઈ તૈયાર
કરીને સસરાદિ સહિત પોતાના પતિને
જમાડવો ॥ ૧૮૮ ॥

નાતિતૃપ્તા સ્વયં શુક્ત્વા ગૃહનીતિં
વિધાય ચ । આસ્તૃત્ય સાધુ શય-
નં તતઃ પરિચરેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

અને રાત્રિયે પોતે રૂચી પ્રમાણે જમી,
ગૃહનું બાકી રહેલું કામ કરી તથા સારી
રીતે શય્યા બીછાવીને, પતિની સેવામાં
હાજર થવું ॥ ૧૮૯ ॥

સુપ્તે પત્યૌ તદધ્યાસ્ય સ્વયં તદ્વત-
માનસા । અનન્ના ચાપ્રમત્તા ચ
નિષ્કામા ચ જિતેન્દ્રિયા ॥ ૧૯૦ ॥

અને પતિ નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તેમાં મન
રાખી તેજ શય્યા ઉપર નિષ્કામ તથા
જિતેન્દ્રિય થઈ, સાવધાન રહી વસ્ત્રે સ-
હિત સુવું ॥ ૧૯૦ ॥

નોચૈર્વદેન્ન પરુષં
ન બદ્ધાહુતિમપ્રિયમ્ ।
ન કેનચિચ્ચ વિવદે-
દપ્રલાપવિવાદિની ॥
નચાસ્ય વ્યયશીલા સ્યા-
ન્ન ધર્માર્થવિરોધિની ॥ ૧૯૧ ॥

તેણે ઉંચે સ્વરે, કઠોર, અપ્રિય તથા બહુ
જેમાં બોલાવવું હોયછે એવું વાક્ય બો-
લવું નહિ, કોઈ સાથે વાદ કરવો નહિ,
ને વાદ કરતાં કદી અનર્થરૂપ વચન બો-
લવું નહિ; વળી પતિને ઘણું ખર્ચ કરાવ-
નાર તથા તેના ધર્મ, અર્થ સંપાદન કર-
વામાં વિરોધી થવું નહીં ॥ ૧૯૧ ॥

પ્રમાદોન્માદરોષેર્ધ્યા વચનાન્યતિનિ-
ન્દિતામ્ । પૈશૂન્યહિંસાવિષયા મો-
હાહંકારદર્પતામ્ । નાસ્તિક્યસાહસ-
સ્તેય દંભાન્ સાધ્વી વિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

અને ગાફલતા, ને અવિવેક, ક્રોધ તથા
અદેખાઈનાં વચન, અતિ નિંદિત એવાં
ચાડી, હિંસા, વિષયમાં મોહ, અહંકાર,
પોતાની બડાઈ, ઇશ્વરમાં અનાસ્તા, સા-
હસ, ચોરી અને દંભનો ત્યાગ કરવો ॥ ૧૯૨ ॥

કૃષિપણ્યાદિ પુહ્નકૃત્યે ભવેયુસ્તાઃ
પ્રસાધિકાઃ । સંગીતૈર્મધુરાલાપૈઃ
સ્વાયત્તસ્તુ પતિર્યથા ॥ ૧૯૩ ॥

વળી સ્ત્રિયોએ ખેતી તથા વ્યાપારાદિ પુરૂષ
કૃત્યમાં સહાયકારી થવું, અને સંગીત તથા
મધુર ભાષણે કરી જેમ પોતાનો પતિ
વશ થાય, તે રીતે આચરવું ॥ ૧૯૩ ॥

મંદનં વર્જયેન્નિત્યં તથા પ્રોષિતભ-
ર્તૃકા । ધારયેન્મંગલાર્થાનિ કિંચિ-
દાભરણાનિ ચ । દેવતારાધનપરા
તિષ્ઠેદ્ઋત્વહિતે રતા ॥ ૧૯૪ ॥

નાસ્તિ ભર્તૃસમો નાથો નાસ્તિ
ભર્તૃસમં સુખમ્ । વિમૃજ્ય ધન-
સર્વસ્વં ભર્તા વૈ શરણં સ્ત્રિયાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

મિતં દદાતિ હિ પિતા
મિતં ભ્રાતા મિતં સુતઃ ।
અમિતસ્ય પ્રદાતારં
ભર્તારં કા ન પૂજયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પિત્રા ભર્ત્તા સુતૈર્વાપિ
નેચ્છેદ્વિરહમાત્મનઃ ।
एषां हि विरहेण स्त्री
गर्हे कुर्यादुभे कुले ॥ ૧૯૭ ॥

વિધાય પ્રોષિતે વૃત્તિ
જીવેન્નિયમમાસ્થિતા ।
પ્રોષિતે ત્વાવિધાયૈવ
જીવેચ્છિલ્પૈરગર્હિતૈઃ ॥ ૧૯૮ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રીડાં શરીરસંસ્કારં
સમાજોત્સવદર્શનમ્ ।
હાસ્યં પરગૃહે યાનં
ત્યજેત્ પ્રોષિતભર્તૃકા ॥ ૧૯૯ ॥

અને જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે
સ્ત્રિયે વિશેષ ઘરેણું પેહેરવાં નહિ, પણ
માત્ર સૌભાગ્ય અતાવનાર આભરણુ ધારણુ
કરવાં, ને ઘણીના હિતમાં પ્રીતિ રાખી
દેવના આરાધનમાં તત્પર રહેવું ॥ ૧૯૪ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિ સમાન કોઈ પાલનાર
તથા ખીલું સુખ નથી, માટે ધનાદિ સર્વ
વસ્તુ જતાં પણ તેજ આશ્રય છે ॥ ૧૯૫ ॥

વળી સ્ત્રીને પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર ગણુ-
તીથી આપનારા છે, માટે ગણુતી વિના
સર્વસ્વ આપનાર પતિની સેવા કંઈ સ્ત્રી
ન કરે! “અર્થાત્ અધી સ્ત્રિયે પતિની
સેવા કરવી જરૂર છે” ॥ ૧૯૬ ॥

સ્ત્રિયે માતા, પિતા, પતિ અથવા પુત્રોથી
છેટે રહેવાની કદી ઇચ્છા કરવી નહીં;
કેમકે એમના વિયોગથી એકલી હોવાને
લીધે સારી સ્ત્રી પણ પોતાના પિતા તથા
પતિના કુળને નિંદાવેછે ॥ ૧૯૭ ॥

અને ભરણુપોષણુનો અંદોઅસ્ત કરી પતિ
પરદેશ જાય ત્યારે શરીરશૃંગારાદિ છાડી
નિયમથી રહેવું, ને કદી પોષણુની ગોઠ-
વણુ કર્યા વગર પતિ ગયો હોય, તો જેથી
નિંદા ન થાય એવી કારીગરીનો ધંધો
કરી જવું ॥ ૧૯૮ ॥

જે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેણે
રમત, શરીરશૃંગાર, માણસોના મેલાવ-
ડાની ધામધૂમ જોવી, અતિ હાસ્ય તથા
પારકે ઘેર જવું, એટલાં વાનાં ત્યાગ
કરવાં ॥ ૧૯૯ ॥

એ રીતે સદા વર્તતાં તથા ગૃહકાર્ય કરતાં સ્ત્રિયે પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન રાખવો. કદિ શ્રીમંતાઈ હોય ને ગૃહકાર્ય ચાકરેથી થતાં હોય, તથાપિ પોતાનું શરીર કસાય તે રીતે સ્ત્રિયે, તે કાર્યો યથાર્થ થાયછે કે નહિ, તેની ખૂણું તપાસ રાખવી. પણ પોતાના પતિ સંબંધી કાર્ય તો સ્ત્રિયે પોતેજ કરી તેને પ્રસન્ન કરવો, કોઈ રીતે પણ તેને અપ્રસન્ન થવા દેવો નહિ. કારણ સ્ત્રીના સર્વ સુખનો આધાર તેનો સ્વામિ છે, જેથી તેણે પતિના સુખે સુખ તથા પતિના દુઃખે દુઃખ માનવું યોગ્ય છે. સર્વ સંબંધમાં પતિ પત્નિનો સંબંધ અતિ નિકટનો છે, જેથી પત્નિના સુખદુઃખની લાગણી જેટલી તેના પતિને થાયછે, તેટલી બીજાને થતી નથી, અને પતિ જેટલો પત્નિના કલ્યાણમાં તત્પર રહેછે, તેટલો બીજો કોઈ રહેતો નથી. એવા પતિની સેવા કરવી એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુસ્વભાવા સુવચના
સુવૃત્તા સુસદર્શના ।
અનન્યચિત્તા સુમુખી
મર્તુઃ સા ધર્મચારિણી ॥ ૨૦૦ ॥

જે સ્ત્રી પતિ પ્રત્યે સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, સુખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાંજ ચિત્ત રાખનારી તથા પ્રસન્ન સુખવાળી હોય, તે ધર્મચારિણી જાણવી ॥ ૨૦૦ ॥

પરુષાણ્યપિ ચોક્તા યા દૃષ્ટા
દુષ્ટેન ચક્ષુષા । સુપ્રસન્નમુખી
મર્તુર્યા નારી સા પતિવ્રતા ॥ ૨૦૧ ॥

પતિયે કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા ક્રોધ-દૃષ્ટિયે જોયું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જે નારી સારી રીતે પ્રસન્ન સુખવાળી રહે, તે પતિવ્રતા કેહેવાયછે ॥ ૨૦૧ ॥

શુશ્રૂષાં પરિચર્યા ચ કરોત્યવિ-
મનાઃ સદા । સુપ્રતીતા વિની-
તા ચ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૦૨ ॥

જે સ્ત્રી પ્રસન્ન મને કરી નિરંતર ધણીની સેવા ચાકરી કરે, મર્યાદામાં રહે અને વિનય રાખે, તે ધર્મિષ્ઠ જાણવી ॥ ૨૦૨ ॥

પતિર્હિ દેવો નારીણાં પતિર્બન્ધુઃ
પતિર્ગતિઃ । પત્યા સમા ગતિર્ના-
સ્તિ દૈવતં વા યથા પતિઃ ॥ ૨૦૩ ॥

કારણ સ્ત્રીઓને પતિજ દેવ, સ્નેહિ તથા ગતિ છે, ને તેના સમાન કોઈ બીજું ગતિ તથા દૈવત નથી ॥ ૨૦૩ ॥

શ્વશ્રુશ્વશુરયોઃ પાદૌ જોષયંતી
ગુણાન્વિતા । માતા પિતૃ પરા-
નિત્યં યા નારી સા તપોધના ॥ ૨૦૪ ॥

વળી જે શુણ્ણવાન સ્ત્રી નિત્ય સાસુ સસરાનાં ચરણ સેવે અને માતાપિતાની ભક્તિમાં તત્પર રહે, તેને પરમ તપસ્વિની જાણવી ॥ ૨૦૪ ॥

તેમ મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહેલ છે કે,

નેષેત્ પતિં કૂરદૃષ્ટ્યા શ્રાવયેન્નૈવ
દુર્વચઃ । નાપ્રિયં મનસા વાપિ
ચરેત્પત્યુઃ પતિવ્રતા ॥ ૨૦૫ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રિયે પતિને કૂર દૃષ્ટિયે જોવો
નહિ, તેને ખરાબ વચન સંભળાવવાં
નહિ અને મનથી પણ તેનું અપ્રિય કરવું
નહીં ॥ ૨૦૫ ॥

વળી શાર્ફધરકૃત નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી
ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા ।
ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી
ષાઢ્ગુણ્યમેતદ્ધિ પતિવ્રતાનામ્ ॥ ૨૦૬ ॥

સ્ત્રિયે, પતિને કાર્ય કરવામાં સલાહ આપ-
નાર મંત્રી જેવી, કામ કરવામાં દાસી
સરખી, જમાડવામાં ચાડ રાખનાર માતા
સમાન, શયનને વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર-
નારી રંભા સરખી, ધર્મકાર્યમાં અનુકૂળ,
અને ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વી સમાન થવું;
એ પતિવ્રતાના છ ગુણ છે ॥ ૨૦૬ ॥

અભ્યુત્થાનમુપાગતે ગૃહપતૌ તદ્દાષણે
નમ્રતા તત્પદાર્પિતદૃષ્ટિરાસનવિધિ-
સ્તસ્યોપચર્યા સ્વયમ્ । સુપ્તે તત્ર શ-
યીત તત્પથમતો જઘ્નાચ્ચ શય્યામિતિ
પ્રાચ્યૈઃ પુત્રિ નિવેદિતઃ કુલવધૂસિ-
દ્ધાંતધર્માગમઃ ॥ ૨૦૭ ॥

વળી સ્ત્રિયે, પતિ ઘરમાં આવે ત્યારે ઉઠી
ઉભાં થવું, તેની સાથે ભાષણ કરવામાં
નમ્રતા રાખવી, તેનાં ચરણમાં દૃષ્ટિ રાખી
આસન આપવું, તેની સેવામાં પોતે હા-
જર રહેવું, તેના સુતા પછી સુવું અને
તેની પેહેલાં ઉઠવું, એ, હે પુત્રિ, પ્રાચી-
ન પુરૂષોએ કુળવાન સ્ત્રીના ધર્મનો સિ-
દ્ધાંત કહ્યો છે ॥ ૨૦૭ ॥

વળી આણકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન દાનૈઃ શુદ્ધયતે નારી નોપવાસ-
શતૈરપિ । ન તીર્થસેવયા તદ્વર્જર્તુઃ
પાદોદકૈર્યથા ॥ ૨૦૮ ॥

સ્ત્રી પતિના ચરણોદકે કરી જેવી શુદ્ધ
થાયછે, તેવી દાન, સેંકડો ઉપવાસ તથા
તીર્થસેવનવડે પણ શુદ્ધ થતી નથી ॥ ૨૦૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

નગરસ્થો વનસ્થો વા પાપો વા
યદિ વા શુચિઃ । યાસાં સ્ત્રીणां
પ્રિયો ભર્તા તાસાં લોકે મહોદયઃ ॥ ૨૦૯ ॥

જે સ્ત્રિયોને, પોતાનો પતિ નગરમાં વા
વનમાં હોય, તેમ પાપી વા પવિત્ર હોય
તો પણ પ્રિય હોયછે, તે સ્ત્રિયોનો લોકમાં
મોટો ઉદય થાયછે ॥ ૨૦૯ ॥

ભર્તા હિ પરમં નાર્યા ભૂષણં
ભૂષણૈર્વિના । ણ્ણા વિરહિતા
તેન શોભનાપિ ન શોભના ॥ ૨૧૦ ॥

કારણ સ્ત્રિયોને ભૂષણ વિના પણ પ-
તિજ પરમ ભૂષણ છે, કેમકે પતિ વિ-
નાની સ્ત્રી શોભતી હોય, તો પણ શોભતી
નથી ॥ ૨૧૦ ॥

ન સા સ્ત્રીત્યભિર્મંતવ્યા યસ્યાં
ભર્તા ન તુષ્યતિ । તુષ્ટે ભર્તરિ
નારીણાં તુષ્ટઃ સ્યાત્પરમેશ્વરઃ ॥ ૨૧૧ ॥

જે સ્ત્રીમાં પતિ સંતોષ પામતો નથી,
તેને સ્ત્રી માનવી નહિ; સ્ત્રિયોને પતિ
પ્રસન્ન થયે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાયછે ॥૨૧૧॥

તેમજ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્વત્કવયઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ
કેવલં કપયઃ । કુલજાયા સા જાયા
કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥ ૨૧૨ ॥

વિદ્વાન્ કવિ તેજ કવિ, કેવળ કવિ તો
કપી જાણુવા; તેમ જે સારા આચરણુ-
વાળી હોય તેજ સ્ત્રી, કેવળ સ્ત્રી તો
માયા જાણુવી ॥ ૨૧૨ ॥

૫ળી કહ્યું છે કે,

ન કામેષુ ન ભોગેષુ નૈશ્વર્યે ન
સુખે તથા । સ્પૃહા યસ્યા યથા
પત્યૌ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૧૩ ॥

જે સ્ત્રીને જેવી પતિમાં ઇચ્છા રહે તેવી
કામ, ભોગ, ઐશ્વર્ય તથા સુખમાં પણ
રહેતી નથી, તે સ્ત્રી ધર્મિષ્ઠ જાણુવી ॥૨૧૩॥

ભર્તા દેવો ગુરુર્ભર્તા ધર્મતીર્થત્ર-
તાનિ ચ । તસ્માત્સર્વં પરિત્ય-
જ્ય પતિમેકં ભજેત્સતી ॥ ૨૧૪ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિજ દેવ, ગુરુ, પોષણુ
કરનાર, ધર્મ, તીર્થ તથા વ્રતરૂપ છે;
માટે સર્વને છોડી તેણે એક પતિનીજ
સેવા કરવી ॥ ૨૧૪ ॥

સા કવિતા સા વનિતા યસ્યાઃ શ્રવણેન
દર્શનેનાપિ । કવિહૃદયં પતિહૃદયં
સરલં તરલં ચ સત્ત્વરં ભવતિ ॥ ૨૧૫ ॥

કારણુ જેના શ્રવણુ તથા દર્શન માત્રે
કરી કવિ તથા પતિનું તદ્દય તત્કાળ સ-
રલ તથા ચંચળ થાયછે, તેજ કવિતા ને
તેજ વનિતા જાણુવી ॥ ૨૧૫ ॥

હવે સ્ત્રી જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, એવો પુરૂષ ગૃહસ્થ કેહેવાયછે. તેણે સંસારમાં કેવી
રીતે વર્તવું તેવિષે મહાનિર્વાણુતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહસ્થઃ પાલયેદ્દારાન્ વિદ્યામભ્યાસયે-
ત્સુતાન્ । ગોપયેત્સ્વજનાન્ બંધૂનેષ
ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે સ્ત્રિયોની રક્ષા કરવી, બાળકોને
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજન તથા
બંધુવર્ગની રક્ષા કરવી એજ સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે સર્વ પ્રકારથી સ્ત્રીનું અવશ્ય પાલન કરવું, કેમકે તેના સંસારના સર્વ સુ-
ખનો આધાર સ્ત્રી છે. નિર્વાહ માટે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેલા તેને કાર્ય કરવામાં
જે શ્રમ થાયછે, તે ઘરમાં આવતાંજ સ્ત્રીની આશ્વાસનાથી ટળી જાયછે. જેના ધ-
રમાં સ્ત્રી છે, તેને ધરસંબંધી કાર્યની કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી. જેમ પુરૂષ સ્ત્રીના તેમ

શ્રી પુરૂષના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી હોવાથી અર્ક્ષીગના એટલે પુરૂષનું અર્ક્ષ અંગ કેહેવાયછે.

શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

યાવન્ન વિંદતે જાયાં
તાવદર્દો ભવેત્પુમાન્ ।
નાર્દ્ધં પ્રજાયતે પૂર્ણઃ
પ્રજાયેતેત્યપિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જ્યાંસુધી પુરૂષ શ્રી પરણ્યો નથી, ત્યાં-
સુધી અર્ક્ષો કેહેવાય છે; કારણ એકલા
પુરૂષથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ
શ્રીને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રજા
ઉત્પન્ન થઈ શકેછે ॥ ૨૧૭ ॥

માટે સર્વ રીતે સ્ત્રીનું પાલન કરવું, એ પુરૂષને પોતાના અર્ક્ષી અંગનું પાલન કર્યા
બરાબર છે. શ્રી ધરની શોભા છે, ને તે વિના ધર શૂન્ય જેવું ભાસેછે. શ્રીમહા-
ભારતના શાંતિપર્વના ૧૪૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।
ગૃહં તુ ગૃહિણીહીનમરણ્યસદૃશં ભવેત્ ૨૧૮

ધરને ધર નથી કેહેતા પણ શ્રીજ ધર
કેહેવાયછે; કેમકે શ્રીવિનાનું ધર અરણ્ય
સરખું લાગેછે ॥ ૨૧૮ ॥

વૃક્ષમૂલેઽપિ દયિતા यस્ય તિષ્ઠતિ
તદ્ગૃહમ્ । પ્રાસાદોઽપિ તયા હીનઃ
કાંતાર ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

ઝાડ નીચે પણ જે પુરૂષની શ્રી હોય છે,
તે તેનું ધર જાણવું, પણ શ્રીવિનાનો મે-
હેલ તો વન જેવોજ ! એમ નિશ્ચય ક-
હેલ છે ॥ ૨૧૯ ॥

ધર્માર્થકામકાલેષુ भार्या પુंसઃ
સહાયિની । વિદેશગમને ચા-
સ્ય સૈવ વિશ્વાસકારિકા ॥ ૨૨૦ ॥

શ્રી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સમય પુરૂષને
સહાય કરનારી છે અને પરદેશ જવા
સમય તેને વિશ્વાસ કરવા લાયક પણ
તેજ છે ॥ ૨૨૦ ॥

તથા રોગાભિભૂતસ્ય નિત્યં કૃચ્છ્ર-
ગતસ્ય ચ । નાસ્તિ भार्याસમં કિં-
ચિન્નરસ્યાર્તસ્ય મેષજમ્ ૨૨૧ ॥

તેમજ રોગથી પીડાયલા તથા કષ્ટને પા-
મેલા દુઃખી પુરૂષને નિરંતર શ્રીસમાન
બીજું કંઈ પણ ઔષધ નથી ॥ ૨૨૧ ॥

નાસ્તિ भार्याસમો બુંધુર્નાસ્તિ भार्या-
સમા ગતિઃ । નાસ્તિ भार્યાસમો
લોકો સહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥ ૨૨૨ ॥

પુરૂષને લોકમાં શ્રી સમાન કોઈ સગું,
ગતિ તથા ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સહાય ક-
રનાર નથી ॥ ૨૨૨ ॥

૧૧ી એજ ગ્રંથના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

અર્દ્ધે ભાર્યા મનુષ્યસ્ય ભાર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ
સત્ત્વા । અસહાયસ્ય લોકેઽસ્મિન્
લોકયાત્રા સહાયિની ॥ ૨૨૩ ॥

આ લોકમાં સ્ત્રી, પુરૂષનું અર્ધું અંગ તથા
ઉત્તમમાં ઉત્તમ સખા છે, કારણ સહા-
યતા વગરના પુરૂષને લોકવ્યવહારમાં સ-
હાય કરનારી છે ॥ ૨૨૩ ॥

કાંતારેષ્વપિ વિશ્રામો જનસ્ય
ગૃહિણી મતા । યઃ સદારઃ સ
વિશ્વાસ્યસ્તસ્માદ્ધારાઃ પરા ગતિઃ ॥ ૨૨૪ ॥

પુરૂષને જંગલમાં પણ સ્ત્રી વિશ્રામરૂપ
માનેલી છે; જે સ્ત્રીસહિત હોય તે વિ-
શ્વાસ કરવા યોગ્ય થાયછે, માટે સ્ત્રી પ-
રમ ગતિ છે ॥ ૨૨૪ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

સરસા સાર્લંકારા સુપદન્યાસા
સુવર્ણમયમૂર્તિઃ । આર્યા તથૈવ
ભાર્યા ન લભ્યતે યત્નહીનેન ॥ ૨૨૫ ॥

રસ તથા અલંકારે સહિત, સુંદર પદન્યા-
સવાળી તથા સુવર્ણમય છે મૂર્તિ જેની
એવી આર્યા તેમજ ભાર્યા યત્નહીનને મ-
ળતી નથી ॥ ૨૨૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનુકૂલાં વિમલાંગીં કુલજાં કુશલાં
સુશીલસંપન્નામ્ । एतादृशीं सुभार्या
पुरुषो यत्नोदयालुभते ॥ ૨૨૬ ॥

અનુકૂળ, નિર્મળ અંગવાળી, કુલીન, કુ-
શળ તથા સારા સ્વભાવવાળી, એવી
સારી સ્ત્રી પુરૂષને યત્નો ઉદય થવાથી
મળેછે ॥ ૨૨૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

પૂજનીયા મહાભાગાઃ પુણ્યાશ્ચ
ગૃહદીપ્તયઃ । સ્ત્રિયઃ શ્રિયો ગૃ-
હસ્યોક્તાસ્તસ્માદ્રક્ષ્યા વિશેષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

સદાચરણવાળી, પવિત્ર તથા ઘરમાં દીવા
રૂપ, એવી સત્કાર કરવા લાયક સ્ત્રિયો ધ-
રની શોભા છે; તેથી વિશેષપણાયે રક્ષણ
કરવા યોગ્ય છે ॥ ૨૨૭ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિર્ચૈતાઃ પતિભિર્દે-
વૈસ્તથા । પૂજ્યા ભૂષયિતવ્યાશ્ચ
બહુકલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

બહુ કલ્યાણને ઇચ્છનાર પિતા, ભાઈ,
પતિ અને દેવરાદિયે સ્ત્રિયોનો સત્કાર ક-
રવો તથા તેમને ભૂષણાદિયે કરી શો-
ભાવવી ॥ ૨૨૮ ॥

શોચંતિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ
તત્કુલમ્ । ન શોચંતિ તુ યત્રૈતા
વર્દ્ધંતે તદ્દિ સર્વદા ॥ ૨૨૯ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રિયો દુઃખી થતી હોય, તે
કુળ તત્કાળ નાશ પામેછે, ને જે કુળમાં
સ્ત્રિયો દુઃખ પામતી નથી, તે કુળ સદા
વૃદ્ધિ પામેછે ॥ ૨૨૯ ॥

તસ્માદેતાઃસદાપૂજ્યા
ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।
ભૂતિકામૈર્નૈર્નિત્યં
સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥૨૩૦ ॥

માટે સમૃદ્ધિઃ ઇચ્છનાર પુરૂષોએ સ્ત્રિઓને
સદા ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી
સત્કાર કરવો, તેમજ સપરમે દિવસે તથા
વિવાહાદિ કાર્યવિષે પણ નિરંતર તેમને
આદર કરવો ॥ ૨૩૦ ॥

સ્ત્રિયાંતુરોચમાનાયાંસર્વતદ્રોચતેકુલમ્ ।
તસ્યાંત્વરોચમાનાયાંસર્વમેવનરોચતે ૨૩૧

કેમકે સ્ત્રિઓને શોભાવવાથી સર્વ કુળ
શોભેછે, ને નહિ શોભાવવાથી શોભતું
નથી ॥ ૨૩૧ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શાશ્વતોઽયં ધર્મપથઃ સદ્વિરાચરિતઃ
સદા । યદ્ધાર્યાઃ પરિરક્ષન્તિ ભર્તા-
રોઽસ્ત્વબલા અપિ ॥ ૨૩૨ ॥

અલ્પ શક્તિવાળા પુરૂષોએ પણ પોતાની
સ્ત્રિઓનું રક્ષણ કરવું; કેમકે સત્પુરૂષોએ
સદા આચરણ કરેલો એ સનાતન ધર્મ
છે ॥ ૨૩૨ ॥

એ રીતે સ્ત્રિઓનું પાલન કરતાં તેમને ગૃહકાર્યમાં ભેડવી, કેમકે જેમ પુરૂષે ધંધા
રોજગારમાં તેમ સ્ત્રિએ ઘરનાં કાર્યમાં પડી પોતાના તન તથા મનને રોકવું. જેથી તન
આરોગ્ય રહેછે, ને મનને અવકાશ ન મળવાથી ખોટે માર્ગે ચઢી જવાતું નથી. મા-
નવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અર્થસ્ય સંગ્રહે ચૈનાં
વ્યયે ચૈવ નિયોજયેત્ ।
શૌચે ધર્મેઽન્નપક્ત્યાં ચ
પારિણામસ્ય ચેક્ષણે ॥ ૨૩૩ ॥

સ્ત્રીને ઘર ખર્ચનું ધન સાચવવામાં, તેનો
ખર્ચ કરવામાં, ઘર પવિત્ર રાખવામાં, પ-
તિસંબંધી કાર્ય કરવામાં, રસોઈ તૈયાર ક-
રવામાં, તથા ઘરમાંની વાસણુ વિગેરે
સર્વ વસ્તુ સંભાળવામાં ભેડવી ॥ ૨૩૩ ॥

પણ ગૃહકાર્યથી અવકાશ મળતાં સ્ત્રીઓ ભે નિર્દોષ રમત ગમતમાં ભેડાતી હોય
તો તેમને તેથી અટકાવવી નહિ. કારણ એકને એક કાર્યમાં ગુથાવાથી સર્વનાં તન
તથા મન થાકીને કંટાળી જાયછે. તેવો થાક તથા કંટાળો ટાળવા માટે સર્વને થોડી-
વાર રમતગમતની જરૂર રહેછે. ભેકે સ્વભાવથીજ તન તથા મનવડે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી
સદા દુર્બળ હોવાથી, સ્વતંત્ર રહે તો નીચ પુરૂષોના ફાંદામાં ફસી જઈ પોતાની તથા
પોતાના ઉભય કુળની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ લગાડે, એવા ભયથી માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ
યૌવને । રક્ષંતિ સ્થવિરે પુત્રા ન-
સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ ૨૩૪ ॥

સ્ત્રીનું બાળપણમાં પિતા, યુવા અવસ્થામાં
પતિ ને વૃદ્ધપણમાં પુત્રો રક્ષણ કરેછે;
કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી ॥ ૨૩૪ ॥

તથાપિ એજ શાસ્ત્રના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસ્વતંત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ
સ્વૈર્દિવાનિશમ્ । વિષયેષુ ચ સ-
જ્ઞંત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ ૨૩૫ ॥

સ્ત્રિયોને તેમના ભર્તાદિ પાલન કરનારે દિ-
વસ રાત્રિ પોતાને વશ રાખવી, પણ તે જો
નિર્દોષ રમત-ગમતમાં જોડાયેલી હોય તો
તેમાં તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દેવી ॥ ૨૩૫ ॥

જોકે સ્વતંત્રતા સર્વને પ્રિય છે, પણ તે નિયમમાં હોવી જોઈએ. રાજાની રંક અને બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને સ્વતંત્રપણે રહેવું ગમેછે. પણ જે જે વિષયમાં અ-જ્ઞાનતા હોયછે, તે તે વિષયમાં સ્વતંત્રતા હાનિકારક છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી સ્વતંત્રપણે વર્તતાં મોટી ભૂલ કરી મહા હાનિરૂપ ખાડામાં આવી પડેછે; માટે જે જે વિષયનો જે જ્ઞાતા હોય તેની તે તે વિષયસંબંધી કંઈ કાર્ય આવી પડતાં સલાહ લેવી યોગ્ય છે. અનુભવમાં પણ એમ આવેછે કે, સર્વ કોઈએ નિયમમાં રહી છુટ ભોગવવી. કેમકે વધારે છુટ ભોગવતાં નિશ્ચે પીડા આવી પડેછે. માટે સ્ત્રિયોને નિ-યમમાં રહેલી છુટ સુખે ભોગવવા દેવી, પણ તેમને ઘરમાં ગોંધી રાખવી નહીં; કેમકે તેમ કરે કંઈ તેઓ પવિત્ર રહી શકે એમ નથી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધાઃ
પુરુષૈરાસકારિભિઃ ।
આત્માનમાત્મનાયાસ્તુ
રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૨૩૬ ॥

કદાચ સ્ત્રિયોને, ચોકસી રાખનાર પુરુષોએ ઘરમાં રૂંધી રાખી હોય, તોપણ તેઓ સુરક્ષિત રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રિયો પો-તાના મનવડે પોતાનું રક્ષણ કરેછે, તેજ સુરક્ષિત થાયછે ॥ ૨૩૬ ॥

વળી એવો સ્વભાવ છે કે સૌને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા ને પ્રાપ્તનો અનાદર થાયછે. કહ્યું છે કે,

લોકે સ્વભાવઃ પરિદ્રશ્યતે વૈ
લબ્ધેષ્વવજ્ઞાનુપલબ્ધવાંછા ॥ ૨૩૭ ॥

જગતમાં મળેલી વસ્તુની અવજ્ઞા ને નહિ મળેલની ઇચ્છા થવાનો સ્વભાવ જણા-યછે ॥ ૨૩૭ ॥

તેમ ઘરમાં બેસી રહેનારને બહાર ફરવાની અને બહાર ફરનારને ઘરમાં આવી બેસવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે. હર કોઈ વસ્તુ જોઈ ન હોય, ત્યાંસુધી તેમાં મોહ રહેછે, પણ જોયા પછી કંઈ રહેતો નથી. તે રીતે ઘરમાં બેસનારને જ્યારે બહારનાં વિચિત્ર સ્થાનોવિષે સાંભળવામાં આવે, ત્યારે તે જોવાની તેને ઇચ્છા થાયછે. તે જોમ જોમ શેકવા જઈએ, તેમ તેમ તેને વધુ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે. તે એટલે સુધી કે, લાગ આવે તો છાની રીતે જોઈ આવવાની પણ તે હિંમત કરેછે. માટે જેમાં કંઈ બાધ ન હોય, એવાં નિર્દોષ બહારનાં વિચિત્ર સ્થાન જોવાની કદી સ્ત્રિયોને ઇચ્છા

થાય, તો કુટુંબના વડીલે પોતે સાથે જઈ તેમને અવશ્ય દેખાડવાં. પણ તેમને એ-
કલાં ફરવા દેવા મના કરેલ છે, કારણ સ્વભાવથીજ તેઓ તન તથા મનવડે દુર્બળ
હોવાથી ધરના કોઈ પણ પુરૂષની રક્ષાને પાત્ર છે. મહાનિર્વાણુતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્સવે લોકયાત્રાયાં
તીર્થેષ્વન્યનિકેતને ।
ન પત્નીં પ્રેષયેત્ પ્રાજ્ઞઃ
પુત્રામાત્યવિવર્જિતામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્ત્રીને ઉત્સવમાં, લોક
મેલાવડામાં, તીર્થોમાં અને પારકાને ઘેર,
સાથે પુત્ર અથવા વિશ્વાસુ માણસ આપ્યા
વગર એકલી મોકલવી નહિ ॥ ૨૩૮ ॥

એ રીતે સ્ત્રીઓને ઘટતી છૂટ આપવી, પણ અતી છૂટ આપવી નહીં; અર્થાત્
ઇચ્છામાં આવે તે રીતે તેમને વર્તવા દેવી નહિ. કેમકે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા જતાં
કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ સુખી થતાં નથી. સર્વને ઉપર ઉપરથી એમ જણાયછે કે,
ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથીજ સુખી થવાયછે; પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વા
પુરૂષ ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખી થયેલાં નથી. પણ જેઓ સ્થિતિનિયમ, રાજ્યનિયમ
તથા લોકનિયમને આધીન રહી, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખી સંસારમાં વર્ત્યા
છે, તેઓજ સુખી થયાછે. ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તતાં સ્થિતિનિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો
રોગ થાયછે, રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરાય તો અપરાધી થતાં દંડને પાત્ર થવાયછે,
લોકનિયમ મૂકાય તો જનોના તિરસ્કારમાં આવી દુઃખી થવાયછે, અને આવકના પ્ર-
માણમાં ખર્ચ ન રખાય તો દરિદ્રી થવાયછે. ત્યારે ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખ ક્યાં
રહ્યું? માટે જેથી કંઈ હાનિ થવાનો સંભવ રહેતો હોય, તે રીતે સ્ત્રીઓ વર્તવા ઇચ્છે
તો તેમને અટકાવવી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહો-
ઽટનમ્ । સ્વપ્નોઽન્યગેહવાસશ્ચ નારી-
સંદૂષણાનિ ષટ્ ॥ ૨૩૯ ॥

મદિરાપાન, દુર્જનની સોબત, પતિનો
વિયોગ, રખડવું, સમય વિના સુતું તથા
પારકા ઘરમાં વસવું, એ છ સ્ત્રીઓને દૂ-
ષણરૂપ છે ॥ ૨૩૯ ॥

સૂક્ષ્મેભ્યોપિ પ્રસંગેભ્યઃ
સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।
દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોક-
માવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૨૪૦ ॥

માટે સ્ત્રીઓની થોડા પણ કુસંગથી વિ-
શેષે કરી રક્ષા કરવી; કારણ તેમ રક્ષણ
કરવામાં ન આવે તો તેઓ, સાસરાં તથા
પિયર બન્ને કુળને ડાઘ લગાડી ખેદ
પમાડે છે ॥ ૨૪૦ ॥

યાદૃશં ભજતે હિ સ્ત્રી સુતં સૂતે
તથાવિધમ્ । તસ્માત્પ્રજાવિશુ-
દ્ધ્યર્થં સ્ત્રિયં રક્ષેત્પયત્રતઃ ॥ ૨૪૧ ॥

કેમકે સ્ત્રી જેવા પુરૂષને સેવે તેવો પુત્ર
જણેછે; માટે પ્રજાની શુદ્ધિને અર્થે પ્રય-
ત્નથી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી ॥ ૨૪૧ ॥

વળી વિબુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ભ્રમન્સંપૂજ્યતે રાજા ભ્રમન્સંપૂજ્યતે
ધની । ભ્રમન્સંપૂજ્યતે વિદ્વાન્ સ્ત્રી
ભ્રમન્તી વિનશ્યતિ ॥ ૨૪૨ ॥

બહાર ફરવાથી રાજા, ધનવાન તથા વિ-
દ્વાન્ પૂજ્ય છે, પણ સ્ત્રી બ્રષ્ઠ થાયછે ॥૨૪૨॥

સ્વાતંત્ર્યં પિતૃમંદિરે ચ વસતિ-
ર્યાત્રોત્સવે સંગતિર્ગોષ્ઠી પૂરુષસં-
નિધાવનિયમો વાસો વિદેશે
તથા । સંસર્ગઃ સહપુંશ્વલીભિર-
સકૃદ્દૃત્તેર્નિજાયાઃ ક્ષતિઃ પત્યુ-
ર્વાર્ધકમીપ્સિતં પ્રવસનં નાશસ્ય
हेतुः स्त्रियाः ॥ २४३ ॥

સ્વતંત્રતા, પિતાને ઘેર નિવાસ, મનુષ્યના
મેલાવડા તથા ઉત્સવમાં એકલું જવું,
પરપુરુષ સાથે છાની વાતો, મેંઠ મૂકી
વર્તવું, ઘણું કરી પતિનો પરદેશમાં વાસ,
વારંવાર ખરાબ સ્ત્રીની સોબત, પોતાના
ભરણપોષણની ક્ષતિ, પતિની વૃદ્ધ અ-
વસ્થા તથા ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવાસ એ-
ટલાં વાનાં સ્ત્રિયોને બ્રષ્ઠ થવામાં કા-
રણ છે ॥ ૨૪૩ ॥

માટે એટલાંથી એમનું રક્ષણ કરવું. એ રીતે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં ગૃહસ્થે કોઈ
કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કારણ જેમ પતિ, પોતાની સ્ત્રીને પરપુરુષમાં
આસક્ત જોય તો ખેદ પામેછે, તેમ સ્ત્રી પણ, પોતાના પતિને પરસ્ત્રીમાં લાગેલો જોય
તો નિશ્ચય ક્લેશ પામેછે. એમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ
છે કે, જેનો હક હુંડાય તેને ખેદ થાયછે. પતિનો હક પત્નીમાં અને પત્નીનો હક પ-
તિમાં હોયછે, તે જો અન્યથી હણાય તો ક્લેશની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી,
માટે પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવાની પોતાના ઘરમાં પોતાની સ્ત્રીનું મન અને પારકાના
ઘરમાં તે સ્ત્રીના પતિનું મન દુઃખાવાને લીધે બન્ને ઠેકાણે ક્લેશ થાયછે. જેનું કારણ
તે પરસ્ત્રી ગમન કરનાર પુરુષ ઠરેછે, માટે બન્ને ઘરમાં જે જીવતાં લગી સ્ત્રીપુરુષના મ-
નને વિક્ષેપ રહેછે, તેનો સઘળો દોષ તેને લાગેછે. કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારે અન્યાયથી
અહિત કરવું, એ દોષ કેહેવાયછે. વળી પરસ્ત્રીગમન એ એક જાતની ચોરી છે, કેમકે
પરસ્ત્રી ઉપર ખીજની સત્તા છે, ને ખીજની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી વસ્તુ, તેના
ઘણીની રજા મેળાયા વિના પોતાના ઉપયોગમાં લેવી, એ ચોરી કહેવાયછે. ચોરી
કરનાર જેમ દંડને પાત્ર થાયછે, તેમ પરસ્ત્રીગમન કરનાર પણ શિક્ષાને પાત્ર થાયછે.
માટે કોઈયે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કદી મન વશ્ય ન રહે, તો તેણે પોતા
ઉપરથી વિચારી જોવું કે, કદાચ અન્ય પુરુષ તેની પોતાની સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે તો
તેને કેવું દુઃખ થાય ! એવા વિચારથી મન વશ્ય રાખી શકાયછે. કેમકે ખીજની
સાથે વર્તવામાં માણસ જો વારંવાર પોતાની ઉપમા લે, તો કોઈ કાળે પણ આડે
રસ્તે ચડે નહીં. વળી પુરુષોનું કેહેવું એવું છે કે, અભિચાર થવાનું કારણ સ્ત્રિયો છે,
કેમકે તેમના હાવભાવથી પુરુષો લલચાયને ફસાઈ જાયછે. પણ વિચારદષ્ટિથી જોતાં

સ્ત્રિયો કંઈ વ્યભિચારનું કારણ ભાસતી નથી; કેમકે તેઓ જેમ હાવભાવથી પુરૂષોનાં મન ખેંચેછે, તેમ પુરૂષો પણ પોતાની ચેષ્ટાથી તેમમાં મન હરણુ કરેછે. એ તો બન્નેમાં સરખું છે, પણ સ્ત્રિયો ક્યાંય પુરૂષોની પ્રાર્થના કરતી જાણવામાં આવી નથી, અને પુરૂષો તો તેમની પ્રાર્થના કરેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે; માટે વ્યભિચાર થવાનું કારણ પુરૂષોજ છે. જો પુરૂષો પોતાનું મન વશ્ય રાખી સ્ત્રિયોની પ્રાર્થના ન કરે, તો કોઈ કાળે પણ વ્યભિચાર થાય નહિ; કેમકે સ્ત્રિયો કદી પોતાની મેળે પુરૂષોની પ્રાર્થના કરનાર નથી. કદી કોઈ પુરૂષને મૂળથીજ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, અથવા થયા પછી સ્ત્રી ગત થઈ ગઈ હોય, ને હજી સ્ત્રીની ઇચ્છા તેની પૂર્ણ થઈ ન હોય, તો તેણે જેના ઉપર કોઈની સત્તા નથી એવી યોગ્ય સ્ત્રી પાસે જવું; કેમકે તેની પાસે જતાં કોઈના હકને નુકસાન ન થવાથી દોષ લાગતો નથી. પણ જે પુરૂષના ઘરમાં સ્ત્રી છે, તેણે તેવી સ્ત્રી પાસે પણ જવું નહીં, કારણ તેમ કરતાં તેની પોતાની સ્ત્રીના હકને નુકસાન થાયછે, જેથી તેને દોષ લાગેછે. માટે વિધુર પુરૂષેજ ઇચ્છા થાય તો તેવી સ્ત્રી પાસે જવું, પણ જેના ઉપર ખીજની સત્તા છે, એવી ગૃહસ્થ સ્ત્રીની કોઈ કાળે પણ તેણે ઇચ્છા કરવી નહીં. કેમકે તેમ કરતાં લોકમાં નિંદા થાયછે. જેના હકને નુકસાન થાય તેના અંતઃકરણને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ લાગેછે અને તેના તરફથી ભય થવાની શંકા રહેછે. કહ્યું છે કે,

પરદારા ન ગંતવ્યા પુરુષેણ વિપ-
શ્ચિતા । યતો ભવંતિ દુઃસ્વાનિ
નૃણાં નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૨૪૪ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે પારકી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહીં, કેમકે તેથી દુઃખ થાયછે, એમાં સંશય નથી ॥ ૨૪૪ ॥

પરિહરતુ પરાંગનાનુપંગં
ઇદમતિજીવિતમસ્તિ વલ્લભં ચેત્ ।
હરિહરિહરિણીદૃશોનિમિત્તં
દશદશકંધરમૌલયો લુઠન્તિ ॥ ૨૪૫ ॥

વળી જેને ધણું જીવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પારકી સ્ત્રીનો સંગ ત્યાગ કરવો; કારણ આહા! હરિણી સરખાં નેત્રવાળી સીતા નિમિત્ત રાવણનાં દશ માથાં પણ રખડ્યાં ॥ ૨૪૫ ॥

રહસિ રચિતમેતજ્ઞારકર્માત્ર નીચૈ-
ર્લથુનમિવ સુશુક્તં યાતિ લોકે
પ્રસિદ્ધિમ્ । તદિહ સકલગર્હ્યં નૈવ
વિદ્વાન્ વિદધ્યાત્ ક્ષણિકસુખકૃતે
સ્યાદ્યત્પ્રતિષ્ઠાર્થનાશઃ ॥ ૨૪૬ ॥

નીચ મનુષ્યોએ એકાંતમાં કરેલું જનરકર્મ, ખાધેલાં લસણની પેઠે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાયછે, માટે બુદ્ધિમાને સકલ જનોએ નિંદેલું તે કર્મ કરવું નહીં; કેમકે ક્ષણમાત્રના સુખ વાસ્તે પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાયછે ॥ ૨૪૬ ॥

રક્ષઃ પતિર્જનકજાહરણેન વાલી
તારાપહારવિધિના સ ચ કીચકોઽપિ ।
પાંચાલિકાપ્રમથનાન્નિધનં જગામ
તસ્માત્કદાપિ પરદારરતિં ન કુર્યાત્ ૨૪૭

સીતાનું હરણુ કરવાથી રાવણ, તારાને હરી લેવાથી વાળી, અને દ્રૌપદીની છેડ કરવાથી ક્રીયક મરણુ પામ્યો; તેથી કોઈ કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરવી નહિ ॥ ૨૪૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપસર મધુકર દૂરં
પરિમલવહુલેઽપિ કેતકીકુસુમે ।
ઇહ ન હિ મધુલવલામો
ભવતિ પરં ધૂલિધૂસરં વદનમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

હે ભ્રમર, કેતકીના કુલમાં ધણે સુગંધ
છે તોપણ તું તેથી દૂર રહે; કારણ એમાં
તને લેશ માત્ર પણ પુષ્પરસનો લાભ
નહિ થાય, પણ ઉલટું તારે મુખ પુષ્પ-
રને કરી ધૂળાણું થશે ॥ ૨૪૮ ॥

પશ્યતિ પરસ્ય યુવતીં સકામમપિ
તન્મનોરથં કુરુતે । જ્ઞાતૈવ તદપ્રાપ્તિં
વ્યર્થં મનુજો હિ પાપભાગ્ભવતિ ॥ ૨૪૯ ॥

પારકી સ્ત્રીની અપ્રાપ્તિ જાણવા છતાં પણ
જે પુરુષ તેને જીવેછે તથા તેવિષે ઇચ્છા-
પ્રમાણે મનોરથ કરેછે, તે વૃથા પાપ-
ભાગી થાયછે ॥ ૨૪૯ ॥

માટે જેથી વ્યભિચાર થાય એવાં આચરણ પ્રથમથીજ છોડી દેવાં. માનવધર્મ-
શાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પરસ્ત્રિયં યોભિવદે-
ત્તીર્થેઽરણ્યે વનેઽપિ વા ।
નદીનાં વાપિ સંભેદે
સસંગ્રહણમામુયાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

જે પુરુષ પાણી ભરવાને માર્ગે, ગામની
બહારનાં વનમાં, જંગલમાં અથવા નદિ-
યોના સમાગમને ઠેકાણે પરસ્ત્રી સાથે
ખરાબ નિષ્ઠાથી ભાષણ કરે, તે વ્યભિ-
ચાર કર્યોના દોષને પામેછે ॥ ૨૫૦ ॥

ઉપચારક્રિયા કેલિઃ
સ્પર્શો ભૂષણવાસસામ્ ।
સહસ્વદ્વાસનં ચૈવ
સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

પારકી સ્ત્રીને છુપી ભેટ મોકલવી, તેની
સાથે હસવું, બોલવું તથા રમત કરવી,
તેનાં ભૂષણ તથા વસ્ત્રને અડકવું અને
તેની સાથે એક ઢોલીયા ઉપર બેસવું,
એ સર્વ વ્યભિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૧ ॥

સ્ત્રિયં સ્પૃશેદદેશે યઃ
સ્પૃષ્ઠો વામર્ષયેત્તથા ।
પરસ્પરસ્યાનુમતે
સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

વળી ન અડકવાને ઠેકાણે જે પારકી
સ્ત્રીને સ્પર્શ કરે અથવા પોતે તેણે કરેલા
સ્પર્શને સહન કરે, તો એવી પરસ્પરના
અનુમતથી થતી સર્વ ક્રિયા વ્યભિચાર
કહેલ છે ॥ ૨૫૨ ॥

એ સર્વ વ્યભિચાર શ્રવાનાં લક્ષણ ધણું કરી એકાંત વિના બની શકતાં નથી,
માટે કોઇ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રથમ એકાંતજ ન કરવી. કદી કંઈ કાર્ય પ્રસંગે કોઇ સ્ત્રીને
મળવું હોય, તો પોતાની સાથે કોઈ અન્યને રાખવું, અથવા તે સ્ત્રીની પાસે કોઈ
અન્ય બેઠું હોય ત્યારે જવું; પણ પોતે એકલાયેજ તે સ્ત્રી એકલી બેઠી હોય ત્યારે જવું

નહીં. કેમકે સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પરનું આકર્ષણ લોહચુંબકની પેઠે કંઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું છે. તેથી તે બન્ને કદી શુદ્ધ હોય, તથાપિ લોકનિંદાને પાત્ર થાયછે. આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

તપ્તાંગારસમા નારી ઘૃતકુંભસમઃ
પુમાન્ । તસ્માત્ વર્ન્હિ ઘૃતં ચૈવ
નૈકત્ર સ્થાપયેદ્બુધઃ ॥ ૨૫૩ ॥

બળતા અગ્નિ સમાન સ્ત્રી અને ધીથી ભ-
રેલા ઘડા સમાન પુરુષ છે; માટે બુદ્ધિ-
માને એ બન્નેને એક ઠેકાણે રાખવાં
નહીં ॥ ૨૫૩ ॥

માટેજ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માત્રા સ્વસ્રા દુહિત્રા વા ન વિવિ-
ક્તાસનો ભવેત્ । બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો
વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥ ૨૫૪ ॥

મા, બેન તથા દીકરી સાથે પણ એકાં-
તમાં બેસવું નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયો બળ-
વાન્ હોવાથી વિદ્વાનને પણ વિષય પ્રત્યે
ખેંચેછે ॥ ૨૫૪ ॥

તેમ આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

નહિ પશ્યતિ જન્માંધઃ કામાંધો
નૈવ પશ્યતિ । ન પશ્યતિ મદોન્મત્તઃ
અર્થી દોષાન્ન પશ્યતિ ॥ ૨૫૫ ॥

જેમ જન્માંધ દેખતો નથી, તેમ કામાંધ,
મદોન્મત્ત તથા મતલબી દોષને જોતા
નથી ॥ ૨૫૫ ॥

ગૃહાસક્તસ્ય નો વિદ્યા નો દયા
માંસમક્ષિણઃ । દ્રવ્યલુબ્ધસ્ય નો
સત્યં સ્ત્રૈણસ્ય ન પવિત્રતા ॥ ૨૫૬ ॥

ગૃહાસક્તને વિદ્યા, માંસ ખાનારને દયા,
દ્રવ્યલોભીને સત્યતા તથા સ્ત્રિઓમાં બેસ-
નારને પવિત્રતા હોતી નથી ॥ ૨૫૬ ॥

ઇન્દ્રિયો ઘણી બળવાન્ હોવાથી વશ્ય રાખી શકાતી નથી. વૃદ્ધપણમાં પણ ય-
દ્યપિ શરીરની શક્તિ ન્યૂન થતાં કર્મેન્દ્રિયો થાકી જવાને લીધે ક્રિયા થઈ શકતી નથી,
તથાપિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણ ઘણું વર્ષ સુધી ચાલુ રહેછે.
અને જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ ઘટેછે, ત્યારે માત્ર મનનું પણ વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણ થા-
યછે. એ રીતે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ ઘટતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી વૃદ્ધા-
વસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોનું બળ હોયછે. ત્યારે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ વધતી જ-
વાનો સ્વભાવ છે, એવી યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનું બળ ઘણું હોય, તેમાં શું આશ્ચર્ય!
એ ઉપરથી જણાયછે કે, ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે થતું ખેંચાણ લોહચુંબ-
કવત્ ધણુંજ હોયછે. માટેજ આર્યશાસ્ત્રકારોયે સ્ત્રિઓ સાથેના એકાંતની સખ મનાઈ
કરીછે, ને પ્રજાની ઇચ્છાવાળી યુવા વિધવાઓ માટે પુનર્વિવાહ કહેલ છે. જેવિધે કુ-
બળુચળુવેદના તૈત્તિરીયારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પ્રથમ અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહેલ
છે:-પુનર્વિવાહ કરનારે મરનારને કેહેવું કે,

ઇયં નારી પતિલોકં વૃણાના
નિપદ્યત ઉપત્વા મર્ત્યમેતમ્ ।
વિશ્વં પુરાણમનુપાલયન્તી
તસ્યૈ પ્રજાં દ્રવિણં ચેહ ધેહિ ॥ ૨૫૭ ॥

પછી તેની સ્ત્રીને કેહેવું કે,

ઉદીર્ષ્વનાર્યભિ જીવલોક-
મિતાસુ મેતમુપશેષ એહિ ।
હસ્તગ્રાભસ્ય દિધિષોઃ સ્ત્વમેત-
ત્પત્યુર્જનિત્વમભિસંબભૂવ ॥ ૨૫૮ ॥

પછી પોતે બ્રાહ્મણુ જાતિ હોય તો તેણે કેહેવું કે,

સુવર્ણહસ્તાદાદદાના મૃતસ્ય
શ્રિયૈ બ્રહ્મણે તેજસે બલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયેમ ॥ ૨૫૯ ॥

ક્ષત્રિય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

ધનુર્હસ્તાદાદદાનામૃતસ્ય
શ્રિયૈ ક્ષત્રાયૌજસે બલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયેમ ॥ ૨૬૦ ॥

વૈશ્ય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

મર્ણિ હસ્તાદાદદાના મૃતસ્ય
શ્રિયૈ વિશે પુષ્ટયૈ બલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયૈમ ॥ ૨૬૧ ॥

હે મનુષ્ય, અનાદિ કાળથી ચાલતા આ-
વેલા સમગ્ર સ્ત્રીધર્મને ક્રમે કરી પાલ-
નારી તથા પતિલોકને ઇચ્છનારી આ
તારી સ્ત્રી, મરણ પામેલા તારી પાસે આવી
સૂતિ છે, તેને તું આ લોકમાં પ્રજા તથા ધન
સાચવવાની આજ્ઞા આપ ॥ ૨૫૭ ॥

હે નારિ, તું આ મરણ પામેલા પતિની
પાસે સૂતિ છે તે ઉઠ, ને જીવતા પ્રાણિ-
સમૂહને નોંધ આપ; અને આ ક્ષ-
ત્રીથી વિવાહ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા
તારો હાથ ધરનાર પતિની સ્ત્રી થા ॥ ૨૫૮ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્ વાસ્તે, બ્રાહ્મણુ જાતિ
માટે, કાંતિસાડ તથા શરીરબળને અર્થે,
તારા મરણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી
સુવર્ણ ગૃહણુ કરીને આ લોકમાં રહે; ને
આપણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદે-
ખાઈ કરનાર સર્વ શત્રુઓને જીતિયે ॥ ૨૫૯ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપદર્થે, ક્ષત્રિય જાતિમાટે,
કાંતિસાડ તથા બળને વાસ્તે, તારા મ-
રણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી ધનુષ્
ગૃહણુ કરીને આ લોકમાં રહે; ને આ-
પણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈ
કરનાર સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૦ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિમાટે, વૈશ્ય જાતિ અર્થે,
પુષ્ટિ સાડ તથા બળ વાસ્તે, તારા મરણ
પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી મણિ ગૃહણુ
કરીને આ લોકમાં રહે; ને આપણે સુ-
ખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈ કરનાર
સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૧ ॥

તેમ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિયે કહ્યું છે કે,

અક્ષતાવાક્ષતા ચૈવ
પુનર્ભૂઃ સંસ્કૃતા પુનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

પતિના સમાગમને પામેલી વા ન પામેલી
જે વિધવા સ્ત્રીનો ફરીથી લગ્નસંસ્કાર કર-
વામાં આવે, તે પુનર્ભૂ કેહેવાય છે ॥ ૨૬૨ ॥

વળી પરાશર મુનિયે પણ કહેલ છે કે,

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે
ક્લીબે ચ પતિતે પતૌ ।
પંચસ્વાપ્તસુ નારીणां
પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૨૬૩ ॥

પતિ, પાછા સમાચારજ ન આવે એવી
રીતે રખડી ગયો હોય, મરી જાય, સં-
ન્યાસ થઈ ચાલી નીકળે, નપુંસક નીવડે
તથા જાતિભ્રષ્ટ થાય, એ પાંચ પ્રકારમાંની
આપત્તિ વેળાયે સ્ત્રીયોને બીજો પતિ ક-
રવા કહેલ છે ॥ ૨૬૩ ॥

પણ એવાં સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા પેહેલાં પરસ્પરે યોગ્ય અવસ્થા
જેવી, કારણ અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં સ્ત્રીપુરૂષની પ્રીતિ સદા નભતી નથી, ને તેમને
શરીરસંબંધી હાનિ થવાનો સંભવ રહેછે. સમાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

પાળૌ ગૃહીતાઽપિ પુરસ્કૃતાઽપિ
સ્નેહેન નિત્યં પરિવર્દિતાઽપિ ।
પરોપકારાય ભવેદવશ્યં
વૃદ્ધસ્ય માર્યાકરદીપિકેવ ॥ ૨૬૪ ॥

હાથમાં ગૃહણ કરેલી, આગળ ધરેલી અને
સ્નેહે કરી નિરંતર વૃદ્ધિ પમાડેલી દી-
વીની પેઠે, વૃદ્ધની સ્ત્રી પણ અવશ્ય પ-
રોપકારને અર્થેજ હોય છે ॥ ૨૬૪ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

શશિનીવ હિમાર્તાનાં
ધર્માર્તાનાં રવાવિવ ।
મનો ન રમતે સ્ત્રીणां
જરાજીર્ણેન્દ્રિયે પતૌ ॥ ૨૬૫ ॥

ચંદ્રને વિષે ટાઢથી પીડાયલાનાં તથા ર-
વિને વિષે ધામથી પીડાયલાનાં મનની
પેઠે, જીવાન સ્ત્રીઓનું મન, જરાએ કરી
જર્ણ થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિને વિષે
રમતું નથી ॥ ૨૬૫ ॥

અનભ્યાસે વિષં શાસ્ત્રમજીર્ણે ભોજનં
વિષમ્ । ક્ષુધિતસ્ય વિષં ગોષ્ઠી
તરુણ્યાઃ સ્થવિરો વિષમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

કેમકે અભ્યાસ વિના શાસ્ત્ર, અજર્ણુમાં
ભોજન, ક્ષુધ્યાને વાતાં તથા તરુણીને વૃદ્ધ
વિષ સમાન લાગે છે ॥ ૨૬૬ ॥

એ રીતે સ્ત્રીપુરૂષે પરસ્પરે વર્તી સંસારમાં જીવન પર્યંત હળી મળીને રહેલું. તેમાં
પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સારી રીતે ઉછેરી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. પૂર્ણ વયમાં લગ્ન
થયા પછી એક વા બે વર્ષમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થવી જોઈયે. કેમકે જેમ પૂર્ણ અવસ્થામાં
આવેલાં નારી જાતિનાં પણ પદ્યાદિ પ્રાણિયોને, તેમના નર જાતિના સંયોગથી પ્રજા
થયા વિના રહેતી નથી, તેમ પૂર્ણ વયમાં આવેલી સ્ત્રીને પણ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલા

પુરૂષનો સંયોગ થતાં પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. પણ પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિ-
યોમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે સચવાયલો છે, કેમકે યોગ્ય અવસ્થામાં આવ્યા પછી
ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં તેમનો સંયોગ થાયછે; કવખતે તેમનામાં સંયોગની ઇચ્છા થતી ને-
વામાં આવતી નથી. જેથી સમય સમયમાં તેમને પ્રજા ઉત્પન્ન થયા કરેછે. કોઈનેજ
કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી તેમ થતું નથી. એજ રીતે મનુષ્યમાં પણ ને સૃષ્ટિનિયમ
સચવાતો હોય તો પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહીં. યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી
ને સ્ત્રીપુરૂષો પરણે અને સદા ઋતુગામી રહે, તો તેઓ પોતે વીર્યનું રક્ષણ થવાથી
શરીરે દૃઢ થાય, ને લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે; અને પ્રજા પણ તેમને ધણી સારી
ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ સંશય નથી. કોઈકજ કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી પ્રજા વગરનો
રહે. પણ જેઓ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે અર્થાત્ યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત
થયા પેહેલાં પરણે, ને કવખતે સંયોગ કરે, તેઓ પોતે વીર્ય ક્ષીણ થવાથી શરીરે દુર્બળ
થાય, ને ઘણું જીવી શકે નહીં. વળી કાચું બીજ જેમ ઉગતું નથી, ને કદી અર્ધ કાચું
પાકું હોય ને ઉગે તો ઉગ્યા પછી કરમાઈ જાયછે, પણ વૃક્ષ થતું નથી, તેમ ઘણું કરી
તેમનું વીર્ય કાચું હોવાથી તેમને પ્રજા થાય નહીં, ને કદી થાય તો ઘણું જીવે નહીં;
ને જીવે તો સદા દુર્બળ રહે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. કારણ તેના માતા પિતાના
શરીરનું ગળું ઘણું નહાનું હોયછે, તેથી તે પણ દુર્બળ થાયછે. પરણેલાં પ્રત્યેક દંપ-
તિને સંતાન થવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે, કેમકે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેના ફળની
ઇચ્છા સર્વને રહેછે. તેમ સ્ત્રીપુરૂષના સંયોગરૂપ ક્રિયાનું ફળ નેકે ઉપર ઉપરથી આ-
નંદ ભાસેછે, તોયપણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અરણિનાં બે કાષ્ઠ મંથન કરવાના ફળરૂપ
અગ્નિની પેઠે સંતાન છે, કારણ આનંદની પ્રાપ્તિ તો થાયછેજ, તથાપિ સંતાન થવાની
ઇચ્છા કાયમ રહેછે. પ્રયોજન વિના કોઈ પણ ક્રિયાનો આરંભ થતો નથી, માટે ક્રિયા
નિષ્ફળ જતાં જેમ તેના કર્તાને, તેમ સંતાન ન થતાં દંપતિને ખેદ થાયછે. તેમના
મનને ક્ષણ એક ઝંપના વળતી નથી, ને જ્યારે ત્યારે તેમને એજ વિચાર આવ્યા કરેછે
કે, હજી સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી! જેમ જેમ તેઓ સગાસંબંધી તથા પડોસીઆદિ
અન્યને ઘેર સંતાન થતાં સાંભળેછે, તેમ તેમ તેમને તે પોતાને ત્યાં થવાની અધિક
અધિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી જાયછે. પોતાને ત્યાં સંતાન ન હોવાથી છેવટ તેઓ અન્યનાં
છોકરાં ઉપર વહાલ કરેછે, કેમકે બાળક સર્વને પ્રિય લાગેછે, ને તેમનું કાલું કાલું બોલવું
સાંભળી જેટલો આનંદ થાયછે, તેટલો બીજાથી થતો નથી. કદપતરૂં ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

આનંદશ્ચુતિરાત્મનો નયનયોરંતઃ

સુધાભ્યંજનં પ્રસ્તારઃ પ્રણયસ્ય

મન્મથતરોઃ પુષ્પં પ્રસાદો રતેઃ ।

આલાનં હૃદયદ્વિપસ્ય વિષયાર-

ણ્યેષુ સંચારિણોર્દિપત્યોરિહ લ-

ભ્યતે સુકૃતતઃ સંસારસારોઽર્ભકઃ ॥૨૬૭॥

મનને આનંદ દેનાર, આંખને આંજેલા
અમૃતરૂપ અંજનની પેઠે ઠારનાર, સ્નેહનું
સ્થાન, કામદેવરૂપ વૃક્ષનું પુષ્પ, રતિનો
પ્રસાદ, વિષયરૂપ અરણ્યમાં ફરતા મન-
રૂપી હસ્તિને આંધવાનો સ્તંભ તથા સં-
સારમાં સારરૂપ બાળક, માતાપિતાને આ
લોકમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે પાલવાથી
પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૬૭ ॥

માટે જેમને છોકરાં થતાં ન હોય, તેમણે પોતાના શરીરસંબંધી જે કંઈ ખામી હોય તે સુધારવા વિષે ચલ કરવો. જેમ પૃથિવીમાં વાવેલા ખીજને ન ઉગવામાં કંઈ કારણ હોયછે, તેમ પુરૂષના વીર્યરૂપ ખીજને પણ સ્ત્રીના ગર્ભાશયરૂપ ક્ષેત્રમાં ધારણ ન થવામાં કંઈ શરીરસંબંધી કારણ હોવું જોઈએ. કેમકે સ્ત્રિમાં એવો નિયમ છે કે, કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. માટે જે જે કારણથી ગર્ભ ધારણ ન થતો હોય, તે તે કારણ કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા ઔષધોપચાર તથા પથ્યચર દૂર કરવાં, જેથી પ્રજ્ઞ થવાનો સંભવ થાયછે.

કારણ કહ્યું છે કે,

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पंचवि-
शेन संगता । शुद्धे गर्भाशये
मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ २६८ ॥

પચીસ વર્ષના પુરૂષ સાથે સમાગમ કર-
નારી પૂર્ણ સોલ વર્ષની સ્ત્રી, જે ગર્ભા-
શય, પ્રસૂતિમાર્ગ, રૂધિર, વીર્ય, વાયુ તથા
ત્દૃશ્ય શુદ્ધ હોય ॥ ૨૬૮ ॥

वीर्यवंतं सुतं सूते ततो न्यूना-
द्वयोः पुनः । रोग्यल्पायुरध-
न्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ २६९ ॥

તો બળવાન પુત્ર જણે, પણ તેથી ઓછા
વર્ષનાં સ્ત્રીપુરૂષ હોય તો તેમને ગર્ભ રોગી,
થોડી આયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો થાય,
વા થાયજ નહિ ॥ ૨૬૯ ॥

હવે ગર્ભ ધારણ થયા પછી કોઈ વેળા તે ક્વખતે સ્ત્રી જાયછે, કૂખમાં સુકાઈ જાયછે, મુવેલું જન્મેછે, વા કોઈ વેળા જન્મીને તુરત મરી જાયછે; તેમાં પણ શ-
રીરસંબંધી રોગ અથવા કુપથ્યાચરણરૂપ કંઈ કારણ હોયછે. કેમકે કારણ હોય તોજ કાર્ય થાયછે, એ સ્ત્રિનો નિયમ છે. માટે કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ જે રીતે તેમ ન થાય તે રીતે આચરવું; જેથી પ્રજ્ઞવાન થવાયછે, ને તેમ થતાં કામની શાંતિ થઈ સંતોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી તેના રક્ષણ માટે ગર્ભવતી સ્ત્રિયે સર્વ આહાર વિહારમાં નિયમસર રહેવું જોઈએ, એ વિષે વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગત્દૃશ્ય ગ્રંથના શારી-
રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं
गुरू । अकालजागरस्वप्नकठिनो-
त्कटकासनम् ॥ २७० ॥

ગર્ભવતિ સ્ત્રિયે અતિ મૈથુન, ઘણી મેહેનત,
ઘણો ભાર, ઉપડી ન શકે એવું વસ્ત્ર, સ-
મય વિના જાગવું તથા સુવું, કઠીણ તથા
વિષમ આસનપર બેસવું ॥ ૨૭૦ ॥

शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धावि-
धारणम् । उपवासाध्वतीक्ष्णो-
ष्णगुरुविष्टंभि भोजनम् ॥ २७१ ॥

શોક, ક્રોધ, ભય તથા ઉદ્વેગનો વેગ, અ-
હિતની ધ્વંષા, ઉપવાસ, પંથ અને કડવું,
ગરમ, ભારી તથા મળ બંધ કરે એવું
ભોજન ॥ ૨૭૧ ॥

રક્તં નિવસનં શ્વભ્રૂપેક્ષાં મથ
મામિષમ્ । ઉત્તાનશયનં યચ્ચ સ્ત્રિ-
યો નેચ્છંતિ તત્ત્યજેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

તથા રક્તસ્રુતિં શુદ્ધિં
વસ્તિમામાસતોઽષ્ટમાત્ ।
અભિર્ગર્ભઃ સ્વેદામઃ
કુક્ષૌ શુષ્યેન્નિવ્રયેત વા ॥ ૨૭૩ ॥

એ રીતે ગર્ભવતિયે નિયમ પાળતાં, સહન થાય તે રીતે હરતાં ફરતાં રેહેવું, એક ઠેકાણે પડી રેહેવું નહીં; કેમકે પડી રેહેવાથી શરીરના સર્વ અવયવોમાં જડતા ઉત્પન્ન થાયછે, જે તેને તથા તેના ગર્ભને પ્રસૂતિ સમયમાં હાનિકારક યદ્યપરેછે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી સ્ત્રીને જે લક્ષણુ થાયછે, તે એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:—

લિંગં તુ સદ્યો ગભાર્યા યોન્યાં
બીજત્ય સંગ્રહઃ । તૃપ્તિર્ગુરુત્વં
સ્ફુરણં શુક્રાસાનનુબંધનમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

લાલ વસ્ત્ર, ઉંડા ખાડા તથા કુવામાં
જેવું, મધપાન, માંસભોજન, ચતું સુતું
તથા જે અનુભવી સ્ત્રીયો મના કરે
તે ॥ ૨૭૨ ॥

તેમજ લોહી કઢાવવું, શરીરશુદ્ધિ વાસ્તે
ઉલટી અથવા જીલાબ લેવો અને આઠમા
માસ સુધી અસ્તિકર્મ, એટલાં વાનાં ત્યા-
ગવાં; કારણુ એથી ગર્ભને કાચો સ્ત્રી
જવાનો, કૂખમાં સુકી જવાનો વા મરી
જવાનો સંભવ રેહેછે ॥ ૨૭૩ ॥

ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને તેજ વખતે
ગર્ભાશયમાં બીજનો સંગ્રહ, તૃપ્તિ, ભારે-
પણું તથા સ્ફુર્તિ, જનનેન્દ્રિયથી વીર્ય તથા
રજનું બહાર ન નીકળવું ॥ ૨૭૪ ॥

હૃદયસ્પંદનં તંદ્રા
તૃઙ્ગલાનિર્લોમહર્ષણમ્ ।
અવ્યક્તઃ પ્રથમે માસિ
સપ્તાહાત્કલલી ભવેત્ ॥ ૨૭૫ ॥

તદ્દયમાં કંપ, સુસ્તિ, તૃષ્ણા, થાક તથા
રોમહર્ષ, એટલાં લક્ષણુ થાયછે. પછી તે
ગર્ભ પેહેલા માસમાં સાત દિવસ કેટ
નહીં જણાય તે રીતે કલલ રૂપ અર્થાત્
નરમ ગાંઠરૂપ થાયછે ॥ ૨૭૫ ॥

દ્વિતીયે માસિ કલલાદ્ ઘનો વ્યક્તસ્ય
લક્ષણમ્ । ક્ષામતા ગરિમા કુક્ષૌ મૂર્છા
ચ્છદિરરોચકઃ । જૃંભાપ્રસેકઃ સદનં
રોમરાજ્યા પ્રકાશનમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

ને તેમાંથી બીજે માસે કઠણુ ગાંઠ અને-
છે, અને સ્પષ્ટ થયેલા ગર્ભ પછીનાં લક્ષણુ
સ્ત્રીને અશક્તિ, કૂખમાં ભાર, ભ્રમ, ઓ-
કારી, અરૂચી, અગાસાં, પાણી પડવું, થાક,
રોમાવળીનો પ્રકાશ ॥ ૨૭૬ ॥

અમ્લચેષ્ઠા સ્તનૌ પીનૌ
સસ્તન્યૌ કૃણચૂચકૌ ।
પાદશોફો વિદાહોન્યે
શ્રદ્ધાશ્ચ વિવિધાત્મિકાઃ ॥ ૨૭૭ ॥

ખટાણુ ખાવાની ઇચ્છા, સ્તનનું મોટાપણું,
તેમાં દૂધ આવવું તથા તેના અબ્રભાગનું
સ્થામ થવું, પગ ઉપર સુજ આવવી, શ-
રીરમાં દાહ થવો અને અનેક પ્રકારની
ઇચ્છા થવી, એટલાં થાયછે ॥ ૨૭૭ ॥

વ્યક્તીભવતિ માસેઽસ્ય તૃતીયે
ગાત્રપંચકમ્ । મૂર્દ્ધા દ્વે સન્ધિની
વાહૂ સર્વસૂક્ષ્માંગજન્મ ચ ॥ ૨૭૮ ॥

ગર્ભસ્ય નાભૌ માતૃશ્ચ
હૃદિ નાડી નિબધ્યતે ।
યયા સપુષ્ટિમાપ્નોતિ
કેદાર ઇવ કુલ્યયા ॥ ૨૭૯ ॥

ચતુર્થે વ્યક્તતાંગાનાં ચેતનાયાશ્ચ
પંચમે । પષ્ઠે સ્નાયુશિરાસોમ-
બલવર્ણનસ્તત્ત્વચામ્ ॥ ૨૮૦ ॥

સર્વેઃ સર્વાંગસંપૂર્ણો ભાવૈઃ પુણ્યતિ
સપ્તમે । ઓજોઽષ્ટમે સંચરતિ મા-
તાપુત્રૌ મુહુઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૧ ॥

તસ્મિન્સ્ત્વેકાહયાતેઽપિ
કાલઃ સૂતેરતઃપરમ્ ।
વર્ષાદ્વિકારકારી સ્યા-
ત્કુક્ષૌ વાતેન ધારિતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

પ્રાકૃચૈવનવમાન્માસાત્
સૂતિકાગૃહમાશ્રયેત્ ।
દેશે પ્રશસ્તે સંભારૈઃ
સંપન્નં સાધકેઽહ્નિ ॥ ૨૮૩ ॥

તત્રોદીક્ષેત સા સૂતિં
સૂતિકા પરિવારિતા ।
અઘ શ્વઃ પ્રસવે ગ્લાનિઃ
કુક્ષ્યક્ષિ શ્લથતા ક્લમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

પછી ત્રીજે માસે ગર્ભને મસ્તક, બે
સાથળ અને બે હાથરૂપ પાંચ ગાત્ર
તથા બીજાં સર્વ સૂક્ષ્મ અંગના આકાર
થાયછે ॥ ૨૭૮ ॥

અને યદ્દચ્છાથી ગર્ભની નાભિ તથા મા-
તાના ત્દેહ્ય સાથે એક નાડી બંધાય છે;
જે દ્વારા માતાએ ખાધેલાં અન્નનો રસ
મળવાથી, તે ધોરીયા દ્વારે જતાં પા-
ણીથી કીઆરામાંની વનસ્પતિની પેઠે પો-
પાયછે ॥ ૨૭૯ ॥

પછી ચોથે માસે ગર્ભનાં સર્વ અંગ, પાં-
ચમે મહિને ચેતન અને છઠ્ઠે મહિને સ્નાયુ,
શિરા, રોમ, બળ, વર્ણ, નખ તથા આ-
મડી સ્પષ્ટ થાયછે ॥ ૨૮૦ ॥

પછી સાતમે માસે સર્વ અંગ સંપન્ન ગર્ભ
અધી રીતે પોપાયછે, ને આઠમે મહિને
માતા તથા પુત્રને ક્રમથી વારંવાર સર્વ
ધાતુનું તેજ પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૮૧ ॥

અને આઠ મહિના પુરા થયા પછી નવમા
માસનો એક દિવસ પણ જાય ત્યાંથી તે
વર્ષ પર્યંત જળુવાનો કાળ કલ્પો છે, ને તે
પછી વાયુએ કરી જે ગર્ભ કૂખમાં રહે,
તો વિકાર કરનાર થાયછે ॥ ૨૮૨ ॥

માટે ગર્ભવતિયે નવમે માસ બેઠા પેહે-
લાંજ સારે ઠેકાણે ખાંધેલાં તથા પ્રસૂતિ
સમયે ભેઠતિ સર્વ વસ્તુ જેમાં તૈયાર કરી
રાખી હોય એવા સૂતિકાગૃહમાં યોગ્ય દિ-
વસે વાસ કરવો ॥ ૨૮૩ ॥

ત્યાં તેણે, જેમણે ઘણીવાર પ્રસવનો અ-
નુભવ કર્યો હોય તથા તે સમયના બેવ-
હારમાં જે કુશળ હોય તેવી ડાઘથો પાસે
રાખી જળુવાની વાટ ભેવી; અને આ-
જકાલ પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે તેને
ગ્લાનિ, કૂખ તથા નેત્રની શિથિલતા,
થાક ॥ ૨૮૪ ॥

અધોગુરુત્તમરુચિઃ પ્રસેકો
બહુમૂત્રતા । વેદનોરુદરક-
ટીપૃષ્ઠહ્રસ્તિવંક્ષણે ॥ ૨૮૫ ॥

નીચેના ભાગમાં ભારીપણું, અરુચિ, પા-
ણીનું સ્રવણું, બહુમૂત્રતા, સાથળ, ઉદર,
કેડ, પૃષ્ઠ, ત્વદય, પેડુ તથા સાથળના
મૂળમાં વેદના ॥ ૨૮૫ ॥

યોનિભેદરુજાતોદસ્ફુરણસ્રવ-
ણાનિ ચ । આવીનામનુજન્મા-
તસ્તતો ગર્ભોદકમ્બુતિઃ ॥ ૨૮૬ ॥

અને જનનેંદ્રિયમાં ભેદ, પીડા, વ્યથા,
સ્ફુરણ તથા સ્રવણ થાયછે, ને પછી જ-
ણવાની શૂળ ઉત્પન્ન થઈ, ગર્ભોદક સ-
વેછે ॥ ૨૮૬ ॥

એ રીતે થયા પછી બાળક જન્મેછે. તેને જન્મ આપ્યા પેહેલાં ગર્ભવતી સ્ત્રી
પ્રસવની વેદનાથી ઘણોજ ક્લેશ પામેછે, તેને પાસેની ડાઘ સ્ત્રિયે ધીરજ તથા હીમત
આપ્યા જવી. પછી બાળકનો જન્મ થાય કે તુરત ડાઘયે તથા જેમને ઘણાં બાળક
થયાં હોય એવી અનુભવી પણ ડાહી સ્ત્રિયોયે તે બન્નેનું ઘણીજ સંભાળથી જતન ક-
રવું અવશ્ય છે. કેમકે, તે સમયમાં પ્રસવની વેદનાથી તે બન્ને જણુ થાકીને એટલાં
તો નિર્બળ થઈ ગયેલાં હોયછે કે, કોઈ પણ પ્રકારનો મિથ્યોપચાર તેમને તુરત હા-
નિકારક થઈ પડેછે. પછી દોઢ માસ પર્યંત પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યોગ્ય જે શરીરસંબંધી
ઉપચાર કરવાના હોયછે, તે કુશળ વૈદ્ય તથા અનુભવી સ્ત્રિયોની સલાહ પ્રમાણે કરવા;
ને આહાર પણ તેને યોગ્ય જે કહ્યો હોય તે આપવો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને વિરૂદ્ધ-
ચરણુ કરવા દેવું નહીં, ને કંઈ પણ તેના શરીરને અસહન થાય, તે રીતે તેના પ્રત્યે
આચરવું નહિ. કારણુ એજ અંતકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યત્રેનોપચરેત્સૂતાં
દુઃસાધ્યા હિ તદામયાઃ ।
ગર્ભવૃદ્ધિપ્રસવરુક્
ક્લેદાસ્રમ્બુતિપીડનૈઃ ॥ ૨૮૭ ॥

પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને આહારાદિ ઉપચાર
કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખવી; કેમકે
ગર્ભનું રેહેવું, તેની વૃદ્ધિ, પ્રસવ, તે સં-
બંધી શૂળ, અને જળ તથા રૂધિરનો સ્ના-
વ ઇત્યાદિ પીડાયે કરી તેના રોગ સેહેજ
મટતા નથી ॥ ૨૮૭ ॥

एवं च मासादध्यर्धा-
न्मुक्ताहारादियंत्रणा ।
गतसूताभिधानास्यात्-
पुनरार्तवदर्शनात् ॥ ૨૮૮ ॥

એ રીતે દોઢ માસ પર્યંત સંભાળ રાખ્યા
પછી ખાવાપીવાની જેને ઘટતી છુટ
મળી છે, એવી તે સ્ત્રી ફરી રજોદર્શન
થાય ત્યારે સુવાવડીપણુથી મુક્ત થા-
યછે ॥ ૨૮૮ ॥

તોપણુ જણુવા પછી ચાર માસપર્યંત તે યથાર્થ મુક્ત થતી નથી એમ જાણવું.
હવે જેમ બાળકને જન્મ આપનાર સ્ત્રીની સંભાળ કરવી જરૂરની છે, તેમ જન્મેલા
બાળકની પણ સંભાળ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. કેમકે તેનું શરીર કાચું હોય-

છે, તે જો યથાર્થ સંભાળ ન લેવાય તો કાચા ઘટની પેઠે હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. આ-
ળકના આરોગ્યનો અધો આધાર તેની માતા ઉપર છે, કારણ તેને ધાવીનેજ તે પો-
તાનો આહાર મેળવેછે. જે જે પદાર્થ માતાના ખાધામાં આવેછે, તે તે પદાર્થના ગુણ
દોષ તેના દુધમાં આવેછે; ને તે દુધ આળકના ધાવવામાં આવ્યાથી તેના શરીરમાં
તે તે ગુણ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. માટે માતાએ કુશળ વૈધ તથા અનુભવી પણ ડાહી
સ્ત્રિયોની સલાહપ્રમાણે, આળકને ગુણ કરે તેવા પદાર્થનોજ આહાર કરવો, પણ અવ-
ગુણ કરે તેવા પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છાજ કરવી નહીં. કેમકે આળકને સુખી જોઈ મા-
તાપિતા પ્રસન્ન રહેછે, ને દુઃખી જોઈ ક્લેશ પામેછે. પશુ પક્ષિયોમાં પણ તેમ જો-
વામાં આવેછે, એ ઉપરથી એમ જણાયછે કે, સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવજ છે. માટે
પ્રથમથીજ માતાપિતાએ આળક અર્થે એવી રીતે વર્તવું જોઈયે કે, પછવાડેથી તેમને
પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે નહીં. શરૂઆતમાં આળકનું શરીર કોમળ હોવાથી તેની ઇન્દ્રિયો
પણ કોમળ હોયછે, જેથી તેને કંઈ વિશેષ સમજ હોતી નથી. માત્ર ધાવવું, સુવું
તથા મળમૂત્ર છોડવાં, એજ તે સ્વભાવથી કરી શકેછે; ને કંઈ દુઃખ થતું હોય તો
રહેછે, પણ શું થાયછે, તે જણાવી શકતું નથી. એ ઉપરથી આળક તદન પરતંત્ર ભા-
સેછે, માટે માતાપિતાએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. તેને વખતસર ધવરાવવું, સુ-
વાડવું, મળમૂત્ર કઢી હોય તો સ્વચ્છ કરવું, રડતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાઢાડી
તેનો ઉપાય કરવો; તેને સુવાનાં બિછાનાં, તે ઉપર પાથરવાનાં વસ્ત્ર તથા તેને પેહેર-
વાનાં લુગડાં, સર્વે નહાનાં, સ્વચ્છ, કોમળ તથા સુગંધી રાખવાં, કોઈ કાળે પણ મેલાં,
પસીનાવાળાં, ઝીણાં જંતુ જેમાં પડ્યાં હોય તેવાં તથા મળમૂત્રથી ખરડાયલાં રાખવાં
નહીં. કેમકે, તેવાં રાખેથી તેની આરોગ્યતાને હાનિ થાયછે. માટે કદી ઘણાં ન હોય
તો વારંવાર સારી રીતે ઘોંઘી સૂકવીને તેજ પાછાં વાપરવાં. અનેક જાતનાં પક્ષિયો
તથા ઉંદર જેવાં નહાનાં પશુઓ પણ પોતાનાં અચ્ચાં માટે ઘણીજ સુંવાળી જગ્યા
કરી રાખેછે. એ ઉંદરો તો લાગ આવે ગૃહસ્થોનાં સુંદર રેશમી વા સુતરાઉ કપડાં
કરડી લઈ જઈ, તે પોતાનાં અચ્ચાં માટે તૈયાર કરેલી જગ્યા ઉપર પાથરેછે! ઘણાના
ધારવામાં એમ છે કે, ઉંદરો વિનાકારણ કપડાં કરડી ખાયછે, પણ તેમ નથી, તેમાં
કલ્લાપ્રમાણે કારણ રહેલું છે. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે, પ્રયોજનવિના પ્ર-
વૃત્તિ થતી નથી. જેમના જોવામાં ઉંદરને રહેવાનાં સ્થાન આચ્ચાં હશે, તેમને એ ત-
રત જણાઈ આવ્યું હશે. પશુ પક્ષિઆદિ સર્વ પ્રાણિયો પોતાનાં અચ્ચાંને ઉછેરવામાં
ઘણીજ કાળજી રાખેછે. તેમાં પક્ષિયો અહાર ફરવા નીકળી ન્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી
કાચો પાકો આહાર મેળવી પોતે ખાવાને બદલે, પોતાની ચાંચમાં ભરી લાવી,
માળામાં ભેટેલાં અચ્ચાંના કોમળ મુખમાં આપેછે; તે ન્યાંસુધી અચ્ચું ધરાયું નથી,
ત્યાંસુધી તેમ કરેછે. ને પછી પોતે ખાયછે. અચ્ચું મોટું થતાં તેને પોતાની રીત
પ્રમાણે ઉડવા, બોલવા તથા ચારો કરવા માટે અહાર ફરવા શીખવેછે. એજ રીતે
સર્વ અન્ય જાતનાં પ્રાણિયો પણ પોતાનાં અચ્ચાંને પોત પોતાની રીત પ્રમાણે ઉછેરી
મોટાં કરેછે; જે સોષક પુરૂષોના જાણવામાં વારંવાર આવેલ છે. જ્યારે મનુષ્ય પ્રા-

ણીથી જ્ઞાનમાં ધણુંજ ઉતરતાં પ્રાણિયો એ રીતે પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવામાં સદા તત્પર રહેછે, ત્યારે મનુષ્યે તો અવશ્ય રહેવું જોઈએ. આળકનું શરીર જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાયછે, તેમ તેમ તેની ઇન્દ્રિયો પણ વધારે શક્તિમાન થતી જવાથી તેને દિવસે દિવસે વધારે સમજ આવતી જાયછે. ત્રણ ચાર માસે તેને સાન આવી જાયછે. કારણ તે સમયથી તેના હાથમાં કંઈ આપતાં તે ગ્રહણ કરેછે, ધમકાવતાં રહેછે, ને રમાડતાં હસેછે. ઘણું કરી છ માસપર્યંત આળક આરોગ્ય રહેછે. પછી દાંત આવવા શરૂ થવાથી તેની પીડાવડે તેને વારંવાર તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, સલે-ખમ, તથા શુભડાં વિગેરે રોગ થાયછે. જેનો કુશળ પણ અનુભવી વૈદની સલાહ પ્રમાણે, તેના માતાપિતાયે ધીરજથી ઉપાય કરવો યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી દાંત આવવા માંડ્યા નથી, ત્યાંસુધી આળક માત્ર દુધ પીવા યોગ્ય ભાસેછે, કેમકે અન્ન આવવાનાં સાધન દાંત છે, જે આવવા માંડ્યાથીજ આળકની જઠરાગ્નિ અન્ન પચાવવા યોગ્ય થતી જાયછે, એમ અનુમાન કરાયછે. મારે તે કાળથી દૂધ પાવાનું ચાલુ રાખતાં થોડું થોડું પચી શકે તેવું પૌષ્ટિક પણ કોમળ અન્ન આળકને ખવરાવતાં જવું; પણ ભારી અન્ન કદી ખવરાવવું નહીં, કારણ તેની જઠરાગ્નિ તે પચાવવા યોગ્ય ન હોવાથી તેને અજીર્ણાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. આળકને મારવું નહિ, તેમ ત્રાસ પણ ન પમાડવું, કેમકે તેનું શરીર કોમળ હોવાથી તેનાં ત્દેહ્ય, ભેજું તથા ઇન્દ્રિયો પણ સર્વે કોમળ હોયછે, જેથી ભય પામતાં તે એકાએક ન ધારેલી હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. વળી જેમ જેમ આળકને સમજ આવતી જાય, તેમ તેમ તેની આગળ અપશબ્દ બોલવા નહિ, પણ સારી વાણી બોલવી, કેમકે તે નક્ક કરનાર હોવાથી જેવું સાંભળે તેવું બોલવા શીખેછે. વળી આળકનું નામ નાખવું તે પણ શુભસૂચક નાખવું, અશુભસૂચક નાખવું નહિ, કેમકે અશુભસૂચક નામ ઉચ્ચારતાં મનને કલેશ થાયછે. એ રીતે આળકને ઉછેરવામાં જોકે સદા સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે તત્પર રહેવું, તોપણ મુખ્યત્વે કરી એ કામ સ્ત્રીનું છે, કારણ પુરૂષને બહારના વ્યવસાયમાં રોકાવું પડેછે. જેથી બાળો કાળ તે ધર આગળ રહી શકતો નથી, અને સ્ત્રીને તો ધરનું કામ હોવાથી તે સદા ધર આગળ રહી શકેછે. સિવાય આળક, સ્ત્રીથીજ ઉત્પન્ન થાયછે, ને તેનેજ ધાવીને તે પોતાનો આહાર મેળવેછે, તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે, આળકને ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીનું છે; પણ પુરૂષે તેમાં પૂર્ણ સહાયકારી થવું જોઈયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् । प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २८९ ॥

છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું, અને પ્રતિ દિવસ ધરનાં કામકાજ કરવામાં તત્પર રહેવું, એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે ॥ ૨૮૯ ॥

આળકને દાંત તથા દાઢોની પીડા ઘણું કરી પાંચ વર્ષપર્યંત વારંવાર થાયછે, જેથી તેટલાં સુધી તે દુર્બળ રહેછે. તે પછીની આવતી દાઢો કંઈ વિશેષ પીડા કરતી નથી, એટલે ત્યારથી તેનું શરીર દૃઢ થતું જવાથી તે વિવેક શીખવવા યોગ્ય થાયછે.

ઐ વિષે આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લालયેત્ પંચવર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ
શિક્ષયેત્ । પ્રાપ્તે તુ ષોડશે વર્ષે પુત્રે
મિત્રવદાચરેત્ ॥ ૨૯૦ ॥

પુત્રને પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરાવવું,
દશ વર્ષ સુધી કેલવણી આપવી અને તે
સોલ વર્ષનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિ-
ત્રની જેઠે વર્તવું ॥ ૨૯૦ ॥

લલનાદ્દહવો દોષા શિક્ષણાદ્દ-
હવો ગુણાઃ । તસ્માત્પુત્રં ચ શિષ્યં
ચ શિક્ષયેત્ ન તુ લાલયેત્ ॥ ૨૯૧ ॥

લાડલડાવવાથી ઘણી હાનીને કેળવણી આ-
પવાથી ઘણો લાભ થાયછે; માટે પુત્ર તથા
શિષ્યને પાંચ વર્ષ પછી કેળવણી આપવી,
પણ કેવળ લાડ લડાવવાં નહિ ॥ ૨૯૧ ॥

યદપિ આઠ વર્ષની વય જેહેલાં બાળક યથાર્થ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા યોગ્ય નથી,
કેમકે તેની બુદ્ધિ હજી શિખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ હોતી નથી; તેથી આઠ વર્ષની
વયથી તે વીશ વર્ષની વયપર્યંતનો આર વર્ષનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે,
તથાપિ બાળકને પાંચ વર્ષથીજ સમજ આવતાં તે ધર આગળ અનેક રીતે કળ્યા
કરી, માતા-પિતાને કંટાળો આપેછે, તેથી તે સમયથી પણ તેને થોડી થોડી કેળવણી
આપવા કહેલ છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ચતુર્વર્ષાવધિ સુતાન્ લાલયેત્પા-
લયેત્પિતા । તતઃ ષોડશપર્યંતં
ગુણાન્ વિદ્યાં ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૨૯૨ ॥

માતાપિતાએ પુત્રને આર વર્ષપર્યંત કેવળ
લાલન તથા પાલન કરવું, ને ત્યારપછી
સોલ વર્ષપર્યંત તેને ગુણ તથા વિદ્યા
શિખવવી ॥ ૨૯૨ ॥

વિંશત્યવધિકાન્પુત્રાન્પ્રેરયેદ્દ-
હર્મસુ । તતસ્તાંસ્તુલ્યભા-
વેન મત્તા સ્નેહં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

અને તે વીશ વર્ષના થાય ત્યારે તેમને
ગૃહ કાર્ય એટલે ધંધા રોજગારમાં જો-
ડવા; ને પછી પોતાની તુલ્ય ગણી સ્નેહ
દેખાડવો ॥ ૨૯૩ ॥

કારણ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાગમ્યાર્થ પુત્રસ્ય વૃત્ત્યર્થ યત્તે
ચ યઃ । પુત્રં સદા સાધુ શાસ્ત્રિ
પ્રીતિકૃત્ સ પિતાનૃણી ॥ ૨૯૪ ॥

જે પ્રીતિ રાખનાર પિતા પુત્રને વિદ્યા-
ભ્યાસ કરાવવામાં તથા ધંધો શિખવવામાં
યત્ન કરે અને સદા રૂડી શિખામણુ આપે,
તે પુત્રના ઋણુથી મુક્ત થાયછે ॥ ૨૯૪ ॥

પછી પચીશ વર્ષની વય થતાં તેને પસંદ પડે એવી કોઈ રૂપ, ગુણસંપન્ન સોલ
વર્ષની કન્યા સાથે તેવું લગ્ન કરવું. વાગૂભદ્રે કહ્યું છે કે,

ષોડશવર્ષાયાઃ પંચવિંશતિવર્ષઃ
પુત્રાર્થ યતેત્ ॥ ૨૯૫ ॥

પચીશ વર્ષના પુરૂષે સોલ વર્ષની સ્ત્રીથી
પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવો ॥ ૨૯૫ ॥

કેમકે પૂર્ણ યુવાવસ્થા એટલી વયેજ પ્રાપ્ત થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્વં-
તરીના ઉપદેશથી સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વયસ્તુ ત્રિવિધં બાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ ।
તત્રોનષોઢશવર્ષાં બાલાસ્તેऽપિ ત્રિવિ-
ધાઃ ક્ષીરપાઃ ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા
ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપાઃ
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતો
અન્નાદા ઇતિ । ષોઢશસમ્પત્યોરંતરે
મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિયૌવનં
સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેઽ-
દ્ધિરાત્રિંશતો યૌવનમાચત્વારિંશતઃ
સર્વધાત્વિન્દ્રિયબલવીર્યસંપૂર્ણતા । અત
ઊર્ધ્વમીષત્પરિહાણિર્યાવત્સપ્તિરિતિ ।
સપ્તતેઽર્ધ્વે ક્ષીયમાણધાત્વિન્દ્રિયબલ-
વીર્યોત્સાહમહન્યહનિ વલિપલિતસ્વા-
લિલ્યં જુષ્ટં કાસશ્વાસપ્રમૃતિભિરુપદ્રવૈ-
રભિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વસમર્થં જીર્ણા-
ગારમિવાભિવૃષ્ટમવસીદંતં વૃદ્ધમાચક્ષ-
તે ॥ ૨૧૬ ॥

બાળ, મધ્ય તથા વૃદ્ધ, એ રીતે વય ત્રણ
પ્રકારનું છે, તેમાં સોલ વર્ષની માંચના
બાળક, તે પછી કેવળ દૂધપીનાર, દૂધ
તથા અન્ન ખાનાર, અને કેવળ અન્ન
ખાનાર, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં છે; તેમાં
દૂધપીનારા એક વર્ષપર્યંતનાં, દૂધ તથા
અન્ન ખાનાર એ વર્ષપર્યંતનાં અને કેવળ
અન્ન ખાનારા તે પછીનાં હોયછે; સોલ
વર્ષથી આરંભી સિત્તેર વર્ષ લગી મધ્ય
વય કહેલ છે, તેના વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂ-
ર્ણતા તથા હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે;
તેમાં વીશ વર્ષપર્યંત વૃદ્ધિ, ત્રીશ વર્ષપર્યંત
યૌવન ને ચાલીશ વર્ષપર્યંત સર્વ ધાતુ,
ઇન્દ્રિય, બળ તથા વીર્યની સંપૂર્ણતા અને
તે પછી સિત્તેર વર્ષપર્યંત થોડી થોડી હાનિ,
એ રીતે થાયછે; અને સિત્તેર વર્ષ પછી
ક્ષીણ થયેલાં ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ, વીર્ય
તથા ઉત્સાહવાળો, દિવસે દિવસે ત્વચામાં
પડતી કરચલી, શ્વેત થતા વાળ તથા
માથામાં પડતી ટાલવાળો, કાસ તથા
શ્વાસાદિ ઉપદ્રવે કરી પરાભવ પામેલો,
અને સર્વ ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ એવો,
જુના ધરનીપેઠે ચોમેરથી ખરતો, ખેદ
કરનાર વૃદ્ધ કહેવાયછે ॥ ૨૧૬ ॥

તેમ સ્ત્રીની વયવિષે પણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

બાલેતિગીયતેનારીયાવદ્વર્ષાણિષોઢશ ।
તતસ્તુતરુણીજ્ઞેયાદ્વાત્રિંશદ્વત્સરાવધિ ૨૧૭

સ્ત્રી સોલ વર્ષની વયપર્યંત બાળા કહેવા-
યછે, ને તે પછી બત્રીશ વર્ષની વયસુધી
તેને તરૂણી જાણવી ॥ ૨૧૭ ॥

તદૂર્ધ્વમધિરૂઢા સ્યાત્ પંચાશદ્વ-
ત્સરાવધિ । વૃદ્ધા તત્પરતો જ્ઞેયા
સુરતોત્સવવર્જિતા ॥ ૨૧૮ ॥

અને ત્યારપછી પચાશ વર્ષની વયસુધી તે
પ્રૌઢા કહેવાયછે, ને તેપછી રતિની ઇ-
ચ્છા જને ટળી ગઇછે, એવી તેને વૃદ્ધ
જાણવી ॥ ૨૧૮ ॥

હવે કન્યાને પણ પુત્રની પેઠે સ્ત્રીને ઘટે એવી સારી કેળવણી આપવી, ઇત્યાદિ-
વિષે મહાનિર્વાણુતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

કન્યાપ્યેવં પાલનીયા
શિક્ષણીયાતિયત્નતઃ ।
દેયા વરાય વિદુષે
ધનરત્નસમન્વિતા ॥ ૨૯૯ ॥

પુત્રની પેઠે કન્યાને પણ અતિ યત્નથી
પાળવી તથા સારી કેલવણી આપવી, ને
તેને પોતાની શક્તિ મુજબ ધન તથા
રત્ન આપી સારા વિદ્વાન્ વરને પરણા-
વવી ॥ ૨૯૯ ॥

માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

કુલં ચ શીલં ચ સનાયતા ચ
વિદ્યા ચ વित्तं ચ વપુર્વયશ્ચ ।
एतान्गुणान्सप्त विचिन्त्य देया
कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ ૩૦૦ ॥

બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ કુળ, વર્તણૂક, ઓથ,
વિદ્યા, ધન, શરીર તથા અવસ્થા, એ
વરના સાત ગુણ જોઈ કન્યા દેવી, બાકી
ખાતે વિચાર કરવો નહીં ॥ ૩૦૦ ॥

કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यादृग्गुणेनभर्त्रास्त्रीसंयुज्येतयथाविधि ।
तादृग्गुणासाभवतिसमुद्रेणेवनिम्नगा ३०१

સમુદ્રમાં જોડાયેલી નદીની પેઠે, સ્ત્રી જેવા
ગુણવાળા પતિની સાથે વિધિપૂર્વક જો-
ડાય, તેવા ગુણવાળી થાયછે ॥ ૩૦૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि
भर्तृसदृशानि । मधुरापि हि मूर्च्छयते
विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ ૩૦૨ ॥

જેમ વિષ વૃક્ષનો આશ્રય કરેલી વેલ મ-
ધુર હોય તોપણ વિષરૂપ થાયછે, તેમ
સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત પણ ભર્તાના સહવાસથી
તેના સરખાં થાયછે ॥ ૩૦૨ ॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે તપાસ કરી સારા વરને કન્યા દેવી; પણ કોઈ કાળે ધનની
લાલચથી જેવા તેવાને દેવી નહીં. કેમકે મનુસ્મૃતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृही-
याच्छुल्कमण्वपि । गृह्णंश्छुल्कं हि
लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ૩૦૩ ॥

સમજી પિતાએ કન્યા બદલ કંઈ પણ ધન
લેવું નહિ; કારણ લોભથી થોડું પણ ધન
લેતાં મનુષ્ય છોકરૂં વેચનાર ઠરેછે ॥ ૩૦૩ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષજાતિ કરતાં સ્ત્રીજાતિ ઉમ્મરમાં વેહેલી આવેછે, ને પેહેલી અ-
વસ્થાજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે, તેથી સ્ત્રીજાતિને વિદ્યા ભણવા માટે પુરૂ-
ષજાતિ જેટલો અવકાશ મળતો નથી. મૂછ આવતાં જેમ પુરૂષ તેમ રજેદર્શન થતાં
સ્ત્રી ઉમરમાં આવી કહેવાયછે. ધણું કરી પુરૂષને મૂછ વીસ વર્ષ ને સ્ત્રીને રજેદર્શન
તેર વર્ષે પ્રાપ્ત થાયછે. વાગૂભટ્ટે અષ્ટાંગતદ્વયના શારીરસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીणां रसजं
स्रवति ज्यहम् । वत्सराद्वादशादूर्ध्वं
याति पंचाशतः क्षयम् ॥ ૩૦૪ ॥

સ્ત્રિયોને બાર વર્ષની વય પછી રસથી
ઉત્પન્ન થયેલું ૨૦૪ પ્રતિમાસે ત્રણ દિવસ
સ્રવેછે; જે પચાશ વર્ષની વય પછી ક્ષય
પામેછે ॥ ૩૦૪ ॥

પણ સોલ વર્ષ સ્ત્રી અને પચીશ વર્ષ પુરૂષ પુષ્ક ઉમરમાં આવ્યાં કેહેવાયછે, માટે
પુત્રને જેમ વીશ વર્ષસુધી તેમ પુત્રીને તેર વર્ષની વયપર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને
તે પછી પાંચ વર્ષસુધી જેમ પુત્રને કમાતાં શિખવવું, તેમ ત્રણ વર્ષપર્યંત પુત્રીને
સર્વ ગૃહકાર્યમાં કુશળ કરવી; ને પછી સોલ વર્ષની થાય કે તેને પસન પડે એવા
યથાયોગ્ય વરની સાથે પરણાવી દેવી. કેમકે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

काममामरणात्तिष्ठेद्देहेकन्यर्तुमत्यपि ।
नचैवैनंप्रयच्छेत्तगुणहीनायकहिंचित् ३०५

કન્યા ઋતુમતી થાય તોપણ ભલે મરણ
પર્યંત ધરમાં રહે, પણ પિતાયે ક્યારેય
પણ ગુણહીનને આપવી નહિ ॥ ૩૦૫ ॥

વળી અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં કણ્વ મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

यास्यत्यद्य शकुंतलेति हृदयं संस्पृ-
ष्टमुत्कંठया अंतर्बाष्पभरोपरोधि ग-
दितं चिंताजडं दर्शनं । वैक्लव्यं
ममतावदीदृशमपि स्नेहादरण्याकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयावि-
श्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ૩૦૬ ॥

આજ શકુંતલા સાસરે જશે એમ તદ્દયમાં
દુઃખ થાયછે, માંયનાં અશ્રુ સમુદાયથી
કંઠ રૂંધાય છે અને ચિંતાવડે પુરૂં દેખાતું
નથી; એ રીતે મારા જેવા વનવાસીને
પણ સ્નેહથી વિઠ્ઠલપણું થાયછે, તો ગૃ-
હસ્થો પુત્રીનાં વિયોગજન્ય તાબા દુઃખે
કરી કેમ ન પીડાય! ॥ ૩૦૬ ॥

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य
परिग्रहीतुः । जातोऽस्मि सद्यो विशदांतरा
त्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा ॥ ૩૦૭ ॥

પણ કન્યારૂપિ ધન પારકુંજ છે, માટે
આજ તેને ઘણીને ઘેર મોકલી, તત્કાળ
ઘણા કાળની રાખેલી આપણ પાછી આ-
પવાની પેઠે હું નિશ્ચિત થયો ॥ ૩૦૭ ॥

તેથી કોઇને પણ કન્યા પરણાવ્યા વગર છુટકો નથી. માટે શ્રીમહાભારતના અ-
નુશાસનપર્વના ૪૪ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत
कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे तथ संप्राप्ते
स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ ૩૦૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ-
સુધી પોતાથી અધિક ગુણવાળા વરની
વાટ જોવી, ને તેટલામાં તેવો વર ન મળે
ને ચોથું વર્ષ બેસે, તો પોતા સરખા ગુ-
ણવાળા વરને પરણવું ॥ ૩૦૮ ॥

પ્રજા ન હીયતે તસ્યા રતિશ્ચ
ભરતર્ષભ । અતોઽન્યથા વર્તમાના
ભવેદ્વાચ્યા પ્રજાપતેઃ ॥ ૩૦૯ ॥

તો તેની પ્રજા તથા રતિ હણાતી નથી,
પણ તેથી ઉલટી રીતે ચાલનાર અર્થાત્
તે પછી પણ ન પરણે તો કદિ પ્રજાપ-
તિની કન્યા હોય, તોપણ નિંદાય છે ॥૩૦૯॥

જેકે રજેદર્શન થયાથીજ કન્યા ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય થાયછે, માટે તે સમ-
યમાંજ તેનું લગ્ન કરવું યોગ્યછે, તથાપિ સોલ વર્ષની અંદરની વય વેદશાસ્ત્રના મત-
પ્રમાણે તેમ અનુભવથી જોતાં ઘણીજ નહાની ભાસે છે. જેથી તે સમયમાં ગર્ભ રે-
હેતાં તે ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી તથા તેની પ્રજા બન્ને નિર્બળ તથા અદ્યપાયુષિ થાયછે.
માટે રજેદર્શન થએલી કન્યાનું માતાપિતાદિ વડિલોયે તેની સોલ વર્ષની વય થતાં
લગ્ન કર્યાસુધી સારી રીતે રક્ષણ કરવું; પણ છેક નહાની વયમાં તેને પરણાવી દેવી
નહીં. મહાનિર્વાણુત્તરમાં કહ્યું છે કે,

અજ્ઞાતપતિમર્યાદામજ્ઞાતપતિસે-
વનામ્ । નોદ્રાહ્યેત્પિતા બાલા-
મજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥ ૩૧૦ ॥

કન્યા જ્યાંસુધી પતિની મર્યાદા તથા સેવા
અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્ત્રીધર્મથી અ-
જાણી હોય, ત્યાંસુધી તેનો પિતાયે વિ-
વાહ કરવો નહિ ॥ ૩૧૦ ॥

એ રીતે ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરૂષે પ્રજાનું પાલન કરતાં તેને કેળવવી, જેથી તે સંસારનો
ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાય. સ્વાર્થ વિના કોઈ સગું થતું નથી, તેથી જો પોતાની પ્ર-
જાને ગુણવાન્ ન કરી હોય તો તેનું કોઈ પાડ પૂછતું નથી. કહ્યું છે કે,

વૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજંતિ વિહગાઃ શુષ્કં
સરઃ સારસાઃ પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજન્તિ
મધુપા દગ્ધં વનાન્તં મૃગાઃ । નિર્દ્રવ્યં
પુરુષં ત્યજન્તિ ગણિકા ભ્રષ્ટશ્રિયં મ-
ત્રિણઃ સર્વઃ કાર્યવશાજ્જનોઽભિર-
મતે કસ્યાસ્તિ કો વલ્લભઃ ॥ ૩૧૧ ॥

ક્ષીણ ફળવાળા વૃક્ષને પક્ષી, સુકાઈ ગ-
યેલાં તલાવને સારસ, વાસી થએલાં પુ-
ષ્પને ભ્રમર, બળેલાં વનને મૃગ, દ્રવ્યહીન
થયેલા પુરૂષને ગણિકા તથા રાજલક્ષ્મીથી
ભ્રષ્ટ થયેલા રાજાને મંત્રી ત્યાગ કરેછે, કે-
મકે સર્વ પ્રાણી મતલબથીજ પ્રીતિ કરેછે
નહિ તો કોણ કોને પ્રિય છે ! ॥ ૩૧૧ ॥

વળી પોતાના જન તથા સંબંધિયોનું પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું,
કેમકે કુટુંબનું પોષણ કરવું સર્વને ઉચિત છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં
કહ્યું છે કે,

માતરં પિતરં પુત્રં દારાનતિથિ-
સોદરાન્ । હિત્વા મૃદ્ધી ન મું-
જીયાત્ એકાકી તુ કદાચન ॥ ૩૧૨ ॥

ગૃહસ્થે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પરેણો
તથા ભાઈયોને મૂકી કોઈ કાળે પણ એ-
કલાં જમવું નહિ ॥ ૩૧૨ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

વંચયિતા ગુરુન્વંધૂન્યો મુંક્તે
સ્વોદરંભરઃ । રૂઢૈવ લોકે ગર્હ્યો-
ઽસૌ સારમેય ર્વાધમઃ ॥ ૩૧૩ ॥

જે વડીલ તથા બાંધવોને છેતરી પોતે
એકલો જન્મે છે, તે કુતરાની પેઠે પેટભરે
નીચ આ લોકમાંજ નિંદા પાત્ર થા-
યછે ॥ ૩૧૩ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કુટુંબભરણાર્થેષુ યત્નવાન્
ભવેષ્ચ યઃ । તસ્ય સર્વગુણૈઃ
કિંતુ જીવન્નેવ મૃતશ્ચ સઃ ॥ ૩૧૪ ॥

જે પુરૂષ કુટુંબના પોષણ અર્થે યત્ન ક-
રતો નથી, તેમાં બીજા ઘણા ગુણ હોય
તો શું! કેમકે તે જીવતાંજ મુલા જેવો
છે ॥ ૩૧૪ ॥

એ સિવાય જે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોનું પણ
શક્તિમાન ગૃહસ્થે પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું અવશ્ય છે. કેમકે અપંગ
જનોના જીવિતનો સર્વ આધાર શક્તિમાન જનો ઉપર રહેલ છે, માટે જેઓ સુખી છે,
તેમણે પોતાની શક્તિ મુજબ દુઃખિયોનાં દુઃખ ટાળવામાં સદા તત્પર રહેવું યોગ્ય છે.
મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

દેયં મેષજમાર્તસ્ય પરિશ્રાન્તસ્ય
ચાસનમ્ । તૃપિતસ્ય ચ પાનીયં
શુધિતસ્ય ચ મોજનમ્ ॥ ૩૧૫ ॥

રોગથી પીડિતને ઔષધ, થાકેલાને આ-
સન, તર્પ્યાને પાણી અને ભુખ્યાને ભો-
જન દેવું ॥ ૩૧૫ ॥

ભૂમિદાનાત્પરં નાસ્તિ વિદ્યાદાનં
તતોઽધિકમ્ । ઔષધં પથ્યમા-
હારં સ્નેહોઽભ્યંગં પ્રતિશ્રયમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

ભૂમિ દાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ નથી, પણ વિ-
દ્યાદાન તેથી અધિક છે; ઔષધ, પથ્ય
ભોજન, ભક્ષણ તથા અભ્યંગ કરવા લાયક
ઘૃત તૈલાદિ અને આશ્રય સ્થાન, ॥૩૧૬॥

દાનાન્યેતાનિ દેયાનિ હન્યાનિ ચ
વિશેષતઃ । દીનાન્ધકૃપણાદિભ્યઃ
શ્રેયસ્કામેન ધીમતા ॥ ૩૧૭ ॥

એ તથા વિશેષે કરી બીજાં પણ દાન,
કલ્યાણને ઈચ્છનાર બુદ્ધિમાન પુરૂષે ગ-
રીબ, અનાથ તથા બાંધળા આદિ અ-
પંગોને આપવાં ॥ ૩૧૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્મોએ કહ્યું છે કે,

જીવિતે યસ્ય જીવન્તિ દીના મિત્રાણિ
બાંધવાઃ । સફલં જીવિતં તસ્ય આત્માર્થે
કો ન જીવતિ ॥ ૩૧૮ ॥

જેના જીવતવડે દીન, મિત્ર તથા બંધુઓ
જીવે છે, તેનું જીવવું સફળ છે; કેમકે
પોતામાટે કોણ જીવતો નથી ॥૩૧૮॥

હવે પોતાનાં માતા-પિતાદિ વડીલ તથા બંધુ આદિ નહાના હોય તેપ્રત્યે કેવી
રીતે વર્તવું તેવિષે કેહેવામાં આવેછે. પોતાની વયથી જે મોહોટા હોય તે વડીલ

ને નહાના તે નહાના કેહેવાયછે. સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને, પોતાપોતાનાં માતા, પિતા, શ્વશ્રુ, શ્વશુર, ગુરુ અને ગુરુપત્નિના પક્ષથી વડીલ અને નહાના છ પ્રકારથી હોયછે. તેમાં જે અત્યંત પાસે પાસેના સંબંધી હોય તેજ મુખ્ય વડીલ તથા નહાના કેહેવાયછે. પોતાના કોઈ પણ વડીલપ્રત્યે માતા પિતાવત્ સ્નેહ રાખવો, તેના કહ્યામાં રેહેવું, તેને કોઈ કાળે પણ અપમાન આપવું નહિ; તે કંઈ કહે તો સહન કરવું, પણ સામે બોલવું નહીં અને નમ્રતાથી ઘટતો જવાબ આપવો. તે આવે તો ઉઠી ઉભા થવું ને સામે લેવા જઈ સન્માન આપવું અને તે બેઠાપછી પોતે બેસવું. વળી તે જય ત્યારે પણ જાડી ઉભા થવું ને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે સાથે વળાવા જવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતાં પ્રથમ મત તેનો લેવો; કદી પોતાનો મત જૂઠો હોય તો તે ઉપદેશ કર્યાની પેઠે કેહેવો નહીં, પણ વિનંતિ કરી જણાવવો, જેથી એકમત તરત થવાય. જેને જેટલો અનુભવ હોય તેપ્રમાણે તે મત આપેછે, સર્વજ્ઞ કોઈ પણ નથી. ઘણી વખત થોડું ભણેલ પણ અનુભવિ વૃદ્ધ જે અભિપ્રાય આપેછે, તે યુવાન વિદ્વાનના અભિપ્રાયથી ચડે છે, ને સર્વને સ્વીકારવા યોગ્ય થઈ પડેછે. ત્યારે વૃદ્ધ જે અનુભવી તેમ વિદ્વાન હોય, તો સઘળા પ્રકારના વિચારમાં તે યુવાન વિદ્વાનથી ચડે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે વૃદ્ધ ભણેલ તેમ ગણેલ હોયછે, ને યુવાન માત્ર ભણ્યો હોયછે. જેથી વડીલની સલાહ બલવત્તર કહેવાયછે. તેમ પોતાના કોઈ પણ નહાના પ્રત્યે પુત્ર પુત્રીવત્ સ્નેહ રાખવો, તેનો કોઈ કાળે પણ તિરસ્કાર કરવો નહીં. કેમકે તિરસ્કારથી પ્રાણી માત્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ છે, જેથી તેના તરફથી મુલકું થવાને બદલે ઉલકું થાયછે. માટે તે કદી કોઈ પ્રકારે ભૂલ કરે તો તેને એકાંતમાં સમજાવી ફરીથી ન કરવા સૂચના કરવી. પણ જાહેરમાં તેની ભૂલ બતાવવી નહીં, કારણ તેથી તેને માફ લાગે છે, ને તેને લીધે તેના મનનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે. જેથી ફરી કોઈ કાર્ય કરતાં તેને યથાર્થ સુજતું નથી, ને તે વારંવાર ભૂલ કરેછે. વળી નહાનો પણ પોતાને ત્યાં આવે તો તેનો મીઠી જીભે સત્કાર કરવો, ને તે જય ત્યારે પણ તેમજ કરવું. તે કોઈ પ્રકારની સલાહ પૂછે તો તેનું જેથી કહ્યાણુ થાય, એવી સલાહ આપવી અને નિરંતર પોતે તેના કહ્યાણુમાં તત્પર રેહેવું. એ રીતે પોતાના વડીલ તથા નહાના પ્રત્યે વર્તવું; તેમ બીજા વડીલ અથવા નહાના પ્રત્યે પણ ઘટતા સત્કારથી વર્તવું. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શીક્ષાવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ ।

માતા, પિતા, વિદ્યાગુરુ તથા પરોણાને

આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ ૩૧૯

દેવપ્રમાણે માનનાર થા ॥ ૩૧૯ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સહેતે સંભવે

નૃણામ્ । ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ

શક્યા કર્તુ વર્ષશતૈરપિ ॥ ૩૨૦ ॥

છાકરાં ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં માતા-

પિતા જે દુઃખને સહન કરેછે, તેનો

બદલો સો વર્ષપર્યંત સેવા કરેથી પણ

વાળી શકાતો નથી ॥ ૩૨૦ ॥

તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ
સર્વદા । તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ
સર્વં સમાપ્યતે ॥ ૩૨૧ ॥

માટે તેમનું, અને તેમજ વિદ્યાશુરનું પણ
નિત્ય પ્રિય કરવું; કારણ તે ત્રણ સંતુષ્ટ થ-
વાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાયછે ॥ ૩૨૧ ॥

શય્યાસનેઽધ્યાચરિતે
શ્રેયસા ન સમાવિશેત્ ।
શય્યાસનસ્થશ્ચૈવૈનં
પ્રત્યુત્થાયાભિવાદયેત્ ॥ ૩૨૨ ॥

જે શય્યા અથવા આસન ઉપર વડીલ
બેઠા હોય, તેની ઉપર બેસવું નહીં, ને
પોતે શય્યા અથવા આસન ઉપર બેઠા
હોઈયે ને ત્યાં વડીલ આવે, તો તેને સામે
ઉભા થઈ પ્રણામ કરવા ॥ ૩૨૨ ॥

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંબંધા
ચ યોનિતઃ । તાં વ્રૂયાદ્ભવતીત્યેવં
સુભગે ભગિનીતિ ચ ॥ ૩૨૩ ॥

જે સંબંધ વગરની પારકી સ્ત્રી હોય, તેને
બોલાવતી વેળા સત્કારથી બાઈ બેન કહી
બોલાવવી ॥ ૩૨૩ ॥

માતૃષ્વસા માતુલાની શ્વશ્રૂરથ
પિતૃષ્વસા । સંપૂજ્યા ગુરુપત્ની-
વત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૩૨૪ ॥

માસી, મામી, સાસુ તથા ફઈ, એ વડી-
લની સ્ત્રી સમાન હોવાથી તેની પેઠે પૂજા
કરવા લાયક છે ॥ ૩૨૪ ॥

વળી એજ શાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાન્ જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃ-
ન્યવીયસઃ । પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેરન
જ્યેષ્ઠો ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૩૨૫ ॥

મોહોટા ભાઈને નહાના ભાઈને, જેમ
પિતા પુત્રને પાળે, તેમ પાળવા, તેમ
નહાના ભાઈયોયે પણ મોહોટા ભાઈ-
વિષે ધર્મથી પુત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૩૨૫ ॥

ભ્રાતુર્જ્યેષ્ઠસ્ય માર્યા યા ગુરુપત્ન્ય-
નુજસ્ય સા । યવીયસસ્તુ યા માર્યા
ક્ષુષા જ્યેષ્ઠસ્ય સા સ્મૃતા ॥ ૩૨૬ ॥

મોહોટા ભાઈની જે સ્ત્રી તે નહાના
ભાઈને માતા સમાન અને નહાના ભા-
ઈની જે સ્ત્રી, તે મોહોટા ભાઈને પુત્રવધુ
સમાન કહેલી છે ॥ ૩૨૬ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાર્જુન અનુશાસનપર્વના ૧૦૫ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિ-
ષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

જ્યેષ્ઠા માતૃસમા ચાપિ ભગિની ભર-
તર્ષભ । ભ્રાતુર્માર્યા ચ તદ્વત્સ્યાગ્રસ્યા
બાલ્યે સ્તનં પિબેત્ ॥ ૩૨૭ ॥

વળી મોહોટી બેન, મોહોટા ભાઈની સ્ત્રી
તથા બાળકપણમાં જેનું સ્તનપાન કર્યું
હોય તે, એ ત્રણે માતા સમાન જા-
ણવી ॥ ૩૨૭ ॥

તેમ ઔશનસ સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગુરુન્દૃષ્ટા સમુત્તિષ્ઠેદભિવાદ્ય
કૃતાંજલિઃ । ન તૈરુપવસેત્સાર્દ્ધ
વિવાદેનાર્થકારણાત્ ॥ ૩૨૮ ॥

વડીલોને જોઈ, ઉભા થઈ, હાથ જોડી પ્ર-
ણામ કરવા, ને તેમની સાથે કંઈ કારણથી
વાદ કરવા બેસવું નહીં ॥ ૩૨૮ ॥

નાસ્તિ માતૃસમં દૈવં નાસ્તિ પિતૃસમો
ગુરુઃ । ન તાભ્યામનનુજ્ઞાતો ધર્મમેકં
સમાચરેત્ ॥ ૩૨૯ ॥

વળી માતા સમાન કોઈ દેવ તથા પિતા
સમાન કોઈ વડીલ નથી, માટે તેમની
આજ્ઞા વિના કંઈ કાર્ય કરવું નહિ ॥ ૩૨૯ ॥

મહાનિર્વાણુત્તમમાં પણ કહ્યું છે કે,

માતરંપિતરંચૈવસાક્ષાત્પ્રત્યક્ષદેવતામ્ ।
મત્તાગૃહીનિષેવેતસદાસર્વપ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩૦ ॥

ગૃહસ્થે માતાપિતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દે-
વતા માની તેમની સદા સર્વ પ્રયત્નથી
સેવા કરવી ॥ ૩૩૦ ॥

શ્રાવયેન્મૃદુલાં વાણીં સર્વદા પ્રિય-
માચરેત્ । પિત્રોરાજ્ઞાનુસારી સ્યાત્સ-
ત્પુત્રઃ કુલપાવનઃ ॥ ૩૩૧ ॥

અને કુળને પાવન કરનાર સત્પુત્રે તેમને
કોમળ વાણી સંભળાવવી, સર્વદા તેમનું પ્રિય
કરવું તથા તેમની આજ્ઞામાં રહેવું ॥ ૩૩૧ ॥

કારણુ શ્રીમહાભારતના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

માતાપિત્રોઃ પ્રજાયંતે પુત્રાઃ સાધા-
રણાઃ કવે । તેષાં પિતા યથા સ્વામી
તથા માતા ન સંશયઃ ॥ ૩૩૨ ॥

હે પંડિત, માતાપિતાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થા-
યછે, માટે તે બન્નેને સાધારણુ છે; તેથી
તેમનો જેમ પિતા, તેમ માતા પણ સ્વામી
છે એમાં સંશય નથી ॥ ૩૩૨ ॥

વળી આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જનિતા ચ વિનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં
પ્રયચ્છતિ । અન્નદાતા ભયત્રાતા
પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૩ ॥

જન્મ આપનાર, નિયમમાં રાખનાર રાજા,
વિદ્યા દેનાર, અન્ન આપનાર તથા ભ-
યથી રક્ષા કરનાર, એ પાંચ પિતા ક-
હેલ છે ॥ ૩૩૩ ॥

રાજપત્ની ગુરોઃપત્ની મિત્રપત્ની
તથૈવ ચ । પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ
પંચૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

રાજા, ગુરૂ તથા મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની
સ્ત્રીની માતા તથા પોતાની મા, એ પાંચ
માતા કહેલ છે ॥ ૩૩૪ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં વૃદ્ધો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૬ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણા ગુરુ છે ॥ ૩૩૫ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા ભાર્યા યત્ર નિર્વતિઃ ॥ ૩૩૬ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી સુખ થાય તે સ્ત્રી
જાણવી ॥ ૩૩૬ ॥

એકેનાપિ સુવૃક્ષેણ પુષ્પિતેન
સુગંધિના । વાસિતં તદ્વનં
સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

વળી જેમ એક પાણુ પુષ્પ તથા સુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ સુપુત્ર વડે આખું કુળ
દીપેછે ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દહ્યમાનેન વહ્નિના ।
દહ્યતે તદ્વનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૮ ॥

પણ જેમ એક પાણુ અગ્નિવડે બળતા સૂકા
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
સર્વ કુળ સંતાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાજ્ઞાં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિત્યં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આળસ ન કરે, નિરંતર તેમને
છાયાની પેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કર-
વામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

કુશલઃ સર્વવિદ્યાસુ સ પુત્રઃ પ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસ્વદો વિપરીતો
યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર
પ્રીતિ ઉપજાવે છે; પણ જે એથી ઉલટો
ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે
દુઃખ આપનાર થાયછે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પોતાથી મોહોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું,
કદી વિવેક ભૂલી જઈ આડી રીતે વર્તાય તો પોતાની ઉપમા વડે જોવું; અર્થાત્ પો-
તાની સાથે પોતાથી નહાના અથવા મોહોટા વિવેક છોડીને વર્તે તો પોતાને જોવું
માહું લાગેછે, તેવુંજ માહું પોતે જેમની સાથે વિવેક છોડી વર્તિયે તેમને લાગતું હશે,
એવો વિચાર કરેવો; જેથી પોતાની ભૂલ તરત જાણાઈ આવેછે ને ફરી વિવેકે વર્તાય
છે. એ રીતે કલ્યાણપ્રભાણુ સર્વ સ્ત્રીપુરુષોયે પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ
આચરવા. કેમકે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

येषां न विद्या न तपो न दानं
न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ३४१ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપકાર,
સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર માત્ર થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોન વિ-
ચરેછે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્ય ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરીછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ कुशलान्नप्रमदितव्यम् ॥

સાતમો ઉપદેશ કુશળથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતપોતાના
કુશળમાં તત્પર રહેવાથી સુખી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાયછે. કુશળ એ પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને વ્યાવહારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર ને
આરોગ્ય હોય, તોજ ખીન્ન કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પથ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ઘટનું રેહેઠાણ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રેહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો દ્રેફસામાં જઈ લોહી સાથે મળીને શરીરને હાની
કરેછે. મેલું જળ પીવાય તથા જઠરાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાયછે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાની
કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચાસંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્ર-
કાશ તથા હવા વિનાનું, ભીનાસવાળું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં
વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડેછે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને
હાની કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જ-
ણાયછે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે
સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રિકાર શરીરમાં ન ભાસે, ત્યારે
તે નીરોગી કેહેવાય છે. ભાવભિન્ન વૈદ્યે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

समदोषः समाग्निश्च
समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनः
स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ३४२ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ કોપ પામ્યાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી કેહેવાયછે. ॥ ૩૪૨ ॥

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા
યથોદિતામ્ । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ
સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ ૩૪૩ ॥

પણુ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા,
રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી
મનુષ્ય સદા નીરોગી રહેછે, બીજી રીતે
નહિ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રથમ દિનચર્યાનો આરંભ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય વાગ્ભટે પોતાના અષ્ટાંગતદૈવ ગ્રં-
થના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થો રક્ષાર્થ-
માયુષઃ । શરીરચિંતાં નિર્વર્ત્ય
કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥ ૩૪૪ ॥

નીરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે પા-
છલી ચાર ઘડી રાત્રી હોય ત્યારે ઉઠવું,
ને શરીરસંબંધી ચિંતા છોડી મળમૂત્રનો
ત્યાગ કરવો ॥ ૩૪૪ ॥

પ્રાતર્ભુક્ત્વા ચ મૃદ્ગં કષાયકડુ-
તિક્તકમ્ । મક્ષયેદંતધવનં દંત-
માંસાન્યવાધયન્ ॥ ૩૪૫ ॥

પછી પ્રાતઃકાળે તુરં, તીખું, કડવું, તથા
કોમળ અથભાગવાળું દાંતણુ લઈ તેને
ચાવી, જેમ દાંતના માંસને ઇંજ ન થાય,
તે રીતે કરવું ॥ ૩૪૫ ॥

સૂર્યોદયની પહેલાં ઉઠવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ સારી રહેછે, ને આળસ આવતું નથી.
સારી સ્ફુર્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં વિ-
શેષ સામર્થ્ય આવેછે. વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાયછે.
વળી પ્રભાત સમય શાંત હોવાથી મનને પ્રિય લાગેછે, ને તેની શોભા બહુ રળિયામણી
હોય છે. શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અભૂત્પ્રાચી પિંગા રસપતિરિવ પ્રાપ્ય
કનકં ગતચ્છાયશ્ચન્દ્રો બુધજન ઇવ
ગ્રામ્યસદસિ । ક્ષણં ક્ષીણાસ્તારા નૃ-
પતય ઇવાઽનુદ્યમપરા ન દીપા રાજંતે
દ્રવિણરહિતાનામિવ ગુણાઃ ॥ ૩૪૬ ॥

પ્રભાત સમય ક્ષણે ક્ષણે પૂર્વ દિશા, સો-
નાને પામી પારાની પેઠે પીળી, ચંદ્ર, મૂ-
ર્ખની સભામાં વિદ્વાનની પેઠે કાંતિ હીન
તથા તારા, ઉદ્યમ વગરના રાજાની પેઠે
ક્ષીણ થવા લાગ્યા, અને દીવા, નિર્ધનના
શુણ્ણની પેઠે શોભતા નથી ॥ ૩૪૬ ॥

પછી કહ્યું છે કે,

પુરુહૂતદિગંગના પ્રસૂતા
રવિમુદ્ગમસુતં ચિરાદુપેતમ્ ।
અલિનો નલિનીદલાદ્વિમુક્તા
જનસંગાશ્ચ નિજોદ્યમેષુ લગ્નાઃ ॥ ૩૪૭ ॥

પૂર્વ દિશાએ સ્ત્રિયે ઘણું કાળે પ્રાપ્ત થ-
યેલો સૂર્યએ મોટો પુત્ર જણ્યો! જમર
કમળપુષ્પથી છુટા થયા! અને જનસમૂહ
પોતપોતાના ઉદ્યમે લાગ્યા ॥ ૩૪૭ ॥

પણુ વેહેલું ઉઠવું એ વેહેલાં સુવા વગર બની શકતું નથી, કેમકે થાકેલી સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચોક્કસ સમયસુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે જો યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોહોદું થતું જાય છે, તેમ તેમ તેની ઉંઘ થોડી થતી જાય છે; કારણુ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સ્વભાવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય તેમ તેમ પાછી ઉંઘ વધતી જાય છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી થતી જવાથી જલદી થાકી જાય છે. બાળકને ઉંઘવાની ઘણી જરૂર પડે છે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કોમળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાય છે; જેથી સ્થેજ ધાવતાં ધાવતાં પણુ તે ઉંઘી જાય છે. વળી બાળકની વિચાર વૃત્તિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોવાથી સ્થેજમાં સ્થિર થાય છે, જેથી પણુ તે વારંવાર ઉંઘી જાય છે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યાવહારિક અનેક સંકલ્પ વિકલ્પોથી યુક્ત હોય છે, જેથી સ્થેજ વારમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટાં માણસને ઉંઘ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થતી, એજ ઉંઘનું ખરૂં કારણુ જણાય છે, માટે સૂતિ વેળા સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી ઉંઘ તરત આવી જાય છે. અવસ્થામાં આવેલા યુવાન મનુષ્યને, શરીરનો થાક ઉતારવા માટે ઓછામાં ઓછા સાતને વધુમાં વધુ આઠ કલાક ઉંઘવાની અત્યંત જરૂર ભાસે છે. તેથી ઓછી ઉંઘ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા જળવાતી નથી. માટે આગલી રાત્રિના બેથી ત્રણ કલાક જતાં અર્થાત્ આઠથી નવ વાગે ઉંઘવું, ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહેતાં અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગ્યે ઉઠવું સાચું છે. આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમાન છે, અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતરવા આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમર્થ થાય છે. માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રિયે વેહેલાં સુવું, ને પાછલી રાત્રિયે વેહેલાં ઉઠવું યોગ્ય છે. જેથી શરીરે આરોગ્ય રહી સુખી ને વિચાર શક્તિયે જળવાનું થઈ ચતુર થવાય છે. વેહેલા ઉઠ્યા પછી પ્રથમ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠરાગ્નિ વડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે; અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ અસાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉઠ્યા પછી તરતજ ઘણુંકરી સર્વને ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે. અને જરૂર પડે કે તરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૃષ્ટિનિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થાય છે. કારણુ માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે,

સર્વેષામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિ-
તા મલાઃ ॥ તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં
વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણુ કોપ પા-
મેલા મલજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કારણુ વિવિધપ્રકારના અહિત પદાર્થનું સેવન કહેલ છે ॥ ૩૪૮ ॥

વળી મળમૂત્ર આદિ લઈ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા વેગોને ન રોકવા વિષે ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નવેગાન્ધારયેદ્દીમાન્ જાતાન્મૂત્રપુ-
રીષયોઃ । ન રેતસો ન વા તસ્ય ન
વમ્યાઃ ક્ષવથોર્ન ચ ॥ ૩૪૯ ॥

સમજી માણસે મૂત્ર, મળ, વીર્ય, વાસ-
રતું, ઉલડી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા
વેગને રોકવા નહિ ॥ ૩૪૯ ॥

નોદ્ધારસ્ય ન જૃંભાયા ન વેગાન્શુત્પિ-
પાસયોઃ । ન બાળ્પસ્ય ન નિદ્રાયા ન
શ્વાસસ્ય શ્રમેણ ચ ॥ ૩૫૦ ॥

તેમ ઓડકાર, અગામું, ભુખ, તરષ, આંસુ,
ઉંઘ તથા મેહનતથી થયેલા શ્વાસના વે-
ગને પણ રોકવા નહીં ॥ ૩૫૦ ॥

વેગનિગ્રહજા રોગા યે યે ચપરિ-
કીર્તિતાઃ । ઇચ્છંસ્તેષામનુત્પત્તિં
વેગાનેતાન્ન ધારયેત્ ॥ ૩૫૧ ॥

કારણ એટલાના વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન
થતા રોગ જે જે કહ્યા છે, તેમને નહીં
ઇચ્છતા મનુષ્યે એ વેગ રોકવા નહીં ૩૫૧

મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી દાતણ કરવા કહેલ છે, પણ જે ઉઠતાં વાર માત્ર
મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર પડી હોય, તો તે કરીને પછી દાતણ કરવું, ને જરૂર થતાં
મળ ત્યાગ કરવો. કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાની જરૂર થાય ત્યારેજ તેનો
ત્યાગ કરવો, બલાત્કારથી ત્યાગ કરવાની તજવીજ કરવી નહિ. કારણ સ્વાભાવિક વેગ
ઉત્પન્ન થયા વિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી, જેથી જોરથી ત્યાગ કરવા જતાં
શરીરમાં તે સંબંધી પીડા થાયછે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

નવેગિતોઽન્યકાર્યઃ સ્યા-
ન્ન વેગાનીરયેદ્દલાત્ ।
કામશોકભયક્રોધાન્
મનોવેગાન્વિધારયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

મળમૂત્રના વેગવાળા પુરૂષે તેનો ત્યાગ
કર્યા પેહેલાં બીજું કંઈ કામ કરવું નહીં,
અર્થાત્ તેને રોકવા નહિ; તેમ બલાત્કાર-
થી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ
કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના
વેગને રોકવા ॥ ૩૫૨ ॥

મળ વા મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇન્દ્રિય દ્વાર જળ વડે સ્વચ્છ કરી નાંખવું,
જેથી તે સંબંધી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે, ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધિ-
સંબંધી કંઈ પીડા થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

ગુદાદિમલમાર્ગાણાં શૌચંલ્યાતં
પવિત્રકૃત્ ॥ પ્રક્ષાલનં મતં પા-
ણ્યોઃ પાદયોઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

ગુદાદિ મળમાર્ગને ધોવું પવિત્ર કરનાર
કહ્યું છે, ને હાથ પગનું ધોવું શુદ્ધિકારક
માન્યું છે ॥ ૩૫૩ ॥

હવે દાંતણુ કરવાનું કારણ એમ કે, આગલા દિવસ તથા રાત્રિ મળી, મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચડ્યો હોય, તે તેવડે ઘસી કહાડી નાખીને મુખ સ્વચ્છ કરવું; તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાયછે, ને તેમાં દુર્ગંધી સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. માટે તે સ્વચ્છ રાખવાવિષે ભાવપ્રકાશના એજ ખંડના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મક્ષયેદંતધવનં દ્વાદશાંગુલમા-
યતમ્ । કનિષ્ઠિકાગ્રવત્ સ્થૂલ-
મૃજ્વગ્રંથિ તથાવ્રણમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

एकैकं घर्षयेदंतं मृदुना कूर्च-
केण वा । दन्तशोधनचूर्णेन
दंतमांसान्यबाधयन् ॥ ३५५ ॥

जिह्वानिलेखनं हैमं राजतं ताम्रजं
च वा । पाटितं मृदु तत्काष्ठं तेन
जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वा
मलवैरस्य दुर्गंधजडताहरम् ॥ ३५६ ॥

न खादेद्गलतालवोष्ठजिह्वादंत-
गदेषु च । मुखस्य पाके शोथे
च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ ३५७ ॥

गंडूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा
मुहुः । कफतृष्णामलहरं सुखा-
न्तः शुद्धिकारकम् ॥ ३५८ ॥

मुखोष्णोदकगंडूषकफारुचिम-
लापहः । दन्तजाड्यहरश्चापि
मुखलाघवकारकः ॥ ३५९ ॥

પ્રથમ બાર આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીના અથ્ર ભાગ જેવું જાડું, સરખું અને ગાંઠ તથા સળા વગરનું દાંતણુ ચાવવું ॥ ૩૫૪ ॥

પછી તેના ચાવેલા કોમળ અથ્ર ભાગ વડે વા દાંત સ્વચ્છ કરવાની મશિયે કરી દાંતના માંસને ધબ ન આવે તે રીતે એક એક દાંત ઘસવો ॥ ૩૫૫ ॥

પછી સોના, રૂપા વા ત્રાંખાની જીભી અથવા તે કોમળ દાંતણુને ચીરી તેવડે ધબ ન આવે તે રીતે જીભને ઘસવી; કારણુ તે, જીભના મેલ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે ॥ ૩૫૬ ॥

પાણુ કંડે, તાણુ, હોઠ, જીભ તથા દાંતના રોગ સમય, તેમજ મુખના પાક તથા સુજ સમય, કદી દાંતણુ કરવું નહીં ॥ ૩૫૭ ॥

દાંતણુ કર્યા પછી થંડા જળે કરી વારં-વાર ડોગળા કરવા; કેમકે તે કફ, તૃષ્ણા તથા મેલને હરનાર અને મુખને માંદીથી શુદ્ધ કરનાર છે ॥ ૩૫૮ ॥

તેમજ સહન થાય એવા ગરમ પાણીના ડોગળા, કફ, અરૂચિ, મેલ તથા દાંતની જડતાને હરનાર, ને મુખને હલકું કરનાર છે ॥ ૩૫૯ ॥

એ રીતે ડોગળા કર્યા પછી બહારથી આખું મુખ, સ્વચ્છ જળ વડે સારી રીતે ધોવું, ને રાત્રિયે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો મેલ જે ઉડવા પર્યંત બહાર નીકળી પાપણુ

આગળ એકઠો થઈ બાઝી ગયેલો હોય, તે પણ ઘોઘ નાખી આંખને તદન સ્વચ્છ કરવી. અને તે પછી એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

સૌવીરમંજનં નિત્યં હિતમક્ષ્ણો-
સ્તતો ભજેત્ । લોચને ભવતસ્તેન
મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥ ૩૬૦ ॥

આંખને નિત્ય સુરમાતું અંજન હિતરૂપ છે, કેમકે તેવડે આંખ સુંદર તથા સૂક્ષ્મ જોનારી થાયછે; માટે તેનું અંજન કરવું ॥ ૩૬૦ ॥

પંચરાત્રાન્નશ્વશ્મશ્રુકેશરોમાણિ
કર્તયેત્ । કેશશ્મશ્રુનશ્વાદીનાં
કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

વળી પાંચ પાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, દાઢી, મૂછ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કેમકે તેમને કાતરવાથી સુશોભિત થવાય છે ॥ ૩૬૧ ॥

ઉત્પાટયેત્તુ લોમાણિ નાસાયા
ન કદાચન । તદુત્પાટનતો
દૃષ્ટેર્દોર્બલ્યં ત્વરયા ભવેત્ ॥ ૩૬૨ ॥

પણ ક્યારેય નાકના વાળ છોટાવવા નહીં; કારણ તેમ કરવાથી દૃષ્ટિ તરત ઝાંખી થાયછે ॥ ૩૬૨ ॥

કેશપાશે પ્રકુર્વીત પ્રસાધન્યા
પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસાધનં કેશ્યં
રજો જન્તુમલાપહમ્ ॥ ૩૬૩ ॥

વળી નિત્ય તેલ નાંખી કાંસકીવડે કેશ ઓળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અનુકૂળ તથા તેમાંની રજ, જંતુ અને મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૬૩ ॥

તે પછી નિત્ય શરીરે દઢ રહેવા માટે સહન થઈ શકે તે રીતની કસરત કરવી. કેમકે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં વાગ્બટ્ટે કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય
દીપ્તોગ્નિર્મેદસઃ ક્ષયઃ ।
વિભક્તઘનગાત્રત્વં
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૩૬૪ ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના અવયવોનું છુટા તથા દઢ થવું, એટલાં વાનાં થાયછે ॥ ૩૬૪ ॥

વળી કસરત કરનારને થતા લાભવિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વિરુદ્ધં વા વિદગ્ધં વા શુક્તં
શીઘ્રં વિપચ્યતે । ભવંતિ શીઘ્રં
નૈતસ્ય દેહે શિથિલતાદયઃ ॥ ૩૬૫ ॥

કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાચું ખાધેલું અન્ન પણ જલદી પચી જાયછે, ને એના દેહને વિષે શિથિલતાદિ ચિન્હ વેહેલાં થતાં નથી ॥ ૩૬૫ ॥

ન ચૈનં સહસાક્રમ્ય જરા સમધિ-
રોહતિ । ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિં-
ચિત્સ્થૌલ્યાપકર્ષકમ્ ॥ ૩૬૬ ॥

શુક્તવાન્કૃતસંભોગઃ કાસી શ્વાસી
કૃશઃ ક્ષયી । રક્તપિત્તી ક્ષતી શોષી
ન તં કુર્યાત્કદાચન ॥ ૩૬૭ ॥

તેમ શરીરથી સહન ન થઇ શકે તે રીતની અતિ કસરત કદી કરવી નહીં, કેમકે
વાગ્બદ્ધે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તૃષ્ણાક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં શ્રમઃ
ક્લમઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૩૬૮ ॥

વ્યાયામજાગરાધ્વસ્ત્રીહાસ્યભા-
વ્યાદિ સાહસમ્ । ગજં સિંહ
શ્વાકર્ષન્ ભજન્નતિ વિનશ્યતિ ॥ ૩૬૯ ॥

એ રીતે કસરત કરી રહ્યા પછી ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

અભ્યંગં કારયેન્નિત્યં સર્વેષ્વંગેષુ
પુષ્ટિદમ્ । શિરઃશ્રવણપાદેષુ તં
વિશેષેણ શીલયેત્ ॥ ૩૭૦ ॥

અભ્યંગો વાતકફહૃદ્શ્ચમશાન્તિ
બલં સુખમ્ । નિદ્રા વર્ણમૃદુલાયુઃ
કુરુતે દેહપુષ્ટિકૃત્ ॥ ૩૭૧ ॥

અભ્યંગઃ શીલિતો મૂર્ધ્નિ સક-
લેન્દ્રિયતર્પકઃ । દૃષ્ટિપુષ્ટિકરો
હન્તિ શિરોભૂમિગતાન્ગદાન્ ॥ ૩૭૨ ॥

કેશાનાં બહુતાં દાર્ઘ્યં મૃદુતાં
દીર્ઘતાં તથા । કૃષ્ણતાં કુરુતે
કુર્યાચ્છિરસઃ પૂર્ણતામપિ ॥ ૩૭૩ ॥

વળી એને તત્કાળ જરા અવસ્થા
આવતી નથી; ને કસરત જેવું શરી-
રને સ્થૂલતાને હરનારૂં બીજું કંઇ
નથી ॥ ૩૬૬ ॥

પણ તરત જમેલ તથા સંભોગ કરેલ,
કાસ તથા શ્વાસરોગી, દુર્બળ અને ક્ષય,
રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત તથા શીથ રોગવાળાએ
ક્યારેય પણ કસરત કરવી નહીં ॥ ૩૬૭ ॥

અતિ કસરતથી તૃષ્ણા, ક્ષય, પ્રતમક નામે
શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ,
જ્વર, તથા એકારી થાયછે ॥ ૩૬૮ ॥

કેમકે કસરત, જાગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ,
હાસ્ય, તથા ભાષણાદિ સાહસને અતિ
સેવનાર મનુષ્ય, હાથીને ખેંચનાર સિં-
હની પેઠે નાશ પામેછે ॥ ૩૬૯ ॥

નિત્ય સર્વ અંગમાં પુષ્ટિ દેનારૂં અભ્યંગ
કરવું, એટલે તેલ ચોળવું; તેમાં મસ્તક,
કાન તથા પગનેવિષે વિશેષ વાપરવું ॥ ૩૭૦ ॥

કેમકે દેહને પુષ્ટિ કરનાર અભ્યંગ, વાત
તથા કફને હણે છે, ને થાકની શાંતિ,
બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કોમળતા અને
આયુષ્ય આપે છે ॥ ૩૭૧ ॥

માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ બધી શા-
નેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનાર તથા દૃષ્ટિને વધા-
રનાર અને માથામાં થતા રોગને દાળ-
નાર છે ॥ ૩૭૨ ॥

વળી કેશને ઘણા, દઢ, કોમળ, લાંબા
તથા કાળા કરેછે ને મસ્તકને પણ દઢ
કરેછે ॥ ૩૭૩ ॥

ન કર્ણરોગા ન મલો ન ચ મન્યા-
હનુગ્રહઃ । નોઙ્ઘૈઃ શ્રુતિર્ન બાધિર્ય
સ્યામિત્યં કર્ણપૂરણાત્ ॥ ૩૭૪ ॥

પાદાભ્યંગશ્ચ તત્સ્થૈર્યનિદ્રાદૃષ્ટિ-
પ્રસાદકૃત્ । પાદસુપ્તિશ્રમસ્તંભ-
સંકોચસ્ફુટનપ્રણુત્ ॥ ૩૭૫ ॥

લોમકૂપશિરાજાલધમનીભિઃ
કલેવરમ્ । તર્પયેદ્વલમાધત્તે
સ્નેહયુક્તોઽવગાહને ॥ ૩૭૬ ॥

અદ્ધિઃ સંસિક્તમૂલાનાં તરૂણાં
પલ્લવાદયઃ । વર્દન્તે હિ તથા
નૃણાં સ્નેહસંસિક્તધાતવઃ ॥ ૩૭૭ ॥

નવજ્વરી અજીર્ણી ચ નાભ્યક્તવ્યઃ
કથંચન । તથા વિરિક્તો વાંતશ્ચ
નિરૂઢો યશ્ચ માનવઃ ॥ ૩૭૮ ॥

એ રીતે શરીરે તેલનું અભ્યંગ કર્યા પછી થોડીવાર તે તેલને શરીરમાં પચવા દઈ, જેવડે શરીર ઉપરનો મેલ તથા ચીકાસ દૂર થાય, એવી વસ્તુ જળ મિશ્રિત કરી અંગે ચોળવી, ને પછી શરીરથી સહન થાય તેવા શીત વા ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરવું. વાગ્બટ્ટે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉદ્વર્તનં કફહરં મેદસઃ પ્રવિલા-
પનમ્ । સ્થિરીકરણમંગાનાં લ-
ક્ષ્મપ્રસાદકરં પરમ્ ॥ ૩૭૯ ॥

દીપનં વૃણ્યમાયુષ્યં સ્નાનમૂર્જા-
બલપ્રદમ્ । કંઠૂમલશ્રમસ્વેદતં-
દ્રાતૃદ્દાહપાપ્મજિત્ ॥ ૩૮૦ ॥

તેમ નિત્ય કાનમાં તેલ નાખવાથી કા-
નમાં રોગ, મેલ, ને ઓડ અને દાઢીનું
ઝલાઈ જવું, થતાં નથી; ધીરે શબ્દ સં-
ભળાય છે અને બેહેરાપણું થતું નથી ॥૩૭૪॥

તેમજ પગે કરેલ તેલનો અભ્યંગ પગની
સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે, અને
પગનાં બેહેરાપણુ, થાક, ઝલાઈ જવું,
સુકાવું તથા ફાટને હણે છે ॥ ૩૭૫ ॥

માટે મનુષ્ય નાહાવા સમય તેલવડે રો-
મછિદ્ર, નાડી અને નસો દ્વારા શરીરને
તૃપ્ત તથા બળવાનુ કરે છે ॥ ૩૭૫ ॥

કારણ જેમ જળવડે સારી રીતે સિંચન
કરેલા મૂળવાળા વૃક્ષોનાં પાંદડાં આદિ
વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં, તેલવડે
સિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૩૭૭ ॥

પણુ તરત તાવ આવેલ, અજીર્ણી, બુ-
લાખ લીધેલ, ઉલટી કરેલ તથા અસ્તિ-
કર્મ કરેલ મનુષ્યે કોઈ રીતે પણ તેલ
ચોળવું નહીં ॥ ૩૭૮ ॥

શરીરને ચોળી મેલ કાઢવો, એ કફને
હરનાર, મેદને નાશકરનાર, અવયવને દ-
ઢકરનાર તથા ચામડીને અતિ સ્વચ્છ-
કરનાર છે ॥ ૩૭૯ ॥

અને સ્નાન જઠરાગ્નિને વધારનાર, પુષ્ટિ
આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને
ઉત્સાહ તથા બળ દેનાર છે; ને ખંજવાળ,
મેલ, થાક, પરસેવો, શુસ્તિ, તૃષા, દાહ
તથા મનના મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૦ ॥

સ્નાનમર્દિતનેત્રાસ્યકર્ણરોગા-
તિસારિષુ । આધ્માનપીનસા
જીર્ણશુક્રવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૮૧ ॥

પણ અર્દિતવાયુના રોગી, નેત્ર, મુખ તથા
કાનના રોગી, અતિસારી, પેટ ડુગેલ, સલ-
ખમ થયેલ, અજીર્ણ તથા જમેલાને સ્નાન
નિર્દિત અર્થાત્ હાનિકારક છે ॥ ૩૮૧ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શીતેન પયસા સ્નાનં રક્તપિત્ત-
શાન્તિકૃત્ । તદેવોષ્ણેન તોયેન
બલ્યં વાતકફાપહમ્ ॥ ૩૮૨ ॥

થંડાં પાણીવડે સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને
શમાવનાર છે, ને તેજ બે ઉંના પાણીએ
કર્યું હોય તો બળ આપનાર અને વાત
તથા કફને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૨ ॥

શિરઃસ્નાનમચક્ષુષ્યમત્યુષ્ણનાં-
બુના સદા । વાતશ્લેષ્મપ્રકોપે
તુ હિતં તચ્ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૮૩ ॥

પણ સદા અતિ ઉષ્ણ જળે કરી માથું
બાળવું, એ નેત્રનાં તેજને નુકસાન કરેછે;
પણ તે વાત તથા શ્લેષ્મના પ્રકોપ સમય
હિતકારક કહેલ છે ॥ ૩૮૩ ॥

સ્નાનસ્યાનંતરં સમ્યગ્વસ્ત્રેણાંગસ્ય
માર્જનમ્ । કાન્તિપ્રદં શરીરસ્ય
કંઠૂલગદોષનાશનમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે વસ્ત્ર વડે
શરીરને લુહી નાખવું, એ શરીરને કાંતિ-
દેનાર તથા ત્વચાના કંડુઆદિ દોષને ટા-
ળનાર છે ॥ ૩૮૪ ॥

એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેશ કાળને અનુસરતાં ઘટે તેવાં સ્વચ્છ તથા
સુગંધી લગાડેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેથી મન પ્રસન્ન રહેછે, ને શરીરમાં ત્વચાસં-
બંધી રોગ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહીં, કારણ
ભાવમિત્રે ભાવપ્રકાશના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કદાપિ ન જનૈઃ સન્દિર્ઘાર્યં મ-
લિનર્મવરમ્ । તત્તુ કંઠૂકૃમિકરં
ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

સમજી મનુષ્યે ક્યારેય પણ મેલું વસ્ત્ર પે-
હેરવું નહીં; કેમકે તે કંઠૂ, ભું, ગ્લાનિ
તથા પરમ્ અશોભાને કરનાર છે ॥ ૩૮૫ ॥

તે પછી જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અર્થાત્ બૂખ લાગે, ત્યારે આહાર કરવો,
કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, જેમ પોતે બળી જઈ અગ્નિને
ઉત્તેજન આપેછે, તેમ સારી રીતે બૂખ લાગવા સમય કરેલો આહાર પોતે પાચન
થઈ પાછી બૂખને તાજ કરેછે. પણ જો યથાર્થ બૂખ લાગ્યાવિના ખાધું હોય, તો
તે કરેલો આહાર, જેમ યથાર્થ નહીં પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, પોતે બળી
ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને ઠારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન થઈ બૂખને તાજ
કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચનશક્તિને મંદ કરી બૂખને મારી નાખે છે.
અને શરીરમાં અજીર્ણાદિ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ થઈ પડેછે. તેમ યથાર્થ બૂખ

લાગ્યા પછી ખાધું ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાયછે, ને મરી ગયેલી ભૂખમાં ખા-
ધેલું અન્ન યથાર્થ પચતું નથી. વળી થોડું વા ઘણું ખાધેથી પણ નુકસાન થાયછે. એ
સર્વવિષે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપ્રાપ્તકાલે શુંજાનઃ શરીરે જ્વલણૌ
નરઃ । તાંસ્તાન્વ્યાધીનવાપ્નોતિ
મરણં વાધિગચ્છતિ ॥ ૩૮૬ ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જન્મનાર ૬૬ શરીર-
વાન્ મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને વા મ-
રણને પ્રાપ્તિ ॥ ૩૮૬ ॥

અતીતકાલે શુંજાનો વાયુનો-
પહતેડનલે । કૃચ્છાદ્વિપચ્યતે
શુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાંક્ષતિ ॥ ૩૮૭ ॥

તેમ ભૂખ મારી જન્મનાર મનુષ્ય બીજી
વાર જન્મવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે વાયુ-
વડે હણાયલા જઠરાગ્નિ સમય ખાધેલું
અન્ન કષ્ટથી પચે છે ॥ ૩૮૭ ॥

હીનમાત્રમસન્તોષં
કરોતિ ચ બલક્ષયમ્ ।
આલસ્યગૌરવાટોપ-
સાદાં ચ કુરુતેડધિકમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

તેમ રૂચિ છતે થોડું ભોજન તૃપ્તિ કરતું
નથી ને બળનો ક્ષય કરેછે; અને રૂચિ ઉપરાંત
ખાધેલું ભોજન આળસ, જડતા, પેટમાં
ગડબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૩૮૮ ॥

સૌમનસ્યં બલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં
સુખમ્ । સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમ-
સ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૩૮૯ ॥

સ્વાદિષ્ટ અન્ન સંતોષ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ,
હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરેછે, ને અસ્વા-
દિષ્ટ અન્ન એથી ઉલટું કરેછે ॥ ૩૮૯ ॥

તસ્માત્સુસંસ્કૃતં યુક્તયા દોષૈરેતૈ-
ર્વિવર્જિતમ્ । યથોક્તગુણસંપન્ન-
મુપસેવેત ભોજનમ્ ॥ ૩૯૦ ॥

માટે એટલા દોષે રહિત, યુક્તિથી સારી
રીતે રાંધેલું તથા કહેલા ગુણવાળું ભોજન
કરવું ॥ ૩૯૦ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

યામમધ્યે ન મોક્તવ્ય
યામયુગ્મં ન લંઘયેત્ ।
યામમધ્યે રસોત્પત્તિ-
યામયુગ્માદ્ બલક્ષયઃ ॥ ૩૯૧ ॥

એક પોહોરમાં જમવું નહીં, તેમ બે પો-
હોરસુધી ભુખ્યા રહેવું નહીં; કેમકે એક
પોહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાયછે, ને બે
પોહોરસુધી ભુખ્યા રહેવાથી બળનો ક્ષય
થાયછે ॥ ૩૯૧ ॥

ક્ષુત્સંભવતિ પક્ષેષુ
રસદોષમલેષુ ચ ।
કાલે વા યદિ વા કાલે
સોડન્નકાલ ઉદાહૃતઃ ॥ ૩૯૨ ॥

પણ રસ, દોષ તથા મળનો પાક થયાથી
ભૂખ લાગેછે, જે, વખતે વા કવખતે
લાગી હોય, તેજ અન્ન ખાવાનો વખત
કહેલો છે; અર્થાત્ દેશ, કાળ તથા વયને
અનુસરી જેને જેટલી વાર ભૂખ લાગે
તેણે તેટલી વાર ખાવું ॥ ૩૯૨ ॥

ઉદ્ધારશુદ્ધિરુત્સાહો વેગોત્સર્ગો
યથોચિતઃ । લઘુતા ક્ષુત્પિપા-
સા ચ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

શુદ્ધ ઓડકાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાદું
આવડું, શરીરમાં હલકાર્થ અને ભૂખ
તથા તરશ લાગવી, એ પચેલા આહારનું
લક્ષણ છે ॥ ૩૯૩ ॥

બુદ્ધસિતો ન યોઽશ્રાતિ તસ્યાહા-
રેન્ધનક્ષયાત્ । મન્દીભવતિ કાયા-
મિર્યથા ચાગ્નિર્નિરિન્ધનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

જે ભૂખ લાગેલ મનુષ્ય તુરત જામે નહીં,
તેનો જઠરાગ્નિ કાષ્ટ વિનાના અગ્નિની
પેઠે આહારરૂપ કાષ્ટના ક્ષયથી મંદ થાય-
છે ॥ ૩૯૪ ॥

આહારં પચતિ શિશ્વીદોષાનાહારવ-
ર્જિતઃ પચતિ । દોષક્ષયે ચ ધાતૂન્ય-
ચતિ ચ ધાતુક્ષયે પ્રાણાન્ ॥ ૩૯૫ ॥

જઠરાગ્નિ આહારને પચાવે છે, પણ તે
ટાણાસર ન મળે તો કદાદિ દોષને પચાવે
છે; દોષનો ક્ષય થયે ધાતુને, ને ધાતુના
ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે ॥ ૩૯૫ ॥

આહારઃ પ્રીણનઃ સઘો બલકૃદ્દેહ-
ધારણઃ । સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણૈઃ-
સત્સશોભાવિવર્દનઃ ॥ ૩૯૬ ॥

માટે આહાર સંતોષ આપનાર, તત્કાળ
બળદેનાર, દેહને નિભાવનાર અને સ્મૃતિ,
આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તેજ, સત્ત્વ તથા
શોભાને વધારનાર છે ॥ ૩૯૬ ॥

અત્યુષ્ણાન્નં બલં હંતિ
શીતં શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ ।
અતિક્લિન્નં ગ્લાનિકરં
યુક્તિયુક્તં હિ ભોજનમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

પણ અતિ ગરમ અન્ન બળને નાશ ક-
રેછે, યંડુ તથા સુકું અન્ન તુરત પચતું
નથી, ને અતિ ભિનાસવાળું અન્ન શુસ્તિ-
કરનાર છે, માટે ભોજન યુક્તિયુક્ત જો-
ઈએ ॥ ૩૯૭ ॥

આહારનિર્હારવિહારયોગઃ
સદૈવ સંદ્ધિર્વિજને વિધેયાઃ ॥ ૩૯૮ ॥

પણ આહાર, મળ મૂત્રનો ત્યાગ તથા
વિહાર સદા સમન્નું મનુષ્યે એકાંતમાં
કરવાં ॥ ૩૯૮ ॥

કારણ એટલાં વાનાં ખુદ્ધી રીતે કરવા જતાં લજ્જા ઉત્પન્ન થાયછે, ને લજ્જાથી,
તેમનો જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો લાગતાં તેમની
ક્રિયામાં ફેર પડેછે, જેથી તેસંબંધી શરીરમાં રોગ થવાનો સંભવ રહેછે. હવે આહાર
કરવાની વસ્તુ જોકે અનેક છે, તોપણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે.
એવિધે કહેલા ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

આહારં ષડ્વિધં ચૂષ્યં પેયં લેહ્યં
તથૈવ ચ । ભોજ્યં મહ્યં તથા
ચર્ચ્યં ગુરું વિદ્યાદ્યથોત્તરમ્ ॥ ૩૯૯ ॥

ચુસવા, પીવા, ચાટવા, ભોજન કરવા,
ભક્ષ કરવા તથા ચાવવા લાયક છ પ્રકારના
આહારને ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી
ગરિષ્ઠ જાણવો ॥ ૩૯૯ ॥

ભોજ્યમોદનસૂપાદિ ભક્ષ્યં મોદક-
મંડકમ્ । ચર્ચ્યં ચિપિટધાન્યાદિ
રસાલાદિ તુ લેહ્યતે । ચોષ્યમાન્ન-
ફલેશ્વાદિ પીયતે પાનકં પયઃ ॥ ૪૦૦ ॥

તેમાં ભાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પ-
દાર્થ ભોજ્ય, લાડુ તથા મંડકાદિ ભક્ષણ
કરવાના પકવાન્ન ભક્ષ્ય, પવા, ધાણી તથા
દાળિયા આદિ ચાવવાના પદાર્થ ચર્ચ્ય,
કઢી આદિ ચાટવાના પદાર્થ ચિપિટ, આંખા
તથા શેરડી આદિ ચુસવાના પદાર્થ ચોષ્ય
અને સાકરનું પાણી આદિ પીવાના પ-
દાર્થ પેય કેહેવાયછે ॥ ૪૦૦ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. એ નિયમ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમાં પણ ગુણ રહેલા છે. જેથી હરકોઈ પ્રકારનો આહાર
કરતાં શરીરને લાભ અલાભ થાયછે. અનુકૂળ પરિણામને લાભ ને પ્રતિકૂળ પરિણા-
મને અલાભ કહેછે. મુખ્યત્વે કરી એ લાભ અલાભ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોમાં રહેલા
રસ હોય છે, જે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના કહેલા છે. વાગ્બલ્યે અષ્ટાંગતદ્વયના સૂત્રસ્થા-
નમાં કહ્યું છે કે,

રસાઃ સ્વાદ્રમ્લલવણતિક્તોષણ-
કષાયકાઃ । ષટ્દ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે
તુ યથાપૂર્વં બલાવહાઃ ॥ ૪૦૧ ॥

મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો તથા
તુરો, એ છ રસ પદાર્થોનો આશ્રય કરી
રહ્યા છે, જે પૂર્વ પૂર્વે એક બીજાથી બ-
ળવાન્ છે ॥ ૪૦૧ ॥

રસાનામિતિ રૂપાણિ કર્માણિ
મધુરો રસઃ । આજન્મસાત્મ્યા-
ત્કુરુતે ધાતૂનાં પ્રવલં બલમ્ ॥ ૪૦૨ ॥

એ રીતે રસનાં રૂપ છે, ને કર્મમાં, મીઠો
રસ જન્મની સાથેજ દૂધરૂપે ઉત્પન્ન થ-
વાથી, ધાતુના બળને વધારે છે ॥ ૪૦૨ ॥

પ્રશસ્તો બૃંહણઃ કંઠ્યઃ
સ્તન્યસંધાનકૃદ્ધુરુઃ ।
આયુષ્યો જીવનઃ સ્નિગ્ધઃ
પિત્તાનિલવિષાપહઃ ॥ ૪૦૩ ॥

વળી હિતરૂપ, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર, કંઠ શુદ્ધ
કરનાર, દૂધ વધારનાર, ભારી, આયુષ્ય
દેનાર, શક્તિ આપનાર, પૌષ્ટિક અને પિત્ત,
વાયુ તથા વિષને ટાળનાર છે ॥ ૪૦૩ ॥

કુરુતેત્યુપયોગેન સંમેદઃ કફજા-
ન્ગદાન્ । સ્થૌલ્યાગ્રિસાદસન્યા-
સમેહઃ ગંડાર્બુદાદિકાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

પણ અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો મેદ
અને કફથી ઉત્પન્ન થતા રોગ, જેવા કે
સ્થૂલતા, અગ્નિમાંધ, મૂર્છા, પ્રમેહ, ગલગંડ
તથા અર્બુદાદિને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૦૪ ॥

અમ્લોગ્નિદીપ્તિકૃત્સ્નિગ્ધો
હૃદ્ય પાચનરોચનઃ ।
ઉષ્ણવીર્યો હિમસ્પર્શઃ
પ્રીણનઃ ક્લેદનો લઘુઃ ॥ ૪૦૫ ॥

તેમ ખાટો રસ જઠરાગ્નિને વધારનાર,
ચીકણો, તદ્વદ્યને પ્રિય, ખાધેલું પચાવ-
નાર, રૂચિકારક, ઉષ્ણવીર્ય, શિત સ્પર્શ-
વાળો, પ્રસન્ન કરનાર, ભીનાસ ઉત્પન્ન ક-
રનાર તથા હલકો છે ॥ ૪૦૫ ॥

સોડ્યભ્યસ્તસ્તનોઃ કુર્યા-
ચ્છૈથિલ્યંતિમિરં ભ્રમમ્ ।
કંડુપાંડુલવીસર્પ-
શોફવિસ્ફોટતૃદ્વજ્વરાન્ ॥ ૪૦૬ ॥

લવણઃ સ્તંભસંઘાતબંધવિધ્માપ-
નોડ્ગ્રિહૃત્ । સ્નેહનઃ સ્વેદનસ્તી-
ક્ષ્ણો રોચનશ્ચેદભેદકૃત્ ॥ ૪૦૭ ॥

સોડિયુક્તોસપવનં
સ્વલતિ પલિતં બલિમ્ ।
તૃદ્કુષ્ઠવિષવીસર્પાન્
જનયેત્ક્ષપયેદ્દલમ્ ॥ ૪૦૮ ॥

તિક્તઃ સ્વયમરોચિષ્ણુરરુચિં કૃમિ-
તૃદ્વિષમ્ । કુષ્ઠમૂર્ચ્જાજ્વરોત્કેશ-
દાહપિત્તકફાન્જયેત્ । ક્ષેદમેદોવ
સામજ્ઞાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ ॥ ૪૦૯ ॥

લઘુર્મેઘ્યો હિમો રુક્ષઃ
સ્તન્યકંઠવિશોધનઃ ।
ધાતુક્ષયાનિલવ્યાધી-
નતિયોગાત્કરોતિ સઃ ॥ ૪૧૦ ॥

કટુર્ગલામયો દર્દ-
કુષ્ઠાલસકશોફજિત્ ।
વ્રણાવસાદનઃ સ્નેહ-
મેદઃક્ષેદોપશોષણઃ ॥ ૪૧૧ ॥

દીપનઃ પાચનો રુચ્યઃ
શોધનોન્નસ્ય શોષણઃ ।
છિનત્તિ બંધાન્સ્રોતાંસિ
વિવૃણોતિ કફાપહઃ ॥ ૪૧૨ ॥

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો
શરીરમાં શિથિલપણું, આંખે અંધારાં,
ભ્રમ, ખરજ, શીકાર, વિસર્પ રોગ, સૂજ,
વિસ્ફોટક, તૃષા અને જ્વરને ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૦૬ ॥

ખારો રસ, સ્તંભન, સંઘાત, તથા બંધને
નાશ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, ચીકણો,
પરસેવો લાવનાર, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અને
મળનો છેદક તથા ભેદક છે ॥ ૪૦૭ ॥

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો
વાતરક્ત, માથામાં ટાલ તથા સંકેત વાળ,
ત્વચામાં કરચલી, તૃષા, કોઠ, વિષ તથા
વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરેછે ને બળનો
નાશ કરેછે ॥ ૪૦૮ ॥

તેમ કડવો રસ જાતે પીવામાં અણુગ-
મતો, પણુ અરૂચિ, કૃમિ, તૃષા, વિષ, કુષ્ઠ,
મૂર્ચ્છા, જ્વર, ઓકારી, દાહ, પિત્ત, તથા
કફને નાશ કરેછે; અને ભીનાસ, મેદ,
વસા, મજ્જા, મળ તથા મૂત્રને શોષણ
કરનાર છે ॥ ૪૦૯ ॥

વળી તે લઘુ, યુક્ષિ વધારનાર, શીત,
લુપ્તો, દૂધ વધારનાર તથા કંઠને શુદ્ધકર-
નાર છે; પણુ અતિ ઉપયોગ કરવાથી
શરીરમાં ધાતુનો ક્ષય તથા વાયુના રોગ
કરેછે ॥ ૪૧૦ ॥

તેમ તીખો રસ, ગળાના કફજન્ય રોગ,
વીસર્પ, કુષ્ઠ, અણુ તથા સોજને ટાળે
છે; ને મળને અંકુર લાવનાર અને ચી-
કણાસ, મેદ તથા ભીનાસને શોષણ કર-
નાર છે ॥ ૪૧૧ ॥

વળી તે અગ્નિ વધારનાર, પાચન કરનાર,
રૂચિકારક, શોધક, તથા અન્નનું શોષણ
કરનાર છે, ને મળાદિના બંધને તોડે
છે, શિરાઓને શ્રેણી છે તથા કફને
હણે છે ॥ ૪૧૨ ॥

કુરુતે સોઽતિયોગેન તૃષ્ણાં શુક્ર-
બલક્ષયમ્ । મૂર્છામાકુંચનં કંપં
કટિપૃષ્ઠાદિષુ વ્યથામ્ ॥ ૪૧૩ ॥

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કરવાથી તૃષ્ણા, વીર્ય
તથા બળનો ક્ષય, મૂર્છા, સંકોચ, કંપ, તથા
કટિપૃષ્ઠાદિ અંગમાં વ્યથા કરેછે ॥ ૪૧૩ ॥

કષાયઃ પિત્તકફહા ગુરુરસવિશો-
ધનઃ । પીડનો રોપણઃ શીતઃ ક્લે-
દમેદોવિશોષણઃ । આમસંસ્તંભનો
ગ્રાહી રુક્ષોઽતિલક્ષ્મસાદનઃ ॥ ૪૧૪ ॥

તેમ તુરે રસ, પિત્ત તથા કફને હણુ-
નાર, ભારી, રૂધિરને શુદ્ધ કરનાર, ત્વચા-
દિને સંકોચ કરનાર, ત્રણ રૂઝવનાર, ભી-
નાસ તથા મેદને શોષણ કરનાર, આમને
સ્તંભન કરનાર, મળગ્રાહી, રૂક્ષ અને ત્વ-
ચાને અતિ સ્વચ્છ કરનાર છે ॥ ૪૧૪ ॥

કરોતિ શીલિતઃ સોઽતિવિષ્ટભા-
ધ્માનહૃદ્બુજઃ । તૃદ્કાર્શ્યપૌરુષશ્રં-
શસ્ત્રોત્રોરોધમલગ્રહાન્ ॥ ૪૧૫ ॥

પણુ તે અતિ ઉપયોગ કરવાથી બાદી,
પેટ ચઢી આવવું, તદ્દય રોગ, તૃષ્ણા, શ-
રીરનું સુકાવું, અશક્તિ, શિરારોધ તથા
મલગ્રહ કરેછે ॥ ૪૧૫ ॥

એ રીતે છ રસોનાં સ્વરૂપ તથા કર્મ કહેલાં છે, તેથી જે પદાર્થોમાં જે જે રસનો
સ્વાદ હોય, તે પદાર્થ ઘણું કરીને તે તે રસના ગુણવાળો હોવાથી શરીરમાં તે તે પ્રમાણે
ગુણ અવગુણ કરેછે. સિવાય ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

દ્રવ્યેરસોગુણોવીર્યવિપાકઃશક્તિરેવચ ।
પદાર્થાઃપંચતિષ્ઠંતિસ્વંસ્વંકુર્વંતિકર્મચ ૪૧૬

હરકોઈ વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક
તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થ હોયછે; જે
પોતપોતાનું કર્મ કરેછે ॥ ૪૧૬ ॥

જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણ વીર્યોદિ રહેલા છે, તે પણ પો-
તપોતાની શક્તિ મુજબ શરીરમાં ગુણ અવગુણ ઉત્પન્ન કરેછે. માત્ર એક રસ ઉપ-
રજ આધાર રહેતો નથી. માટે જેના શરીરને જે અનુકૂળ આવે તેવા પદાર્થોનો તેણે
આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થોનો આહાર કરવો નહિ. કારણ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધ-
ન્યંતરીના ઉપદેશથી તેમના શિષ્ય સુશ્રુતે પોતાના નામે રચેલ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના
વીશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

આધિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યં મરણં ચા-
ધિગચ્છતિ । વિરુદ્ધરસવીર્યાદીન્
શુંજાનો નાત્મવાન્નરઃ ॥ ૪૧૭ ॥

પોતાને ન સહે તેવા રસ તથા વીર્ય-
વાન્ પદાર્થોને ખાનાર અજીર્ણદ્રિય મનુષ્ય
આધિ, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને
પામેછે ॥ ૪૧૭ ॥

કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, તે જે
ત્રણે નિયમમાં હોય, તો આરોગ્ય રહેછે, ને તેમાંથી એક પણ જે કોપે તો રોગ
ઉત્પન્ન થાયછે. એ વિષે વાગ્બહે અષ્ટાંગતદ્દયના સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયો દોષાઃ
સમાસતઃ । વિકૃતાઽવિકૃતા દેહં
પ્રાંતિ તે વર્તયંતિ ચ ॥ ૪૧૮ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ
દોષ સંક્ષેપથી કહ્યા છે; જે વિકાર પામતાં
દેહને હણે છે ને અવિકારી રહેતાં દેહને
નિભાવે છે ॥ ૪૧૮ ॥

તત્ર રુક્ષો લઘુઃ શીતઃ
સ્વરઃ સૂક્ષ્મશ્વલોઽનિલઃ ।
પિત્તં સસ્તેહતીક્ષ્ણોષ્ણં
લઘુ વિસ્રં સરં દ્રવમ્ ॥
સ્તિગ્ધઃ શીતો ગુરુર્મદઃ
શ્લેષ્મણો મૃત્સલઃ સ્થિરઃ કફઃ ॥ ૪૧૯ ॥

તેમાં વાત લુપ્તો, હલકો, શીત, કઠિન,
સૂક્ષ્મ, તથા ચલાયમાન છે; ને પિત્ત
કંઠક ચીકણું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, દુર્ગંધ
યુક્ત, ચેદિર ફરનાર તથા પ્રવાહિ છે;
અને કફ ચીકટ, શીત, ગરિષ્ઠ, જડ, કો-
મળ, ઘોળવાથી ચોટી જનાર તથા
સ્થિર છે ॥ ૪૧૯ ॥

માટે એ ત્રણેને નિયમમાં રાખવા સાડ અનુકૂલ ખાનપાન તથા અનુકૂલ શીત
ઉષ્ણતાની જરૂર રહે છે, જે રાખવામાં કોઈ પણ સ્ત્રીપુરૂષે અનાદર કરવો નહિ. યદ્યપિ
ઘણુંકરી શરીરને જેવી ટેવ પાડી હોય તેવું સહન થઈ શકે છે, માટે નહાનપણથીજ
જઠરાગ્નિને સર્વ રસ પચાવવા યોગ્ય કરવા સાડ થોડા થોડા સર્વ પ્રકારના રસવાળા
પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે; જેથી કોઈ પણ જાતિનો પદાર્થ ખાવામાં આવે
તોપણ કંઈ અવશુભ કરે નહીં; તેવિધે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં
કહ્યું છે કે,

અશ્રીયાત્તન્મના ભૂતા પૂર્વે તુ
મધુરં રસં । મધ્યેમ્લલવર્ણો
પશ્ચાત્કટુતિક્તકષાયકાન્ ॥ ૪૨૦ ॥

જમવા ટાણે સ્વસ્થ થઈ આરંભમાં મીઠો,
મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો અને અંતમાં
તીખો, કડવો તથા તુરો રસ આવો ॥ ૪૨૦ ॥

તથાપિ કંઈ કારણથી જેના શરીરને જે સહે નહિ, તે તેણે ખાવું નહીં. કારણ
તેથી શરીરમાં વ્યાધિ થાયછે, જેને શમાવવા ઘણી મેહનત થઈ પડેછે. શ્રી વિદુરની-
તિમાં કહ્યું છે કે,

યચ્ચક્રયં ગ્રસિતું ગ્રસ્યં ગ્રસ્તં પરિણ-
મેષ્ચ યત્ । હિતં ચ પરિણામે
યત્તદાદ્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥ ૪૨૧ ॥

ચોતાતું કલ્યાણ ઈચ્છનાર મનુષ્યે જે ખાવા
લાયક પદાર્થ જમી શકાય, જમ્યા પછી
પાચન થાય ને પરિણામે હિતરૂપ હોય,
તે ખાવું ॥ ૪૨૧ ॥

હવે ખાવાની પેઠે પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃષ્ણા લાગતાંજ પીવું,
કેમકે તૃષ્ણા લાગે ને પાણી ન પીવાય તો લોહીતું શોષણ થાયછે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તસ્યાદૌ જલં પીતં
કાર્શ્યમંદાગ્નિદોષકૃત્ ।
મધ્યેગ્નિદીપનં શ્રેષ્ઠ-
મન્તે સ્થાલ્યકફપદમ્ ॥ ૪૨૨ ॥

જમવા પેહેલાં પીધેલું પાણી શરીરમાં કૃ-
શતા તથા અગ્નિને મંદ કરનાર, વચમાં
પીધેલું સારી રીતે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર,
ને અંતે પીધેલું સ્થૂલતા તથા કફ કરનાર
છે ॥ ૪૨૨ ॥

તૃષિતસ્તુ ન ચાશ્નૌયાત્ ક્ષુધિતો
ન પિબેજ્જલમ્ । તૃષિતસ્તુ ભવે-
દુલ્મી ક્ષુધિતસ્તુ જલોદરી ॥ ૪૨૩ ॥

તર્શ્યાએ ખાવું નહિ, ને ભુખ્યાએ પાણી
પીવું નહિ; કેમ કે તર્શ્યો ખાય તો ગુદમ
રોગી ને ભુખ્યો પાણી પિયે તો જલો-
દરી થાયછે ॥ ૪૨૩ ॥

પણુ તે પાણી કેવું જોઇયે તેવિધે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

નિર્ગંધમવ્યક્તરસં તૃણાન્નં શુચિ
શીતલમ્ । અચ્છં લઘુ ચ હૃયં
ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥ ૪૨૪ ॥

દુર્ગંધ વગરનું, નહીં જણાતા રસવાળું,
તૃણને ટાળનાર, ગાળી શુદ્ધ કરેલું, શી-
તળ, નિર્મળ, હલકું તથા ત્દહ્યને પ્રસન્ન
કરનાર પાણી ગુણવાનું કેહેવાય છે ॥ ૪૨૪ ॥

કારણુ જળમાંના જીવ, જંતુ વા કચરો પેટમાં જવાથી આરોગ્યતાને હાની થઇ તે-
સંબંધી રોગ થાયછે. હવે જમી ઉઠ્યા પછી પ્રથમ કોગળા કરી મુખ સ્વચ્છ કરવા-
માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ભોજને દન્તલગ્નાનિ નિર્હૃત્યાચ-
મનં ચરેત્ । કુર્યાદનિર્હૃતં તદ્દિ
મુખસ્યાનિષ્ઠગંધતામ્ ॥ ૪૨૫ ॥

જમતી વેળાએ દાંતમાં જે અન્ન ભરાયું
હોય, તે કાઢી કોગળા કરવા, કેમકે દાં-
તમાંથી ન કાઢેલું અન્ન મુખમાં ખરાય
ગંધ ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૨૫ ॥

વળી એ રીતે મુખ સ્વચ્છ ન કર્યું હોય ને દાંતમાં અન્ન રહી જાય તો તે સડે
છે ને તેથી મોમાં જીવ પડે છે. તે પછી સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

શુક્તા રાજવદાસીત યાવદ-
ન્નક્રમો ગતઃ । જીર્ણેન્ને વર્દતે
વાયુર્વિદગ્ધે પિત્તમેવ તુ ॥ ૪૨૬ ॥

જમીને જ્યાંસુધી જમવાનો થાક જાય
ત્યાંસુધી રાત્રની પેઠે ખેસવું; અન્ન જીર્ણ
થયેથી વાયુ ને દગ્ધ થયેથી પિત્ત ॥ ૪૨૬ ॥

શુક્તમાત્રે કફશ્ચાપિ તસ્માદ્દુ-
ક્તેહરેત્કફમ્ । ધૂમેનાપોહ્ય
હૃદયૈર્વા કપાયકટુત્તિકૈઃ ॥ ૪૨૭ ॥

તથા ખાધેથી કફ વધે છે, માટે ખાધા
પછી તેને ટાળવો; તેથી ધુમપાન અથવા
ત્દહ્યને પ્રિય સોપારી આદિ તુરા, તીખા,
કડવા ॥ ૪૨૭ ॥

તાંબૂલપત્રસહિતૈર્મુખૈ-

શુદ્ધ્યકારકૈઃ । તતઃ પદશતં

ગત્વા વામપાર્શ્વેતુ સંવિશેત્ ॥ ૪૨૮ ॥

તથા મુખને શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થ તાંબુલ
પત્રે સહિત આઘ કંદને ટાળ્યા પછી સો
પગલાં ભરી ડાબે પડખે થવું ॥ ૪૨૮ ॥

કારણુ આવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મુક્તોપવિશતસ્તન્દ્રા શયાન-

સ્ય તુ પુષ્ટતા । આયુશ્ચંક્રમ-

માણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ભોજન કરી બેસી રહેનારને શુસ્તિ, સુધ્ધ
જનારને પુષ્ટિ, તથા હરફર કરનારને આ-
યુષ્ય મળે છે; પણ દોડનારની પાછળ
મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૪૨૯ ॥

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોડસૌ

સ્યાત્કફાવહઃ । ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ

કાલેષુ દિવા સ્વપ્નો નિષિધ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

પણુ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, કેમ કે તે
કંદને વધારે છે; માટે ઊનાળા સિવાય બીજી
ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ ક-
રેલ છે ॥ ૪૩૦ ॥

વ્યાયામપ્રમદાશ્વવાહનરતાન્ ક્લાન્તા-

નતીસારિણઃ શૂલશ્વાસવતસ્તૃષા પરિ-

ગતાન્ હિકામરુત્પીડિતાન્ । ક્ષીણા-

ન્ક્ષીણકફાન્ શિશૂન્ મદહતાન્

વૃદ્ધાંસ્તથા જીર્ણિનો રાત્રૌ જાગ-

રિતાભરાભિરજ્ઞાનાન્કામં દિવા સ્વા-

પયેત્ ॥ ૪૩૧ ॥

પણુ અતિ મેહેનત, સ્ત્રીસેવન, માર્ગ ગ-
મન તથા વાહનમાં આસક્ત, થાકેલ, અ-
તિસારિ, શૂલ, શ્વાસ તથા તૃષારોગી, હે-
ડકી તથા વાયુથી પીડેલ, દુર્બળ, ક્ષીણ,
કંફવાળા, બાળક, કેરી, વૃદ્ધ, અજીર્ણ,
રાત્રે જાગેલ અને ઊપવાસીને ઇચ્છાપ્ર-
માણે સુવા દેવાં ॥ ૪૩૧ ॥

પણુ જમ્યા પછી દિવસે સુવાતું જે કહેલ છે, તે સ્હેજ થોડા વખત માટે છે, નહિ
કે આખો દિવસ ઊંઘ ધોરવા માટે. કારણુ ધણું કરી દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ-
સારૂ ઊદ્યોગ કરવા માટેનો છે, ને રાત્રિનો સમય ઊદ્યોગથી લાગેલો થાક ઊતારવા માટે
આરામ લેવાનો છે. માટે દિવસે સુવું નહિ ને રાત્રિયે જાગવું નહીં. પણુ જેમનો ઊ-
દ્યોગ રાત્રિયે હોય છે, તેમણે સુખે દિવસે સુવું ને રાત્રિયે જાગવું. હવે જેમ દિવસે
નિદ્રા ન કરવી, તેમ સ્ત્રીસેવન પણુ કરવું નહીં, કેમ કે સ્ત્રીસેવનથી વીર્યનો પાત થતાં
સ્વભાવથીજ તેજ સમય શરીરમાં બળની હાની થવાનો સંભવ છે; અને તેમ થતાં
શિથિલપણું પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. જે ટાળવા માટે આરામ લેવાની જરૂર પ-
ડે છે. પણુ તે દિવસે બીજા વ્યવસાયને લીધે લઈ શકાતો નથી, જેથી શરીરમાં બે પ્રકા-
રથી બળની હાની થાય છે. એક તો વીર્યના પાતથી ને બીજી દિવસના વ્યવસાયથી.

વળી દિવસે સૂર્યની ઊબળતા હોવાથી શરીરમાં પિત્તનું જોર વધેછે, તેવા સમયમાં તેને ગ્રંથું રાખવા માટે વીર્યરૂપ કફનું રક્ષણ કરવાને બદલે જો તેનો પાત કરવા માંડ્યો હોય, તો દિવસે દિવસે પિત્તનું જોર વધીને શરીરનો નાશ કરી નાખેછે. માટેજ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુઃક્ષયમયાદિદ્વાન્નાનિ સે-
વેત કામિનીમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

સમજી પુરૂષે આયુષ્ય ક્ષીણ થવાના ભય-
થી દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નહિ ॥ ૪૩૨ ॥

હવે વ્યવસાયને અર્થે વા બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ઘરથી બહાર જવું પડે, ત્યારે દેશકાળને અનુસરી ધારણ કરેલાં સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઊપરાંત શરીરના રક્ષણ માટે માથે પાઘડી, પગે જોડા અને હાથમાં લાકડી તથા છત્રી ગ્રહણ કરવાં. એ વિષે એજ ગ્રં-
થના એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

उष्णीषं कान्तिकृत्केश्यं
रजोवातकफापहम् ।
लघुतच्छस्यते यस्मा-
द्गुरुपित्ताक्षिरोगकृत् ॥ ४३३ ॥

પાઘડી કાંતિ કરનાર, કેશને હિતરૂપ અને
ધૂળ, વાયુ તથા શરદીને રોકનાર છે;
પણ તે હલકી હોવી જોઈએ, કેમ કે ભારી
હોય તો પિત્ત તથા નેત્રરોગ ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૩૩ ॥

उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं
पादरोगहृत् । सुखप्रचार-
मोजस्यं वृष्यं च परिकीर्तितम् ॥ ४३४ ॥

જોડાવું પેહેરવું નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય
વધારનાર, પગના રોગને હણનાર, સુખે
ચલાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વ-
ધારનાર છે ॥ ૪૩૪ ॥

सत्तोत्साहबलस्थैर्यधैर्यते-
जोविवर्धनम् । अवष्टम्भकरं
चापि भयघ्नं दंडधारणम् ॥ ४३५ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવી એ સત્ત્વ, ઉત્સાહ,
બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજને વ-
ધારનાર, ટેકો આપનાર અને ભયને હ-
ણનાર છે ॥ ૪૩૫ ॥

छत्रस्य धारणं वर्षातपवातरजो-
पहम् । हिमघ्नं हितमक्ष्णोश्च
मांगल्यमपि कीर्तितम् ॥ ४३६ ॥

છત્રી ઓઢવી એ વર્ષાદ, તડકો, વાયુ, રજ
તથા હિમને રોકનાર, આંખને હિતકારક
અને માંગલિક કહી છે ॥ ૪૩૬ ॥

પણ મધ્યાહ્ન સમયનો તડકો, ઉબળુ દેશમાં ધણો સજ્જ હોયછે, જે પ્રાણિયોથી સહન થઈ શકતો નથી માટે તેવા દેશમાં બપોરનો સમય ગાળવા એ ધડી વિશ્રાંતિ લે-
વાની જરૂર છે. બપોરના સમયવિષે જનકીપરિણયમાં કહ્યું છે કે,

છાયા સંશ્રયતે તલં વિટપિનાં
શ્રાંતેવ પાંથૈઃ સમં મૂલં યાતિ
સરો જલસ્ય જડતાગ્લાનેવ
મીનૈઃ સહ । આચામત્યહિમાંશુ-
દીધિતિરપસ્ત્તેવ લોકૈઃ સ-
મં નિદ્રાગર્ભગૃહં સહપ્રવિશતિ
ઠ્ઠાંતેવ કાંતાજનૈઃ ॥ ૪૩૭ ॥

મધ્યાન્હ સમય વૃક્ષની છાયા જાણે થાકી
ગઈ હોય, તેમ મુસાફરે સહિત તેની
તળે આવે છે, ને સરોવરનાં જળની
જડતા જાણે પીડિત થઈ હોય, તેમ
માછલાંયે સહિત તેને તળે બેસે છે, સૂર્ય-
કિરણ જાણે તાપ પામ્યાં હોય તેમ લોકો
સહિત જળનું આચમન કરે છે, અને નિદ્રા
જાણે થાકી ગઈ હોય, તેમ સ્ત્રીજને સ-
હિત માહેલા ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૩૭ ॥

તેમ સાંજના અંધારાના સમયવિષે ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

વ્યસનિન ઇવ વિદ્યા ક્ષીયતે પંકજ-
શ્રીર્ગુણિન ઇવ કુદેશે દૈન્યમાયાંતિ
ભૃંગાઃ । કુનૃપતિરિવ લોકં પીડય-
ત્યંધકારો ધનમિવ કૃપણસ્ય વ્યર્થ-
તામેતિ ચક્ષુઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સાચંકાળે કમળની શોભા, વ્યસનીની વિ-
ધાની પેઠે ક્ષીણ થાય છે, ભ્રમર, કુદેશમાં
ગુણીજનની પેઠે દીનતાને પામે છે, અં-
ધકાર, ખરાબ રાજની પેઠે લોકને પીડે-
છે અને નેત્ર, કૃપણના ધનની પેઠે વ્યર્થ-
તાને પામે છે ॥ ૪૩૮ ॥

૧ળી માધકવિયે કહ્યું છે કે,

અનુરાગવંતમપિ લોચનયો-
ર્દધંતં વપુઃ સુખમતાપકરમ્ ।
નિરકાસયદ્રવિમપેતવસું
વિયદાલયાદપરદિગ્ગણિકા ॥ ૪૩૯ ॥

સાચંકાળનો સૂર્ય જોકે અનુરાગવાન તથા
નેત્રને તાપ ન કરનાર સુખરૂપ શરીરને
ધારણ કરનાર છે, તોપણ તે કિરણરૂપી
ધન વિનાનો હોવાથી, તેને પશ્ચિમ દિશા-
રૂપી ગણિકાએ આકાશરૂપી ધરમાંથી
બાહાર ઝાઢી મૂક્યો ॥ ૪૩૯ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

વિરમ તિમિરસાહસાદમુષ્મા
ચદિ રવિરસ્તમિતઃ સ્વત સ્તતઃ કિમ્ ।
કલયસિ ન પુરો મહામહોભિ
ર્યુતિનિધિરમ્યુદયત્યયં શશાંકઃ ॥ ૪૪૦ ॥

હે અંધકાર, તું ઉતાવળો મ થા, કારણ
સૂર્ય કદિ પોતાની મેળે અસ્ત થયો તેથી
શું! કેમકે આ કાંતિનો ભંડાર ચંદ્ર માહ-
તેજ સહિત આગળ ઉદય પામે છે, તેને
શું જોતો નથી! ॥ ૪૪૦ ॥

૧ળી કહ્યું છે કે,

परिपतति पयोनिधौ पतंगः

सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृंगः ।

उपवनतरुकोदरे विहंगः

निजसदनेषु समस्तलोकसंघः ॥ ४४१ ॥

સાંઝને સમય જાણે સૂર્ય સમુદ્રમાં પડે
છે, ને મહોન્મત્ત જામર કમળના મધ્યમાં,

પક્ષી ઉપવનના વૃક્ષ કોતરમાં તથા અથા

જનસમૂહ પોતપોતાના ગૃહ પ્રત્યે પ્રવેશ

કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસની પેઠે રાત્રિયે પણ નિયમથી વર્તવું જોઈએ. સૃષ્ટિમાં જોતાં એવું જણાય છે કે ધણુંકરી પ્રાણિયોને આરામ લેવા માટેજ રાત્રિ નિર્માણ થયેલી છે. માટે મનુષ્યે પોતાના ધંધા સંબંધી જે કંઈ કાર્ય હોય તે દિવસે કરવાં ને રાત્રિયે આરામ લેવો. પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ થવાનો સૃષ્ટિ નિયમ છે. દિવસે પ્રવૃત્તિમાં રહેલ મનુષ્ય થાકી જઈ રાત્રે નિવૃત્તિ પામે છે, ને રાત્રે નિવૃત્તિમાં રહેલ તે ફરી તૈયાર થઈ દિવસે પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. જેને કંઈ કામ કરવાનું હોતું નથી, તેને કામ કરવાની, ને જે કામ કરતું હોય છે, તેને નિરાંતે બેસવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે. માટે મનુષ્યે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બન્નેમાં રહેવું, એકને વળગી રહેવું નહીં, કેમકે તેથી જલદી હાનિ થાયછે. રાત્રિ સંબંધિ નિયમ પાળવા વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

रात्रौ च भोजनं कुर्यात्प्रथम-

प्रहरांतरे । किंचिदूनं समश्री-

यात् दुर्जरं तत्र वर्जयेत् ॥ ४४२ ॥

રાત્રિયે પેહેલા પોહોરની અંદર ભોજન કરવું, પણ કંઈક થોડું જમવું, ને ન પચે તેવું ખાવું નહિ ॥ ૪૪૨ ॥

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्र-

मदानरः । अन्येष्वृतुषु घर्मे तु

पक्षात् पक्षात्त्रजेद्बुधः ॥ ४४३ ॥

અને સમજી પુરૂષે ઉન્ડાળા સિવાય બીજી ઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે ને ઉન્ડાળામાં પત્તર પત્તર દિવસે સ્ત્રી પાસે જવું ॥ ૪૪૩ ॥

उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्नच पर्वसु ।

गोसर्गेचार्द्धरात्रेचतथामध्यदिनेपिच॥ ४४४

તેમાં પણ, સવાર, સાંજ, પુનેમ, અ-
માસ, પાછલી રાત્રી, મધ્યરાત્રિ તથા
મધ્યાહ્ન સમય જવું નહિ ॥ ૪૪૪ ॥

रजस्वलामकामां च गर्भिणीं

व्याधिपीडिताम् । नाभिगच्छेत्पु-

मान्नारीं योनिरोगसमन्विताम् ॥ ४४५ ॥

વળી રજસ્વલા, ઈચ્છા વગરની, ગર્ભવતી,
રોગથી પીડાયેલી તથા જનનેન્દ્રિયના રો-
ગવાળી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહિ ॥ ૪૪૫ ॥

रजस्वलां गतवतो नरस्यासं-

यतात्मनः । दृष्ट्यायुस्तेजसां

हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ४४६ ॥

કેમકે મનને વશ ન રાખી રજસ્વલા
પ્રત્યે જનારને દૃષ્ટિ, આયુષ્ય તથા તેજની
હાનિ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાયછે ॥ ૪૪૬ ॥

પર્વણ્યાં સન્ધ્યયોશ્વાપિ ગચ્છતો
જીવનક્ષયઃ । ગર્ભિણ્યાં ગર્ભપીડા
સ્યાદ્ રોગિણ્યાં રોગસંભવઃ ॥ ૪૪૭ ॥

તેમજ પુનેમ, અમાસ તથા સવાર-સાંજે
જનારના જીવિતનો ક્ષય, ગર્ભિણી પ્રત્યે
જવાથી ગર્ભને પીડા તથા રોગિણી પ્રત્યે
જવાથી રોગનો સંભવ થાયછે ॥ ૪૪૭ ॥

ગોસર્ગેચાર્દ્રરાત્રે ચ વાતપિત્તે
પ્રકુપ્યતઃ । અત્યાશિતો ધૃતિઃ
ધુદાન્ સવ્યથાંગઃ પિપાસિતઃ ॥ ૪૪૮ ॥

તેમ પાછલી રાત તથા અર્ધ રાત્રિયે સ્ત્રી-
સેવન કરવાથી વાત તથા પિત્તનો પ્રકોપ
થાયછે; વળી અતિ જમ્બેલ, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, ભૂખ્યો, અંગે પીડિત, તર્શ્યો ॥ ૪૪૮ ॥

બાલો વૃદ્ધોઽન્યવેગાત્તો
રોગી ચ ન વ્રજેત્સ્ત્રિયમ્ ।
ધુધિતઃ ધુન્વચિત્તશ્ચ
મધ્યાન્હે તૃપિતોઽવલઃ ॥ ૪૪૯ ॥

સોલ વર્ષની અંદરનો બાળક, સીંતેર વ-
ર્ષની ઉપરનો વૃદ્ધ, મળ મૂત્રાદિના વેગથી
પીડિત તથા રોગી, એટલાએ સ્ત્રી પાસે
જવું નહિ; કેમકે ભૂખ્યો, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, મધ્યાન્હ સમયે, તર્શ્યો તથા
બળહીન ॥ ૪૪૯ ॥

સ્થિતસ્ય હાનિં શુક્રસ્ય વાયોઃ
કોપં ચ વિંદતિ । વ્યાધિતસ્ય
રુજા પ્લીહા મૂર્ચ્છા મૃત્યુશ્ચ જાયતે ॥ ૪૫૦ ॥

સ્ત્રીસેવન કરે તો શરીરમાં રહેલા શુક્રની
હાનીને તથા વાયુના પ્રકોપને પામેછે;
અને રોગીને પીડા, પેટમાં બરોલની ગાંઠ,
મૂર્ચ્છા તથા મૃત્યુ થાયછે ॥ ૪૫૦ ॥

વળી સ્ત્રી ઋતુમતી થાય ત્યારેજ તેનું સેવન કરવા કહેલ છે, કેમકે એજ ગ્રંથમાં
એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

આર્તવસ્રાવદિવસાદતુઃ ષોડ-
શરાત્રયઃ । ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ
સ એવ સમયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫૧ ॥

રજનો સાવ થાય તે દિવસથી સોલ રાત્રિ-
સુધી ઋતુ કેહેવાય છે, ને સ્ત્રીને ગર્ભ રે-
હેવા યોગ્ય સમય પણ તેજ છે ॥ ૪૫૧ ॥

આયુઃક્ષયભયાદ્ઝર્તા પ્રથમે દિવસે સ્ત્રિયમ્ ।
દ્વિતીયેપિનવૈરત્યૈવ્રજેદ્દતુમર્તાં તથા ॥ ૪૫૨ ॥

પુરૂષે આયુષ્ ક્ષય થવાના ભયથી ઋતુ-
મતી સ્ત્રી પાસે રતિ માટે પેહેલે તથા
બીજે દિવસે જવું નહિ ॥ ૪૫૨ ॥

તત્ર યશ્ચાહિતો ગર્ભો
જાયમાનો ન જીવતિ ।
આહિતો યસ્તૃતીયેન્દ્રિ-
સ્વલ્પાયુર્વિકલાંગકઃ ॥ ૪૫૩ ॥

વળી એ બન્ને દિવસે જે ગર્ભ રહે, તે
જન્મ્યા પછી જીવે નહીં; તેમ જે ત્રીજે
દિવસે રહે, તે અદ્ય આયુષિ તથા વિ-
કૃત અંગવાળો થાય; તેથી તે દિવસે પણ
જવું નહિ ॥ ૪૫૩ ॥

અતશ્ચતુર્થી ષષ્ઠી સ્યાદષ્ટમી
દશમી તથા । દ્વાદશી વાપિ
યા રાત્રિસ્તસ્યાં તાંવનિતાંભજેત્ ॥ ૪૫૪ ॥

માટે રજેદર્શનથી સોલ રાત્રિ પર્યંત, જે
ચાથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી તથા બારમી
આદિ રાત્રિ હોય, તેમાં તે ઋતુમતી
સ્ત્રીને સેવવી ॥ ૪૫૪ ॥

અત્રોત્તરોત્તરં વિંદ્યાદાયુરારો-
ગ્યમેવ ચ । પ્રજાસૌભાગ્યમૈશ્વ-
ર્યં બલં ચાભિગમાત્ફલમ્ ॥ ૪૫૫ ॥

તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર રાત્રિ વિષે ગમન
કરવાથી આયુષ્, આરોગ્ય, સારી પ્રજા,
શરીર સામર્થ્ય તથા ઇન્દ્રિયબળરૂપ ફળને
પામે ॥ ૪૫૫ ॥

એ રીતે નિયમથી સ્ત્રીસેવન કરવા કહેલ છે, તેમાં અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાના દિવસો પણ સ્ત્રીસેવનમાં નિષેધ કરેલ છે, તેનું કારણ એમ કે, એ બંને દિવસે પૃથિવી ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્રનું આકર્ષણ એકદું થવાથી હમેશ કરતાં વિશેષ હોય છે. કારણ અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર સૂર્ય બન્ને સીધી લીટીમાં પૃથિવીની એક બાજુએ અને પૌર્ણિમાએ પૃથિવીની એક બાજુએ ચંદ્ર તથા બીજી બાજુએ સૂર્ય સીધી લીટીમાં હોય છે. અને એવો નિયમ છે કે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર એકથી વધારે વસ્તુનું આકર્ષણ ને સીધી લીટીમાં થતું હોય તો તે વિશેષ અસર કરે છે. તે પ્રમાણે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં એકઠાં મળેલાં આકર્ષણની, પૃથિવી ઉપરનાં વાતાવરણ, જલ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર વિષેર અસર થાય છે; જે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી નજીવામાં આવતી નથી, પણ વિચાર દૃષ્ટિએ નેતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. જેમ કે એ બન્ને દિવસે સમુદ્રમાં વિશેષ ભરતી તથા રોગીને વિશેષ પીડા થતી નેવામાં આવે છે તેમાં પણ શ્વાસ રોગીને થતી પીડામાં વધારો પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. એજ રીતે બીજા અહો પણ બ્યારે પૃથિવીની કોઈ પણ બાજુએ સીધી લીટીમાં એકથી વધારે આવે છે, ત્યારે તેમનું એકદું મળેલું આકર્ષણ પણ પૃથિવી ઉપરના વાતાવરણ, જળ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર અસર કરે છે, પણ તે સૂર્ય ચંદ્ર જેટલી કરી શકતા નથી. કારણ સૂર્ય પૃથિવીથી ઘણો મોટો છે ને ચંદ્ર ઘણો પાસે છે. અને બીજા અહો ઘણા દૂર તથા કદે નહાતા છે. એ રીતે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય ચંદ્રનું એકદું મળેલું આકર્ષણ પૃથિવી ઉપરના પ્રાણિયોના શરીર ઉપર માઠી અસર કરતું હોવાથી, એ બન્ને દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નહિ. કેમકે સ્ત્રીસેવનથી બળ ઘટે છે, ને બળ ઘટવાથી કોઈ પણ પ્રકારની અસર શરીર ઉપર તુરંત થાય છે. અને તેમાં થયેલી પ્રજા પણ દુર્બળ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી ને મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાનો વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેનો રોધ કરીને સ્ત્રીસેવન કરવું નહીં, પણ ત્યાગ કર્યા પછી કરવું. કારણ રોધેલા મળ વા મૂત્રને સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ત્યાગવા જતાં તે યથાર્થ ત્યાગ થઈ શકતાં નથી, ને પછી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જળ પણ આગળથી પી લેવું, કેમ કે પછીથી ચહોડેલા થાકમાં તેનું પીવું હાનિકારક છે, પણ ને સદે તો સાકર મિશ્રિત દૂધ પીવું લાભકારી કહેલ છે. એ રીતે નિયમ પાળતાં સ્ત્રીસેવન કરવાથી

શરીરે કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં સામે લાભ થાયછે. તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણ
બલાન્વિતાઃ । સ્થિરોપચિત
માંસાશ્ચ ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥ ૪૫૬ ॥

સ્ત્રીઓને વિષે નિયમથી વર્તનાર પુરૂષ
આયુષ્યમાન, મંદ જરાવાળા, શરીર, વર્ણ
તથા બળે કરી યુક્ત અને સ્થિર તથા
વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા થાયછે ॥ ૪૫૬ ॥

શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્શ્યપાંડુ
મયક્ષયાઃ । અતિવ્યવાયાજ્ઞા-
યન્તે રોગાશ્ચાક્ષેપકાદયઃ ॥ ૪૫૭ ॥

પણ સ્ત્રીસેવન ધણું કરવાથી, શૂળ, કાસ
જ્વર, શ્વાસ, કૃષતા, પાંડુ રોગ, ક્ષય તથા
આંચકી આદિ વાત રોગ થાયછે ॥ ૪૫૭ ॥

હવે નિયમસર સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ઋતુ પ્રમાણે અનુકૂળ આવે એવા શીત વા ઉષ્ણ
જળે કરી મલીન થયેલાં અંગ ધોઈ સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી રોગ થવાનો ભય
રહે નહી. પછી કોગળા કરી મુખને અંદરથી સ્વચ્છ કરવું, કારણ રાત્રિયે ખાધેલાં
તાંબૂલાદિનો કંઈ અંશ જે મુખની અંદરના દાંત, જીભ તથા તાળુ આદિ કોઈ ભાગમાં
ભરાઈ રહે તે ભાગ ઉપર ચાંદી પડી આવી પાક થઈ આવેછે. પછી હાથ પગ
ધોઈ, મનને શાંત કરી, સ્વચ્છ શય્યા ઉપર શયન કરવું, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ
વિકલ્પ કરવા નહીં. કેમ કે સંકલ્પ વિકલ્પથી મન સ્થિર થતું નથી, ને મન સ્થિર
થયા વિના ઉંઘ આવવાનો સ્વભાવ નથી. અને ઉંઘ ન આવે તો શરીરમાં તે સંબં-
ધી રોગ થાયછે. માટે રાત્રિયે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરી સુખે સુઈ જવું, જેથી થતા
લાભ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

નિદ્રા તુ સેવિતા કાલે ધાતુસામ્ય
મતંદ્રિતામ્ । પુષ્ટિવર્ણબલોત્સાહં વ-
હ્નિદીપ્તિં કરોતિ હિ ॥ ૪૫૮ ॥

વખતસર સેવન કરેલી નિદ્રા, રસાદિ ધા-
તુની સમતા, આળસરહિતપણું, પુષ્ટિ, કાં-
તિ, બળ, ઉત્સાહ તથા જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ
કરેછે ॥ ૪૫૮ ॥

પણ જ્યારે સર્પ આદિ લઈ વિષવાળા જંતુઓનો દંશ થાય, ત્યારે રાત્રિયે જાગ-
રાણુ લાભકારી કહેલ છે. એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ જાગરણં રૂક્ષં કફદો-
ષવિષાર્તિજિત્ ॥ ૪૫૯ ॥

રાત્રિયે કરેલું જાગરણુ લુપ્ત અને કફદોષ
તથા વિષ પીડાને ટાળનાર છે ॥ ૪૫૯ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસ તથા રાત્રિની પેઠે ઋતુ ઋતુમાં પણ નિયમસર
વર્તવું જોઈએ. એજ ગ્રંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરઃ શીતલોઽતીવ રૂક્ષો
વાતાભિવર્ધનઃ । વસન્તો મધુ-
રઃ સ્નિગ્ધઃ શ્લેષ્મવૃદ્ધિકરશ્ચ સઃ ॥ ૪૬૦ ॥

શિશિર ઋતુ અતિ શીતળ, રૂક્ષ અને
વાત તથા અગ્નિને વધારનાર છે; વસંત
ઋતુ મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શ્લેષ્મની વૃ-
દ્ધિ કરનાર છે ॥ ૪૬૦ ॥

ગ્રીષ્મો રૂક્ષોઽતિકદુઃકઃ પિત્ત-
કૃત્કફનાશનઃ । વર્ષાઃશીતાવિ-
દાહિન્યો વન્હિમાન્ધ્યાનિલપ્રદાઃ ॥ ૪૬૧ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ રૂક્ષ, અતિ કટુ, પિત્ત વધારનાર તથા કફને નાશ કરનાર છે; વર્ષા ઋતુ શીત, શરીર ગરમ રાખનાર, જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર તથા વાયુ વધારનાર છે ॥ ૪૬૧ ॥

શરદુષ્ણા પિત્તકર્ત્રી નૃનાં મધ્ય-
બલાવહા । હેમંતઃ શીતલઃ સ્નિ-
ગ્ધઃ સ્વાદુર્જઠરવહ્નિકૃત્ ॥ ૪૬૨ ॥

શરદ્ ઋતુ ઉષ્ણ, પિત્ત વધારનાર તથા મનુષ્યોને મધ્યમ બળ દેનાર છે; અને હેમંત ઋતુ શીતળ, સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે ॥ ૪૬૨ ॥

માટે પ્રત્યેક ઋતુને અનુસારે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેમ કે શીત કાળમાં બાંડાં તથા ઉષ્ણ કાળમાં પાતળાં. વળી આહાર એટલે ખાનપાન તથા વિહાર એટલે હરવું ફરવું, એ પણ ઋતુ ઋતુમાં અનુકૂળ આવે તે રીતે આચરવું; અને રેહેવાનું ઘર પણ સર્વ ઋતુમાં અનુકૂળ થાય તેવાં સાધન રાખવા, જેમ કરવાથી શરીરે આરોગ્ય રેહેવાય છે. વળી એ ઋતુઓ ઓળખવા માટે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ટ્યા-
કુલા દિશઃ । શેષં હેમંતવત્સર્વે
વિજ્ઞેયં લક્ષણં બુધૈઃ ॥ ૪૬૩ ॥

શિશિર ઋતુમાં ઘણી થંડી અને માવડાના વાયુ તથા વૃષ્ટિએ કરી સર્વ દિશા ઘેરાયલી હોય છે, ને તેનાં આકાશનાં સર્વ લક્ષણ, બુદ્ધિમાને હેમંત સરખાં જાણવાં ॥ ૪૬૩ ॥

દિશો વસંતે વિમલાઃ કાનનૈરુ-
પશોભિતાઃ । રસાલાંભોજબકુલ-
પર્ણાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥ ૪૬૪ ॥

વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ, આંબા, કમળ, બકુલ, ખાખરા તથા અશોકાદિ વૃક્ષનાં પુષ્પયુક્ત વને કરી શોભિત ॥ ૪૬૪ ॥

કોકિલાષ્ટપદગણૈ રુપગીતામ-
નોહરાઃ । દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ
સુમુખાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥ ૪૬૫ ॥

કોયલ તથા અમર સમુદાયના ગાયનવાળી, મનોહર, દક્ષિણ તરફના વાયુવડે ઘેરાયલી, સુંદર દેખાવવાળી તથા નવ પલ્લવે કરી ઉજ્જ્વળ હોય છે ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાંશુરાદિત્યો મારુતો
નૈર્ઋતોઽમુલ્લસઃ । મૃસ્તસા સરિત-
સ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥ ૪૬૬ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણવાળો, નૈઋત ખુણા તરફનો દુઃખદાયક વાયુ, જમીન તપેલી, નદિયો થોડા જળવાળી અને દિશાઓ જાણે પ્રજ્વલિત ॥ ૪૬૬ ॥

આન્તચક્રાન્હયુગલાઃ
પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।
ધ્વસ્તવીરુત્તુળતા
વિપર્ણાકિતપાદપાઃ ॥ ૪૬૭ ॥

આંત થયેલ ચક્રવા ચક્રવીનાં બેડલાંવાળી, પાણી પીવા માટે આકુળ થયેલા મૃગવાળી, સુકાઈ ગયેલ વેલ, તૂણુ તથા લતાવાળી અને ઘણાં પાંદડાંએ કરી અંકિત વૃક્ષવાળી હોય છે ॥ ૪૬૭ ॥

પ્રાવૃષ્યંબરમાનદં પશ્ચિમાનિલ-
કર્ષિતઃ । અંબુદૈર્વિદ્યુદ્યોતપ્રસ-
તૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥ ૪૬૮ ॥

કોમલશ્યામશૃંગાઢ્યા
શક્રગોપોજ્જ્વલામહી ।
કર્દંબનીપકુટજ
સર્જકેતકિભૂષિતા ॥ ૪૬૯ ॥

તત્ર વર્ષાસુ નદ્યોંભઃપૂરોદ્ભ-
તટદ્રુમાઃ । વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુ-
મુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥ ૪૭૦ ॥

ભૂરવ્યક્તસ્થલશ્વન્ના
બહુસસ્યોપશોભિતા ।
નાતિગર્જત્સવન્મેઘ-
નિરુદ્ધાર્કગ્રહં નભઃ ॥ ૪૭૧ ॥

બન્ધુરુણઃ શરદ્યર્કઃ શ્વેતાન્નવિ-
મલં નભઃ । તથા સરાંસ્યંબુરુહૈ-
ર્ભીતિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥ ૪૭૨ ॥

પંકથુષ્કદ્રુમાકીર્ણા
નિન્નોન્નતસમેષુ મૂઃ ।
વાણસપ્તાહ્વંધૂક
કાશાસનવિરાજિતા ॥ ૪૭૩ ॥

વાયુર્યાચ્યુત્તરઃ શીતો રજોધૂ-
માકુલા દિશઃ । છન્નસ્તુષારૈઃ
સષિતા હિમાનદ્યા જલાશયાઃ ॥ ૪૭૪ ॥

વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમ વાયુવડે ખેંચાઈ આ-
વેલ, વિન્નળીના પ્રકાશથી પીગળેલ તથા
મોહોટી ગર્જનાવાળા મેઘે કરી આકાશ
છવાઈ જાય છે ॥ ૪૬૮ ॥

અને પૃથ્વી, કોમળ તથા નીલાં તૃણ-
વાળી, ઇન્દ્રગોપ નામે લાલ જંતુવડે સુંદર
દેખાવવાળી ને કદંબ, અશોક, ઇન્દ્રજવ,
સાગ તથા કેતકીના વૃક્ષે કરી શોભિતિ
થાય છે ॥ ૪૬૯ ॥

વળી નદી પાણીના પૂરથી ભાંગી ગયેલા
તટવૃક્ષવાળી ને અંધિલા જલાશય પ્રકુ-
ક્ષિત શ્વેત તથા નીલાં કમળે કરી શો-
ભાયમાન ॥ ૪૭૦ ॥

પૃથ્વી છુપાઈ ગયેલા સ્થળ તથા ખાડા-
વાળી, ને ઘણા ધાન્યના છોડવાંએ શો-
ભિતિ, અને આકાશ અતિ ગર્જના કર્યો-
વિના વર્ષનાર મેઘે કરી ઢંકાયેલા સૂર્ય તથા
ગ્રહવાળું થાય છે ॥ ૪૭૧ ॥

શરદ્ ઋતુમાં સૂર્ય પીળો તથા ઉજળુ, ને
આકાશ શ્વેત વાદળાં વડે નિર્મળ હોય છે;
અને સરોવર હંસના સ્કંધ ભિશ્રિત ક-
મળે કરી શોભે છે ॥ ૪૭૨ ॥

વળી પૃથ્વી નીચા, ઉંચા તથા સમાન
સ્થળમાં, સુકાઈ ગયેલ છે ગારો જેમની
પાસે એવા વૃક્ષે કરી વ્યાપ્ત, અને ઝીંટી,
સપ્તાહ, દુપારી, કાંસ તથા આસન ના-
મનાં નાહાનાં નાહાનાં ઝાડે કરી શોભિતિ
હોય છે ॥ ૪૭૩ ॥

અને હેમંત ઋતુમાં ઉત્તર તરફનો શીતળ
વાયુ વાય છે, ને દિશાઓ રંજપ ધૂમે કરી
આકુળ, સૂર્ય ઝાકળે કરી ઢંકાયેલા તથા જ-
લાશય ઢાઢથી અંધાઈ ગયેલાં હોય છે ॥ ૪૭૪ ॥

દર્પિતા ધ્વાંશ્વજ્ઞાદ્દમહિષો-
રન્નકુંજરાઃ । રોધપ્રિયંગુપુન્નાગાઃ
પુષ્પિતા હિમસાહયે ॥ ૪૭૫ ॥

વળી કાગડા, જંડા, પાડા, મેંઢા તથા
હસ્તિયો ગાર્વિષ્ઠ, ને લોધ, વાઘેટી તથા
સુરંગીવેલ પુષ્પિત થાયછે ॥ ૪૭૫ ॥

હવે પુરૂષ જાતિની પેઠે સ્ત્રી જાતિયે પણ પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જળવાય
તે રીતે વર્તવું, તેથી વિરૂદ્ધ વર્તવું નહિ; કેમ કે શરીર આરોગ્ય હોય તોજ આવહા-
રિક સર્થ પ્રકારનું કુશળપણું મેળવી શકાયછે. માટે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રીયે પણ દિવસ,
રાત્રિ તથા ઋતુ ઋતુમાં કલા પ્રમાણે વર્તવું. વિશેષ માત્ર એટલું કે સ્ત્રીને ગર્ભાશય
હોયછે, માટે પુરૂષ કરતાં તેને એ સંબંધી વિશેષ નિયમો પાળવાની જરૂર રહેછે, જે વિષે
આગળ કેહેવામાં આવ્યું છે. વળી આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના શારીરસ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શંખનાભ્યાકૃતિર્યોનિરૂપાવર્તા
સા પ્રકીર્તિતા । તસ્યાસ્તૃતીયે
ત્વાવર્તે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૪૭૬ ॥

શંખની નાલી સરખા આકારવાળી સ્ત્રીની
જનનેદ્રિય ત્રણ આવર્તવાળી કહીછે; તેના
ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભાશય રહેલ છે ॥૪૭૬॥

યથારોહિતમત્સ્યસ્ય મુખં ભવતિ
રૂપતઃ । તત્સંસ્થાનાં તથારૂપાં
ગર્ભશય્યાં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૪૭૭ ॥

જેવા આકારે રોહિત મત્સ્યનું મુખ હોય-
છે, તેવા આકારે જનનેદ્રિયમાં ગર્ભસ્થાન
રહેલું બુદ્ધિમાન જાણેછે ॥ ૪૭૭ ॥

નિયતં દિવસેઽતીતે સંકુચત્યંબુજં
યથા । ઋતૌ વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ
સૈવ સંવ્રિયતે તથા ॥ ૪૭૮ ॥

તે ગર્ભાશય, જેમ દિવસ વીતે કમળ નિ-
યમથી સંકોચાયછે, તેમ સ્ત્રીનો ઋતુ વી-
ત્યા પછી સંકોચ પામેછે. અર્થાત્ ગર્ભ
ગૃહણ કરવા સમર્થ થતો નથી ॥ ૪૭૮ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્રાર્તવં સમાશ્લેષો યદૈવ લલુ-
જાયતે । જીવસ્તદૈવ વિશતિ યુક્તઃ
શુક્રાર્તવાન્તરઃ ॥ ૪૭૯ ॥

જ્યારે શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તવ બન્ને એ-
કઠાં થાય, ત્યારેજ તે બન્નેમાં રહેલ, યુક્ત
થયલો જીવ પ્રવેશ કરેછે ॥ ૪૭૯ ॥

સૂર્યાશોઃ સૂર્યમણિતો હુમયસ્માયુ-
તાદ્યથા । વહ્નિઃ સંજાયતે જીવસ્તથા
શુક્રાર્તવાયુતાત્ ॥ ૪૮૦ ॥

જેમ સૂર્યકિરણ તથા સૂર્યમણી બન્નેના યો-
ગથી અગ્નિ, તેમ શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તવના
યોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાયછે ॥ ૪૮૦ ॥

વીજેન્તર્વાયુના મિત્રે દ્વૌ જીવૌ
કુક્ષિમાગતૌ । આધિક્યે રેતસઃ પુત્રઃ
કન્યા સ્યાદાર્તવેઽધિકે ॥ ૪૮૧ ॥

અને ગર્ભાશયના વાયુવડે બીજના બે ભાગ
થાય તો તેમાં બે જીવ થાયછે; તથા રેત
અધિક હોય તો પુત્ર ને આર્તવ અધિક
હોય તો કન્યા થાયછે ॥ ૪૮૧ ॥

ગુર્વિણી ન તુ કુર્વીત યાનસ્યારો-
હણં તથા । વ્યવાયં ચ ન સેવેત
ન કુર્યાદતિતર્પણં ॥ ૪૮૨ ॥

હવે ગર્ભવતિયે વાહન ઉપર બેસવું નહીં,
તેમ પુરૂષ સંગ તથા અતિ ભોજન ક-
રવાં નહિ ॥ ૪૮૨ ॥

મોઝ્યં તુ મધુરમાયં સ્નિગ્ધં
હૃદ્યં દ્રવં લઘુ । સંસ્કૃતં દીપનીયં
તુ નિત્યમેવોપયોજયેત્ ॥ ૪૮૩ ॥

અને નિત્યં ઘણું કરી મધુર, સ્નિગ્ધ, પ્રિય,
નરમ, હલકું, સારી રીતે રાંધેલું તથા
અગ્નિ વધારનાર ભોજન કરવું ॥ ૪૮૩ ॥

નોષૈર્બ્રૂયાન્ન તત્કુર્યાદ્યેન ગર્ભો
વિનશ્યતિ । તૈલાભ્યંગોદ્વર્તનં ચ
નાત્યર્થં કારયેદપિ ॥ ૪૮૪ ॥

વળી મોટે સાદે બોલવું નહિ, ને જેણે
કરી ગર્ભ નાશ પામે તેવું આચરવું નહિ;
તેમ તેલનો અભ્યંગ તથા શરીરનું ચો-
ળવું ઘણું કરવું નહિ ॥ ૪૮૪ ॥

દોષાભિઘાતૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો
ભાગઃ પ્રપીઙ્યતે । સ સ ભાગઃ
શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્થસ્ય પ્રપીઙ્યતે ॥ ૪૮૫ ॥

કારણ દોષના અભિઘાતે કરી ગર્ભિણીનો
જે જે ભાગ પીડાયછે, તે તે ગર્ભમાં
રહેલા બાળકનો પણ પીડાયછે ॥ ૪૮૫ ॥

પ્રસૂતા હિતમાહારં વિહારં ચ
સમાચરેત્ । વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં
શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮૬ ॥

હવે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીએ હિતરૂપ આહાર
તથા વિહાર કરવો, ને મેહેનત, મૈથુન,
ક્રોધ, થંડા પદાર્થ તથા ઠાઠનો ત્યાગ ક-
રવો ॥ ૪૮૬ ॥

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો
વ્યાધિરુપજાયતે । સકૃચ્છ્રસાધ્યો-
ઽસાધ્યો વા ભવેત્તપ્થ્યમાચરેત્ ॥ ૪૮૭ ॥

કારણ તેને અહિત આહાર તથા વિહા-
રથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાયછે, તે કષ્ટ-
સાધ્ય વા અસાધ્ય હોયછે; મોટે તેણે
પથ્ય પાળવું ॥ ૪૮૭ ॥

વ્યુપદ્રવાં વિશુદ્ધાંચ વિજ્ઞાય
વરવર્ણિનીમ્ । ઉર્ધ્વં ચતુર્ભ્યો માસે-
ભ્યો નિયમં પરિહારયેત્ ॥ ૪૮૮ ॥

પછી ચાર માસ કેરે તેને ઉપદ્રવરહિત,
શુદ્ધ તથા સારી થયેલી જાણી સુવાવડીના
નિયમ છોડાવવા ॥ ૪૮૮ ॥

હવે જેમ પુરૂષ તથા સ્ત્રીનતિયે પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જાળવવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું યોગ્ય છે, તેમ પોતાના બાળકોનાં શરીર પણ કુશળ રાખવામાં લેશ
માત્ર અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે બાળક અજ્ઞાન અને નિર્બળ હોવાથી પોતાના
શરીરનું કુશળ સમજી તથા રાખી શકતો નથી, જેથી તે પોતાને ઉછેરનારને આધીન
રહેછે, ને તેણે રાખેલી સંભાળ પ્રમાણે શરીરે સુખી અને દુઃખી થાયછે. સર્વ સ્થા-
વરજંગમમાત્રક પ્રાણિયોની આયુષ્યનો પ્રથમ ભાગ બાલ્યાવસ્થા છે, તે અવસ્થામાં જો
તેમને ઉછેરનાર સારી સંભાળથી ઉછેરી દૃઢ કરે તો, સારા પાયા ઉપર ચણેલા ધરની

પેઠે તેઓ પોતાની પૂર્ણ આયુષ્ય, જે કંઈ દૈવી વિદ્ય ન આવે તો ભોગવી શકેછે. વળી જે બાળક હોય તોજ તે મોટું થઈ મનુષ્ય થાયછે, માટે તેની સંભાળ મોટા કરતાં ન્યૂનતાથી ન રાખતાં વિશેષ રાખવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા
વાતાદયઃ સ્ત્રિયાઃ । દૂષયંતિ
પયસ્તેન શરીરે વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥૪૮૯॥

અહિત આહાર તથા વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દૂધને દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ દૂષિત કરેછે, તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ થાયછે ॥ ૪૮૯ ॥

નીરે સ્તન્યંયદેકી સ્યાદવિવર્ણ-
મતંતુમત્ । પાંડુરં તનુ શીતં ચ
તદ્દુર્ગં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૪૯૦ ॥

જે દૂધ પાણી સાથે મળી જાય, ખરાબ વર્ણુ રહિત, તંતુ વિનાતું, ધોળું, પાતળું તથા થંડું હોય, તે શુદ્ધ જાણવું ॥ ૪૯૦ ॥

પીતાય યદિ બાલસ્ય વિદધ્યાદુ-
પમાતરં । સુવિચાર્ય ગુણાન્દોષાન્
કુર્યાદ્ધાત્રીં તદેદૃશીમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

કદી બાળકને ધાવવા વાસ્તે ધાવ રાખવી હોય, તો તેના ગુણુદોષ સારી રીતે વિચાર કરી, આવી રાખવી ॥ ૪૯૧ ॥

સુવર્ણા મધ્યવયસં સચ્છીલાં
મુદિતાં સદા । શુદ્ધદુર્ગ્ધાં બહુ-
ક્ષીરાં કુલીનામતિવત્સલામ્ ॥
સ્વાધીનામલ્પસંતુષ્ટાં નિજ-
પુત્રદૃશં શિશૌ ॥ ૪૯૨ ॥

જેવી કે સારા વર્ણુવાળી, મધ્યમ વયની, સુશીલ, સદા પ્રસન્ન રહેનારી, શુદ્ધ તથા ઘણા દૂધવાળી, કુલીન, બાળક ઉપર અતિ સ્નેહ રાખનાર, સ્વાધીન, થોડામાં સંતુષ્ટ તથા બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન ગણનારી રાખવી ॥ ૪૯૨ ॥

શોકાકુલા ગર્ભિણી ચ કૃશા
વ્યાધિમતી સદા । અત્યુચ્ચા નિ-
તરાં નીચા સ્થૂલા પથ્યવિવં-
જિતા । એતાસાં સ્તન્યપાનેન
શિશુર્ભવતિ સામયઃ ॥ ૪૯૩ ॥

પણુ નિરંતર શોચ કરનારી, ગર્ભિણી, દુ-બળી, સદા રોગિણી, અતિ ઉંચી તથા અતિ નીચી, બહુ જાડી અને પથ્ય ન પાળનારી ધાવ રાખવી નહિ. કેમકે એનાં સ્તન-પાને કરી બાળક રોગી થાયછે ॥ ૪૯૩ ॥

ક્ષીરસાત્મ્યતયા ક્ષીર
માજગવ્યમથાપિવા ।
દધાદાસ્તન્યપર્યાપ્તે-
ર્બાલેભ્યો વીક્ષ્ય માત્રયા ॥ ૪૯૪ ॥

અને માતા વા ધાવના પણુ અભાવે, દૂધની બાળકની સાથેજ ઉત્પત્તિ હોવાથી, તેને જ્યાંસુધી તે દૂધ પાવા યોગ્ય હોય ત્યાંસુધી બકરી અથવા ગાયનું દૂધ વિચારથી થોડું થોડું સહતું પાવું ॥ ૪૯૪ ॥

યથોક્તવિધિના બાલં માસિ
ષષ્ઠેઽષ્ટમેઽપિ ચ । અન્નંસંપ્રાશયે-
ત્કિંચિત્તતસ્તદ્ધર્ધયન્ક્રમાત્ ॥ ૪૯૫ ॥

નાકૃષ્યસ્થાપયેત્કોઢે
ન ક્ષિપ્રં શયને ક્ષિપેત્ ।
રોદયેન્ન ક્વચિત્કાર્યે
વિધિમાવશ્યકં વિના ॥ ૪૯૬ ॥

બાલમંકે સુખં દધ્યાન્નચૈનં તર્જ-
યેત્કચિત્ । સહસા बोधयेनैव ना-
योग्यमुपवेशयेत् ॥ ૪૯૭ ॥

તચ્ચિત્તમનુવર્તેત તં સદૈવાનુમો-
દયેત્ । નિમ્નોચ્ચસ્થાનતશ્ચાપિ
રક્ષેદ્બાલં પ્રયત્નતઃ ॥ ૪૯૮ ॥

અભ્યંગોદ્વર્તનં સ્નાનં
નેત્રયોરંજનં તથા ।
વસનં મૃદુ યત્તચ્ચ
પથ્યાન્યેતાનિ સર્વથા ॥ ૪૯૯ ॥

વળી સુશ્રુતના શારીરસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાશુચૌ વિસૃજદ્બોલં નાકાશે
વિષમે ન ચ । નોષ્પમારુતવર્ષે-
ષુ રજોધૂમોદકેષુ ચ ॥ ૫૦૦ ॥

એ રીતે સ્ત્રી પુરૂષે પોતાના તથા પોતાની પ્રજાના શરીર કુશળ રાખવામાં નિર-
તર તત્પર રહેવું. તે છતાં કદી મનુષ્ય સર્વસ ન હોવાથી અન્નણે સ્વચ્છિ નિયમનું ઉલ્લં-
ઘન કરાય તો રોગ થવાનો સંભવ છે, ને તે થાય તો તેને મટાડવા માટે ઔષધની
જરૂર પડેછે. સ્વચ્છિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેમાં ગુણુ દોષ ન હોય; એ
નિયમથી સઘળા પ્રકારના પદાર્થોમાં કંઈ ને કંઈ ગુણુ દોષ રહેલા છે, ને તે એટલે
સુધી કે કેટલાક દૃષ્ટાંતથી જાણે ચાક્રસ રોગ મટાડવા માટે ચાક્રસ પદાર્થ સર્વ શક્તિ-
માન કૃપાળુ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલ છે. પણ તેટલું બધું જ્ઞાન મેળવવા મનુષ્ય પ્રાણી

પછી બાળકને છૂટે વા આઠમે માસે ઘ-
ટતી રીતે કંઈક અન્ન ચરાડવું, ને પછી તે
ક્રમથી વધારતાં ખવરાવતાં જવું ॥૪૯૫॥

વળી બાળકને ખંચી છાતી સાથે લેવું નહીં,
ઉતાવળે પધારી ઉપર ફેંકવું નહિ, ને ઔ-
ષધ પાવું, તેલ ચોળવું, તથા આંજણુ આં-
જવું ઇત્યાદિ આવશ્યક વિધિવિના ખીજ
કાર્યમાં ક્યારે પણ રોવરાવવું નહિ ॥૪૯૬॥

તેને સુખ થાય તે રીતે ખોળામાં લેવું,
ક્યારે પણ તરછોડવું નહીં, એકદમ જ-
ગાડવું નહિ ને અયોગ્ય સ્થાને બેસાડવું
નહિ ॥ ૪૯૭ ॥

તેના ચિત્તને અનુસરવું, તેને સદા રાજી
રાખવું તથા નીચા ઉંચા સ્થાનથી તેની
યત્નવરે રક્ષા કરવી ॥ ૪૯૮ ॥

વળી તેને તેલ ચોળવું, શરીર ચોળી ન-
વરાવવું, આંખમાં આંજણુ આંજવું, ને જે
કોમળ વસ્ત્ર હોય, તે ઋતુને અનુસારે પે-
હેરાવવું, એ ઘણું કરી બાળકને પથ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૪૯૯ ॥

બાળકને ગંદા સ્થાનમાં રેહેવા દેવું નહિ,
ઉંચે ઉલાળવું નહિ, વિષમ સ્થાને બેસા-
ડવું નહિ; તેમ ઉના વાયુ, વર્ષાદ, ધૂળ, ધૂ-
માડા તથા પાણીમાં રેહેવા દેવું નહીં ॥૫૦૦॥

અદ્યાયુધી હોવાથી પોતાના જીવતરમાં સમર્થ થતું નથી; જેથી છેક પ્રાચીન કાળથી આ ભૂગોળ ઉપર જુદા જુદા દેશમાં થતા વિદ્વાનો, પોતાના જીવિત કાળમાં જેટલા જેટલા પદાર્થને અજમાવી તેના ગુણ દોષ જાણી શક્યા, તે સર્વની નોંધ કરતા આવ્યા છે. એમ છતાં જો કે હજીસુધી સૃષ્ટિમાંની સમગ્ર વસ્તુના ગુણ દોષ જાણ્યા નથી, ને જાણી શકાય તેમ પણ નથી, તથાપિ ઘણા કાળ થયા ધણીક વસ્તુના જાણવામાં આવ્યાથી રોગને નાશ કરનાર ને આયુષને વધારનાર વૈદ્યશાસ્ત્ર ઉત્તું થયું છે. આ ભરતખંડમાં એ શાસ્ત્ર ઘણા પુરાતન કાળથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને એના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર અન્ય દેશવાસી જનોએ પૂર્વે પોતપોતાની સ્વભાષામાં કરી લીધેલાં જાણવામાં આવ્યાં છે. અર્વાચીન પશ્ચિમ ખંડવાસી વિદ્વાનોએ એ શાસ્ત્રમાં ઘણા સુધારો વધારો કર્યો જણાય છે, ને એ ખાતે પ્રયત્ન જરી રાખેલ હોવાથી આગળ જતે ઘણા થવાની આશા છે. વાસ્તે સ્ત્રી પુરૂષ વા બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થતાં તેને ટાળવા-માટે, જે કોઈ ગુરૂદારાં એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રીતે ભણ્યો હોય, ને જેણે એમાં ઘણા કાળનો અનુભવ મેળવ્યો હોય, એવા વૈદ્યનું ઔષધ લેવું. આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં સુશ્રુતે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં ગુરુમુખોદ્ધીર્ણમાદાયોપાસ્ય
ચાસકૃત્ । યઃ કર્મ કુરુતે વૈદ્યઃ
સ વૈદ્યોઽન્યે તુ તસ્કરાઃ ॥ ૫૦૧ ॥

જે ગુરૂની વારંવાર ઉપાસના કરી, તેના મુખથી નિકળેલું શાસ્ત્ર ભણી વૈદ્યું કરેછે, તેજ વૈદ્ય, બીજા ચોર સમજવા ॥ ૫૦૧ ॥

તેમ ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના ૧ લા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તદેવ યુક્તં મૈષજ્યં યદારોગ્યાય
કલ્પતે । સ ચૈવ મિષજાં શ્રેષ્ઠો
રોગેભ્યો યઃ પ્રમોચયેત્ ॥ ૫૦૨ ॥

જે આરોગ્ય આપે તેજ યોગ્ય ઔષધ, ને જે રોગથી મૂકાયે, તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય જાણ્યો ॥ ૫૦૨ ॥

વળી ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ધીમાન્ વ્યવસાયી
પ્રિયંવદઃ । સત્યધર્મપરો યશ્ચ વૈદ્ય
દૃઢક્ પ્રશસ્યતે ॥ ૫૦૩ ॥

ટાણાસર જેને રોગ તથા ઉપાયનો મુજકો પડેછે, બુદ્ધિમાન, ઉદ્યોગી, મધુર બોલનાર તથા જે સદાચરણમાં તત્પર હોય, એવો વૈદ્ય વખાણવા યોગ્ય છે ॥ ૫૦૩ ॥

વ્યાધેસ્તસ્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાશ્ચ
નિગ્રહઃ । ઇતદ્વૈદ્યસ્ય વૈદ્યત્વં ન
વૈદ્યઃ પ્રમુરારુષઃ ॥ ૫૦૪ ॥

વ્યાધિના સ્વરૂપને જાણવું તથા વેદનાનો નિગ્રહ કરવો, એ વૈદ્યનું વેદપણું છે, પણ તે કંઈ આયુષનો પ્રભુ નથી ॥ ૫૦૪ ॥

તેમ લોલિખરાજે વૈદ્યજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ગુરોરધીતાચિલવૈદ્યવિદ્યઃ

પીયૂષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।

ગતસ્પૃહો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ

શુદ્ધોઽધિકારી ભિષગીદશઃ સ્યાત્ ॥૫૦૫॥

જે શુર પાસેથી સમગ્ર વૈદ્યવિદ્યા શી-
ખેલ, જશીલો, ક્રિયામાં કુશળ, નિર્લોભી,
ધૈર્યવાન, કૃપાળુ તથા શુદ્ધ અંતઃકરણ-
વાળો હોય, એવા વૈદ્ય ઔષધ આપવા-
વિષે અધિકારી છે ॥ ૫૦૫ ॥

હવે હરકોઈ રોગ થતાં તેનો અનાદર કરવો નહીં, કેમકે કાળે કરી તે વૃદ્ધિને
પામી શરીરનો નાશ કરેછે, માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

જાતમાત્રઃ ચિકિત્સ્યઃ સ્યા-

ન્નોપેક્ષ્યોઽલ્પતયા ગદઃ ।

વહ્નિશત્રુવિષૈસ્તુલ્યઃ

સ્વલ્પોઽપિવિકરોત્સૌ ॥ ૫૦૬ ॥

રોગ ઉત્પન્ન થતાંજ તેનો ઉપાય કરવો,
પણ થોરો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી નહીં;
કેમકે તે, અગ્નિ, શત્રુ તથા વિષતુલ્ય હો-
વાથી થોરો હોય તોપણ વિકાર કરેછે ॥ ૫૦૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ઋણશેષોઽગ્નિશેષશ્ચ વ્યાધિશેષસ્ત-

થૈવ ચ । પુનશ્ચ વર્ધતે યસ્માત્ તસ્મા-

ત્શેષં ન કારયેત્ ॥ ૫૦૭ ॥

કરજ, આગ તથા રોગનો શેષ પણ ર-
હેલો ભાગ ફરી વૃદ્ધિ પામેછે, માટે તે
રેહેવા દેવો નહીં ॥ ૫૦૭ ॥

વળી ઔષધ લેનાર રોગીએ વૈદ્યના કેહેવા પ્રમાણે પથ્ય પાળવું, તેથી વિરૂદ્ધ જઈ
કુપથ્ય કરવું નહીં, કારણ વૈદ્યજીવનમાં લોલિખરાજે કહ્યું છે કે,

પથ્યેઽસતિ ગદાર્તસ્ય કિ-

મૌષધનિષેવણમ્ ॥ ૫૦૮ ॥

રોગી પથ્ય ન પાળે તો તેને ઔષધ
સેવવા વડે શું! અર્થાત્ તે નિષ્ફળ જા-
યછે ॥ ૫૦૮ ॥

માટે વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે,

આયુઃ કામયમાનેન ધર્માર્થસુ-

ખસાધનમ્ । આયુર્વેદોપદેશેષુ

વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ ૫૦૯ ॥

ધર્મ, અર્થ તથા સુખના સાધનરૂપ આ-
યુષ્યની ઇચ્છા રાખનારે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કલ્પા-
પ્રમાણે ચાલવું ॥ ૫૦૯ ॥

વળી હરકોઈ રોગ થતાં પ્રથમ તેને ઔષધથી મટાડવાનો યત્ન કરવો, શસ્ત્રક્રિ-
યાથી મટાડવાની લાલચમાં એકદમ પડવું નહીં. કેમકે ઔષધના ઉપચારથી મનની
શાંતિ રહેછે, ને શસ્ત્રોપચારથી મનને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાયછે; અને કદી કોઈ મર્મસ્થાનને
જખમ થઈ જાય વા ઘણું રૂધીર વહી જાય તો શરીરને મહા હાનિ થાયછે. માટે
જે ઔષધથી નજ મટે તોજ રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તેપણ જેને શરીરના
આંતરીય ભાગનું તથા એ ક્રિયાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય અને જેનો એ ક્રિયા કરવામાં
હાથ બેઠો હોય એવા અનુભવી પાસે કરાવવી. ધન્વંતરીના શિષ્ય સુશ્રુતે આયુર્વેદના
સૂત્ર તથા શારીર સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શૌર્યમાશુક્રિયાશસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્વે-
દવેપયુઃ । અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય
શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૫૧૦ ॥

વાઢકાપ કરવામાં શૌર્ય, શીઘ્ર ક્રિયા, તી-
ક્ષ્ણુ શસ્ત્ર, પસીનો ન આવવો, કંપ ન
થવો તથા મોહ ન પામવું, એટલા વૈદ્યના
ગુણ વખણાયછે ॥ ૫૧૦ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુંસાં ભૂતાત્માચા-
વતિષ્ટતે । મર્મસ્વભિહતાસ્તસ્મા-
ન્ન જીવંતિ શરીરિણઃ ॥ ૫૧૧ ॥

ઘણું કરી મનુષ્યના મર્મસ્થાનમાં જીવાત્મા
રહેછે, માટે તે ઢેકાણે વાગવાથી તેઓ
જીવતા નથી ॥ ૫૧૧ ॥

રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ
પ્રજાયતે । મેદસાઽસ્થિ તતોમ-
જ્જામજ્જઃ શુક્રસ્ય સંભવઃ ॥ ૫૧૨ ॥

અન્નના રસથી રૂધિર, રૂધિરથી માંસ,
માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ, અસ્થિથી
મજ્જા ને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થા-
યછે ॥ ૫૧૨ ॥

દેહસ્યરુધિરં મૂલં રુધિરેણૈવ
ધાર્યતે । તસ્માદ્યત્નેન સંરક્ષ્ય-
રક્તંજીવ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૧૩ ॥

દેહનું મૂળ રૂધિર છે, ને તે વડેજ દેહ
ધારણ કરાયછે, માટે યત્ને કરી તેનું
રક્ષણ કરવું; કારણ રૂધિરજી જીવ કેહે-
વાયછે ॥ ૫૧૩ ॥

ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞા-
નમસંશયમ્ । સ્વશિરાસુ ચર-
દ્રક્તં કુર્યાન્નાન્યાન્ગુણાનપિ ॥ ૫૧૪ ॥

પોતાની નાડિયોમાં ફરતું લોહી ધાતૂને
પુષ્ટિ, શરીરને વર્ણ, સ્પર્શજ્ઞાન તથા બીજા
પણુ ગુણ ઉત્પન્ન કરેછે, એમાં કંઈ સં-
શય નહિ ॥ ૫૧૪ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્દેહે તત્ર
વિશેષતઃ । વીર્યે રક્તે મલે ય-
સ્મિન્ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ ૫૧૫ ॥

જીવ સર્વ શરીરમાં વસેછે, તેમાં પણ
વીર્ય, રૂધિર તથા મળમાં વિશેષપણુથી
રહેછે; કેમકે જેના ક્ષીણ થવાથી તે ત-
રત ક્ષય પામેછે ॥ ૫૧૫ ॥

એપ્રમાણે સદૈધ પાસે રોગ ટાળવાના ઉપચાર કરાવી આરોગ્ય થવું. પરંતુ મ-
નુષ્ય પ્રાણી સર્વેશ ન હોવાથી કોઈ ટાણે રોગી અથવા સદૈધ પણ એકાએક ગફલતી
કરેછે; જેથી ક્વખતે રોગીનું મરણ થવાનો સંભવ રહેછે. વળી જો મનુષ્યનું બના-
વેલું યંત્ર હોય, ને તે જો બગડે તો મનુષ્ય તેને સારી રીતે સુધારી શકેછે; કેમકે
તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે, ને પોતાનું બનાવેલું હોવાથી મનુષ્ય તેમાં સંપૂર્ણ રીતે
માહિતગાર હોયછે. પણ મનુષ્યશરીરરૂપી યંત્ર તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરથી નિ-
ર્માણ થયેલું છે, જેથી ગમે તેવો કુશળ વૈદ્ય હોય તથાપિ તેની સંપૂર્ણપણુથી તેમાં
દૃષ્ટિ પોહીંચતી નથી. કેવળ પોતાના જ્ઞાનને અનુસારે તે અનુમાનથી ઉપચાર કરેછે,
કંઈ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી. માટે કદી સદૈધ રોગને ઉદ્દેશી યથાર્થ ઉપચાર કરતો

હોય તો પણ રોગીના શરીરનું અંધારણ અને જેને કુદરત, સૃષ્ટિ નિયમ, ભાવી, અદૃષ્ટ, દેવ, યદ્યદ્ધા અથવા વિધિ કહેછે, એવી રોગીના કર્મને અનુસારે ફળ દેનારી ઈશ્વરેન્દ્રા જે અનુકૂળ ન હોય તો રોગી સારો થતો નથી. જેમ બીજા રોપનાર ખેડુત રોપને ઉછેરવાની ઘણી સંભાળ રાખેછે, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે રોપ ઉછરતા નથી, તેમ મનુષ્યશરીર પણ ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખી હોય, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે ઉછેરી મોટાં થતાં નથી. કેમકે જેમ વેલ તથા વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થતાં અર્ધાં ફળોને કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી પરિપાક દશાને પ્રાપ્ત થવાનો સ્વભાવ નથી, તેમ જન્મેલાં અર્ધાં મનુષ્યશરીરને પણ કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી ઉછેરી મોહોટાં થવાનો સ્વભાવ નથી. પણ તેમાંથી જેને કુદરત અનુકૂળ આવેછે એવા કેટલાક, વેલ તથા વૃક્ષનાં ફળોની પેઠે પરિપકવદશાને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં
સુરક્ષિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ ।
જીવત્યનાથોપિ વને વિસર્જિતઃ
કૃતપ્રયત્નોપિ શૃહે ન જીવતિ ॥ ૫૧૬ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા જેને અનુકૂળ છે તે અરક્ષિત પણ સુરક્ષિત થાયછે, ને જેને અનુકૂળ નથી તે સુરક્ષિત પણ નાશ પામેછે. કેમકે કોઈ સમય વનમાં ત્યાગ કરેલ અનાથ પણ જીવેછે, ને ઘરમાં રાખી પ્રયત્ન કરેલ જીવતો નથી ॥ ૫૧૬ ॥

રંકં કરોતિ રાજાનં રાજાનં
રંકમેવ ચ । ધનિનં નિર્ધનં
ચૈવ નિર્ધનં ધનિનં તથા ॥ ૫૧૭ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા રંકને રાજા, રાજાને રંક, ધનિને નિર્ધન અને નિર્ધનને ધનવાન કરેછે ॥ ૫૧૭ ॥

વળી કહ્યું કે,

અનુકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ સફલત્વમેતિ
લઘુસાધનતા । પ્રતિકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ
વિફલત્વમેતિ બહુસાધનતા ॥ ૫૧૮ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા અનુકૂળ હોય તો સ્વલ્પ સાધન પણ સફળ થાયછે, પણ તે જે પ્રતિકૂળ હોય તો ઘણાં સાધન પણ નિષ્ફળ જાયછે ॥ ૫૧૮ ॥

કાંતં વક્તિ કપોતિકા-
કુલતયા નાર્યાંતકાલો-
ઽધુના વ્યાધોધોઘૃતચા-
પસજ્જિતશરઃ શ્યેનઃ પ-
રિભ્રામતિ । ઇત્યં સત્ય-
હિના સદૃષ્ટિષુના શ્યે-
નોપિ તેનાહતસ્તૂર્ણં તૌ
તુ યમાલયં પ્રતિગતૌ
દૈવી વિચિત્રા ગતિઃ ॥ ૫૧૯ ॥

કપોતિકા પોતાના પતિને આકુળપણાથી કહેછે કે, “હે નાથ, આ ટાણે અંતકાળ આવ્યો, કેમ કે આણુ સજ્જ કરેલ ધનુષ્ય હાથમાં ધરી નીચે પારાધી ઉભો છે, ને ઉપર સિંચાણો કરેછે,” એમ કહેછે તેટલામાં નીચે પારાધિને સર્પ કરડ્યો ને તેથી તેના ધનુષ્યમાંથી નિશાન ચુકી છુટેલા આણુવડે ઉપર સિંચાણો હાણ્યો. એ રીતે તે બન્ને તત્કાળ મરણ પામ્યા ને અચ્ચાંસહિત કપોત કપોતિકા બચી ગયાં! આ-હાહા!!! ઈશ્વરેન્દ્રા વિચિત્ર છે ॥ ૫૧૯ ॥

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ
 સુપ્રભાતં માસ્વાનુદેષ્યતિ
 હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ । इत्थं
 विचिंतयति कोशगते
 द्विरेफे हामूलतः कमलि-
 नीं गज उज्जहार ॥ ५२० ॥

વળી “હમણું રાત્રિ નિકળી જશે, સુંદર
 પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઉદય પામશે, ને કમળ
 પ્રકૃષ્ઠિત થશે, એટલે હું નિકળી જઈશ,”
 એ રીતે સાચકાળે બીડાતા કમળમાં રહી
 ગયેલ ભ્રમર વિચાર કરેછે, તેટલામાં
 આહા ! તે કમલિનીને મૂળથી ઉખેડી
 હસ્તિ હરણુ કરી ગયો ॥ ૫૨૦ ॥

પણુ ઈશ્વરેચ્છા કેવી છે તે કંઈ અગાઉથી જાણવામાં આવતી નથી, માટે છેવટ-
 સુધી પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. અષ્ટવિધ પરીક્ષામાં કહ્યું છે કે,

तावत्प्रतिक्रिया कार्या यावच्छ्र-
 सति मानवः । कदाचिदैवयोगेन
 दृष्टारिष्टोपि जीवति ॥ ५२१ ॥

ન્યાંસુધી મનુષ્ય શ્વાસ ભરે, ત્યાંસુધી ઉ-
 પાય જારી રાખવા; કેમકે કોઈ સમય
 જોયેલા મરણચિન્હવાળો પણુ ઈશ્વરેચ્છાથી
 જીવેછે ॥ ૫૨૧ ॥

માટે ચિત્તને સ્થિર કરી સદ્વિધદ્વારા ઉપચાર કર્યા જવા. જો કે મમત્વ જેમાં બં-
 ધાણું હોય તેવો કોઈ પણુ પોતાનો નિકટનો વા દૂરનો સંબંધિ અથવા સ્નેહી રોગી
 થાય વા પરદેશ જાય અથવા બહારથી આવતાં વાર લગાડે, તો તેની કુશળતા વિષે
 ચિંતા થવાનો સ્વભાવ છે, તથાપિ તેવી ચિંતા કરેથી કંઈ વળતું નથી, ઉલટું નુકસાન
 થાયછે. કેમકે તેમાં ને તેમાંજ ચિત્ત લગાડવાથી બીજું કંઈ સુજતું નથી, જેથી સહેજ
 વાતમાં ગાફલ થઈ જવાયછે. કહ્યું છે કે,

चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा अर्थातुराणां
 स्वजनो न बंधुः । कामातुराणां न भयं न
 लज्जा क्षुधातुराणां न बलं न तेजः॥५२२॥

ચિંતાતુરને સુખ તથા નિદ્રા, અર્થાતુરને
 સ્વજન તથા બંધુ, કામાતુરને ભય તથા
 લજ્જા અને ક્ષુધાતુરને બળ તથા તેજ
 હોતાં નથી ॥ ૫૨૨ ॥

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याश्चा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा
 चिंता बलं हन्त्यदया च धर्मम् ॥ ५२३ ॥

જરા રૂપને, અતિ તૃષ્ણા સર્વ સુખને,
 ખળની સેવા પુરુષના અભિમાનને, યા-
 ચના મોહોટાઈને, પોતાનાં વખાણુ ગુ-
 ãણુને, ચિંતા બળને તથા નિર્દયતા ધર્મને
 હણે છે ॥ ૫૨૩ ॥

માટે વિધારણુ મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न
 तदन्यथा । इति चिंताविषमोऽयं
 बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ५२४ ॥

જે નહિ થવાનું તે થતું નથી, ને જે થ-
 વાનું તે મિથ્યા થતું નથી, એ રીતનો
 ચિંતારૂપી વિષને હણનાર બોધ ભ્રમને
 ટાળનાર છે ॥ ૫૨૪ ॥

માટે ચિંતાનો ત્યાગ કરી છેવટપર્યંત ઉપાય કરતાં પણ ને તે નિષ્કળ નય તો પછી વિચાર કરી મનને શાંત રાખવું. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

જલમગ્નિં વિષં શસ્ત્રં ક્ષુદ્રાધી પત-
નં તથા । નિમિત્તં કિંચિદાસાદ્ય
દેહી પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૫૨૫ ॥

જળ, અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્ર, ક્ષુધા, વ્યાધિ તથા પડવું, એમાંના કોઈ પણ નિમિત્તને પામી, દેહધારી પ્રાણુથી મુક્ત થાય છે ॥ ૫૨૫ ॥

પ્રતિક્ષણમયં કાયઃ ક્ષીયમાણો
ન લક્ષ્યતે । આમકુંભ ઇવાંભઃ-
સ્થો વિશીર્ણઃ સન્વિભાવ્યતે ॥ ૫૨૬ ॥

પાણીમાં રહેલ કાચા ધડાની પેઠે, પ્રતિ-ક્ષણે ક્ષીણ થતું આ શરીર જાળવામાં આવતું નથી, પણ જ્યારે ગળી નય ત્યારે જાળવામાં આવે છે ॥ ૫૨૬ ॥

યથાહિ પથિકઃ કશ્ચિચ્છાયામાશ્રિ-
ત્ય તિષ્ઠતિ । વિશ્રમ્ય ચ પુનર્ગચ્છે-
ત્તદ્બ્રહ્મૂતસમાગમઃ ॥ ૫૨૭ ॥

જેમ કોઈ વટેમાર્ગુ છાયાનો આશ્રમ કરી બેસે છે, ને વિસામો લઈ પાછો નય છે, તેમ પ્રાણિયોનો સમાગમ જાળુવો ॥ ૫૨૭ ॥

પંચભિર્નિર્મિતે દેહે પંચત્વં ચ
પુનર્ગતે । સ્વાં સ્વાં યોનિમનુ-
પ્રાપ્તે તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૫૨૮ ॥

પંચમહાભૂતે કરી નિર્માણ થયેલું શરીર ફરી પંચત્વને પામે છે, એ રીતે પ્રત્યેક મહાભૂત પોતપોતાના કારણમાં લીન થાય તેમાં ખેદ શું! ॥ ૫૨૮ ॥

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર દેહેન સહ
જાયતે । અદ્ય વાન્દશતાંતે વા
મૃત્યુર્વૈ પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ૫૨૯ ॥

હે વીર, જન્મેલા દેહની સાથેજ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે પ્રાણિયોને આને વા સો વર્ધને અંતે પણ જરૂર પ્રાપ્ત થવાનો ॥ ૫૨૯ ॥

તેમ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્ત-
મધ્યાનિ ભારત । અવ્યક્તનિ
ધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૫૩૦ ॥

પ્રાણિયો આદિમાં નહિ ભાસનાર, મધ્યમાં ભાસનાર તથા ફરી અંતમાં નહિ ભાસનાર છે, માટે તેમાં ખેદ શું! ॥ ૫૩૦ ॥

વળી ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ
સંહરતે તથા । કાલઃ સુત્તેષુ
જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥ ૫૩૧ ॥

કેમકે કાળ પ્રાણિયોને મોહોટા કરે છે, તેમનો સંહાર કરે છે ને તેઓ સૂતા હોય તો પણ જાગે છે, માટે તે કોઈથી ઉલ્લંઘન કરી શકાતો નથી ॥ ૫૩૧ ॥

એ રીતે શારીરિક કુશળમાં તત્પર રહેવા કહ્યું, હવે વ્યવહારિક કુશળમાં સાવ-
ધાન રહેવા કેહેવામાં આવેછે. વ્યવહારમાં રાજ્યનિયમથી વિરૂદ્ધ કોઈ કાળે પણ
વર્તવું નહીં, કેમ કે રાજ્યનિયમને અનુસરી વ્યવહાર ચલાવનાર સુખી થાયછે, ને
વિરૂદ્ધ રીતે વર્તનાર રાજશિક્ષાને પાત્ર થઈ દુઃખી થાયછે. વર્તમાન સમયમાં પૃથિ-
વી ઉપર રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં ભાસેછે. રાજસત્તાક, રાજપ્રજસત્તાક અને પ્રજસ-
ત્તાક. એમાંથી જે પ્રકારના રાજ્યની સત્તા નીચે વસતા હોયછે તેના નિયમને અનુ-
સરી સદા ચાલવું. રાજસત્તાક રાજ્યમાં માત્ર રાજનીજ સત્તા હોયછે, તેમાં પ્રજામાટે
જે જે નિયમો આંધવામાં આવેછે, તે સર્વે રાજની સ્વતંત્ર ઈચ્છા મુજબ બંધાય છે.
માત્ર તેમાં સલાહકાર મુખ્ય પ્રધાનાદિ હોયછે, પ્રજાની સલાહ મુદ્દલ લેવામાં આ-
વતી નથી. જેથી ઘણી વેળા પ્રજા નારાજ થાય એવા નિયમો બંધાયછે, ને તેનું પ-
રિણામ એવું આવેછે કે, કોઈ સમય પ્રજા રાજ્ય વિરૂદ્ધ થતાં જ્યાં ત્યાં ક્લેશ ઉત્પન્ન
થઈ, રાજ્યની ચાલતી વ્યવસ્થામાં ભંગાણુ પડે છે. રાજપ્રજસત્તાક રાજ્યમાં સર્વ નિ-
યમો રાજ અને પ્રજા તરફથી નેમાયલા અધિકારિયો પરસ્પરે વિચાર કરી બહુ મતથી
બાંધેછે; જેને રાજ પોતાની મંજુરિઆત આપેછે. એવા નિયમોથી પ્રજાને નારાજ
થવાને કંઈ કારણુ રહેતું નથી, કેમકે તેમાં પ્રજા પોતે પોતાના અધિકારિયોદ્વારા સામેલ
હોયછે. જેથી કંઈ પણ ક્લેશ ઉત્પન્ન ન થતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા સુદૃઢ થાયછે. પ્ર-
જાસત્તાક રાજ્યમાં પ્રજા પોતે અધિકારિયો નેમી તે દ્વારા નિયમો બાંધી બહુ મતથી
રાજ્ય ચલાવેછે; જેથી કોઈ વેળા પણ તેમાં ક્લેશ ઉત્પન્ન થવાને કારણુ મળતું નથી.
પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જો અધી પ્રજા કેળવાયલી હોય તોજ ચાલી શકેછે, કેમ કે
કેળવાયલી પ્રજામાં આખી પ્રજાના સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ હોવાથી
તે એકસંપ રહેછે, ને સમગ્ર રાજ્ય પોતાનું છે, એવી તેને મમતા બંધાય છે; જેથી
રાજ્યની વ્યવસ્થા તે ઠીક રાખી શકેછે. રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્ય, રાજ પ્રજા બન્ને
કેળવાયલા, સમજુ તથા ઉદાર મનતા હોય તોજ સ્થાપી શકાય છે, કારણુ રાજ્યના વ-
હિવટમાં પ્રજાને મત આપવાનો હક આપવો, એ સમજુ તથા ઉદાર રાજાના ધ્યાન-
માં ઉતરેછે, અને પોતે મત આપતાં વિવેકને ભૂલ્યાવિના રાજ્યભક્તિ કાયમ રાખવી,
એ સમજુ તથા ઉદાર પ્રજાવિના બની શકતું નથી. વળી રાજ્યમાં રાજ પ્રજા બન્નેને
રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોવાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખી શકાય-
છે. જે દેશમાં પ્રજા વિદ્વાન્ ને રાજ્ય રાજનું હોય ત્યાં એવું રાજ્ય બંધાયેસતું આવે-
છે. રાજસત્તાક રાજ્ય જ્યાં પ્રજા અજ્ઞાની હોય ત્યાંજ માફક આવેછે, કારણુ અજ્ઞાની
પ્રજામાં સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી સૌ પોતપોતાનો લાભ
અલાભ જુવેછે, ને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોતી નથી. અને મમતા બાંધ્યા
વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ યથાર્થ થઈ શકતી નથી. માટે તેવી પ્રજાને રાજસત્તાક
રાજ્ય યોગ્ય છે, કેમકે રાજાને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોયછે, જેથી રાજ્યની
યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવામાં તે અનાદર કરતો નથી. પણ પ્રજાને જ્ઞાનવાન્ કરવી, એ
રાજાના હાથમાં છે, કેમકે તેની પાસે પ્રજાને કેળવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધન હોયછે

માટે તેણે અનેક પ્રકારની પાઠશાળાઓ સ્થાપી તે દ્વારા પ્રજાને જ્ઞાન આપવું, ને તેને રાજ્યવહિવટમાં મત આપવાનો હક આપવો. જેથી તેના તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની હાની થવાનો પોતાને ભય રહે નહીં. થોડા વર્ષ પહેલાં વિષ્ણુઆવા બ્રહ્મચારી નામે એક મહા સત્ પુરૂષ થઈ ગયા છે, જેમણે સુખદાયક રાજ્યનીતિ નામે એક નહાનો નિબંધ રચ્યો છે, જેમાં રાજ પ્રજા બન્ને સુખી થાય તે રીતે રાજ્ય ચલાવવાના મૂલતત્ત્વો જણાવેલ છે. એ નિબંધ તેમણે વ્રજભાષામાં રચેલા વેદોક્તધર્મપ્રકાશ નામના મહાન્ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે. તેમાં કહ્યા પ્રમાણેની રાજ્યનીતિ જે પૃથિવી ઉપરનાં રાજ્યોમાં ચાલે તો રાજ પ્રજા બન્નેમાંથી કોઈ પણ અસંતોષ પામી દુઃખી થાય નહિ; એ વિષયમાં કૃપાળુ વિષ્ણુઆવા બ્રહ્મચારિયે જે કહેલ છે, તે આ ઠેકાણે સંક્ષેપથી કેહેવામાં આવેછે:— આ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્ય છે, તેમાં જેટલા પ્રદેશોને જે રાજ હોય તેણે તેટલા પ્રદેશને પોતાનો એક બગીચો, તેમાં વસનારી પ્રજાને પોતાનું એક કુટુંબ તથા પોતાને તેનો માલક સમજવો. અને પોતાના એ પ્રજારૂપ કુટુંબનો નિર્વાહ પોતાના દેશની જમીનરૂપ બગીચામાં સારી રીતે થાય ને બધી પ્રજા સદા કાળ સુખી રહે, એ રીતની તજનીજ મારે અવશ્ય કરવી જોઈએ, એવો વિચાર કરવો; તેમ પ્રજાએ પણ પોતાના સુખમાટે ઉદ્યોગ કરનાર પોતાના પિતારૂપ રાજ જે આજ્ઞા કરે તેપ્રમાણે વર્તવા તત્પર રહેવું. પછી રાજ્યે ખેતી સમજનારી પ્રજાદ્વારા બધી જમીનની ખેડ કરાવવી, ને જે ઠેકાણે જે વનસ્પતિ સારી પાકે તે ઠેકાણે તે વનસ્પતિનું વાવેતર કરાવવું. શિલ્પશાસ્ત્ર જાણનાર ઉપરીના હાથ નીચે મેહેનતુ પ્રજાદ્વારા નદિયોના બંધ તથા મોઢોટાં તળાવો બંધાવી, તેમાં બધી જમીનને બારે માસ પુરું પડે તથા દુષ્કાળ સમયમાં પણ તંગી ન પડે તે રીતે પાણીનો સંચય કરાવવો; ને એ રીતની પાણીની ગોઠવણ હોવાથી વર્ષમાં એકથી વધારે જેટલા પાક દેશની જુદી જુદી જમીન આપી શકે તેટલા ઉત્પન્ન કરાવવા. એપ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં ફળ, કંદ, શાક, ભાજી, અન્ન, લાકડાં તથા ગાય, ભેંસ, બકરાં, ગાડર, ઘોડા, ગધેડા, ખચ્ચર, ઉંટ અને હાથી ઇત્યાદિ જીવમાત્રના નિર્વાહ અર્થે ધાંસ, ખપ ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતે ઉત્પન્ન કરાવી, ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી ગામના લોકોએ, પોતપોતાના પેટ અર્થે જેટલું અન્નાદિ તથા જતાવરો માટે ધાંસ જોઈએ તેટલું લઈ જવું. વળી ઉન, સણ, રેશમ તથા રૂ વિગેરે વસ્તુ વણવાનાં કારખાનાં તૈયાર કરાવી તેમાં વણકર પ્રજાદ્વારા, બધાને પુરા પડ્યા ઉપરાંત શીલકમાં રહે, તે રીતે નાના તરેહનાં લુગડાં વણાવવાં ને તે દરજી પ્રજાદ્વારા શીવડાવી ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી જેને જે કપડું જોઈએ, તેણે તે લેવું, ને ફાટી જાય ત્યારે તે પાછું દઈ તેને બદલે નવું લઈ જવું. વળી બધી પ્રજાને પુરા પડે, ને તે ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતના સોના રૂપાના મોતી હીરાથી જડેલા અલંકાર પણ સુવર્ણકાર પ્રજાદ્વારા તૈયાર કરાવી ગામ ગામના ખજાનામાં રખાવવા, જેમાંથી જેને જે પહેરવા જોઈએ, તેણે તે પહેરવા લેવું, ને ભાંગે તુટે કે પાછું ખજાનામાં દઈ નવું લઈ જવું. તેમજ રાજ્યે, યંત્રકળા જાણનાર પ્રજાદ્વારા સર્વ પ્રકારનાં યંત્ર તથા શસ્ત્ર તૈયાર કરાવી ગામ ગામ રખાવવાં; વળી વરાળ વા વિજળીથી

આલતી ગાડિયો, દ્વરશ્રવણ તથા સંકેતાદિ તારયંત્રો તથા યંત્રવડે અનેક પ્રકારની રમત દેખાડનાર ખેલો લોકોના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ રાખવા. અને અઠવાડીયામાં એક દિવસ આરામ લેવાનો ઠેરાવવો, ને તે દિવસ સર્વ જાણુ ખુશી પ્રમાણે રમત ગમતમાં કહાડવો. સર્વ પ્રકારનાં કારખાનાં ચલાવનાર, ખેતીકરનાર તથા રાજ્યે પોતે એક સરખું અહિંસક અન્ન ખાવું, ને તે રાજ્યના ખજાનામાંથી જોઈતું લઈ જવું. યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ સ્ત્રી પુરુષોના, રાજ્યે વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડતા વિવાહ કરી આપવા. કદી વિવાહ કર્યા પછી કોઈ સ્ત્રીપુરુષને અણુખનાવ થાય તો તે સ્ત્રીને તેજ ખાતાદ્વારા બીજે પસંદ પડતો પુરુષ તથા તે પુરુષને બીજી પસંદ પડતી સ્ત્રી મેળવી દેવી. સર્વ પ્રજાએ પોતાનાં છોકરાં સાત આઠ વર્ષનાં થાય કે રાજ્યને સ્વાધીન કરવાં, જેમને તેમની ચંચાળાઈપ્રમાણે રાજ્યે પ્રથમ અવસ્થાપર્યંત જુદા જુદા ધંધાનો અભ્યાસ કરાવવો, ને પછી જે કામ જે શિખ્યાં હોય તેમને તે કામના ખાતામાં જોડી દેવાં. ત્યાં કામ ધંધો કરતાં કરતાં જ્યારે તેઓ વૃદ્ધ થાય, ત્યારે તેમની પાસે કામ કરાવવું બંધ કરી, તેમને પેન્શન દાખલ સર્વ ઊપલોગ લોગવવા દેવા, ને જે જે ખાતામાં તેમણે યુવાનિમાં કામ કર્યું હોય, તે તે ખાતાની રાજ્યસભાના તેમને સભાસદ કરવા. ત્યાં તેમણે જેવી જરૂર પડે તેવા નિયમો તે રાજ્યસભાના મુખીને આંધી આપવા; અને જગત્ પ્રકાશ નિરાકાર પરમેશ્વરના ઉપકારને યાદ કરતાં રહેવું. વળી મરણ પામેલા સર્વ શરીરનું પૃથક્કરણ તરત થવું જોઈએ, માટે રાજ્યે તેવા એક ખાતાદ્વારા પોતાની પ્રજામાંથી જે મરે તેના શરીરને તત્કાળ બાળી નખાવવું. એપ્રમાણે સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ ને તેજ એક રાજ્ય, એવી રાજનીતિ સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં હતી, જે હમણાં પણ થવી જોઈએ. એથી ચોરી, મારામારી, તર્કટ તથા ખૂન ઇત્યાદિ ગુન્હા કોને કેહેવા, તેની ખચરજ નહીં રહે. એમ થવાનું કારણ સર્વની ઈચ્છા પૂર્ણ થતાં ગુન્હા થવાનો અસંભવ છે. પૂર્વે આ ભૂગોળ ઉપર સર્વ ધંધાનાં ખાતાં હતાં, ને પ્રત્યેક ખાતામાં કામ કરનાર મનુષ્યનાં સાત આઠ વર્ષની વયનાં છોકરા છોકરીઓને રાજ પોતાના સ્વાધીનમાં લેતા, અને તેમને તેમની ચંચાળાઈ પ્રમાણે જુદા જુદા ધંધા શીખવવાના ખાતામાં મોકલી આપતા. તે જેમ જેમ ઉમરમાં આવતા તેમ તેમ તેમને જે જે કામ શીખવ્યું હોય, તે તે કામમાં તેઓ પરસ્પર મદદગાર થઈ પડે તે રીતના નિયમથી, રાજ તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરણાવતા ને તેમને જે કામ આવડતું હોય, તે કામના ખાતાની અવસ્થાકરનાર મુખીપ્રત્યે મોકલી દેતા; જે તેમના રહેવાની અવસ્થા કરતો. એ રીતે ઘણા કાળસુધી ચાલ્યા પછી રાજ દુર્બુદ્ધિવાળા થવાથી લોકોએ પોતપોતાનાં અભ્યાસોને રાજ્યને સ્વાધીન કરવાનું છોડી દીધું, ને પોતાને જે આવડતી તેજ વિદ્યા તેમને શીખવી ને વૃદ્ધ થતાં તેમના તાબામાંજ રહેવું પસંદ કીધું. એપ્રમાણે થવાથી ધંધાનાં જેટલાં ખાતાં હતાં તેટલી જાતી થઈ, ને કાળે કરી તે તે જાતિનું અભિમાન દઢ થયું, અને પૂર્વ સ્થિતિનું વિસ્મરણ થઈ ગયું. પછી રાજ હુટારૂ થઈ પ્રજાને પીડવા લાગ્યા ને ત્રાંખા, રૂપા તથા સોના વિગેરે ધાતુના સીકા બનાવી “અમને પ્રજાએ આટલો કર આપવો”

એવી નીતિ ઠરાવી તે પ્રમાણે પ્રજાને ચલાવવા લાગ્યા. પછી-પ્રજા પણ હુડાડ થવા લાગી ત્યારે મનુ નામે જે રાજા થયો તેણે કાયદા બાંધ્યા. એજ બગડેલા ધારણે હ-મણાં પણ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્યની અનેક પ્રકારની રાજનીતિ છે. પણ સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ, સર્વ જમીન એક બાગ અને તેમાંથી જે જે ઉત્પન્ન થાય તે સર્વની એક સામાન્ય પેદાશ; એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હોય તો સર્વને ખાવા-પિવા, પહેરવા-ઓઢવા તથા રમત-ગમતની પ્રાપ્તિ થાયછે. વળી પાલખી, રથ, ઘોડા તથા હાથી ઇત્યાદી વાહન, સર્વને વૃદ્ધ અવસ્થામાં રાજસભામાં સભાસદ થતાં બેસવાને મળેછે. તેથી કોઈને કંઈ નહીં મળ્યું એમ થતું નથી; જેથી સર્વ લોક પૂર્ણકામ થાયછે. ઇચ્છાની અ-પૂર્ણતાથી ક્રોધ આવેછે, જે અહીં શીલકમાં બાકી રહેતો નથી. ક્રોધ ન આવતાં ગુન્હો કરવો અથવા ઇર્ષા રાખવી, એમાંનું લેશ પણ રહેતું નથી, તેથી આ રાજ્યનીતિ, એ પ્રજા તથા રાજાને ખરેખરો સંબંધ છે, ને એથીજ રાજા જે પોતાની પ્રજાનો પિતા કહેવાયછે તે સાચું ઠરેછે. હવે કેટલાકને એવી કલ્પના થશે કે, જે એવી રાજ્ય-વ્યવસ્થા થાય તો સંદાસ કોણ સાફ કરે! રસ્તા કોણ ઝાડે! પાલખી કોણ ઉપાડે! હુકમો કોણ ભરી આપે! થુકદાની કોણ સાફ કરી લાવે! ચંપી કોણ કરશે તથા હા-થમાં જોડા લઈ કોણ ઉભા રહેશે! વળી ઘોડાની ચાકરી કોણ કરશે અને ઘોડાપરથી ઊતરતી વખત હાથમાં ઘોરો કોણ ધરી રાખશે! તો તે કલ્પના કરનારે એમ જાણવું જે બધા મનુષ્યની અક્ષલ એકસરખી હોતી નથી. જેથી સાત આઠ વર્ષનાં બચ્ચાં જ્યારે રાજાના સ્વાધીનમાં આવે, ત્યારેજ તેણે તેમની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી, જેને જે ધંધો શીખવવો ઘટે તેને તે ધંધો શીખવવો. તેમાં કેટલાંક છોકરી છોકરાંઓને સંદાસ ઝા-ડવા વિગેરે હલકાં કામ કરવાની વિદ્યા શીખવવી, ને તેટલું કામ તેમણે યુવાનીમાં યથાર્થ કર્યું, કે તેમને અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધી, ઘર, ઘરેણું તથા પુરૂષને સ્ત્રી ને સ્ત્રીને પુ-રૂષ, એ રીતે સર્વ સુખ ભોગવવાના પદાર્થ મળશે. એ લાલચથી તેવું હલકું કામ તેઓ અચ્છી રીતે કરશે. અને ફરી તેમને જે બચ્ચાં થશે તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે રાજા તેમને ધંધો શીખવશે, ને યુવાનીમાં તેઓ તે ધંધો કરશે. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવાથી સર્વ કામ ચાલશે, ને થુકદાની ઘોષ લાવવી, હુકમો ભરી દેવો, ચંપી કરવી તથા સંદાસ ઝાડવા ઇત્યાદિ કામ હલકાં છે, એમ તે તે કામ શીખેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજશે નહીં. કેમકે બીજાની પેઠે તેમને પણ કામ કરવાથી અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ સર્વ ભોગ મળેછે, માટે વિના દુઃખે સારી રીતથી શીખેલું કામ કરવું, એજ તેઓ ધારશે. અને તે સ્ત્રી પુરૂષો, રાજાએ ઠેરવેલા ગામમાં ઠરાવ પ્રમાણે શિલ્પી પ્રજાદ્વારા બંધાવેલા એક એક ઘરમાં એક એક દંપતીની રીતે રહે, ને તે ઠેકાણે તેમને તેમના કામ બદલ સર્વ ખાનપાન, પહેરવા ઓઢવા તથા મોજ શોખની પ્રાપ્તિ થાય, તો સર્વ કામ તેઓ ય-થાર્થ કરે ને કંઈ અડચણ આવે નહીં. રાજાએ અનેક ધંધાનાં ખાતાં કાઢાડવાં, તેમાં તે તે ધંધામાં અતિ કુશળ એવા ઉપરિયોની નેમણુક કરી તેમના હાથ નીચે તે તે ધંધો શીખેલાં મનુષ્યો આપવાં, જેમણે પોતાના ઉપરિયો કહે તે પ્રમાણે યથાર્થ કામ બજાવવું. ખેતીવિદ્યામાં કુશળ એવા કેટલાક મુખીઓને ઠેકાણે ઠેકાણે રાખવા, ને

તેમના કલા મુજબ કામ કરનાર કેટલાક લોકની તેમના હાથ નીચે નેમણુક કરવી. કેટલાક પાકેલા ધાન્યની કાપણી કરી તેને લણી આપનાર રાખવા. કેટલાક ખજાનામાં સર્વ પેદાસ સંભાળી રાખનાર ઠેરવવા. કેટલાકની જે ઠેકાણે જેટલો માલ જોઈએ તેટલો તે ઠેકાણે પોહોંચાડવામાટે નેમણુક કરવી. વળી કેટલાક વસ્ત્ર વણી તૈયાર કરનાર, કેટલાક કપડાં શીવનાર, કેટલાક લોહનું કામ કરનાર, કેટલાક સોનું, રૂપું, ત્રાંજું ઇત્યાદિ ધાતુનું કામ કરનાર, કેટલાક લાકડાં, માટી, પથ્થર, તથા કાચનાં કામ કરનાર, કેટલાક ચામડાનું કામ કરનાર, કેટલાક ખાણમાંથી પદાર્થ કહાડનાર, કેટલાક વિદ્યા શીખવનાર, કેટલાક વહાણ ચલાવનાર, કેટલાક ઘર તથા વહાણ આંધનાર, કેટલાક ઔષધી દેનાર, કેટલાક જેને જે જોઈએ તે કપડાં તથા ઘરેણું ઇત્યાદિ દેનાર, અને જુનાં થયેલાં પાછાં લઈ તેને અદલે નવાં આપી જુનાં અસલના કારખાનામાં મોકલનાર, તથા કેટલાક ખોરાકી, માણ, ભાજી, તેલ, ઘી તથા ગુડ આદિ વસ્તુ દેનાર ઇત્યાદિ સર્વને સર્વ પ્રકારના સર્વ ઠેકાણે નેમી અધાનો બંદોબસ્ત રાખવો, એજ સાચે સાચા રાજનું કામ છે. એ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવહાર હોય તો ચેારી કરેલો માલ શા કામનો ! આપાર કરી ઇર્ષા કોની કરવી ! ને પૈસાની જરૂર ન પડે તો તે છુપાવી તેનો શું ઉપયોગ કરવો ! અને ખીજને મારીને શું મેળવવું ! એમ વિચાર આવેછે. તેથી ખરાબ કામ સર્વ વ્યર્થ છે એમ સમજઈ મન સ્વસ્થ થાયછે, ને પરમેશ્વરનો ઉપકાર યાદ કરી, સ્થિરતાને પામી આનંદનો અનુભવ કરેછે. માટે પ્રજામાં રાજકારભાર એજ રીતનો જોઈએ. એવી રાજ્યવ્યવસ્થા સો વર્ષ ચાલે તો ખીજ સૈકાની પ્રજા હમણુના રાજ તથા ન્યાયાધીશોને તે મનુષ્ય નહીં પણ જનાવર હતા, એમ કહે ! જુઓ ! આ રાજનીતિની રીતિયે જગતનો વ્યવહાર આ પ્રમાણે ચાલવો જોઈએ કે, પ્રત્યેક ખાતામાંના જોઓ વૃદ્ધ હોય, તેઓ તે તે ખાતાની રાજસભાના સભાસદ થાય, ને રાજને જોઈતા નિયમો વધુ મતે આંધી આપે. વળી રાજના પ્રધાન વિગેરે પણ સર્વ વૃદ્ધ હોવા જોઈએ. અને જે યુવાન હોય તેમણે પોતે જે જે ધંધો શિખ્યા હોય તે તે ધંધાના ખાતામાં દાખલ થઈ કામ કરવું જોઈએ. દાખલા તરીકે જેમને સોના રૂપાનું કામ શિખવ્યું હોય, તેમને કામ કરવામાટે એક ઉત્કૃષ્ટ હવાવાળું સ્થાન પસંદ કરવું. ત્યાં તેમણે સુતારના ખાતા તરફથી બંધાયેલા ઘરમાં રહી, વણકરના ખાતા તરફથી વણાયેલાં કપડાં શેઠેરના ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, દરજીના ખાતા તરફથી સીવાયેલાં લુગડાં પેઢેરવાં, મોચીના ખાતા તરફથી તૈયાર થયેલ જોડા, ધમણુ વિગેરે જોઈએ તે ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, ખેતીના ખાતાવડે તૈયાર થયેલ અન્ન જોઈએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી ખાવું, પોતાના ખાતા તરફથી તૈયાર થઈ ખજાનામાં ગયેલ ઘરેણામાંથી પોતાને જે જોઈએ તે ઘરેણું લાવી વાપરવાં, રોગ થતાં ઔષધીના ખાતા તરફથી તે વિધાના જ્ઞાતા વૈદ્યદ્વારા જે જોઈએ તે ઔષધ લેવું. અને ઘેર ઘેર હથોડા વિગેરે ઘાટ ધડવાનો સામાન કંઈ ન રાખતાં દશ વાગે સોના રૂપાના કારખાનામાં જઈ ચાર વાગા પર્યંત કામ કરી પોતપોતાને ઘેર જઈ, ને પોતાની સ્ત્રી સાથે સુખથી રહેવું. અને પ્રજા થાય તો સાત આઠ વર્ષસુધી સંભાળ્યા પછી રાજ્યે નીમેલા કેલવણીખાતાને સોંપી દેવી. પછી રાજ્યે તે ખાતા-

દ્વારા તેમની ચંચળતાઈ પ્રમાણે જુદી જુદી શાળાઓમાં જુદા જુદા ધંધા શીખવવા. અને તેઓ યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય કે તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડે તે રીતે પરણાવી, જે જે ધંધા તેઓ શિખ્યાં હોય, તે તે ધંધાના ખાતામાં કામ કરવા માટે ભેરી દેવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધંધાના ખાતાની અવસ્થા થવી જોઈએ. એમ થાય તો પ્રજામાં પરસ્પરે વિશ્વાસઘાત કરવાનો, મારામારીનો તથા એક બીજાના પ્રાણ લેવાનો, ઇત્યાદિ અપરાધ થવાનો સંભવ રહે નહિ. તાળાં કુંચી રાખવાની જરૂર પડે નહિ, ને સર્વને પુરતું ખાવા પીવા, પેહેરવા ઓઢવા તથા ઔષધી સુખે મળી શકે. વર્તમાન સમયમાં જેને નીતિ કહિયે છિયે, તે નીતિ નહિ પણ અનીતિ ઠરે. મનુષ્ય પ્રાણી દુઃખ, ઇચ્છા અને ચિંતાથી રહિત થાય, ને સર્વ પોતાને રાજા જેવા સમજે. કેમકે રાજા અને પ્રજાના સુખમાં કાંઈ ફેર રહે નહિ. ચિંતા મૂળમાંથી જ નાય, ને અપંગોનું રક્ષણ પણ તેને માટે નેમાયલા ખાતા તરફથી થાય, જેથી ભીખારી તે શું! એ કોઈના જાણવામાં પણ આવે નહિ! કય વિકય ન થતાં સૌને સર્વની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી ચારી કોને કેહેવી, એ કોઈને ખબર રહે નહિ! એવી આ અત્યુત્તમ રાજનીતિ અનૂપમ છે, અર્થાત્ એના જેવી સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ભૂતકાળમાં મન્વાદિ કોઈ રાજની તથા નથી, ને વર્તમાન સમયમાં ક્યાંય પણ ભેવામાં આવતી નથી. એ રીતે મહા કૃપાળુ વિષ્ણુખાવા બ્રહ્મચારિયે કહેલ રાજનીતિનો સાર છે. વર્તમાન સમયની પ્રજામાં એ રાજનીતિ દાખલ કરવી અશક્ય હોવાથી તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, ઉછરતી પ્રજાને એ રાજનીતિનો પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરાવવો, જે ઘણીક પેઢીસુધી ચાલતાં સર્વ પ્રજા એકમત થઈ એજ રાજનીતિ પસંદ કરશે. એ સંતના કેહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધા-પ્રમાણે જાતિ થયેલી છે. પણ તેવી નોંધ ક્યાંય ઇતિહાસમાં જણાતી નથી, તથાપિ એ રાજનીતિને કંઈક લગતું વાક્ય શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૫૯ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

ન વૈ રાજ્યં ન રાજાસીન્ન ચ
દંડો ન દાંડિકઃ । ધર્મેણૈવ પ્રજાઃ
સર્વા રક્ષંતિ સ્મ પરસ્પરમ્ ॥ ૫૩૨ ॥

પૂર્વે કોઈ રાજ્ય, રાજા, દંડ તથા દંડદેનાર
નોતાં, પણ સર્વ જન ધર્મે કરી પરસ્પર
રક્ષા કરતાં હતાં ॥ ૫૩૨ ॥

પણ એવી સુખદાયક રાજનીતિ જો ચાલતી હોય, તો પ્રજાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગે નહીં; જેથી એવો પણ વખત આવે કે અતિ વૃદ્ધિ થતાં તેનું પોષણ પુરું પડતું મુશ્કેલ થઈ પડે. તેથી માંહો માંહે મારામારી ઉત્પન્ન થઈ એ રાજનીતિને નાશ થવાનો સંભવ છે. એવી શંકા થાય તો સમજવું કે, સૃષ્ટિમાં સમતોલપણું રહેવા માટે જેની વૃદ્ધિ થાય તેનો ક્ષય અને ક્ષય થાય તેની વૃદ્ધિ કાળે કરી પોતાની મેળે થવાનો સ્વભાવ છે; એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજાની અતિ વૃદ્ધિ થતાં રોગાદિ કોઈ પણ કારણથી તેનો ક્ષય થાયછે. પણ જ્યાંસુધી એ બ્રહ્મચારિ ખાવાની સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ચાલુ થઈ નથી, ત્યાંસુધી તો મન્વાદિ રાજાઓના અગરેલા ધોરણે ચાલ-

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચારજ કરવો જોઈએ. હવે રાજસત્તાક અને રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં તો રાજ પ્રત્યક્ષ હોયછે, પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં રાજ જણુતો નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજ હોય એમ ભાસેછે. કેમકે રાજ્ય ચલાવવા-માટે પ્રજાએ ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડેછે, જે તે ઠેકાણે રાજ જેવો ઠરેછે. કારણુ તેની સત્તા ખીજ સર્વ સભાસદો કરતાં વિશેષ હોયછે, તેને ધણું કરી રાજ જેવું માન મળેછે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની સહીથી ચાલેછે. માટે ત્રણે પ્રકારનાં રાજ્ય રાજનીતી ચાલેછે, એમ જાણવું. હવે રાજ્યે પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ કરી સર્વ પ્રકારની રાજનીતીમાં કુશળ થવું જોઈએ, કેમકે તેના ઉપર ધણા મનુષ્યની સંભાળ રાખવારૂપ ભાર હોયછે, જે સર્વ વાતે કુશળ થયા શિવાય ઉપડી શકતો નથી. શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વલોકવ્યવહારસ્થિતિર્નીત્યા
વિના ન હિ । યથાઽજ્ઞૈર્વિ-
ના દેહસ્થિતિર્ન સ્યાદ્દિ દેહિનામ્ ॥૫૩૩॥

જેમ ખાધા વિના દેહધારીના દેહની
સ્થિતિ રહી શકતી નથી, તેમ સર્વ લોક-
ના વ્યવહારની સ્થિતિ નીતિ વિના બની
શકતી નથી ॥ ૫૩૩ ॥

અતઃ સદા નીતિશાસ્ત્રમભ્યસેઘ-
ન્નતો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાન્નૃપાધ્યા-
શ્ચ શત્રુજિહ્વોકરંજકાઃ ॥ ૫૩૪ ॥

માટે રાજ્યે સદા યજ્ઞની નીતિશાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી રા-
જદિ સર્વ, શત્રુને જીતનાર તથા લોકને
રંજન કરનાર થાયછે ॥ ૫૩૪ ॥

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિ-
પાલનમ્ । દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં ન-
નીત્યા તે વિનાશ્યુભે ॥ ૫૩૫ ॥

નિરંતર પ્રજાનું પાલન કરવું તથા દુષ્ટને
દંડ દેવો, એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; જે
બિના નીતિવિના બની શકતા નથી ॥૫૩૫॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું છે. તેમ રાજાનું મુખ્ય કામ પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ સિવાય જેમ વડીલ નહીં, તેમ પ્રજા વિનાનો રાજા નહિ. અને વડીલ શિવાય જેમ કુટુંબ નહિ તેમ રાજા વિનાની પ્રજા નહિ. એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યજ્ઞેતા
તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધારા જલઘૌ
વિપ્લવેતેહ નૌરિવ ॥ ૫૩૬ ॥

જો આ લોકમાં સારી રીતે નિયમમાં રાખ-
નાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા, સમુદ્રમાં મુખા-
ણી વગરના નાવની પેઠે નાશ પામે ॥૫૩૬॥

ન તિષ્ઠંતિ સ્વસ્વધર્મે વિના પા-
લેન વૈ પ્રજાઃ । પ્રજયા તુ વિના
સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૫૩૭ ॥

વળી રક્ષણ કરનાર વિના પ્રજા પોતપોતા-
ની ફરજ બજાવતી નથી, ને પ્રજા વિ-
નાનો રાજા પૃથ્વીમાં શોભતો નથી ॥૫૩૭॥

તેમ વિબુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તસ્કરેભ્યો નિયુક્તેભ્યઃ શત્રુ-
ભ્યો નૃપવલ્લભાત્ । નૃપતિર્નિજ-
લોભાન્ન પ્રજા રક્ષેત્પિતેવ હિ ॥ ૫૩૮ ॥

રાજાએ શત્રુ, કાર્યભારી, શત્રુ, હનુરી
તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની પિતાની
પેઠે રક્ષા કરવી ॥ ૫૩૮ ॥

રાજા બંધુરબંધૂનાં રાજા ચક્ષુરચ-
ક્ષુષામ્ । રાજા પિતા ચ માતા ચ
સર્વેષાં ન્યાયવર્તિનામ્ ॥ ૫૩૯ ॥

કેમકે રાજા અબંધુનો બંધુ, આંધળાની
આંખ અને ન્યાય માર્ગે વર્તનાર સર્વનો
માતા પિતા છે ॥ ૫૩૯ ॥

પણ એ રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં રાજાને મોટો ખર્ચ રાખવો પડે છે, જે પ્રજાએ આપવો નેહ્યો. કેમ કે તે ને ન આપે તો રાજા લાભે ક્યાંથી? માટે પ્રજાએ રાજાને ખર્ચની મદદ કરવી ને પોતે તેથી સુરક્ષિત રહેવું. રાજાએ પોતાના તાબાની જેટલી જમીન હોય તેની ભરપ કરાવવી, તેમાં જે ખેતી માટે પ્રજા ઉપયોગમાં લે તેના ઉપર કર નાંખવો. વળી પાપાણુ, ધાતુ, રત્ન તથા ક્ષારાદિ ખનિજ પદાર્થો ખણી કાઢવા માટે જે જમીન પ્રજા રોકે તેના ઉપર પણ કર નાંખવો; તેમ જંગલની પણ જે પેદાશ થાય તેના ઉપર તથા પોતાના તાબાના સમુદ્રની પેદાશ ઉપર કર નાંખવો. એ રીતે કાચી વસ્તુ ઉપર કર લેવો પણ તેની જે કંઈ વસ્તુ પોતાના હેશમાં અને તે ઉપર કર લેવો નહિ. કેમકે તે લેવાથી એકજ વસ્તુ ઉપર બેવડો કર થાય છે, જેથી તેની કિંમતમાં વધારો થઈ તે મોંઘી પડે છે. વળી પોતાના હેશમાંથી કાચી અથવા બનાવેલી વસ્તુ પારકા મુલકમાં જાય તેના ઉપર કર લેવો નહિ. કેમ કે તે વસ્તુ જેમ અને તેમ બીજા હેશમાં પાલવે ને પોતાના હેશનો વ્યાપાર વધે તેમ કરવું, જેથી પોતાની પ્રજા તે ઉપર સારી રીતે ગુજરાન ચલાવી શકે. બીજા હેશની કાચી વા પાકી જે વસ્તુ પોતાના હેશમાં આવે તે ઉપર ઘટતો કર નાંખવો. વળી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર સિવાય જે પ્રજા બીજા ધંધામાં લાગી હોય, તેની પાસેથી તેની આવકના પ્રમાણમાં કર લેવો. કેમકે કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરે જેમ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા સરકારી જમીન વાપરે છે, તેમ બીજાં મનુષ્ય પણ અનેક પ્રકારના ધંધાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં આડી રીતે સરકારી જમીનનોજ ઉપ-યોગ કરે છે. કેમકે તેમના ધંધા માટે માલની આવ જાય ત્યાં જ જમીન વપ-રાય છે તે સરકારીજ હોય છે. તેમજ સર્વ પ્રજા સરકારી જમીન વાપર્યા સિવાય ક્યાંય પણ આવજવ કરી શકતી નથી. વળી સર્વ પ્રકારના ધંધાનો અથો આધાર ખેતી વિગેરેથી ઉપજતી કાચી વસ્તુ ઉપર હોવાથી, તે પેદા કરનાર ખેડુતાદિ વર્ગ કરના બોજમાં કચરાર્થ જાય તો બરાબર નીપજ થાય નહીં, માટે બીજા ધંધાથી ગુજરાન ચલાવનાર સર્વ મનુષ્યોએ, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં સરકારને કર આપી, ખેડુતાદિ ગરીબ વર્ગનો અચાવ કરવો, એ તેમની ફરજ છે. પણ રાજાએ એ સઘળા નાના પ્રકારના કર એવી રીતના હલકા નાંખવા કે પ્રજાને આપવા ભારી પડે નહિ. સૌ કોઈ પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી, સુખે રહી શકે તેમ કરવું. અથવા જમીન તથા

જળમાંથી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરેથી તે ખાનગી અથવા સરકારી નોકર, કારીગર, ભાર વેહેનાર, ઘણા મળી સાથે આપાર કરનાર તથા છુટા વ્યાપારી વિગેરે હરકોઈ પ્રકારનો ધંધો કરનાર તમામ લોક પર્યંત કોઈ પાસેથી પણ ઉધડો કર લેવો નહિ. પણ સર્વ પ્રકારનો લાગત તથા તેની ખોરાકી પોશાકીનો ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠની રીતે ઠેરવેલ વાજખી ખર્ચ આદ કરતાં, જે તેની ચોખી આવક હોય તેમાંથી, દેશની ઉપજ ખરચતું સરવાયું તપાસતાં, તેમાં નશો હોય તો ઝાઝો ને ખોટ હોય તો વધારે, જેટલો લેવો ઘટે તેટલો કર પોતાની રાજસભાદ્વારા ઠેરવીને લેવો. પછી ગમે તો તે શ્રીમંત વા ગરીબ હોય. જો કે એવી રીતનો કર શ્રીમંતોને આપવો ગમશે નહિ, તથાપિ ન્યાયની રીતે સર્વ પ્રજાને એક સરખી રીતે પોતાની આવકના પ્રમાણમાં કર આપનારી કરવામાં એ રીતિ સર્વોત્તમ છે. માટે સર્વ પ્રજાએ એકમત થઈ એ એકજ નીતનો કર રાજને પોતાના રક્ષણના બદલામાં ખુશીથી આપવો. જેથી આખી પ્રજા એક કુટુંબરૂપ થઈ એક બીજાના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી થાય. પ્રજામાંનું કોઈ પણ જન હમણાના ખેડુત વિગેરે ગરીબ લોકની પેઠે દુઃખી થાય નહિ. એકના ઘરમાં ખાવા મળે નહિ ને સરકારી કર આપવા માટે તેની ધરવખરી વેંચાય અને બીજા સુખે ખાનપાન કરી મોજમજામાં રહે એવી કર લેવાની પક્ષપાતી તથા ધીક્કારવા યોગ્ય ઘણીજ ગેર વાજખી રીત બંધ થાય, ગરીબ માર્યા જાય નહિ, જીલમ કેહેવાય નહિ, ને રાજને પણ ઘણી આવક થઈ પડે. પણ એટલી સંભાળ રાખવી કે, કોઈએ પણ કોઈ રીતે બેવડો કર આપવો પડે નહિ. એ રીતનો કર પ્રજાએ આપવા તથા તેની પાસેથી રાજ્યે ઉધરાવવા પ્રથમ ધણું અઘવડ ભરેલું લાગશે; કેમકે સર્વની આવક નક્કી કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. પણ જેમ માહાવરો પડતો જશે તેમ પ્રજા પોતપોતાનો દર વર્ષનો હિસાબ તૈયાર રાખશે. જે ઉપરથી રાજ પ્રજા બન્નેને કર ઉધરાવવા તથા આપવામાં કશી હરકત આવનાર નથી. વળી રાજ પોતે તથા તેના તમામ કાર્યભારીઓએ પણ પોતાને મળતા લવાજમમાંથી પોતાનો લાગત ખર્ચ આદ કરી, જે ચોક્કસ આવક રહે તેમાંથી પ્રજા પ્રમાણે રાજ્યમાં કર ભરવો; જેથી કોઈ તરેહનો પક્ષપાત ન રહ્યાથી પ્રજા તેવો કર ખુશીથી આપે એમાં સંશય નહિ. પણ રાજ્યે પ્રજાના રાખેલા હિસાબ ઉપર ભરોસો રાખી કર લેવો, ને કર ઉધરાવનાર તરફથી પ્રજા ઉપર કશી તરેહનો જીલમ થવા દેવો નહિ; અને એવી તાકીદ કરવી કે, કોઈનો પણ હિસાબ જાહેરમાં ન આવે ને કોઈ પણ ખોટો હિસાબ બતાવે નહિ. એ એકજ કર સિવાય પ્રજા પાસેથી રાજ્યે તેના પાલન નિમિત્ત બીજી કોઈ રીતનો કર લેવો નહિ, કારણ પ્રજાને નીચવી લીધેથી રાજને મોટું નુકશાન થાય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપર્વના ૩૪ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજને કહ્યું છે કે,

યથા મધુ સમાદત્તે રક્ષન્ પુષ્પાણિ
ષટ્પદઃ । તદ્વદર્થાન્ મનુષ્યેભ્યઃ
આદ્યાદવિર્હિસયા ॥ ૫૪૦ ॥

જેમ જમર પુષ્પને બચાવતાં તેમાંથી
રસ ગૃહણ કરેછે, તેમ રાજ્યે મનુષ્યને
નીચાવ્યા વિના તેમની પાસેથી કર
લેવો ॥ ૫૪૦ ॥

પુષ્પં પુષ્પં વિચિન્વીત મૂલચ્છેદં
ન કારયેત્ । માલાકાર ઇવારા-
મે નયથાંગારકારકઃ ॥ ૫૪૧ ॥

બગીચાના માળીની પેઠે વૃક્ષમાંથી ફુલ
લેવાં, પણ કોલસા કરનારની પેઠે વૃક્ષને
મૂળમાંથી કાપી ન નાંખવો ॥ ૫૪૧ ॥

યસ્માત્ ત્રસ્યંતિ ભૂતાનિ મૃગવ્યા-
ધાન્મૃગા ઇવ । સાગરાન્તામપિ મહીં
લબ્ધ્વા સ પરિહીયતે ॥ ૫૪૨ ॥

કેમકે જે રાજાથી, પારાધિથી મૃગલાંની પેઠે
પ્રજા ત્રાસ પામેછે, તે રાજા સમુદ્રપર્યંત
પૃથ્વીને પામીને પણ નાશ પામેછે ॥ ૫૪૨ ॥

વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા
ચ કર્મણામ્ । તથાવેક્ષ્ય તૃપો
રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૫૪૩ ॥

રાજાએ જેમ પોતાને તથા ધર્મો કરનાર
સર્વ પ્રજાને લાભ થાય, તે રીતે વિચાર
કરી રાજ્યમાં નિરંતર કર ઠેરવવા ॥ ૫૪૩ ॥

સાંવત્સરિકમાસેશ્ચ રાષ્ટ્રાદાહાર-
યેદ્દલિમ્ । સ્યાન્નામ્નાયપરો
લોકે વર્તેત પિતૃવન્તૃષુ ॥ ૫૪૪ ॥

અને લોકમાં ધર્મનિષ્ઠ થઈ પ્રતિ વર્ષેનો
કર સારા કાર્યભારીદ્વારા ઉધરાવવો, ને પ્ર-
જાનેવિષે પિતાની પેઠે વર્તવું ॥ ૫૪૪ ॥

મોહાદ્રાજાસ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્ષયત્ય-
નવેક્ષયા । સોચિરાદ્ભયતે રા-
જ્યાજ્ઞીવિતાચ્ચ સર્વાધવઃ ॥ ૫૪૫ ॥

કેમકે જે રાજા મોહથી વિચાર કર્યા વગર
પોતાના દેશને પીરેછે, તે બાંધવે સહિત,
રાજ્ય તથા જીવિતથી થોડા કાળમાં ભ્રષ્ટ
થાયછે ॥ ૫૪૫ ॥

એ રીતે પ્રજા પાસેથી કર લેવો તેના બદલામાં રાજાએ, કોઈ પણ પરદેશના રાજા
તરફથી થતા હુમલામાંથી પોતાના દેશ તથા પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા, પરસ્પર પ્રજામાં
સલાહ સંપ નિભાવવા અને પ્રજાના રક્ષણ માટે ચોર, લુટારૂ તથા બંડ કરનાર લોકોને
શાસન કરવા પુરતું સૈન્ય રાખવું; જે જમીન તથા સમુદ્ર બન્ને ઠેકાણે ઉપયોગમાં આવે
તેવી ગોઠવણ રાખવી. સમુદ્રમાં લુટારા લોકોથી તથા યુદ્ધ સમય પરદેશી રાજાથી
પોતાની પ્રજાને જાન માલ બચાવવામાટે ચાલતા સમય પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિ
વા વિજળીથી ચાલનાર યુદ્ધને લાયક દૃઢ નૌકા બનાવવી. તેમાં પોતાના વર્તમાન સ-
મય પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તથા સૈન્ય રાખવું. સર્વ સૈન્યને, તેના
પ્રત્યેક વિભાગ ઓળખાય તેવી રીતે જુદા જુદા રંગનાં એક સરખાં વસ્ત્ર આપવાં, ર-
હેવા માટે દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સારી હવાવાળી જગ્યામાં છાવણિયો બાંધી આ-
પવી, યુદ્ધમાં વઢવા માટે પોતાના વર્તમાન સમયાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર
આપવાં, તથા તે વાપરવા વિગેરે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા તથા ચોર, લુટારૂને શોધી કા-
ઢવાની ચતુરાઈ શીખવવી. વળી તેમાંથી પ્રત્યેક નગર, ગ્રામ તથા માર્ગમાં સલાહ
સંપ રાખવા અને ચોર, લુટારૂથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા પૂરતા રક્ષકો રાખવા. એ સર્વ
સૈન્યને માસિક લવાજમ ચઢે ચઢવું હેતાં જવું, ને તે સદા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહે તે

રીતની ગોઠવણ રાખવી. કેમકે એકાએક તેવું કામ આવી પડેછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમુદ્યતદંડઃ સ્યાન્નિત્યં વિવૃ-
તપૌરુષઃ । નિત્યં સંવૃત્તસર્વાર્થો
નિત્યં છિદ્રાનુસાર્યરેઃ ॥ ૫૪૬ ॥

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પંચાનાં મધ્યે ગુલ્મ-
મધિષ્ઠિતમ્ । તથા ગ્રામશતાનાં ચ
કુર્યાદ્રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૫૪૭ ॥

તેમ શુકનીતિનાં પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યસ્થાનાનિ સર્વાણિ યામિકૈરભિ-
તોનિશમ્ । ચતુર્ભિઃ પંચભિર્વાપિ ષડ્-
ભિર્વા ગોપયેત્સદા । દિને દિને યામિ-
કાનાં પ્રકુર્યાત્પરિવર્તનમ્ ॥ ૫૪૮ ॥

વીથિવીથિષુ યામાર્થે નિશિ પર્ય-
ટનં સદા । કર્તવ્યં યામિકૈરેવ
ચૌરજારનિવૃત્તયે ॥ ૫૪૯ ॥

માર્ગસંરક્ષણં કુર્યાન્નૃપઃ પાન્થ-
સુત્રાય ચ । પાન્થપ્રપીડકા યે
યે હાતવ્યાસ્તે પ્રયત્નતઃ ॥ ૫૫૦ ॥

ગજાશ્વરથયાનં તુ પ્રાતઃ સાયં
સદાભ્યસેત્ । વ્યૂહાભ્યાસં સૈનિકા-
નાં સ્વયં શિક્ષેચ્ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૫૫૧ ॥

ગજાશ્વરથપશ્વાદીન્નૃત્યા-
ન્દાસાંસ્તથૈવ ચ । સંભારા-
ન્સૈનિકાન્કાર્યાક્ષમાન્જ્ઞાત્સા
દિને દિને । સંરક્ષયેત્ પ્રયત્ને-
ન મુજીર્ણાન્સંત્યજેત્સુધીઃ ॥ ૫૫૨ ॥

રાત્રીએ નિત્ય પોતાના સૈન્યને ક્વાયત શી-
ખવતાં તૈયાર રાખવું; પરાક્રમ દેખાડતા રે-
હેવું, પોતાનો સર્વ અભિપ્રાય છુપો રાખવો,
અને શત્રુના છિદ્રને જોતાં રેહેવું ॥ ૫૪૬ ॥

અને દેશના રક્ષણ માટે બે, ત્રણ અથવા
પાંચ ગામને અંતરે નાહાની તથા સો સો
ગામને અંતરે મોહોટી, એક એક ઉપરીના
હાથ નીચે સૈન્યની ટુકડિયો રાખવી ॥ ૫૪૭ ॥

રાત્રીએ નિરંતર સર્વ કાર્ય કરવાના સ્થા-
નની ચોખેરથી ચાર, પાંચ વા છ પોહોરો
ભરનાર સીપાઇ વડે રક્ષા કરવી, ને પ્રતિ
દિવસે તેમની બદલી કરવી ॥ ૫૪૮ ॥

વળી રાત્રિ સમય ચોકીદારોએ ચોર તથા
જારની નિવૃત્તિ માટે ગલિયે ગલિયે પો-
હોરમાં બે વખત ફરવું ॥ ૫૪૯ ॥

વળી રાત્રીએ વટેમાર્ગના સુખ વાસ્તે મા-
ર્ગનું સંરક્ષણ કરવું, ને તેમને જે પીડા ક-
રતા હોય તેઓને પ્રયત્નથી હણવા ॥ ૫૫૦ ॥

વળી નિરંતર સવાર સાંજ હાથી, ઘોડા
તથા રથ ઉપર બેસવાનો અભ્યાસ કરવો,
ને પોતે ક્વાયત શીખવી, તથા સૈનિકોને
શીખવવી ॥ ૫૫૧ ॥

વળી બુદ્ધિમાન રાત્રીએ પ્રતિ દિવસે હાથી
ઘોડા, રથ, પશુ, પોખ્યવર્ગ, આકર, લડા-
ઇની સામગ્રી તથા લશ્કરને કાર્યમાં અ-
સમર્થ થતાં જાણી, પાછાં સમર્થ થાય તે
રીતે તેમની રક્ષા કરવી; ને તેમાંથી જે
અતિ જીજ્ઞુ થાય તેનો કાર્યમાં ઉપયોગ
કરવો નહિ ॥ ૫૫૨ ॥

વળી પારકા હુમલાથી દેશના અચાવ માટે સરહદ ઉપર તથા અંદરના ભાગમાં ન્યાં ઘટે ત્યાં શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ પુરુષોની દેખરેખ નીચે શત્રુથી જીતી ન શકાય તેવા દૃઢ કિલ્લા બાંધવા. કેમકે બળવાન શત્રુની સામે લડવામાં કિલ્લા ઘણા કામ આવેછે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવાનાં સાહિત્ય સહિત સૈન્ય રાખવું, ને તેને માટે ધર્ષો સુધી ચાલે તેટલી ખોરાકી પોશાકીનો સંગ્રહ રાખવો. માનવધર્મ-શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो
धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि
तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ५५३ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક શસ્ત્રધારી બહારના
સો યોદ્ધા સાથે, ને સો શસ્ત્રધારી બ-
હારના દશ હજાર યોદ્ધા સાથે યુદ્ધ કરી
શકેછે, માટે રાજ્યે કિલ્લા કરવા ॥ ૫૫૩ ॥

તેમ શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्छ्रितस्तु तथा कार्यो दस्यु-
भिर्न विलङ्घ्यते । यामिकैरक्षितो
नित्यं नालिकास्त्रैश्च संयुतः ॥ ५५४ ॥

રાજ્યે શત્રુથી ઉચ્છ્રિત ન કરાય તેટલો
ઊંચો, નિરંતર પોહોરેગિરોએ રક્ષિત તથા
તોપો જેમાં ગોઠવેલ છે એવો કિલ્લો
કરવો ॥ ૫૫૪ ॥

परिखा च ततः कार्या खाताद्वि-
गुणविस्तरा । नातिसमीपप्राकारा
ह्यगाधसलिला शुभा ॥ ५५५ ॥

અને કિલ્લાને ફરતી થોડે છેટે ઘણું કરી ઉં-
ડાઇથી બમણા પોટવાળી તથા અગાધ
જળવાળી સુંદર ખાઇ કરવી ॥ ૫૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

विस्तीर्णतातिवैषम्यं रसधान्ये-
धमसंग्रहः । प्रवेशश्चातसारश्च
सप्तैता दुर्गसंपदः ॥ ५५६ ॥

દેવાલનો વિસ્તાર, અતિ ગુંચવણ, ઉદકાદિ
રસ, ધાન્ય તથા લાકડાનો સંગ્રહ અને
આવ જતવ કરવાના છુપા માર્ગ, એ સાત
કિલ્લાની સંપત કહી છે ॥ ૫૫૬ ॥

વળી સલાહ સંપ જળવવા માટે રાજ્યે પોતાની પ્રજાએ ચુંટી કાઢાડેલા મુખીઓ તથા પોતાના પ્રધાનોની સાથે મસલત કરી વધુ મતે, દેશ કાળને અનુસરી જેમ જરૂર પડે તેમ કાયદા બાંધવા, ને તે પ્રમાણે પોતે ચાલી પોતાની પ્રજાને ચલાવવી. અને તેનામાં જે પરસ્પરે અપરાધ થાય તે તથા દેવ લેવ સંબંધી જે વાંધા પડે, તેનો નિ-વેડો કરી આપવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ઘટતા ગ્રામમાં અદાલતો સ્થાપવી, ને તેમાં પંચ તથા ન્યાયાધિશદ્વારા કોઇનો પક્ષ કર્યા વગર, જે કાયદા પ્રમાણે વાજબી ન્યાય હોય તે ચુકવવો. માનવધર્મશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાતિજાનપદાન્ ધર્માન્ શ્રેણી-
ધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ । સમીક્ષ્ય કુલ-
ધર્માશ્ચ સ્વધર્મં પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૫૫૭ ॥

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાંગઃ
સમાહિતઃ । પ્રણમ્ય લોકપા-
લાય કાર્યદર્શનમારભેત્ ॥ ૫૫૮ ॥

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં
રાજા વાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।
ન ચ પ્રાપિતમન્યેન
ગ્રસેદર્થં કથંચન ॥ ૫૫૯ ॥

સત્યમર્થં ચ સંપश्ये-
દાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।
દેશં રૂપં ચ કાલં ચ
વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥ ૫૬૦ ॥

અનેન વિધિના રાજા મિથો વિ-
વદતાં નૃણામ્ । સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધા-
નિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૫૬૧ ॥

યસ્ત્વધર્મેણ કાર્યાણિ મોહાત્કુ-
ર્યાન્નરાધિપઃ । અચિરાત્તં દુરા-
ત્માનં વશોકુર્વેતિ શત્રવઃ ॥ ૫૬૨ ॥

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોર્ઝ્યાન્
ધર્મેણ પश्यति પ્રજાસ્તમનુવર્તેતે
સમુદ્રમિવ સિંધવઃ ॥ ૫૬૩ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના પાંચમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

નૈકઃ પश्येच्च कार्याणि वादिनोः
शृणुयाद्वचः । रहसि च नृपः प्राज्ञः
सभ्याश्चैव कदाचन ॥ ૫૬૪ ॥

ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર રાજાએ જાતિ, દેશ,
વ્યાપારી તથા કુળની જે રીતિયો હોય,
તે તપાસી ન્યાય કરવા માટે કાયદા બાં-
ધવા ॥ ૫૫૭ ॥

અને ન્યાયાધીશે ન્યાયાસન ઉપર બેસી,
વસ્ત્ર વડે શરીરને ઢાંકી, સાવધાન થઈ
તથા જગતના પાલક પરમેશ્વરને પ્રણામ
કરી ન્યાય કરવા માંડવો ॥ ૫૫૮ ॥

પણ તે ન્યાય કરનાર રાજા વા તેણે ની-
મેલા પુરૂષે પોતે પક્ષપાતથી વાઢી પ્રતિ-
વાદિનો કળયો વધારવો નહિ, ને કોઈએ
દાખલ કરેલો કળયો સાંભળવામાં કોઈ
રીતે ઢીલ કરવી નહિ ॥ ૫૫૯ ॥

અને કાયદાના નિયમમાં રહી, સત્ય શું
છે, કળયો કેવો છે, પોતે શું કરવા બેઠો
છે, સાક્ષી કેવા છે, અને દેશ કાળ તથા
વ્યવહારની રીતભાત કેવી છે, એ સર્વ
તપાસવાં ॥ ૫૬૦ ॥

એ રીતે ન્યાયાધીશે પરસ્પરે વાંધો પડેલ
વાઢી પ્રતિવાદિના, સાક્ષી આદિ પ્રમાણના
વિશ્વાસથી સિદ્ધ થયેલ કાર્યનો ખુલાસો
આપવો ॥ ૫૬૧ ॥

પણ જે રાજા મોહથી પ્રભને વાજબી
ઈનસાફ આપતો નથી, તે દુરાત્માને, તેની
પ્રજા તથા કાર્યભારી વિરૂદ્ધ થવાથી શ-
ત્રુઓ થોડા કાળમાં વશ કરેછે ॥ ૫૬૨ ॥

અને જે રાજા કામ તથા ક્રોધને નિયમ-
માં રાખી પ્રભને વાજબી ઈનસાફ આપે-
છે, તેને, સમુદ્રને જેમ નદીઓ તેમ સર્વ
પ્રજા અનુસરે છે ॥ ૫૬૩ ॥

બુદ્ધિમાન રાજા વા ન્યાયાધીશ તથા સભા-
સદ, એમાંના કોઈ પણ એકલાએ ક્યારેય એ-
કાંતમાં વાઢી પ્રતિવાદિનું કાર્ય તપાસવું નહીં,
તેમ તેમની વાત પણ સાંભળવી નહિ ॥ ૫૬૪ ॥

વ્યવહારવિદઃ પ્રાજ્ઞા વૃત્તશીલ-
ગુણાન્વિતાઃ । રિપૌ મિત્રે સમા
યે ચ ધર્મજ્ઞાઃ સત્યવાદિનઃ ॥ ૫૬૫ ॥

વળી રાજા વા ન્યાયાધીશે, સર્વે જાતિમાં જે
વ્યવહાર જાણનાર, બુદ્ધિમાન, સારાં આ-
ચરણુ તથા સ્વભાવવાળા, શત્રુમિત્રને સ-
માન જાનેનાર, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી ॥ ૫૬૫ ॥

નિરાલસા જિતક્રોધકામલોભાઃ
મિત્રવદાઃ । રાજા નિયોજિતવ્યા-
સ્તે સમ્યાઃ સર્વાસુ જાતિષુ ॥ ૫૬૬ ॥

આજસરહિત, કામ, ક્રોધ તથા લોભને
જીતેલા અને મિત્ર બોલનાર હોય, તેમને
સભાસદ કરવા ॥ ૫૬૬ ॥

एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानु-
चित्तनम् । कार्यं पृथक् पृथक्
सम्यैराज्ञाश्रेष्ठोत्तरैः सह ॥ ५६७ ॥

અને તે શ્રેષ્ઠ સભાસદો સાથે પૃથક્ પૃથક્,
એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર વાર વિ-
ચાર કરી, વાદી પ્રતિવાદીના વાંધાનો
નિર્ણય કરવો ॥ ૫૬૭ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાનું રોગથી રક્ષણ થવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં દવાશાળા સ્થાપવી, ને ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ થયેલા પુરૂષો રાખી તે દ્વારા, પ્રજામાં જે જે રોગી થાય તેને ઔષધ આપવું. ગામે ગામ તથા શહેરે શહેર નિત્યની ગંદકી સાફ કરાવવી, ને જ્યાં મનુષ્યનું આવાગમન ન હોય તેવે ઠેકાણે ખેતીવાડીના ખાતર માટે એકઠી કરાવવી; કેમકે ગંદકીથી ખરાબ થયેલી હવા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવાથી રોગ થાયછે, પણ તેમાં વનસ્પતિને પોષણ મળવાનાં તત્ત્વો હોવાથી તે ખાતરમાં બહુ ઉપયોગી છે. વળી જે રીતે વિપૂચિકા એટલે કોગળિયું, શીળી તથા આરી આદિ ઉડતા રોગો અટકે, તેવા ઉપાય રાજાએ લેવા. તેમાં શીળી અટકાવવા માટે ગૌશીતળાનો ચેપ મૂકી શીળી કાઢવાનો ઉપાય પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેવા કામમાં કુશળ થયેલ પુરૂષો દ્વારા, પોતાની પ્રજામાં ઉત્પન્ન થતાં તમામ આજકાને શીળી કઢાવતા જવું. તેમ પ્રજામાં જન્મ તથા મૃત્યુ થાય તેની નોંધ કરાવતા જવું; તેમાં મૃત્યુની નોંધ કારણ સહિત કરાવવી, અને પ્રતિ માસે તેનું પત્રક તપાસી જે રોગથી મરણ અધિક થતાં હોય તે રોગ પ્રજામાંથી ઓછો કરવા તથા ખીજ રોગ પણ જેમ અને તેમ ઓછો કરવા પ્રયત્ન કરાવવો. વળી સિંહ વ્યાઘ્રાદિ કૂર પ્રાણિયો પણ મનુષ્યની હિંસા કરેછે, માટે તેવા ધાતકી પ્રાણિયોનો, શીકારી પુરૂષોને કંઈ મેહેનતનો બદલો આપી તેમની પાસે નાશ કરાવવો, જેથી પ્રજા નિર્ભય થઈ સુખે વસી શકે. તેમ આગ તથા પાણીની રેલથી જે રીતે પ્રજાના જન માલને નુકસાન ન થાય તે રીતની ગોઠવણો કરવી, અને પોતાની પ્રજામાં વધારો થાયછે કે ઘટારો, તે જાણવા માટે પ્રત્યેક દશ વર્ષે કુલ વસ્તિ કેટલી છે, ને તેમાં પુરૂષ, સ્ત્રી તથા બાળક, તેમનાં વય અને ધંધાના વિભાગ સાથે કેટલાં છે તેનું વસ્તિપત્રક ઉપજાવવું; અને તેમાં પ્રજાનો વધારો જણાય તો તેના રક્ષણ તથા પોષણાદિ કઢયાણુ સારી રીતે થાયછે કે નહિ તે ખાતે વિચાર કરવો, ને ન થતાં હોય તો તેનો ઉપાય શોધી પ્રજાને બતાવવો. અને ઘટારો જણાય તો તેનાં કારણ શોધી

કહાડી કંઈ ખામી હોય તે સુધારી પાછો જેમ પ્રજામાં વધારો થાય તેમ કરવું, કારણ પ્રજા ધટેથી ઉપજમાં ધરાશે થવાને લીધે રાજા નિર્બળ થાયછે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સમાપર્થના પાંચમા અધ્યાયમાં નારદ મુનિએ યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

કશ્ચિદગ્નિભયાચ્ચૈવ સર્વવ્યા-
ભયાત્તથા । રોગરક્ષોભયા-
ચૈવ રાષ્ટ્રં સ્વં પરિરક્ષસિ ॥ ૫૬૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યથા બીજાંકુરઃ સૂક્ષ્મઃ પ્રયત્ને-
નાભિરક્ષિતઃ । ફલપ્રદો ભવેત્કા-
લે તદ્વલ્લોકઃ સુરક્ષિતઃ ॥ ૫૬૯ ॥

લોકાનુગ્રહકર્તારઃ પ્રવર્દ્ધંતે
નરેશ્વરાઃ । લોકાનાં સંક્ષયા-
ચૈવ ક્ષયં યાંતિ ન સંશયઃ ॥ ૫૭૦ ॥

ગોપાલેન પ્રજાધેનોર્વિત્તદુર્ગ્ધં શનૈઃ
શનૈઃ । પાલનાત્ પોષણાત્ ગ્રાહ્યં
ન્યાય્યાં વૃત્તિં સમાચરેત્ ॥ ૫૭૧ ॥

હિરણ્યધાન્યરત્નાનિ યાનાનિવિ-
વિધાનિ ચ । તથાન્યદપિ યત્
કિંચિત્પ્રજાભ્યઃ સ્યાન્મહીપતેઃ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી, સર્વ પ્રકારની કળા કૌશલ્ય તથા ધંધા કરવાની રીતિભાતિમાં કુશળ કરવી જોઈએ. કેમકે પ્રજા સર્વ રીતે કુશળ હોય તો પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી રાજની ઉપજમાં વધારો કરી આપેછે. પણ તે વિદ્યા તથા કળા કૌશલ્ય શિખવવામાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ બન્ને જાતિ માટે પૃથક્ પૃથક્ પાઠશાળાઓ સ્થાપવી. તેમાં સ્ત્રીઓને સ્ત્રીવિદ્યાગુરુદ્વારા અને પુરૂષોને પુરૂષવિદ્યાગુરુદ્વારા કેળવણી આપવી. શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા કલાનાં વૃદ્ધિઃ સ્યાત્તથા કુર્યા
નૃપઃ સદા । વિદ્યાકલોત્તમાન્દૃષ્ટ્વા
વત્સરે પૂજયેચ્ચ તાન્ ॥ ૫૭૩ ॥

શું તું તારી સર્વ પ્રજાનું અગ્નિ, સિંહ,
વ્યાધિ તથા સર્પાદિ કૂર પ્રાણિ અને રોગ
તથા રાક્ષસના ભયથી રક્ષણ કરેછે ॥ ૫૬૮ ॥

જેમ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરેલા સૂક્ષ્મ ખી-
જનો અંકુર કાળે કરી ફળ આપેછે, તેમ
સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા પણ જ-
ણવી ॥ ૫૬૯ ॥

પ્રજા ઉપર દયા રાખનાર રાજા વૃદ્ધિ પામે-
છે, ને પ્રજાના ક્ષયથી ક્ષય પામેછે, એમાં
સંશય નહિ ॥ ૫૭૦ ॥

માટે રાજરૂપ ગોવાળે પ્રજારૂપી ગાયનું
પાલન તથા પોષણ કરી ધનરૂપ દૂધ
ધીમે ધીમે ગ્રહણ કરવું, ને ન્યાયમાર્ગે
ચાલવું ॥ ૫૭૧ ॥

કેમકે રાજા પાસે જે ધન, ધાન્ય, રત્ન,
વિવિધપ્રકારનાં વાહાન તથા ખીનું પણ
જે કંઈ છે, તે પ્રજા પાસેથીજ મળેલું
હોયછે ॥ ૫૭૨ ॥

રાજાએ સદા વિદ્યા તથા કળાની જેમ
વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું, ને પ્રતિ વર્ષે જે
વિદ્યા તથા કળામાં ઉત્તમ જોવામાં આવે
તેમનો સત્કાર કરવો ॥ ૫૭૩ ॥

વળી રાજ્યે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં અને જેટલા પ્રદેશમાં અગ્નિ વા વિજ્ઞાનીથી ચાલનાર રથનો વહિવટ કરવો બની શકે નહિ ત્યાં સડકો, તેની આસપાસ છાયાને વાસ્તે વૃક્ષો, તથા તેપર રાત્રિયે પ્રજાને વહિવટ કરવા અડચણ ન પડે માટે સ્તંભો મૂકી તેમાં પ્રકાશ વાસ્તે ફાનસો મૂકાવી દીવા કરાવવા. સર્વ નાની મોટી નદિયો ઉપર પ્રજાનો સર્વ પ્રકારનો જાવ આવનો વહિવટ સેહેલી રીતે કરી આપવા માટે પૂલો બંધાવવા. પ્રજાના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ તથા નગરે નગર તેમજ પ્રત્યેક જંગલમાં જ્યાં જેવાં ઘટે ત્યાં તેવાં વૃક્ષો રોપાવવાં. અને કાળે કરી ખુટ ન પડે માટે તેમાંથી જેટલાં વપરાઈ જાય તેટલાં પાછાં રોપાવવાનો નિયમ રખાવવો. તેમજ વર્ષાદની તાણુ સમય ખેતી વાડીનો અચાવ કરવા માટે મોટી નદિયોમાંથી નાની નાની નેહેરો ખોદી તેનું પાણી મોટા વિસ્તારના દેશમાં પુરું પડી શકે તેવી યોજના કરવી. અને જ્યાં મોટી નદી ન હોય ત્યાં નાની નદિયોના બંધ તથા મોટાં તળાવાદિ જળસ્થાનકો બાંધી, ખેતીવાડીનો અચાવ થાય તે રીતે તેમાં જળનો સંચય કરી રખાવવો. તેમજ સર્વ પ્રજાને પીવાનું પાણી મળી શકે તે રીતે ઠેકાણે ઠેકાણે ટાંકી, કૂવા, વાવ તથા તળાવાદિ જળસ્થાનકો બંધાવવાં. તેમ ક્યાંય પાણી દૂર હોય તો જમીન માર્ગે તે લાવી પ્રજાને પુરું પાડવું. વળી પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામ તેમજ માર્ગમાં મુકામે મુકામ પ્રવાસ કરવા નિકળેલી પ્રજાની સગવડ માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવવી. શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પુરં દૃષ્ટ્વા રાજમાર્ગાન્ સુવહૂન્ક-
લ્પયેન્નૃપઃ । ઉત્તમો રાજમાર્ગસ્તુ
ત્રિંશદ્ધસ્તમિતો ભવેત્ ॥ ૫૭૪ ॥

રાજ્યે શેહેર જોઈ તેના કદ પ્રમાણે ધ-
ણુક રાજમાર્ગ કરવા, તેમાં ઉત્તમ રા-
જમાર્ગ ત્રીશ હાથ પોહોળો કરવો ॥૫૭૪॥

કૂર્મપૃષ્ઠા માર્ગભૂમિઃ
કાર્યાગ્રામ્યૈઃ સુસેતુકા ।
કુર્યાન્માર્ગાન્પાર્શ્વસ્થાતા-
ન્નિર્ગમાર્થ જલસ્યચ ॥ ૫૭૫ ॥

અને તેની ભૂમિ ગ્રામ્ય જનોવડે, કાચબાના
વાંસાની પેઠે વચમાંથી ઉચી ને બે બાજુથી
ઢળતી તથા જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સારા પુલ-
વાળી કરાવવી; ને પાણી જવાસાડ માર્ગની
બન્ને બાજુ ગટર રખાવવા ॥ ૫૭૫ ॥

ગ્રામદ્વયાંતરે ચૈવ
પાન્થશાલાં પ્રકલ્પયેત્ ।
નિત્યં સંમાર્જિતાંચૈવ
ગ્રામપૈથ સુગોપિતામ્ ॥ ૫૭૬ ॥

વળી બંને ગામને અંતરે વા ગામે ગામ,
વટેમાર્ગને ઉતરવા સાડ પાંચશાળા કરા-
વવી, ને તે નિત્ય ઝાડી ઝુડી સાડ રખા-
વવી તથા ગામના ચોકીદારોવડે તેની
સારી રીતે રક્ષા કરાવવી ॥ ૫૭૬ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહેલ છે કે,

ગ્રામે ગ્રામ્યાન્વને વન્યાન્વ-
ક્ષાન્સંરોપયેન્નૃપઃ । કૂપવા-
પીપુષ્કરિણ્યસ્તઢાગાઃ સુગ-
માસ્તથા । યથા તથા જ્ઞાનેકાશ્ચ
રાષ્ટ્રે સ્યાદ્વિપુલં જલમ્ ॥ ૫૭૭ ॥

નદીનાં સેતવઃ કાર્યા વિવંધાશ્ચ
મનોહરાઃ । નૌકાદિજલયાના-
નિ પારગાનિ નદીષુ ચ ॥ ૫૭૮ ॥

રાજ્યે ગામને લાયક કાંટા વગરનાં વૃક્ષો
ગામ પાસે, ને વનને લાયક કાંટાવાળાં
વૃક્ષો વનમાં રોપાવવાં; તેમજ પ્રાણી તથા
ખેતીના અચાવમાટે દેશમાં ઘણું જળ રહે તે
રીતે, મુખે ઉતરી શકાય તેવાં અનેક કુવા,
વાવ, તળાવ તથા સરોવર કરાવવાં ॥૫૭૭॥

વળી નદિયોના મનોહર પૂલ તથા અંધ
અંધાવવા, ને જ્યાં પૂલ ન હોય ત્યાં નદી
પાર ઉતરવા સારૂ નૌકાદિ જળવાહન ર-
ખાવવાં ॥ ૫૭૮ ॥

વળી રાજ્યે પોતાની પ્રજામાં જેતું કોઈ રક્ષણ કરનાર ન હોય એવાં બાળક તથા
અપંગ સ્ત્રી પુરૂષોતું, તેમજ યુદ્ધ કરતાં જે યોદ્ધા મરણ પામે તેમના બાલ અચ્ચાતું
ભરણુ પોષણુ કરવું. અને કદી તેમની પાસે ધન હોય તો તેતું રક્ષણુ કરી તેમનો
નિર્વાહ ચાલે તેવો અંદોષસ્ત કરવો. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના પાંચમા અધ્યા-
યમાં નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

કચિદન્ધાંશ્ચ મૂકાંશ્ચ પંગૂન્ વ્યં-
ગાનવાંધવાન્ । પિતેવ પાસિ ધર્મજ્ઞ
તથા પ્રવ્રજિતાનપિ ॥ ૫૭૯ ॥

હે ધર્મજ્ઞ, શું તું આંધળાં, મૂંગાં, પાંગળાં,
હાથ પગે લંગડાં, નિરાશ્રિત તથા દીન
જનને પિતાની પેઠે પોષેછે? ॥ ૫૭૯ ॥

કચિદ્દારાન્મનુષ્યાણાં તવાર્થે મૃ-
ત્યુમીયુષામ્ । વ્યસનં ચામ્યુપેતા-
નાં વિભર્ષિ ભરતર્ષભ ॥ ૫૮૦ ॥

વળી હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, તારે માટે
મૃત્યુ પામેલા તથા દુઃખી થયેલાનાં આ-
ળખ્યાનું શું તું પોષણુ કરેછે? ॥૫૮૦॥

એ રીતનું પ્રજાનું રક્ષણુ રાજ્યે પ્રજા પાસેથી કર લેવાના બદલામાં અવશ્ય કરવું
જેમજે અને પ્રજાએ પણ પોતપોતાની ચોખી આવક પ્રમાણે, રાજા પોતાની રાજસભા-
દ્વારા દેશની આવક અર્થેનું દર વર્ષનું સરવાળું તપાસી જે કર લેવા કરાવ કરે તે ઘણી
ખુશી સાથે આપવો. કેમકે પારકા દેશના રાજાના હુમલાથી, ચોર, લુટારૂ તથા અંડ
કરનાર લોકોથી, માંહોમાંહેના કલેશથી, રોગથી, ગંદકીથી, સિંહચાંદાદિ કૂર પ્રાણિ-
યોથી, આગથી અને પાણીની રેલથી જે રક્ષણુ થવું, તે સર્વ પ્રજાને સામાન્ય છે. શ્રી-
મંતોને પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ગરીબ કરતાં વિશેષ કર આપવો પડે, તેમ તેના
બદલામાં તેમની માલ મિલકત પણુ ઘણી હોવાથી તેના પ્રમાણમાં તેતું રક્ષણુ પણુ
રાજાને ઘણુ અર્થવાળું હોયછે. વળી કેળવણી, સડકો, અજવાળું, વૃક્ષો, છાયા, ન-
દીના પૂલો, જળસ્થાનકો, તથા ધર્મશાળાઓ પણુ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે છે. હવે

એટલા બધા પ્રકારથી પ્રજાનું રક્ષણ એકલાએ બની શકે નહીં, માટે રાજ્યે કામ પ્રમાણે ખાતાં ઉભાં કરી તેમાં યોગ્ય અધિકારિયોની નેમણુક કરવી, અને તેમનાદ્વારે પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું, તેમાં જે વહિવટ કરવો પડે તે સર્વ લખીને કરવો મુખ્ય કરવો નહિ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન
દુષ્કરમ્ । વિશેષતોઽસહાયેન
કિન્તુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૫૮૧ ॥

જે સુખે કરી શકાય એવું કાર્ય હોય, તે પણ એકલાએ કરવું કઠીન છે, તો વિશેષપણથી રાજ્યરૂપ મોહોદું કાર્ય સહાયવિના એકલાએ કેમજ કરી શકાય ॥૫૮૧॥

મૌલાન્શાસ્ત્રવિદઃ શૂરાન્ લબ્ધલક્ષા-
ન્કુલોદ્ગતાન્ । સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ઠૌ
વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૮૨ ॥

માટે રાજ્યે પરીક્ષા કરી મૂળથીજ રાજ-વહિવટ જાણનાર, શાસ્ત્રમાં કુશળ, શૂર-વીર, યુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ તથા કુલીન સા-તવા આઠ પ્રધાન કરવા ॥ ૫૮૨ ॥

જેવા કે મેહેસુલ તપાસનાર, લશ્કરની દેખરેખ રાખનાર, પરરાજ્ય સાથેનો વહિવટ સંભાળનાર, ન્યાયખાતું તપાસનાર, ખજાનચી તથા જાહેર આંધકામ, કેળવણી અને નિરાશ્રિતોના પાલન પોષણની તપાસ રાખનાર અને તે સર્વનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન તથા પોતાની ખાનગી ખોરાકી પોશાકીનો હિસાબ રાખનાર.

તૈઃ સાર્થં ચિંતયેન્નિત્યં સામાન્યં
સંધિવિગ્રહમ્ । સ્થાનં સમુદયં ગુ-
પ્તિલબ્ધપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૫૮૩ ॥

તેમની સાથે નિત્ય સંધિ, વિગ્રહ, સૈન્ય, ઉપજ, દેશરક્ષણ, તથા નિપજમાંથી ઘટતા અર્થસંબંધી વિચાર કરવો ॥ ૫૮૩ ॥

તેષાં સ્વંસ્વમભિપ્રાયમુપલભ્ય
પૃથક્ પૃથક્ । સમસ્તાનાં ચ
કાર્યેષુ વિદધ્યાદ્ધિતમાત્મનઃ ॥ ૫૮૪ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો જુદો જુદો તથા તે સર્વ એકઠા મળેલાનો અભિપ્રાય લઈ, જેથી પોતાનું હિત થાય તે કાર્ય કરવું ॥ ૫૮૪ ॥

નિવર્તેતાસ્ય યાવદ્ગિરિતિ કર્ત-
વ્યતા નૃભિઃ । તાવતોઽતંદ્રિતા-
ન્દક્ષાન્ પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥ ૫૮૫ ॥

જ્યાં પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં જેટલાંની જરૂર પડે, તેટલાં આળસ વિનાનાં ડાહ્યાં તથા શાસ્ત્ર જાણનાર માણસ રાખવાં ॥ ૫૮૫ ॥

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વીત સર્વશા-
સ્ત્રવિશારદમ્ । ઇંગિતાકારચે-
ષ્ટં શુચિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥ ૫૮૬ ॥

જ્યાં જે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, આકાર તથા ચેષ્ટાથી પારકાનો અભિપ્રાય જાણનાર, શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા કુલીન હોય, તેને વકીલ અથવા એલચી કરવો ॥૫૮૬॥

ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્યાત્
દશગ્રામપતિં તથા ।
વિંશતીશં શતેશં ચ
સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૫૮૭ ॥

ગ્રામદોષાન્સમુત્પન્ના
ન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।
શંસેદ્ગ્રામદશેશાય
દશેશો વિંશતીશિનમ્ ॥ ૫૮૮ ॥

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય
નિવેદયેત્ । શંસેદ્ગ્રામશતે-
શસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૫૮૯ ॥

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્ કા-
ર્યાણિ ચૈવ હિ । રાજોઽન્યઃ સચિવઃ
ક્લિગ્ધસ્તાનિ પશ્યેદતંદ્રિતઃ ॥ ૫૯૦ ॥

તેમ શુકનીતિના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વવિદ્યાસુ કુશલો નૃપો હ્યપિ
સુમંત્રવિત્ । મંત્રિભિસ્તુ વિના મંત્રં
નૈકોઽર્થં ચિંતયેત્ કચિત્ ॥ ૫૯૧ ॥

પુરુષે પુરુષે ભિન્નં દૃશ્યતે બુદ્ધિવૈ-
ભવમ્ । આપ્તવાક્યૈરનુભવૈરાગ-
મૈરનુમાનતઃ ॥ ૫૯૨ ॥

મૃત્યું પરીક્ષયેન્નિત્યં વિશ્વાસ્યં
વિશ્વસેત્તદા । નૈવ જાતિર્ન ચ
કુલં કેવલં લક્ષયેદપિ ॥ ૫૯૩ ॥

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જાતિ-
કુલે ન હિ । ન જાત્યા ન કુલેનૈવ
શ્રેષ્ઠત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૯૪ ॥

વળી પ્રત્યેક ગામનો એક અધિપતિ કરવો,
તેનો ઉપરી દશ ગામનો અધિપતિ, તેનો
ઉપરી વીશ ગામનો અધિપતિ, તેનો ઉપ-
રી સો ગામનો અધિપતિ અને તેનો ઉપરી
હજાર ગામનો અધિપતિ કરવો ॥ ૫૮૭ ॥

ગામના અધિપતિયે, ગામમાં કંઈ ચોરાદિ-
સંબંધી દંડો ફિતુર થાય ને તે બે પોતાથી
એસાડી ન શકાય, તો ગુપચુપ દશગામના
અધિપતિને બહાર કરવું; એજ રીતે દશ ગા-
મના અધિપતિયે વીશ ગામના ઉપરીને ૫૮૮

વીશ ગામના ઉપરિયે સો ગામના અ-
ધિપતિને ને સો ગામના અધિપતિયે હ-
જાર ગામના ઉપરીને બહાર કરવું ॥ ૫૮૯ ॥

અને તે સર્વના ગામ સંબંધી સમસ્ત તથા
પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય, રાજના સ્નેહી તથા
આગસ વિનાના બીજા પ્રધાને તપાસ-
વાં ॥ ૫૯૦ ॥

જે કે રાજ સર્વ વિદ્યામાં કુશળ તથા
સારા વિચારવાળો હોય, તો પણ મંત્રિયો-
વિના તેણે એકલાએ ક્યારેય પણ કંઈ
કાર્યનો વિચાર કરવો નહિ ॥ ૫૯૧ ॥

કારણ પ્રત્યેક પુરુષમાં, સત્યવાદીનાં વચ-
ન, અનુભવ, શાસ્ત્ર તથા અનુમાનથી બુ-
દ્ધિનો વૈભવ જુદો જુદો દેખાયછે ॥ ૫૯૨ ॥

વળી રાજ્યે નિરંતર કાર્યભારીઓની પરીક્ષા
કરતાં રહેવું, તેમાં જે વિશ્વાસ કરવા લાયક
હોય તેનો વિશ્વાસ કરવો, પણ માત્ર જાતિ
તથા કુલ ઉપર નજર રાખવી નહિ ॥ ૫૯૩ ॥

કેમકે મનુષ્યનાં કર્મ, શીળ તથા ગુણજ
પૂજવાલાયક છે, જાતિ તથા કુળ નથી;
કારણ જાતિ તથા કુળે કરી કંઈ શ્રેષ્ઠતા
આવતી નથી ॥ ૫૯૪ ॥

અધિકારે ક્ષમં દૃષ્ટ્વા હ્યધિકારે
નિયોજયેત્ । નાધિકારં ચિરં
દદ્યાદ્યસ્મૈકસ્મૈ સદા નૃપઃ ॥ ૫૯૫ ॥

માટે રાજ્યે સદા હરકોઈને કાર્ય કરવામાં
સમર્થ જોઈનેજ અધિકારી કરવો, પણ કો-
ઈને લાંબા વખતસુધી એકને એક અ-
ધિકાર સોંપવો નહિ ॥ ૫૯૫ ॥

અધિકારમદં પીત્વા
કો ન મુહ્યેત્પુનશ્ચિરમ્ ।
અતઃ કાર્યક્ષમં દૃષ્ટ્વા
કાર્યેઽન્યસ્મિન્નિયોજયેત્ ॥ ૫૯૬ ॥

કેમકે ઘણાં વખતસુધી એકને એક અધિ-
કારરૂપ મદ પીને કોણુ મોહ પામતો નથી !
માટે કોઈ પણ અધિકારીને ચોક્કસ વખત-
સુધી સોંપેલા કાર્યમાં સમર્થ જોઈ બીજા
કાર્યમાં જોડવો ॥ ૫૯૬ ॥

તત્કાર્યે કુશલં ચાન્યં તત્પદાનુ-
ગતં સ્વલુ । નિયોજયેત્ વર્તને તુ
તદભાવે તથાપરમ્ ॥ ૫૯૭ ॥

ને તેને ઠેકાણુ તેના હાથ નીચેના હુશિ-
યાર માણસને રાખવો, પણ તે જો કામ
સંભાળી શકે તેવો ન હોય તો બીજા કોઈ
હુશિયારને રાખવો ॥ ૫૯૭ ॥

યથા યથા શ્રેષ્ઠપદે હ્યધિકારી
યદા ભવેત્ । અનુક્રમેણ સંયો-
જ્યો હંતે તં પ્રકૃતિં નયેત્ ॥ ૫૯૮ ॥

એ રીતે જેમ જેમ તે શ્રેષ્ઠ પદનો અધિ-
કારી થતો જાય, તેમ તેમ તેને ચઢાવતાં
જવો, ને છેવટ જ્યારે યોગ્ય ભાસે, ત્યારે
પ્રધાનપદની આપવી ॥ ૫૯૮ ॥

નાજ્ઞાપયેલ્લેખનેન વિનાલ્યં
વામહનૃપઃ । ભ્રાંતિઃ પુરુષધર્મ-
ત્વાલ્લેખ્યં નિર્ણાયકં પરમ્ ॥ ૫૯૯ ॥

વળી નહાના વા મોટા કંઈ પણ કાર્ય માટે
લખ્યાવિના મોઢેથી આજ્ઞા આપવી નહિ;
કારણુ ભુલી જરુ એ પુરુષનો ધર્મ છે, તેથી
લખાણુજ પરં પ્રમાણુરૂપ છે ॥ ૫૯૯ ॥

દૈનિકં માસિકં વૃત્તં વાર્ષિકં बहु-
વાર્ષિકમ્ । તત્કાર્યજાતલેખ્યં તુ
રાજ્ઞે સમ્યક્કિંવેદયેત્ ॥ ૬૦૦ ॥

તેમ કાર્યભારીઓએ પણ પોતપોતાના
કાર્ય સંબંધી દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક
તથા બહુ વાર્ષિક વૃત્તાંતનાં લેખી પત્રક
ઉપજાવી રાજાને નિવેદન કરવાં ॥ ૬૦૦ ॥

વળી પ્રધાનાદિવિષે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં
યાતિ લોકે જનપદ-
હિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિ-
વેન્દ્રૈઃ । ઇતિ મહતિ વિરો-
ધે વર્તમાને સમાને નૃપતિ-
જનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥ ૬૦૧ ॥

કેવળ રાજાના હિતમાં તત્પર રહેનાર
પ્રધાન પ્રજાને અપ્રિય થાયછે, ને કેવળ
પ્રજાના હિત કરનાર મંત્રીને રાજા ત્યાગ
કરેછે; એવા મોહોટા સમાન વિ-
રોધ છતે રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હિત
થાય તે રીતે કાર્ય કરનાર પ્રધાન દુ-
ર્લભ છે ॥ ૬૦૧ ॥

મંત્રિણાં મિત્રસંધાને મિષજાં
સામિપાતિકે । કર્મણિ વ્યજ્યતે
પ્રજ્ઞા સ્વસ્થે કો વા ન પંઢિતઃ ॥ ૬૦૨ ॥

નરાધિપા નીચજનાનુવર્તિનો
બુધોપદિષ્ટેન પથા ન યાંતિ યે ।
વિશન્ત્યતો દુર્ગમમાર્ગનિર્ગમં
સમસ્તસંવાધમનર્થપંજરમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं रा-
ज्ये प्रमाणं यदा तं मोहाच्छ्रयते
मदः स च मदादास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये त-
स्य स्वतंत्रस्पृहा स्वातंत्र्यस्पृहया त-
तः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ ६०४ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

सन्मंत्रिणा वर्धयते नृपाणां लक्ष्मीमही
धर्मयशःसमूहः । दुर्मंत्रिणा नाशयते त-
थैव एवं पुरावृत्तविदो वदन्ति ॥ ६०५ ॥

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते स्थितिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ ६०६ ॥

नियुक्तहस्तार्પितराज्यभारा
स्तिष्ठंतिये सौधविहारसाराः ।
विडालवृन्दार्પितदुग्धपूराः
स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥ ६०७ ॥

ભેદ પામેલું કાર્ય સાંધવામાં મંત્રિની, ને
સામિપાત રોગ સમય વૈધની, બુદ્ધિ જ-
ણાઈ આવેછે; સ્વસ્થ સમય કોણુ પં-
ડિત થતો નથી ! ॥ ૬૦૨ ॥

જે નીચજનને અનુસરનાર રાજા હાલ્યા
માણુસાએ ઉપદેશ કરેલ માર્ગ પ્રત્યે નથી
ચાલતા, તે દુઃખે કરી પાણુ જેમાંથી નિ-
કળી શકાય નહિ એવાં ચોમેરથી બંધન
કરેલાં અનર્થરૂપ પંજરમાં પડેછે ॥ ૬૦૩ ॥

જ્યારે રાજા, રાજ્યમાં એકલા પ્રધાનનેજ
પ્રમાણુ ગણેછે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહથી
મદ થાયછે, ને મદથી દાસપણું ગમતું
નથી, તેથી તેના તદ્દયમાં સ્વતંત્ર થ-
વાની ઇચ્છા થાયછે; પછી સ્વતંત્રપણુની
ઇચ્છાએ કરી, તે રાજાના પ્રાણુ વિષે
દ્રોહ કરેછે ॥ ૬૦૪ ॥

સારા મંત્રિ વડે રાજાનાં લક્ષ્મી, પૃથ્વી,
ધર્મ તથા યશ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે-
છે ને તેજ ખરાય મંત્રીવડે નાશ પામે-
છે, એમ ઇતિહાસ જાણુનાર કહેછે ॥ ૬૦૫ ॥

જે રાજાને સારી શીખામણુ ન આપે તે
મિત્ર સ્થાનો, ને જે હિતરૂપ વચન ન સાં-
ભળે, તે રાજા શેનો ! કારણુ સદા પરસ્પરે
અનુકૂળ રાજા તથા પ્રધાનને વિષે સર્વ
સંપત્તિ સ્થિતિ કરેછે ॥ ૬૦૬ ॥

જે મૂઢ બુદ્ધિવાળા રાજા, પ્રધાનના હા-
થમાં રાજ્યકારભાર સોંપી કેવળ મેહેલમાં
મોજમજ કરેછે, તે મીઠડાના સમૂહને
રૂઢ સોંપી સુઈ રહેછે, એમ જાણુવું ॥ ૬૦૭ ॥

હવે રાજ્યમાં નીમેલો કોઈ પણ અધિકારી પોતાના અધિકારના બળથી પ્રજામાંના
કોઈ પણ પાસે વેઠ કરાવી વા તેની પાસેથી લાંચ ખાઈ વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારનો જુ-
લમ કરતો સંભળાય, તો તેની રાજ્યે તપાસ કરવી ને ખર્ચ હોય તો તેને સખ શિક્ષા

કરી તેવા જીલમનો એકદમ અટકાવ કરવો; કેમકે રાજ્યે પ્રજાને પોતાનું કુટુંબ જાણી તેની સર્વ પ્રકારથી રક્ષા કરવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નગરે નગરે ચૈકં
કુર્યાત્સર્વાર્થ ચિંતકમ્ ।
ઉચ્ચૈઃ સ્થાનં ધોરૂપં
નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૬૦૮ ॥

સ તાનનુ પરિક્રમેત્સર્વાનેવ સ-
દા સ્વયમ્ । તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સ-
મ્યગ્રાદ્રેષુ તત્ત્વૈઃ ॥ ૬૦૯ ॥

રાજ્ઞો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વા-
દાયિનઃ શઠાઃ । મૃત્યા ભવંતિ
પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬૧૦ ॥

યે કાર્યિકેભ્યોઽર્થમેવ ગૃહ્ણીયુઃ
પાપચેતસઃ । તેષાં સર્વસ્વમાદાય
રાજાકુર્યાત્પ્રવાસનમ્ ॥ ૬૧૧ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રામાનુપુરાણિ દેશાંશ્ચ સ્વયં સંવી-
ક્ષ્ય વત્સરે । અધિકારિગણૈઃકાશ્ચ
રંજિતાઃ કાશ્ચ કર્ષિતાઃ ॥ ૬૧૨ ॥

પ્રજાસ્તાઃ સાધુભૂતેન વ્યવહારં વિ-
ચિન્તયેત્ । ન મૃત્યપક્ષપાતી સ્યા-
ત્પ્રજાપક્ષં સમાશ્રયેત્ ॥ ૬૧૩ ॥

પ્રજાશતેન સંદિષ્ટં સંત્યજેદધિ-
કારિણમ્ । અમાત્યમપિ સંવી-
ક્ષ્ય સકૃદન્યાયગામિનમ્ ॥ ૬૧૪ ॥

રાજ્યે પ્રત્યેક શેહેરમાં સર્વ કાર્યની ત-
પાસ રાખવા માટે કુળ તથા ગુણવડે
શ્રેષ્ઠ, સૈન્યેકરી ભયજનક, તથા નક્ષત્રોની
મધ્યના ગ્રહની પેઠે તેજસ્વી એક એક
સુખો રાખવો ॥ ૬૦૮ ॥

તેણે નિરંતર પોતાને તાબેના ગામથી તે ન-
ગરપર્યંતના સર્વ અધિકારિયોની પાસે જઈ
જાતે તપાસ કરવી, ને પ્રજા પ્રત્યેની તેમની
વર્તણૂક છુપા જાણીસવડે જાણવી ॥ ૬૦૯ ॥

કારણ રાજ્યમાં રહેલા અધિકારિયો ધણું
કરી પારકું ધન હરણુ કરનાર તથા લુચ્ચા
થઈ જાયછે, માટે રાજ્યે તેમનાથી પો-
તાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૧૦ ॥

અને જે પાપશુદ્ધિવાળા અધિકારી, પો-
તાના કાર્ય માટે આવેલી પ્રજા પાસેથી
લાંચ ખાયછે, તેઓની સર્વ મિલકત જ-
પત કરી તેમને દેશનિકાલ કરવા ॥ ૬૧૧ ॥

રાજ્યે પોતે પ્રતિ વર્ષે ગામ, નગર તથા
દેશમાં ફરી, અધિકારિયોએ કઈ પ્રજાને
રાજ તથા કઈ પ્રજાને પીડિત કરીછે ॥ ૬૧૨ ॥

તેનો તપાસ કરી યથાર્થપણાથી કાર્યનો નિ-
શ્ચય કરવો, ને ધણું કરી અધિકારિને રાજ
ન રાખતાં પ્રજાને રાજ રાખવી ॥ ૬૧૩ ॥

વળી ધણી પ્રજાએ દ્રેષ કરેલા અધિકારીને
રજા દેવી, ને પ્રધાન પાણુ એકવાર અન્યાય
કરનાર જાણવામાં આવે તો ॥ ૬૧૪ ॥

एकान्ते दंडयेत् स्पष्टमभ्यासाप-
कृतं त्यजेत् । अन्यायवर्तिनां राज्ये
सर्वस्वं च हरेन्नृपः ॥ ६१५ ॥

તેને એકાંતમાં દંડ કરવો, ને જો વારંવાર
અન્યાય કરે તો પછી જાહેરમાં દંડ દેવો,
તેમ રાજ્યમાં નિરંતર અન્યાયથી વર્તના-
રનું સર્વસ્વ જપત કરવું ॥ ૬૧૫ ॥

પણ રાજ્યે પ્રથમ પોતાની વર્તણુક સારી રાખવી જોઈએ, કેમકે તે જો પોતે
ન્યાયથી વર્તતો હોય, તોજ તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા તેનો ડર રાખી ન્યાયથી વર્તે. પણ
જો તે પોતે અન્યાયી હોય, તો તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા બન્ને અન્યાયી થાય તેમાં આશ્ચર્ય
નથી. કારણ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલ છે કે,

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते
लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६१६ ॥

શ્રેષ્ઠ જન જે આચરે, તે સાધારણ જન
પણ આચરેછે, ને શ્રેષ્ઠ જેને માને તેને
બીજા લોક પણ માનેછે ॥ ૬૧૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

युगप्रवर्तको राजा धर्माधर्मप्रशि-
क्षणात् । युगानां न प्रजानां च
दोषः किं तु नृपस्य हि ॥ ६१७ ॥

રાજા, પ્રજાને ધર્માધર્મ શીખવવાથી સારા
નરસા યુગને પ્રવર્તાવનાર થાયછે, માટે
ખરાબ સમય થવામાં યુગ તથા પ્રજાને
દોષ નથી, કેવળ રાજાનોજ દોષ છે ॥ ૬૧૭ ॥

प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति
वै जनः । लोभाद्भयाच्च किं
तेन शिशितं नाचरेत्कथम् ॥ ६१८ ॥

કારણ પ્રજા જેણે કરી રાજા પ્રસન્ન થાય
તેજ કર્મ, લોભ તથા ભયથી આચરેછે;
તો તેણે સારી રીતે ઉપદેશ કરેલ કંઈ
પણ કર્મ કેમ ન આચરે ॥ ૬૧૮ ॥

કારણ ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः
पापे पापाःसमे समाः ।
राजानमनुवर्तते
यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ६१९ ॥

રાજા સદાચરણી હોય તો પ્રજા સદાચર-
ણવાળી, પાપી હોય તો પાપ કરનારી તથા
પાપ પુણ્ય બન્નેમાં સમ હોય તો સમાન
થાયછે; કેમકે પ્રજા રાજાનેજ અનુસરેછે,
માટે જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાયછે ॥ ૬૧૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

जनं सर्वजना नित्यं मन्यन्ते
महर्दचितम् । महतावमतो
यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ ६२० ॥

નિરંતર મોહોટાઓએ માનેલા જનને સર્વ
જન માનેછે, ને જેનો મોહોટા તિરસ્કાર
કરે, તેનો સર્વ તિરસ્કાર કરેછે ॥ ૬૨૦ ॥

एकस्य कर्म संवीक्ष्य भूयोऽन्योपि
करोति तत् । गतानुगतिको लोको
न लोकः पारमार्थिकः ॥ ६२१ ॥

ધણું કરી એકનું કર્મ જોઈ બીજા પણ
તેજ કરેછે; કેમ કે લોક બહુધા ગતાનુ-
ગતિક છે, વિચાર કરનાર નથી ॥ ૬૨૧ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઇન્દ્રિયાણાં જયે યોગં સમાતિષ્ઠે-
દિવાનિશમ્ । જિતેન્દ્રિયો હિ શ-
ક્નોતિ વશે સ્થાપયિતું પ્રજાઃ ॥ ૬૨૨ ॥

રાજ્યે દિવસ રાત્રિ ઇન્દ્રિયોને જીતવાનો
યત્ન કરવો, કેમકે તે જિતેન્દ્રિય હોય તોજ
પ્રજાને વશ રાખવા સમર્થ થાયછે ॥૬૨૨॥

મૃગયાક્ષા દિવા સ્વપ્ન પરિવાદઃ
સ્ત્રિયો મદઃ । તૌર્યત્રિકં વૃથાવ્યા-
ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૬૨૩ ॥

મૃગયા, જીગર, દિવસે નિદ્રા, પારકી નિદ્રા,
ધણી સ્ત્રિયો કરવી, મદ્યપાન, ને નૃત્ય, ગા-
યન તથા વાજીત્ર, એને વૃથા ભ્રમવું, એ સુ-
ખની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થનાર દશ ॥ ૬૨૩ ॥

પૈશુન્યં સાહસં દ્રોહ ઈર્ષ્યાસૂયા-
ર્થદૂષણમ્ । વાગ્દંડજં ચ પારુ-
ષ્યં ક્રોધજોઽપિ ગણોઽષ્ટકઃ ।
વ્યસનાનિ દુરંતાનિ
પ્રયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥ ૬૨૪ ॥

તથા આડી, સાહસ, કપટથી મારવું, અ-
દેખાઈ, ખોટા આરોપ મૂકવા, પારકું ધન
હરણ કરવું વા માગનારને ન દેવું, ગાળો
દેવી તથા મારવા દોડવું, એ ક્રોધથી ઉત્પન્ન
થનાર આઠ મળી, પરિણામ જેવું દુઃખ-
રૂપ છે, એવાં અદાર વ્યસન રાજ્યે પ્ર-
યત્નથી ત્યાગ કરવાં ॥ ૬૨૪ ॥

પણ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાગ્રાદિભિર્વનચરૈર્મયૂરાદૈચ્ચ
પક્ષિભિઃ । ક્રીડયેન્મૃગયાં કુ-
ર્યાદુષ્ટસત્તાન્નિપાતયન્ ॥ ૬૨૫ ॥

રાજ્યે પાંજરામાં રાખી પાળેલાં વનચર
વ્યાગ્રાદિ પશુ તથા મયૂરાદિ પક્ષિ સાથે
રમવું ને જંગલના સિંહ વ્યાગ્રાદિ કૂર પ્રાણિ-
યોને નાશ કરવારૂપ મૃગયા કરવી ॥ ૬૨૫ ॥

શૌર્યં પ્રવર્દ્ધતે નિત્યં લક્ષ્યસંધાન-
સાધનમ્ । અકાતરત્નં શસ્ત્રાસ્ત્રશી-
ઘ્રપાતનકારિતા ॥ ૬૨૬ ॥

કેમકે તેથી નિત્ય શૌર્ય, નિશાન સાંધ-
વામાં કૌશલ્ય, નિર્ભયતા તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર
જલદી વાપરવાનો અભ્યાસ વધેછે ॥૬૨૬॥

વળી એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વસ્માદધિકો દાતા શૂરસ્ત્વં ધા-
ર્મિકો હ્યસિ । ઇતિ વાર્ચં ન શૃણુ-
યાત્ શ્રાવકા વંચકાસ્તુ તે ॥ ૬૨૭ ॥

રાજ્યે, “તમે સર્વથી અધિક દાતા, શૂ-
રવીર તથા ધર્મિષ્ઠ છો,” એવાં વચન સાં-
ભળવાં નહિ, કેમકે તે સંભળાવનાર ઠગ
હોયછે ॥ ૬૨૭ ॥

આત્માનં પ્રથમં રાજા વિનયેનોપપા-
દયેત્ । તતઃ પુત્રાંસ્તતોઽમાત્યાંસ્તતો
મૃત્યાંસ્તતઃ પ્રજામ્ ॥ ૬૨૮ ॥

વળી પોતે પ્રથમ વિવેકી થવું ને પછી
પુત્ર, પ્રધાન, કાર્યભારી તથા પ્રજાને વિ-
વેકી કરવાં ॥ ૬૨૮ ॥

યૌવનં જીવિતં ચિત્તં છાયા લક્ષ્મી
શ્ચ સ્વામિતા । ચંચલાનિ ષટેતાનિ
જ્ઞાત્વા ધર્મરતો ભવેત્ ॥ ૬૨૯ ॥

ને યૌવન, જીવિત, ચિત્ત, છાયા, લક્ષ્મી
તથા પ્રભુતા, એ છને ચંચળ નાણી સ-
દાચરણી થયું ॥ ૬૨૯ ॥

સુજનૈઃ સંગતં કુર્યાત્ ધર્માય ચ
સુલાય ચ । સેવ્યમાનસ્તુ સુજ-
નૈર્મહાનતિવિરાજતે ॥ ૬૩૦ ॥

અને ધર્મ તથા સુખ વાસ્તે સજ્જનોની
સંગત કરવી; કેમકે સજ્જનોએ સેવેલો
રાજા અતિ શોભેછે ॥ ૬૩૦ ॥

નિત્યં મનોપહારિણ્યા વાચા પ્રલ્હા-
દયેજ્જગત્ । ઉદ્વેજયન્નિ ભૂતાનિ કૂર
વાક્ ધનદોપિ સન્ ॥ ૬૩૧ ॥

વળી નિરંતર મનોહર વાણીવડે પ્રભને
રાજી રાખવી, કેમકે ધન દેનાર પણ ને
કઠોર બોલનાર હોય તો પ્રાણિયોને ઉ-
દ્વેગ કરેછે ॥ ૬૩૧ ॥

એ રીતે પોતે ન્યાયથી વર્તી રાજ્યે પોતાના સર્વ કાર્યભારીને પણ તે રીતે વ-
ર્તવાની ફરજ પાડવી, જેનો દાખલો લઈ પ્રજા ન્યાયથી વર્તે. પણ જેમ એક કુટુંબના
વડીલને તેના કુટુંબમાંના સર્વને નિયમથી વર્તાવવા માટે કડપ રાખવો પડેછે, તેમ
રાજ્યે પણ ધણાંક કુટુંબ મળી થયેલા એક પ્રજારૂપ મહા કુટુંબને નિયમમાં રાખવા-
માટે પોતાનો કડપ રાખવો જોઈએ. માટે તેણે પોતાની રાજધાની ઉત્તમ પ્રકારની
અને મેહેલ તથા રાજસભા સુશોભિત કરવાં, ઉત્તમ સાથે ફરવું, અંગરક્ષક રાખવા,
ભાઈયોને વૃત્તિ નેમી દેવી, પોતે તથા પ્રજાએ ચુંદી કાઢેલ અધિકારિયોની રાજસભા કરી
તેમાં વધુમતે કામ કરવું, અને વૃથા વખત ગમાવવો નહીં. શુક્રનીતિના પેહેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાનાવૃક્ષલતાકીર્ણે પશુપક્ષિગ-
ણાવૃતે । સુબહૂદકધાન્યે ચ તુ-
ળકાષ્ઠસુતે સદા ॥ ૬૩૨ ॥

રાજ્યે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા લતા-
વાળા, પશુ તથા પક્ષીગણે કરી યુક્ત, ધણુ
જળ તથા ધાન્યવાળા, સદા ચારો તથા
અળતણુ મળી શકે તેવા ॥ ૬૩૨ ॥

સુરમ્યસમભૂદેશે નાતિદૂરમહી-
ધરે । અર્ધચંદ્રાં વર્તુલાં વા ચ-
તુરસ્રાં સુશોભનામ્ ॥ ૬૩૩ ॥

અને કંઈક દૂર છે પર્વત જેને એવા સ-
પાટ ભૂમિવાળા મનોહર દેશમાં, સુ-
શોભિત, અર્ધચંદ્રાકાર, વર્તુલ, વા ચો-
ખંડી ॥ ૬૩૩ ॥

ચતુર્દિક્ષુ ચતુર્દારાંસુમાર્ગારામ-
વીથિકામ્ । સપ્રાકારાં સપરિ-
સ્તાં રાજધાનીં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૬૩૪ ॥

ચાર દિશાએ ચાર દરવાજાવાળી, સારા
માર્ગે તથા તે ઉપર રોપેલા વૃક્ષોની પં-
ક્તિવાળી, અને ખાઈએ સહિત કિલ્લાવાળી
રાજધાની કરવી ॥ ૬૩૪ ॥

રાજગૃહં સભામધ્યં ગવાશ્વગજશા-
લિકમ્ । પ્રશસ્તવાપીકૂપાદિજલ-
યંત્રૈઃ સુશોભિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

શસ્ત્રાસ્ત્રધારિસંયુક્ત
પ્રાકારંસુષ્ટુ યંત્રકમ્ ।
દિવા રાત્રૌ સશસ્ત્રાત્મૈઃ
પ્રતિક્ષાસુગોપિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

રાજા રાજસભા કાર્યા સુગુપ્તા
સુમનોરમા । જલોર્ધ્વપાતિયં-
ત્રૈશ્ચ યુતા સુસ્વરયંત્રકૈઃ ॥ ૬૩૭ ॥

વાતપ્રેરકયંત્રૈશ્ચ યંત્રૈઃ કાલપ્રબો-
ધકૈઃ । પ્રતિષ્ઠિતા ચ સ્વાદર્શ-
સ્તથા ચ પ્રતિરૂપકૈઃ ॥ ૬૩૮ ॥

તથાવિધામાત્યલેખ્યસંખ્યાધિકૃત-
શાલિકાઃ । કર્તવ્યાશ્ચ પૃથક્લે
તાસ્તદર્થાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬૩૯ ॥

તતઃ પરં ચતુર્દિશ્ચ પ્રજાનાં નિલ-
યાનિ ચ । સેનાધિપાઃ પદાતીનાં
ગણઃ સાદિગણસ્તતઃ ॥ ૬૪૦ ॥

બૃહન્માલિકયંત્રાણિ ગજપાલગ-
ણસ્તતઃ । ક્રમાદેષાં ગૃહાણિ સ્યુઃ
શોભનાનિ પુરે સદા ॥ ૬૪૧ ॥

રાજમાર્ગમુખાનિ સ્યુર્ગૃહાણિ સક-
લાન્યપિ । ગૃહપૃષ્ઠે સદા વીર્થિ
મલનિર્હરણસ્થલમ્ ॥ ૬૪૨ ॥

તેમાં મધ્યમાં સભાવાળું, પોતાના ખાનગી
બળદ, ગાય, ઘોડા તથા હાથિને આંધવાની
શાળાવાળું, સુંદર વાવ તથા કુવા આદિના
જળસંબંધી યંત્રે કરી સુશોભિત ॥ ૬૩૫ ॥

શસ્ત્ર અસ્ત્ર ધરનાર પોહોરેગિર જેમાં ફરે
છે એવા કિલ્લાવાળું, નાના પ્રકારનાં કાર્ય
સાંધવાનાં સુંદર યંત્રવાળું અને શસ્ત્ર તથા
અસ્ત્રવાળા ચોપીદારોયે દિવસ રાત્રિ પ્રત્યેક
વિભાગમાં રક્ષણ કરેલું રાજગૃહ કરેલું ॥ ૬૩૬ ॥

અને રાજ્યનું કામ તપાસવા માટે રાજ-
ગૃહની બહાર સારી રીતે રક્ષણ કરેલી,
અત્યંત મનોહર, જળ ઉડવાના કુવારા
તથા સુંદર સ્વરવાળા યંત્રે કરી યુક્તા ॥ ૬૩૭ ॥

વાયુનો સંચાર કરનાર તથા વખત જ-
ણાવનાર યંત્રવાળી, અને સુંદર અરી-
સા તથા છબીઓવાળી રાજસભા ક-
રવી ॥ ૬૩૮ ॥

તેજ પ્રમાણે પ્રધાન, દફતરી, સભાસદ
તથા ખીજા અધિકારિયોની, તેમનું પોત-
પોતાનું કામ કરવા માટે જુદી જુદી
કચેરીઓ કરવી ॥ ૬૩૯ ॥

તે પછી ચારે દિશામાં પ્રજાનાં ઘર
કરવાં, પછી સેનાપતિ, પાયદળ, ઘોડે-
ચાર ॥ ૬૪૦ ॥

તોપખાનું તથા હસ્તિદલ, એમનાં અનુ-
ક્રમે પુરનેવિષે સદા સુંદર ઘર કરવાં ॥ ૬૪૧ ॥

પણ તે સમગ્ર ઘરનાં મુખ રાજમાર્ગ
પ્રત્યે રાખવાં ને પ્રત્યેક ઘરની પાછળ સદા
મેલું લઈ જવામાટે ગલી રાખવી ॥ ૬૪૨ ॥

રાજમાર્ગાસ્તુ કર્તવ્યાશ્ચતુર્દિક્ષુ નૃપ-
ગૃહાત્ । પણ્યમાર્ગાસ્તથા ચૈવ પુર-
ગ્રામાદિષુ સ્થિતાઃ ॥ ૬૪૩ ॥

માર્ગાન્ સુધાશર્કરૈર્વા ઘટિતાન્મ-
તિવત્સરમ્ । एवं हि पत्तनं कुर्या
द्रामं चैव नराधिपः ॥ ૬૪૪ ॥

પુરેષુર્વાંધર્મૈર્મિત્રૈઃ સ્વસામ્યપ્રા-
પિતૈર્ગુણૈઃ । પ્રકૃતિભિર્નૃપો ગ-
ચ્છેન્નનીચૈસ્તુ કદાચન ॥ ૬૪૫ ॥

પૃષ્ઠાગ્રગાન્ ક્રૂરવેષાન્
નતિનીતિવિશારદાન્ ।
સિદ્ધાસ્ત્રનગ્રશસ્ત્રાંશ્ચ
મદ્દાનારાન્નિયોજયેત્ ॥ ૬૪૬ ॥

દાયાદાનામૈકમત્યં રાક્ષઃ શ્રેય-
સ્કરં પરમ્ । અતઃ સ્વભોગસદ્-
શાન્ દાયાદાન્ કારયેન્નૃપઃ ॥ ૬૪૭ ॥

રાજ્યવિમજનાચ્છ્રેયો ન ભૂપાનાં
ભવેત્સલુ । અલ્પીકૃતં વિભાગેન
રાજ્યં શત્રુર્જિઘૃક્ષતિ ॥ ૬૪૮ ॥

સુહૃદ્ભિર્ભ્રાતૃભિઃ સાર્ધં સભાયાં
પુત્રવાંધર્મૈઃ । રાજકૃત્યં સેનપૈશ્ચ
સમ્યાદૈશ્ચિંતયેત્સદા ॥ ૬૪૯ ॥

પૃથક્ પૃથક્ મતં તેષાં લેખયિત્વા
સસાધનમ્ । વિમૃશેત્ સ્વમતેનૈવ
યત્કુર્યાદ્દુસંમતમ્ ॥ ૬૫૦ ॥

અને પુર અથવા ગામમાં રાજગૃહથી
ચારે દિશામાં રાજમાર્ગ તથા બનરના
માર્ગ કરવા ॥ ૬૪૩ ॥

ને તે માર્ગ પ્રતિ વર્ષે કાંકરા પાથરી સમા-
કરાવવા. એ રીતે રાજ્યને નગર તથા ગ્રામ
રચવાં ॥ ૬૪૪ ॥

વળી તેણે પોતા સરખા ગુણુવાળા પોતા-
ના આંધવ, મિત્ર તથા પ્રધાને સહિત શેહે-
માં ફરતું, પણ ક્યારેય નીચ સાથે ફરતું
નહીં ॥ ૬૪૫ ॥

ને જ્યારે ફરવા નિકળતું ત્યારે પોતાની
પાસે આગળ તથા પાછળ ભયંકર વેષવા-
ળા, નમ્રતા તથા નીતિમાં ચતુર, હથિયાર
વાપરી જાણનાર તથા ઉઘાડી તરવાર-
વાળા, શૂરવીર રાખવા ॥ ૬૪૬ ॥

વળી ભાઈઓનું ઐક્ય રાજ્યનું પરમ શ્રેય
કરનાર છે, માટે તેણે રાજ્યના ભાગ
પાડ્યા સિવાય તેમને પોતા સરખા
ભાગ ભાગવનાર કરવા ॥ ૬૪૭ ॥

કરણુ રાજના ભાગ પાડ્યાથી રાજ્યોનાં
જરૂર શ્રેય થતું નથી. કેમકે વિભાગે કરી
સ્વલ્પ થયેલા રાજ્યને શત્રુ જીતી લઈ
લેવા ઇચ્છેછે ॥ ૬૪૮ ॥

વળી રાજ્યે નિત્ય સભામાં મિત્ર, ભાઈ,
પુત્ર, સંબંધી, સેનાપતિ તથા સભાસદો
સાથે રાજકાર્યનો વિચાર કરવો ॥ ૬૪૯ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો યુક્તિ સહિત જુદો
જુદો મત લખાવી પોતાના મતે વિચાર
કરવો, અને જે બહુ સંમત હોય તે ક-
રવું ॥ ૬૫૦ ॥

નયેત્કાલં વૃથા નૈવ સદા સ્ત્રીમઘ-
સેવનૈઃ । યત્કાલે હ્યુચિતં કર્તું ત-
ત્કાર્યં દ્રાગશંકિતમ્ ॥ ૬૫૧ ॥

પણુ સદા સ્ત્રી તથા મઘપાને કરી ફેકટ
કાળ કાઢવો નહિ; ને જે કાળે જે કાર્ય
કરવા યોગ્ય હોય તે કાળે તે નિઃશંક થઇ
જલદી કરવું ॥ ૬૫૧ ॥

વળી રાજ્યે પોતાના પડોશી તથા દૂરના રાજ્યો સાથે પોતાની તથા તેમની
પ્રજામાં પરસ્પરે વ્યાપાર વધે તે રીતની પોતાના એલચીદ્વારા સમન્વૃત કરવી, અને
તેમની નિષ્ઠા પોતાના રાજ આતે કેવી છે તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. તેઓ જે પો-
તાના કરતાં બળવાન હોય તો તેમની સાથે વિગ્રહ કરવો નહિ, પણુ સદા મિત્રાચારી
રાખવી. અને તેઓમાં જે કળા-કૌશલ્ય આધિક હોય તે ગ્રહણુ કરી પોતે પણુ બળ-
વાન થવું. કદી કંઈ નિમિત્ત કાઢી પોતાથી બળવાન શત્રુ ચઢાઇ કરી આવે તો તે-
ટાણુ નમી દઇ, પોતાનો અચાવ કરી લેવો. કારણુ સમય પ્રમથ્ણે વર્તવામાં લાભ છે.
તેમ કદી પોતાને કોઇ રાજ ઉપર કંઈ પણુ જરૂરના કારણુ માટે ચઢાઈ લઈ જવી પડે
તો પ્રથમ પોતાની આલતી સ્થિતિ તપાસી પોતામાં પૂર્ણતા ભાસે ને તે રાજ સમ-
ન્વૃતિ ઉપર ન આવે તો ચઢાઇ કરવી; અને છતાં પછી તેનો મૂલક જેડી લેવો નહિ.
પણુ તેને પોતાનો તાબેદાર રાજ કરવો. મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મધ્યમસ્ય પ્રચારં ચ વિજિગીષોશ્ચ
ચેષ્ટિતમ્ । ઉદાસીનપ્રચારં ચ શ-
ત્રોશ્ચૈવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૬૫૨ ॥

રાજ્યે ખીજ મધ્યમ સત્તાવાળા, મુલક
છતવા ઇચ્છનાર, કોઈની તમા ન રાખ-
નાર તથા શત્રુતા કરનાર રાજનું ચેષ્ટિત
પ્રયત્નથી જોતા રહેવું ॥ ૬૫૨ ॥

તાન્સર્વાનભિસંદધ્યાત્સામાદિભિ-
રુપક્રમૈઃ । વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ
પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૬૫૩ ॥

ને તે સર્વને સામ, દાન, ભેદ તથા દંડ-
માંના એકેકે વા તે સમસ્ત ઉપાયે કરી,
અથવા કેવળ સામ તથા દંડવડે વશ્ય
રાખવા ॥ ૬૫૩ ॥

સર્વેષાં તુ વિદિતૈષાં
સમાસેન ચિકીર્ષિતમ્ ।
સ્થાપયેત્તત્ર તદ્વંશ્યં
કુર્યાચ્ચ સ સમક્રિયામ્ ॥ ૬૫૪ ॥

અને છતેલી સર્વ પ્રજાનો અભિપ્રાય
સંક્ષેપથી જાણી, તે દેશમાં ત્યાંનાજ રા-
જવંશીને ગાદીયે બેસાડવો, ને તેણુ પો-
તાને રાજગાદિ આપનારને તાબે રહી
ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવું ॥ ૬૫૪ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જિતાનાં વિષયે સ્થાપ્યં
ધર્માધિકરણં સદા ।
શ્રુતિં દદ્યાન્નિર્જિતાનાં
તત્ત્વરિત્રાનુરૂપતઃ ॥ ૬૫૫ ॥

છતી તાબે કરેલ રાજના દેશમાં તેની
વર્તણુકની દેખરેખ રાખવા માટે સદા છા-
વણી સહિત મંત્રી રાખવો, ને કંઈ મોટા
અપરાધને લીધે જેનો દેશ પોતાના રાજ
સાથે જેડી લીધો હોય તેવા રાજને તેની
યોગ્યતા પ્રમાણુ પગાર આંધી દેવો ॥ ૬૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

પિતૃપૈતામહં સ્થાનં યો યસ્યાત્ર
જિગીષતે । સ તસ્ય સહજઃ શત્રુ-
રુચ્છેઘોઽપિ પ્રિયે સ્થિતઃ ॥ ૬૫૬ ॥

જે જેના આપદાદાથી મળેલા સ્થાનને
જીતવા ઇચ્છે તે તેનો સહજ શત્રુ છે,
માટે તે કદી તેના પ્રિયમાં રહ્યો હોય
તો પણ તેણે મારવા લાયક છે ॥ ૬૫૬ ॥

સામાદિદંડપર્યંતો નયઃ પ્રોક્તઃ
સ્વયંશ્રુવા । તેષાં દંડસ્તુ પા-
પીયાંસ્તં પશ્ચાદ્વિનિયોજયેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

પ્રજાપતિયે સામથી દંડપર્યંત નીતિ કહી
છે, તેમાં દંડનીતિ પાપિષ્ઠ છે, માટે તેની
છેવટે યોજના કરવી ॥ ૬૫૭ ॥

ઉત્તિષ્ઠમાનસ્તુ પરો નોપેક્ષ્યઃ પ-
થ્યમિચ્છતા । સમૌ હિ શિષ્ટૈરામ્ના-
તૌ વત્સ્યન્તાવામયઃ સ ચ ॥ ૬૫૮ ॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનાર રાજ્યે ઉત્પન્ન થતા
શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કેમ કે શિષ્ટ
પુરુષોએ રોગ તથા શત્રુને એક સરખા
કહ્યા છે ॥ ૬૫૮ ॥

મિત્રોઽમાલ્યસુહૃદ્વર્ગા યદાસ્યુ-
દ્દંભક્તયઃ । શત્રૂનાં વિપરીતા-
શ્ચ કર્તવ્યો વિગ્રહસ્તદા ॥ ૬૫૯ ॥

ન્યારે પોતાના મિત્ર, અમાલ્ય તથા સુ-
દ્દંધર્મ પોતામાં દટભક્તિમાન હોય ને
શત્રુના તેનાથી વિપરીત હોય ત્યારે યુદ્ધ
કરવું ॥ ૬૫૯ ॥

વળી આપત્ સમય રાજ્યે પોતાનું કામ કાઢી લેવા વિષે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત
શાંતિપર્વના આપદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

વહેદમિત્રં સ્કંધેન યાવત્કાલવિ-
પર્યયઃ । સ્વાનુકૂલે તુ તત્પ્રાપ્તે
મિંદ્યાદ્દટમિવાશ્મનિ ॥ ૬૬૦ ॥

ન્યાંસુધી વખત પ્રતિકૂળ હોય ત્યાંસુધી
શત્રુને ખભે બેસાડી શેરવવો, પણ ન્યારે
અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે પાહાણુપર
ઘડાની પેઠે નીચે પછાડવો ॥ ૬૬૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અનુલોમેન બલિનં પ્રતિલોમેન
દુર્બલમ્ । આત્મતુલ્ય બલં શત્રું
વિનયેન બલેન વા ॥ ૬૬૧ ॥

રાજ્યે પોતાથી બળવાન શત્રુને અનુકૂ-
ળતાથી, દુર્બળ શત્રુને પ્રતિકૂળતાથી તથા
પોતા સમાન બળવાળા શત્રુને વિનય
તથા બળથી વશ્ય કરવા ॥ ૬૬૧ ॥

કૌર્મે સંકોચમાસ્થાય પ્રહારાનપિ
મર્શયેત્ । કાલે કાલે ચ મતિમા-
નુત્તિષ્ઠેત્કૃણસર્પવત્ ॥ ૬૬૨ ॥

યુદ્ધિમાન રાજ્યે વખતને અનુસરી કા-
ચ્યાની પેઠે સંકોચ પામી શત્રુના પ્રહા-
રને સહન કરવા. પણ વખત આવે કાળા
નાગની પેઠે ડુંકારો મારી ઉભા થવું ॥ ૬૬૨ ॥

સંધિઃ કાર્યોઽપ્યનાયેણ વિજ્ઞાય
પ્રાણસંશયમ્ । પ્રાણૈઃ સંરક્ષિતૈઃ
સર્વં યતો ભવતિ રક્ષિતમ્ ॥ ૬૬૩ ॥

પ્રાણ રહેવા વિષે સંશય ભાસે તો અનાય
સાથે પણ સંધિ કરવી, કેમકે પ્રાણની
રક્ષા કરેથી સર્વ રક્ષિત થાયછે ॥ ૬૬૩ ॥

સુમંત્રિતં સુવિક્રાંતં સુયુદ્ધં સુપ-
લાયિતમ્ । કાર્યકાલે યથાશ-
ક્તિ કુર્યાન્નતુ વિચારયેત્ ॥ ૬૬૪ ॥

રાજ્યે સારી રીતે વિચાર કરવો, પરાક્રમ
કરવું, વઢવું અથવા ભાગી જવું, એમાંથી
કામ પડે જે કરવું ઘટે તે યથાશક્તિ ક-
રવું તેમાં વિચાર કરવો નહિ ॥ ૬૬૪ ॥

વળી આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે
કુલં ત્યજેત્ । ગ્રામંજનપદસ્યાર્થે
આત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥ ૬૬૫ ॥

કુળના અચાવ માટે એકને, ગામના અ-
ચાવ માટે કુળને, દેશના અચાવ માટે
ગામને તથા પોતાના અચાવ માટે પૃથ્વીને
જરૂર પડે તો તણ દેવાં ॥ ૬૬૫ ॥

પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા
પુનર્મહી । एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं
न शरीरं पुनः पुनः ॥ ૬૬૬ ॥

કેમકે ધન, મિત્ર, ભાર્યા તથા પૃથિવી એ
સર્વ ફરી મળી શકેછે પણ શરીર મ-
ળતું નથી ॥ ૬૬૬ ॥

પણુ જ્યારે કોઈ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે, ત્યારે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે પથરાઈ ગ-
યેલું સૈન્ય જલદી એકત્ર કરવાની, તેને ત્વરાથી યુદ્ધમાં મોકલવાની, યુદ્ધની જગ્યાએ
અને પોતાના દેશમાંના તમામ લશ્કરી મથકો ખાતે તુરત સમાચાર મોકલવા તથા
ત્યાંથી મંગાવવાની, તેમજ લશ્કર માટે ખોરાકી પોશાકી તથા લઢવા માટે લડાઈની
સામગ્રી જલદી એકઠી કરી તેને પોહોંચાડવા વિગેરેની ઘણીજ જરૂર પડેછે. તેવા
સમયમાં જલદી લાવ લઈ જવ કરનાર, તુરત સંદેશો પોહોંચાડનાર તથા વિગતવાર
સમાચાર લઈ જનાર સાધનો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડેછે. માટે રાજ્યે પોતાના દે-
શમાં અગ્નિ વા વિજળીથી જલદી ચાલનાર રથ તથા સમુદ્રમાં નૌકા, તુરત સંદેશો
પોહોંચાડનાર વિદ્યુદ્ધન અને વિગતવાર સમાચાર લઈ જનાર ટપાલરૂપ સાધનો દાખલ
કરવાં. તે પ્રજાને ઉત્તેજન આપી તે દ્વારા એક જાતિના ધંધાની રીતે દાખલ કરા-
વવા અથવા પોતે તે પ્રત્યેકનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉભાં કરવાં, ને તેના ઉપર જે ખર્ચ
કરવા ધન જોઈએ, તે રાજની જામીનગીરી આપી, પ્રજા પાસેથી વ્યાજવડે રાજ્ય ખુ-
શીથી કઢાવવું અર્થાત્ જે ખુશીથી નાણું ધીરવા માગે તેની પાસેથી લેવું. તેનું વ્યાજ
દર છ છ માસે ચડ્યા ચડ્યું દેતા જવું, જેથી પ્રજામાં આંટ વધેછે, ને ફરી કામ
પડતાં જટલું નાણું જોઈએ તેટલું તે ખુશીથી આપેછે. એ રીતે પ્રજા પાસેથી નાણું
કઢાવી સ્થાપેલાં એ ત્રણે ખાતાંનો વહિવટ જુદો જુદો રાખવો. પ્રત્યેક ખાતામાં જે

થાપણ રોકાતી હોય, તેનું વ્યાજ દેવાય, મુદ્દલમાંથી પ્રતિવર્ષે થાકું દેવું શીટ, અને તે ખાતાનો ચાલુ તથા મરામત માટેનો ખર્ચ નિકળે, તે રીતે તે ખાતાનો પોતા શીખે જે કોઈ જે રીતનો જેટલો ઉપયોગ કરે, તેની પાસેથી તે રીતના તેટલા ઠેરાવેલા પૈસા લેવા, જેથી કોઈને તે ખાતાનો ઉપયોગ ભારી પડે નહિ. એ ત્રણે ખાતાં જેમ રાજાને લડાઈ સમય બહુ ઉપયોગી છે, તેમ પોતાના દેશમાં પ્રજાને પરસ્પરે સગવડથી વહિવટ કરવા, વ્યાપાર વધારવા, દુષ્કાળ સમય પ્રજાને ભૂખમરાથી બચાવવા, સમાધાની જાળવવા ને તેથી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં ઘણાંજ ઉપયોગી છે. માટે તે રાજાએ પોતાનાં દેશમાં અવશ્ય ચાલુ કરવાં યોગ્ય છે. એ રીતે કલ્યાણપ્રમાણે પોતાની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવા રાજા બંધાયેલો છે, કારણ પ્રજા, એ તેનું મહા કુટુંબ ને તે પોતે તેનો વડીલ છે, તો તેણે કુટુંબના વડીલની પેઠે પોતાની પ્રજાની સર્વ પ્રકારથી સાચવણુ રાખવી જોઈયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्य-
मात्मनः । युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च प-
रिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ૬૬૭ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां
परिपालनम् । निर्दिष्टफलभो-
क्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ૬૬૮ ॥

विक्रोशंत्यो यस्य राष्ट्रात् ध्रियंते
दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः स-
मृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ ૬૬૯ ॥

તેમ શાક્ષિધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुमुमितांश्चि-
न्वन् लघून्वर्धयन्नत्युच्चान्नमयन्नतान्स-
मुदयन्वि श्लेषयन्संहतान् । क्रूरा-
नंकटकिनो बहिर्निरसयन्मलाना-
न्पुनः सेचयन् मालाकारइव प्रपंच-
चतुरो राजा चिरं नंदति ॥ ૬૭૦ ॥

એ રીતે રાજાને વર્તવા કહેલ છે, તે ઉપરાંત તેના વર્તમાન સમયમાં, જો તેને પોતાની પ્રજા કરતાં બીજા રાજ્યની પ્રજાઓ કળા-કૌશલ્યમાં વધારે સુધરેલી તથા

એ પ્રમાણે રાજાએ પોતાનું જે કંઈ ક-
ર્તવ્ય હોય તે સર્વ કરી, ઉદ્યોગી તથા
સાવધાન થઈ પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ
કરવું ॥ ૬૬૭ ॥

કેમકે પ્રજાનું પાલન કરવું એજ ક્ષત્રિ-
યનો પરમ ધર્મ છે, ને તેવા ધર્મવડેજ
રાજા કહેલા કરાદિ ક્ષત્રિને ભોગવવા યોગ્ય
થાય છે ॥ ૬૬૮ ॥

અને કારભારી સહિત જે રાજાના દેખતાં
પ્રજા ચોરોથી લુંટાઈ જાય ને પોકાર ક-
રતી રહે, તે રાજાને જીવતાંજ મુલ
જાણવો ॥ ૬૬૯ ॥

ઉખડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત
થયેલામાંથી ફુલ પીણુતા, નાનાને વધા-
રતા, અતિ વધેલને નમાવતા, નમી ગયે-
લને સમા કરતા, એકઠા મળી ગયેલને
જુદા પાડતા, ક્રૂર તથા કાંટાવાળાને બ-
હાર કાઢતા અને કરમાઈ ગયેલાને ફરી
પાણી સિંચતા માળીની પેઠે, પ્રપંચમાં
ચતુર રાજા ઘણાક કાળસુધી સુખ ભો-
ગવે છે ॥ ૬૭૦ ॥

બળવાન ભાસે, તો તેણે તે તે પ્રજામાં જે કંઈ વિશેષ ગુણ હોય, તે પોતાની પ્રજામાં પાઠશાળાદ્વારા દાખલ કરાવી તેને તેમના જેવી સુધરેલી તથા બળવાન કરવી. જેથી તે બીજાની પરાભવ પામી શકે નહિ. વળી પોતાની રાજ્ય કરવાની રીતિ કરતાં જે બીજા રાજાની સારી હોય, તો તેણે તે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવી, ને જેમ અને તેમ પ્રજા તથા પોતાનું ઐક્ય વધે તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું. અર્થાત્ રાજ્યના તમામ ખાતાઓમાં તેણે સુધરેલા રાજ્યોની રાજ્યરીતિ દાખલ કરી, પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવી રાજ્યને એવી રીતે દૃઢ કરવું કે, તે પોતાથી બળવાન શત્રુએ પણ જીતી શકાય નહીં. એ પ્રકારે રાજ ચલાવનાર રાજા પ્રજાનો પિતા કેહેવાયછે. તેના પ્રત્યે પ્રજાએ પોતાના વડીલવત્ ભાવ રાખવો, ને તેણે આંધેલ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કોઈ કાળે પણ કરવું નહિ. કારણ પ્રજાની અનુકૂળતાથી રાજાનું રાજ્ય સુદૃઢ થાયછે, ને રાજ્યે આંધેલા નિયમોથી પ્રજા સુરક્ષિત રહેછે. અને તે નિયમોને અનુસરી ચાલવાયે કરી રાજ્ય તરફથી સદા કુશળ રહેવાયછે. તેમ જનસમુદાયમાં પણ સદા કુશળ રહેવામાં કદી ગાફલ રહેવું નહિ. જેમ રાજ્યતરફથી કુશળ રહેવામાં રાજનિયમોને અનુસરી ચાલવું પડેછે, તેમ લોકો તરફથી કુશળ રહેવામાં વ્યાવહારિક નીતિ રીતિયે વર્તવું પડેછે. પ્રથમ લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાવિષે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નીચરોમનસ્વશ્મશ્રુ:

સુવેષોઽનુલ્વણોઽજ્જ્વલ: ।

સાતપત્રપદત્રાણો

વિચરેતુગમાત્રદૃક્ ॥ ૬૭૧ ॥

શેમ, નખ તથા દાઢી મૂછના મોવાળા કતરાવી ટુંકા કરી, ઉન્નવળ થઈ, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પેહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ, પગમાં જોડા પેહેરી, અને ઉદ્ગતાર્થ છોડી, પોતાની આગળ ચાર હાથ પર્યંત નજર રાખી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું ॥ ૬૭૧ ॥

કારણ સ્વચ્છ થઈ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ મનુષ્ય લોકોમાં જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન પામેછે. કદી કોઈ અજાણ્યાને ઘેર ગયો હોય તો પણ તેને તે ઘરનો ધણી એકાએક તિરસ્કાર કરી શકતો નથી, પણ તેને સન્માનથી આવવાનું કારણ પૂછેછે. પણ તેજ માણસ જે ગંદુ તથા મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરેલ હોય તો તેને પ્રથમ કોઈ ઘરમાંજ પેસવા દેતું નથી. વળી સાથે છત્રી હોય તો તેવડે સૂર્યનાં કિરણ, ઉડતી રજ, પવન તથા વર્ષાદી તેમજ પશુ આદિ જાનવરથી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરી શકાય-છે. અને પોતાથી ચાર હાથને અંતરે નીચે નજર કરી ચાલવાથી ઠંસ લાગવાનો, ખાડા ખમડાની અંદર પગ પડતાં તે મરડાઈ જવાનો અથવા પડી જવાનો તથા સર્પાદિ ઝેરી જંતુ પગમાં અથડાવાથી કરડવાનો તેમજ નિરપરાધિ જંતુ પગ તળે કચરાઈ જવાથી વિના કારણે તેની હિંસા થવાનો ભય રહેતો નથી. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં
પિબેજ્જલત્ । શાસ્ત્રપૂતં વદે-
દ્રાવ્યં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૬૭૨ ॥

દૃષ્ટિથી જોઈને પગ મૂકવો, વસ્ત્રથી ગાળીને
પાણી પીવું, શાસ્ત્રને અનુસરી વાક્ય બો-
લવું અને મનથી વિચારી નિર્દોષ હોય
તે આચરવું ॥ ૬૭૨ ॥

પણુ જ્યાં આગળ પાછળ, વા પડખેથી કોઈ પણ પ્રકારનો શરીરને લય થવાનો
સંભવ હોય, ત્યાં એકજ રીતે નજર રાખી ચાલવાને બદલે ચોતરફ નજર રાખી ચાલવું.
હવે “કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી,” એ સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમાત્મક
સર્વ પ્રાણિયોના શરીરમાં નિત્ય ચોક્કસ ક્રિયા થઈ કેટલાંક તત્ત્વો ઓછાં થાયછે, જે
ખાનપાનાદિથી જે પૂરવામાં ન આવે તો શરીરનો તુરત નાશ થાયછે. સ્થાવર પ્રાણિ-
યો પૃથ્વીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્રવડે પોતાને યોગ્ય ખોરાક નિત્ય ગ્રહણ કરે-
છે; અને જંગમ પ્રાણિયો પણ પોતાને ઘટતા ખોરાક નિત્ય શોધી લેછે, કારણ જે
સમય ક્ષુધા આપેછે, તે સમય કંઈ પણ ગમતું નથી. કહ્યું છે કે,

શય્યા વસ્ત્રં ચંદનં ચારુહાસ્યં
વીળા વાળી વાહનં ભૂષણં ચ ।
ન રોચંતે ક્ષુત્પિપાસાતુરાણાં
સર્વાર્જ્યા ભોજનપ્રસ્થમૂલાઃ ॥ ૬૭૩ ॥

ભૂખ તરશથી પીડાયલાને શય્યા, વસ્ત્ર,
ચંદન, સુંદર હાસ્ય, વીળા, વાળી, વાહન
તથા અલંકાર કંઈ ગમતાં નથી, કેમકે
સર્વ આરંભ શેરભર ભોજનરૂપ મૂળવા-
ળા છે ॥ ૬૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના નિર્વાહને અર્થે આળસ છોડી કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગવું
જોઈએ, કેમકે ધંધા સિવાય માણુસ અકાર્ઝ થઈ પડેછે, ને ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.
અને ધનવિના કંઈ પણ વસ્તુ મળતી નથી, તેમ કોઈ સગું પણ થતું નથી. જો કે
સર્વ જરૂરીઆતની વસ્તુજ ધન કેહેવાયછે, તોપણ તે સઘળી એકજ માણુસે પેદા કર-
વી મુશ્કેલ હોવાથી પૂર્વે મનુષ્યમાં તેનો આવજો માવજો કરવાનો ચાલ હોતો, જેમાં
ઘણી અગવડ પડતી ભાસવાથી હાલ મનુષ્યોએ વિચાર કરી ધાતુના સિક્કા સાક્ષિ દા
બલ ચલાવી તે વસ્તુની કીમત ઠેરાવવાનો ચાલ પાડ્યો છે. જેથી ધન શબ્દે કરી
હમણાં ધાતુના સિક્કા ઓળખાયછે, કેમકે તેવડે બધી વસ્તુ મળી શકેછે. માટે
શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સંસૃતૌ વ્યવહારાય સારભૂતં ધનં
સ્મૃતમ્ । અતો યતેત તત્પ્રાપ્ત્યૈ
નરઃ સૂપાયસાહસૈઃ ॥ ૬૭૪ ॥

સંસારમાં વ્યવહાર અર્થે ધનને સારભૂત
કહેલ છે, માટે તે મેળવવા મનુષ્યે સારા
ઉપાયરૂપ સાહસે કરી યત્ન કરવો ॥ ૬૭૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દંષ્ટ્રાવિરહિતઃ સર્પો મદહીનો
યથા ગજઃ । તથાર્થેન વિહી-
નોઽત્ર પુરુષો નામધારકઃ ॥ ૬૭૨ ॥

આ લોકમાં જેવો દાંત વિનાનો સર્પ તથા
મદ વિનાનો હાથી, તેવોજ ધન વિનાનો
પુરુષ માત્ર નામધારક છે ॥ ૬૭૫ ॥

અર્થેન ચ વિહિનસ્ય પુરુષસ્યા-
લ્પમેધસઃ । ઉચ્છિદ્યંતે ક્રિયાઃ
સર્વા ગ્રીષ્મે કુસરિતો યથા ॥ ૬૭૬ ॥

કેમકે ધન રહિત અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરુ-
ષની સર્વ ક્રિયા, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નાની ન-
દીઓની પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૬૭૬ ॥

શીલં શૌચં ક્ષાંતિર્દાક્ષિણ્યં મધુરતા
કુલે જન્મ । ન વિરાજંતિ હિ સર્વે
વિત્તવિહીનસ્ય પુરુષસ્ય ॥ ૬૭૭ ॥

ધનહીન પુરુષના સ્વભાવ, પવિત્રતા, ક્ષમા,
ઉહાપણ, મધુરતા તથા કુલીનપણું, સર્વે
શોભતાં નથી ॥ ૬૭૭ ॥

ગતવયસામપિ પુંસાં યેષામર્થા ભ-
વંતિ તે તરુણાઃ । અર્થેન તુયે હીના
વૃદ્ધાસ્તે યૌવનેઽપિ સ્યુઃ ॥ ૬૭૮ ॥

ગયેલી અવસ્થાવાળા પુરુષને પણ જે ધન
મળે તો તે જુવાન સરખા ને જુવાનીમાં
પણ જેવું ધન જતું રહે તે વૃદ્ધ સરખા
થાય છે ॥ ૬૭૮ ॥

માટે ધંધે લાગી ધન મેળવવું પણ લોકમાં અભાણુયાનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી,
તેથી પ્રથમ ઓળખાણ કરવાની જરૂર પડે છે; ને પછી તેવા ઓળખીતાની વગથી
કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી શકાય છે. જેકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના આ-
પદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ બલં ધૈર્યં
ચ પંચમમ્ । મિત્રાણિ સહજાન્યાહુ-
ર્વર્તયંતિ હિ તૈર્બુધાઃ ॥ ૬૭૯ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ઉહાપણ, બળ તથા પાંચમું
ધૈર્ય એટલાને સહજ મિત્ર કહે છે, માટે
બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેટલા ગુણે કરી વ-
ર્તે છે ॥ ૬૭૯ ॥

તોયપણુ જેમ “વાડવિના વેલો ચડતો નથી” તેમ આશ્રયવિના મનુષ્ય પણ
વધી શકતું નથી, માટે તેણે વ્યવહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય ક-
રવા. કારણ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણૈઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોપિ સીદલ્યેકો
નિરાશ્રયઃ । અનર્ઘ્યમપિ માણિ-
ક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૦ ॥

ગુણે કરી સર્વજ્ઞ તુલ્ય હોય તોયપણુ આ-
શ્રય વિનાનો એકલો ખેદ પામે છે, કારણ
અમૂલ્ય માણુકને પણ સુવર્ણના આશ્રયની
જરૂર છે ॥ ૬૮૦ ॥

તેમ શાક્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્તુંગશૈલશિખરે સ્થિતપાદપસ્ય
કાકઃ કૃશોપિ ફલમાલભતે સપક્ષઃ ।
સિંહો બલી ગજવિદારણદારુણોઽપિ
સીદત્યહો તરુતલે સ્વલુ પક્ષહીનઃ ॥૬૮૧॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અસહાયઃ સમર્થોપિ તેજસ્વી કિં
કરિષ્યતિ । નિર્વાતે જ્વલિતો
વહ્નિઃ સ્વયમેવ પ્રશામ્યતિ ॥ ૬૮૨ ॥

અપિ સંપૂર્ણતા યુક્તૈઃ કર્તવ્યા
મુહુદો બુધૈઃ । નદીશઃ પરિપૂ-
ર્ણોઽપિ ચંદ્રોદયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૩ ॥

મિત્રવાન્સાધયત્યર્થાન્દુઃસાધ્યા-
નપિ વૈ યતઃ । તસ્માન્મિત્રાણિ
કુર્વાત સમાનાન્યેવ ચાત્મનઃ ॥ ૬૮૪ ॥

પણ જેવી સંગત તેવી બુદ્ધિ ને સોબત તેવી અસર થાયછે, માટે મિત્રતા સ-
ન્નનો સાથે કરવી, દુર્જનો સાથે કરવી નહિ. કેમકે સન્નનોની મૈત્રી લાભકારક અને
દુર્જનોની હાનિકારક છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

હીયતે હિ મતિસ્તાત
હીનૈઃ સહ સમાગમાત્ ।
સમૈશ્વ સમતામેતિ
વિશિષ્ટૈશ્વ વિશિષ્ટતામ્ ॥ ૬૮૫ ॥

કીટોઽપિ સુમનઃ સંગાદારોહતિ
સતાં શિરઃ । અશ્માપિ યાતિ
દેવત્વં મહદ્દિઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૬૮૬ ॥

કાચઃ કાંચનસંસર્ગાદ્ધતે માર-
કતીં શ્રુતિમ્ । તથા સત્સંન્નિધા-
નેન મૂર્ખો યાતિ પ્રવીણતામ્ ॥ ૬૮૭ ॥

કાગરો દુર્બળ છતાં પણ પક્ષસહિત હો-
વાથી ઉંચા પર્વતના શિખરપર રહેલ વૃ-
ક્ષના ફળને પામેછે, પણ હાથીને માર-
વામાં તીક્ષ્ણ સિંહ બળવાન છતાં પણ
પક્ષહીન હોવાથી આહા! વૃક્ષની નીચેજ
ખેદ પામેછે ॥ ૬૮૧ ॥

સાધુ વિનાનો તેજસ્વી સમર્થ પણ શું
કરી શકે! કેમકે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં
પ્રદીપ્ત કરેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ ઠરી
જાયછે ॥ ૬૮૨ ॥

બુદ્ધિમાનોયે પોતે સંપૂર્ણ છતાં પણ મિત્રો
કરવા, કેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ
ચંદ્રના ઉદયને ઈચ્છેછે ॥ ૬૮૩ ॥

વળી મિત્રવાળો બની ન શકે એવાં કા-
ર્યને પણ સાધી શકેછે, માટે સ્વભાવાદિ
ગુણે કરી પોતા સરખા મિત્ર કરવા ॥૬૮૪॥

હે તાત, પોતાથી હલકા ગુણુવાળાની સો-
બતથી મતિ હણાયછે, પોતા સમાન ગુ-
ણુવાળાની સોબતથી સમાન રહેછે ને પો-
તાથી વિશેષ ગુણુવાળાની સોબતથી વિશેષ
થાયછે ॥ ૬૮૫ ॥

કીટ પણ પુષ્પના સંગથી સત્પુરુષોના
મસ્તકપર ચડેછે, ને મોટાઓએ સારી-
રીતે પ્રતિષ્ઠા કરેલ પહાણો પણ દેવપણા-
ને પામેછે ॥ ૬૮૬ ॥

જેમ કાચ કાંચનના સંસર્ગથી મરકત મ-
ણિની કાંતિને ધારણ કરેછે, તેમ મૂર્ખ
પણ સત્પુરુષોની પાસે રહેવાથી પ્રવીણ
થાયછે ॥ ૬૮૭ ॥

ન સ્થાતવ્યં ન ગંતવ્યં ક્ષણમપ્ય-
ધમૈઃ સહ । પયોઽપિ શૌલિકીહ-
સ્તે મદિરાં મન્યતે જનઃ ॥ ૬૮૮ ॥

લોકયાત્રા મયં લજ્ઞા દાક્ષિણ્યં
ત્યાગશીલતા । પંચ યત્ર ન વિદ્યતે
ન કુર્યાત્તત્ર સંગતિમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનેન સમં સખ્યં પ્રીતિં ચાપિ ન
કારયેત્ । ઉષ્ણો દહતિ ચાંગારઃ
શીતઃ કૃણાયતે કરમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

સંસારતાપદગ્ધાનાં ત્રયો વિશ્રાં-
તિહેતવઃ । અપત્યં ચ કલત્રં ચ
સતાં સંગતિરેવ ચ ॥ ૬૯૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ
સત્યં માનોન્નતિં દિશતિ પાપમપાક-
રોતિ । ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશુ ત-
નોતિ કીર્તિં સત્સંગતિઃ કથય કિન્ન
કરોતિ પુંસામ્ ॥ ૬૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સંસર્ગજા દોષગુણા ભવંતિ ॥ ૬૯૩ ॥

માટે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કુલીનૈઃ સહ સંપર્કં પંડિતૈઃ સહ
મિત્રતામ્ । જ્ઞાતિભિશ્ચ સમં મેલં
કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૬૯૪ ॥

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષયતે
નિઘર્ષણચ્છેદનતાપતાઢનૈઃ ।
તથા ચતુર્ભિઃ પુરુષઃ પરીક્ષયતે
ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ ૬૯૫ ॥

ક્ષણમાત્ર પણુ નીચ સાથે ઉભવું વા જવું
નહિ, કેમકે દારૂ વેચનારી સ્ત્રીના હાથમાં
દૂધ હોય તોપણુ તેને લોક મદિરા મા-
નેછે ॥ ૬૮૮ ॥

લોકમાં જવું આવવું, ભય, લજ્જા, ડહા
પણુ તથા ઉદારતા, એ પાંચ ગુણુ જેમાં
ન હોય, તેની સંગત કરવી નહિ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનની સાથે મિત્રાઈ વા સેહેજ પ્રીતિ
પણુ ન કરવી, કેમકે સળગતો કોલસો
આળે છે, ને ઠરી ગયેલો હાથ કાળા
કરેછે ॥ ૬૯૦ ॥

પણુ સંસારના તાપથી દગ્ધ થયેલા પુરૂ-
ષને, પુત્ર, સ્ત્રી તથા સત્પુરૂષની સંગતિ,
એ ત્રણુ વિશ્રાંતિના હેતુ છે ॥ ૬૯૧ ॥

સત્પુરૂષોની સંગતિ બુદ્ધિની જડતાને હ-
ણેછે, વાણીમાં સત્યને સિંચન કરેછે, માન
વધારેછે, પાપને ટાળેછે, ચિત્તને પ્રસન્ન
કરેછે અને દિશામાં કીર્તિને ફેલાવેછે;
કહો! પુરૂષને સત્સંગતિ શું શું નથી
કરતી ॥ ૬૯૨ ॥

મનુષ્યમાં સોખતથીજ દોષ તથા ગુણ
આવેછે ॥ ૬૯૩ ॥

કુલીન સાથે સોખત, પંડિત સાથે મિત્રતા
તથા જ્ઞાતિ સાથે સંપ રાખનાર મનુષ્ય
ખેદ પામતો નથી ॥ ૬૯૪ ॥

જેમ ધર્ષણ, છેદન, તાપ તથા તાડન, એ
ચારવડે સુવર્ણની પરીક્ષા થાયછે, તેમ પ-
રોપકાર, સ્વભાવ, ગુણ તથા કર્મ, એ
ચારવડે પુરૂષની પરીક્ષા કરાય છે ॥ ૬૯૫ ॥

પણુ પ્રીતિ મેળાયાવિના મિત્રતા થતી નથી, અને અનુકૂળપણુએ વર્ત્યાવિના પ્રીતિ થતી નથી. શરીરધારી પ્રાણિમાત્રને પ્રેમ વહાલોછે, માટે વ્યવહારમાં મન, વાણી અને કર્મે કરી એવી રીતે વર્તવું કે જેથી સર્વનો પ્રેમ મેળવી મિત્ર થવાય. મનુસ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં વ્રૂયાત્પ્રિયં વ્રૂયાન્ન વ્રૂયાત્પ્રિ-
યમનૃતમ્ । શુષ્કવૈરં વિવાદં ચ
ન કુર્યાત્કેન ચિત્સહ ॥ ૬૯૬ ॥

સાચું તથા પ્રિય બોલવું પણ કદી જુહું
પ્રિય બોલવું નહિ, ને કોઈની સાથે શેકટ
વૈર તથા વિવાદ કરવો નહિ ॥ ૬૯૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જનસ્યાશયમાલક્ષ્ય યો યથા
પરિતુષ્યતિ । તં તથૈવાનુવર્તેત
પરારાધનપંડિતઃ ॥ ૬૯૭ ॥

પારકાને સંતોષ પમાડવામાં અતુરે મનુ-
ષ્યનો અભિપ્રાય જાણી, જે, જે રીતે સં-
તોષ પામે, તે રીતે તેને અનુસરવું ॥ ૬૯૭ ॥

આચાર્યઃ સર્વચેષ્ટાસુ લોક એવ
હિ ધીમતઃ । અનુકુર્યાત્તમેવાતો
લૌકિકાર્થે પરીક્ષકઃ ॥ ૬૯૮ ॥

બુદ્ધિમાનને સર્વ ક્રિયામાં લોકજ્ઞ શિક્ષક
છે, માટે પરીક્ષકે વ્યવહારમાં લોકનેજ
અનુસરવું ॥ ૬૯૮ ॥

રાજ દેશકુલજ્ઞાતિસદ્ધર્માન્નૈવ
દૂષયેત્ । શક્તોઽપિ લૌકિકા-
ચારં મનસાપિ ન લંઘયેત્ ॥ ૬૯૯ ॥

શક્તિમાને પણ રાજ, દેશ, કુલ જ્ઞાતિ તથા
સદ્ધર્મને દૂષણુ ન દેવું; અને લૌકિક વ્યવહાર-
નું મને કરી પણ ઉલ્લંઘન ન કરવું ॥ ૬૯૯ ॥

દીનાંધપંગુવધિરા નોપહાસ્યાઃ
કદાચન । નાનિષ્ઠં પ્રવદેત્ક-
સ્મિન્પ્રલાપં ન ચ કારયેત્ ॥ ૭૦૦ ॥

વળી ક્યારેય ગરીબ, આંધળા, પાંગળા
તથા બેહેરાનું હાસ્ય કરવું નહિ, કોઈને
અપ્રિય બોલવું નહિ, ને ફેકટ બકવાદ
ન કરવો ॥ ૭૦૦ ॥

તથા ન ક્રીડયેત્કૈશ્વિકલહાય
ભવેદ્યથા । અપશબ્દાશ્ચ નો વાચ્યા
મિત્રભાવાચ્ચ કેષ્વપિ ॥ ૭૦૧ ॥

તેમ કોઈ સાથે પણ કળયો થાય તે રીતે
રમવું નહિ, ને કોઈને મિત્ર ભાવથી અ-
પશબ્દ બોલવા નહિ ॥ ૭૦૧ ॥

વળી આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લુબ્ધમર્થેન મૃદ્ધીયાત્સ્તબ્ધમંજલિક-
ર્મણા । મૂર્ધ્વં હંદાનુવૃત્ત્યા ચ યથા-
ર્થત્વેન પંડિતમ્ ॥ ૭૦૨ ॥

લોભિયાને ધનવડે, અજ્ઞાને હાથ જોડી,
મૂર્ખને તેની મરજી પ્રમાણે આવી ને પં-
ડિતને યથાર્થપણથી વશ્ય કરવા ॥ ૭૦૨ ॥

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સ્વભાવસદૃશં
પ્રિયમ્ । આત્મશક્તિસમં કોપં યો-
જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યંતિ
જંતવઃ । તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વ-
ચને કિં દરિદ્રતા ॥ ૭૦૪ ॥

પરદારં પરદ્રવ્યં પરીવાદં પરસ્ય
ચ । પરીહાસં ગુરોઃ સ્થાને વિ-
વાદં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૭૦૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યસ્ય યસ્ય હિ યો ભાવસ્તેન તેન
હિ તં નરઃ । અનુ પ્રવિશ્ય મેધાવી
ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ૭૦૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

દારેષુ કિંચિત્સ્વજનેષુ કિંચિ-
દ્દોષ્યંવયસ્યેષુ સુતેષુ કિંચિત્ ।
યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિન્ત્ય
વદેદ્વિપશ્ચિન્ન યથા વિરોધઃ ॥ ૭૦૭ ॥

કોઽન્ધો યો કાર્યરતઃ
કોવધિરો યઃ શૃણોતિ ન હિતાનિ ।
કો મૂકો યઃ કાલે
પ્રિયાણિવર્તુન્ ન જાનાતિ ॥ ૭૦૮ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં વર્તી જેમ અને તેમ ઘણા સ્નેહિ કરવા, ને પોતે પણ તે-
મના પર સ્નેહ રાખવો. પશુ પક્ષીમાં પણ એક બીજાના સોચતી જાણાયલા છે, તો
મનુષ્યમાં તો હોવાજ નેહએ. ત્યાગી પણ પોતાની સાથે કોઈ નહિ તો છેવટ પશુ
વા પક્ષી રાખી તેના સહવાસથી દિવસ નિર્ગમન કરેછે, પણ તેનાથી એકલું રહે-
વાતું નથી. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે કોઈને એકલું ગમે નહિ. બૃહદા-
રણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

एकाकी न रमते । एकाकी विभेति ७०९ એકલો રમતો નથી, ને એકલો બીહેછે ૭૦૯

પ્રસંગપ્રમાણે બોલવું, સ્વભાવપ્રમાણે પ્રિય
થવું, તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોપ
કરવો, એમ જે જાણે તે પંડિત કહેલ
છે ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિય વાક્ય બોલવા વડે સર્વે પ્રાણિ રાજી
થાયછે, માટે તેજ બોલવું, કેમકે સદ્વ-
ચનનો ક્યાં તોટો છે ॥ ૭૦૪ ॥

પારકી સ્ત્રી, પારકું ધન, પારકી નિંદા અને
વગીઝની સમીપે હાસ્ય તથા વાદ, એટ-
લાનો ત્યાગ કરવો ॥ ૭૦૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જેનો જેનો જેવો ભાવ
હોય, તેને તે તે ભાવે કરી મળતા થઈ
જવદી પોતાને વશ કરવો ॥ ૭૦૬ ॥

હાલ્યા માણસે સ્ત્રી, સ્વજન, મિત્ર તથા
પુત્ર પાસે પણ કંઈક છાતું રાખી. યુક્તા-
યુક્તનો વિચાર કરી જે રીતે વિરોધ ન
થાય તે રીતે બોલવું ॥ ૭૦૭ ॥

છતી આંખે આંધળો કોણુ ? તો કે જે અચોગ્ય
કર્મમાં પ્રીતી રાખે, સાંભળતાં છતાં બેહેરો
કોણુ ? તો કે જે હિત વાક્ય સાંભળે નહિ,
અને બોલતાં છતાં મૂંગો કોણુ ? તો કે જે
વખતસર પ્રિય બોલવું ન જાણે ॥ ૭૦૮ ॥

વળી જ્યાંસુધી પોતાના સુખ-દુઃખની વાત કોઈ ખરા મિત્ર પાસે કરી ન હોય ત્યાંસુધી દૂધમાં આવતા ઉભરાની પેઠે મનમાં તે સંબંધી ઉભરા આવ્યા કરેછે. પણ પાણીના છાંટારૂપ મિત્ર મળવાથી જેમ દૂધનો ઉભરો બેસી જાયછે તેમ મિત્ર પાસે વાત કરવાથી મન શાંત થાયછે. માટે આપત્ કાળમાં જેમ પોતે મિત્ર પાસેથી સુખ-દુઃખની વાત કરી સંતોષ તથા સહાયતા મેળવવી, તેમ તેમને પણ જરૂર સમય પોતાથી બને તે રીતની સહાયતા કરવી; એ સ્નેહિયોનો પરસ્પરે ધર્મ છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય
ગુહ્યાનિ ગૂહતિ ગુણાન્પ્રકટીકરોતિ ।
આપદ્ગતં ચ ન જહાતિ, દદાતિ કાલે
સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદંતિ સન્તઃ ॥૭૧૦॥

પાપ કર્મથી વારે, હિતમાં જોડે, છાની વાત ઢાંકી રાખે, ગુણોને પ્રગટ કરે, આપત્સમયે છોડે નહિ, વખતસર મદદ કરે, એ સત્પુરૂષોએ સન્મિત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં છે ॥ ૭૧૦ ॥

ક્ષીરેનાત્મગતોદકાય હિ ગુણા
દત્તાઃ પુરા તેઽસ્થિલાઃ ક્ષીરે તા
પમવેક્ષ્ય તેન પયસા હ્યાત્મા
કૃશાનો હુતઃ । ગન્તું પાવકમુ-
ન્મનસ્તદભવત્દદ્ધાતુ મિત્રાપદં
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં
મૈત્રી પુનસ્ત્વીદૃશી ॥ ૭૧૧ ॥

દૂધે પોતામાં મળેલા જળને પ્રથમ પોતાના સર્વ ગુણુ આપ્યા, તેથી તે જળે દૂધમાં ઉણુતા જોઈ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમ્યો, અર્થાત્ પોતે બળવા માંડયું; ત્યારે તે દૂધે મિત્રની આપત્ જોઈ અગ્નિને ઠારવા માટે તે પ્રત્યે જવાનું મન કર્યું, અર્થાત્ ઉભરાવા માંડયું. પણ ફરી જળરૂપ મિત્ર સહિત થવાથી અર્થાત્ તેમાં પાણી નાખવાથી શાંત થયું; એવી સત્પુરૂષોની મિત્રાઈ હોય છે ॥ ૭૧૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અપ્રિયાણ્યપિ પથ્યાનિ યે વદંતિ
નૃણામિહ । ત એવ સુહૃદઃ પ્રોક્તા
અન્યે સ્યુર્નામધારકાઃ ॥ ૭૧૨ ॥

મનુષ્યને જે અપ્રિય પણ હિતકારક વચન કહેછે, તેજ મિત્ર કહ્યા છે, બીજા મિત્ર તો નામધારક જાણુવા ॥ ૭૧૨ ॥

સુહૃદાં હિતકામાનાં યઃ શૃણોતિ
ન ભાષિતમ્ । વિપત્સંનિહિતા તસ્ય
સ નરઃ શત્રુનંદનઃ ॥ ૭૧૩ ॥

જે, હિત ઇચ્છનાર મિત્રોનું કેહેવું સાંભળતો નથી, તેને વિપત્ પાસે આવેછે, ને તેના શત્રુ રાજી થાયછે ॥ ૭૧૩ ॥

પ્રિયં વા યદિ વા દ્રેષ્યં શુભં વા
યદિ વાઽશુભમ્ । અપૃષ્ઠોપિ હિતં
વક્ષ્યેત્ત યસ્ય નેચ્છેત્પરાભવમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

જે જેનો પરાભવ ઇચ્છતો ન હોય; તેણે તેને પ્રિય, અપ્રિય, સાફ વા નરતું લાગે, તોપણ પૂછ્યા વગર હિત વાક્ય કહેવું ॥ ૭૧૪ ॥

નાવિદગ્ધઃ પ્રિયં વ્રૂયા-
ત્સ્પષ્ટવક્તા ન વંચકઃ ॥ ૭૧૫ ॥

અશૃણ્વન્નપિ બોદ્યવ્યં મિત્રં મિત્રેણ
સર્વદા । યથા સ્વદોષનાશાય વિદુ-
રેણાંબિકામૃતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

દદાતિ પ્રતિગૃહ્ણાતિ ગુણમાલ્યાતિ
પૃચ્છતિ । શુંકે ભોજયતે ચૈવ
ષડ્વિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥ ૭૧૭ ॥

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સામાન્યં
સુખદુઃખયોઃ । દાક્ષિણ્યં ચાનુર-
ક્તિશ્ચ સત્યતા ચ સુહૃદ્ગુણાઃ ॥ ૭૧૮ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

હિતોપદેશં શૃણુયાત્કુર્વીત ચ યથો-
દિતમ્ । વિદુરોક્તમકૃત્વાભૂતકૌરવઃ
શોકશલ્યભાક્ ॥ ૭૧૯ ॥

વળી શુકનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અસત્કાર્યનિયોક્તારં ગુરું વાપિ
પ્રબોધયેત્ । નાતિકામેદપિ લઘું
ક્વચિત્સત્કાર્યબોધકમ્ ॥ ૭૨૦ ॥

પણ જે સ્નેહિ તથા હોય તે ઉપરથી સ્નેહ દેખાડનાર વા અંદરથી પ્રીતિવાન
છે, તે કામ પડે જણાઈ આવે છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જાનીયાત્ત્રેષણે મૃત્યાન્વાંધવાન્વ્ય-
સનાગમે । મિત્રં ચાપત્તિકાલેષુ
ભાર્યાં ચ વિભવક્ષયે ॥ ૭૨૧ ॥

આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્ભિક્ષે
શત્રુસંકટે । રાજદ્વારે સ્મશા-
ને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સર્વાંધવઃ ॥ ૭૨૨ ॥

કારણ મૂર્ખ પ્રિય બોલે નહિ, ને સ્પષ્ટ-
વક્તા ઠગે નહિ ॥ ૭૧૫ ॥

જેમ પોતાના ઉપરથી દોષ ઉતારવામાટે
વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો, તેમ મિત્રે
સદા મિત્રને તે સાંભળે નહિ તોપણ
બોધ કરવો ॥ ૭૧૬ ॥

વખતસર મદદ આપે તથા લે, છાની વાત
કેહે તથા પૂછે અને જમે તથા જમાડે,
એ છ પ્રીતિનાં લક્ષણ છે ॥ ૭૧૭ ॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય, સુખ-દુઃખમાં
સમાનપણું, હડાપણું, પ્રીતિ તથા સત્યતા,
એ મિત્રના ગુણ કહ્યા છે ॥ ૭૧૮ ॥

હિતનો ઉપદેશ સાંભળવો ને તે રીતે
કરવું, કેમકે વિદુરનું હિતરૂપ કહ્યું ન કા-
રવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોકરૂપ શલ્યને
ભોગવનાર થયા ॥ ૭૧૯ ॥

અસત્ કાર્યમાં જોડનાર વડીલને પણ
બોધ કરવો, ને સત્કાર્ય બોધ કરનાર ના-
નાને પણ ઉલ્લંઘન ન કરવો ॥ ૭૨૦ ॥

ક્યાંય મોકલવા ટાણે આકરને, દુઃખ સ-
મય બાંધવને, આપત્તસમય મિત્રને તથા
વૈભવના ક્ષય સમય સ્ત્રીને, તે કેવાં છે
તે જાણી લેવાં ॥ ૭૨૧ ॥

રોગ સમય, દુઃખની વેળાએ, દુષ્કાળમાં,
શત્રુના સંકટ સમય, રાજદ્વારે તથા સ્મ-
શાનમાં જે આવી ઉભો રહે તે બાંધવ
જાણવો ॥ ૭૨૨ ॥

સંસારમાં સ્નેહિ તો ઘણા થાયછે, પણ ખરો સ્નેહ તો જેની સાથે મન મળે છે, તેનીજ સાથે થાયછે, બીજા સાથે થતો નથી. સૃષ્ટિનિયમપ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ ઢંઢ વગરની હોતી નથી. જેમ રાગદ્વેષ, લાલહાનિ તથા શુભાશુભરૂપ ઢંઢ છે તેમ પદાર્થ-માત્રમાં સારા નરસારૂપ ઢંઢ હોય છે. જેથી મનુષ્ય પણ, સારાં નરસાં થાયછે, માટે કામ પડે જે સ્નેહી અહિતકરનાર જાણાય તથા જે દુર્જન જાણાતા હોય તેનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મૃગા મૃગૈઃ સંગમનુવ્રજંતિ
ગાવશ્ચ ગોભિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ ।
મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધિયઃ સુધીભિઃ
સમાનશીલવ્યસનેષુ મૈત્રી ॥ ૭૨૩ ॥

મૃગ મૃગ સાથે, ગાય ગાય સાથે, ઘોડા ઘોડા સાથે, મૂર્ખ મૂર્ખ સાથે અને પંડિત પંડિત સાથે સોખત કરે છે, કેમકે સમાન સ્વભાવ તથા વ્યસનવાળાને પરસ્પરે મૈત્રી થાયછે ॥ ૭૨૩ ॥

ગુણિનિ ગુણજ્ઞો રમતે
નાઙ્ગુણશીલસ્ય ગુણિનિ પરિતોષઃ ।
અલિરેતિ વનાત્પદ્મં
ન દર્દુરસ્ત્વેકવાસોઽપિ ॥ ૭૨૪ ॥

શુણુ જાણનાર શુણુવાનમાં પ્રીતિ કરે છે, પણ શુણુહીનને શુણુવાનમાં સંતોષ થતો નથી, કેમકે ભ્રમર વનમાંથી કમળ-પ્રત્યે આવે છે ને દેડકો સાથે રહે છે તોપણ તે પ્રત્યે જતો નથી ॥ ૭૨૪ ॥

સ્તબ્ધસ્ય નશ્યતિ યશો વિષમસ્ય મૈત્રી
નષ્ટેન્દ્રિયસ્ય કુલમર્થપરસ્ય ધર્મઃ ।
વિદ્યા ફલં વ્યસનિનઃ કૃપણસ્ય સૌલ્યં
રાજ્યં પ્રમત્તસચિવસ્ય નરાધિપસ્ય ॥ ૭૨૫ ॥

અક્રાંડનો યશ, વિષમ સ્વભાવવાળાની મૈત્રી, અજાતેન્દ્રિયનું કુળ, કેવળ અર્થમાં તત્પરનો ધર્મ, વ્યસનીની વિદ્યાનું ફળ, લોભિયાનું સુખ તથા ગાદી પ્રધાનવાળા રાજનું રાજ નાશ પામે છે ॥ ૭૨૫ ॥

મૃદ્ધવત્સુખભેદો
દુઃસંધાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।
સુજનસ્તુ કનકઘટવ-
હર્મેષ્વશ્ચાશુ સંધેયઃ ॥ ૭૨૬ ॥

દુર્જન મિત્ર માટીના ઘડાની પેઠે સહેજમાં ભેદ પામે છે, ને દુઃખે કરી પણ પાછો સંધાતો નથી, પણ સુજન મિત્ર તો સુવર્ણના ઘડાની પેઠે દુઃખે કરી પણ ભેદ પામતો નથી, ને કદી પામે તો તત્કાળ સંધાઈ જાય છે ॥ ૭૨૬ ॥

ઈક્ષોરગ્રાત્ક્રમશઃ પર્વણિ પર્વણિ યથા
રસવિશેષઃ । તદ્વત્સજ્જનમૈત્રી વિપરી-
તાનાં તુ વિપરીતા ॥ ૭૨૭ ॥

જેમ શેરડીના અગ્ર ભાગથી આરંભી કંમે કરી કાતરી કાતરીપ્રત્યે અધિક રસ હોયછે, તેવી સજ્જનની મૈત્રી ને દુર્જનની તેથી વિપરીત જાણવી ॥ ૭૨૭ ॥

આરંભગુર્વી ક્ષયિણી ક્રમેણ
લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી ચ પશ્ચાત્ ।
દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધભિન્ના
છાયેવ મૈત્રી સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૭૨૮ ॥

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્કાર્યે ચાઽન્યદુરા-
ત્મનામ્ । મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યે-
કં મહાત્મનામ્ ॥ ૭૨૯ ॥

નારિકેલસમાકારા દૃશ્યન્તેઽપિ
હિ સજ્જનાઃ । અન્યે બદરિકા-
કારા બહિરેવ મનોહરાઃ ॥ ૭૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પાત્રમપાત્રીકુરુતે દહતિ ગુણં સ્નેહ-
માશુ નાશયતિ । અમલે મલં નિય-
ચ્છતિ દીપજ્વાલેવ સ્વલમૈત્રી ॥ ૭૩૧ ॥

એતે સ્તિગ્ધતમા ઇતિ મા મા શુદ્ધે-
ષુ યાત વિશ્વાસમ્ । સિદ્ધાર્થાના-
મેષાં સ્નેહોપ્યશ્રૂણિ પાતયતિ ॥ ૭૩૨ ॥

મોટે આણુકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરોક્ષે કાર્યહંતારં પ્રત્યક્ષે પ્રિય-
વાદિનમ્ । વર્જયેત્તાદૃશં મિત્રં
વિષકુંભં પયોમુલ્લમ્ ॥ ૭૩૩ ॥

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિદ્યયાલંકૃતોઽપિ
સન્ । મણિના ભૂષિતઃ સર્પઃ કિ-
મસૌ ન ભયંકરઃ ॥ ૭૩૪ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં સર્વને વશ કરી સારા માણુસો સાથે મિત્રતા રાખવી, ને
જેમ તે નિરંતર નભે તેમ વર્તવું; કદી મિત્રનો પરદેશમાં વાસ હોય તોપણ તેને વિ-
સરવો નહીં. કહ્યું છે કે,

દિવસના પેહેલા અર્ધની છાયાની પેઠે ખ-
ળની મિત્રાઈ આરંભમાં મોટી ને પછી
ક્રમે કરી ચોછી થતી જાયછે, અને દિ-
વસના બીજા અર્ધની છાયાની પેઠે સજ્જ-
નની મૈત્રી પેહેલાંથી નાની ને પછી ક્રમે
કરી વધતી જાયછે ॥ ૭૨૮ ॥

વળી દુર્જનના મનમાં કંઈ, બોલવામાં કંઈ
ને કરવામાં કંઈ બીજું હોય છે; પણ સ-
જ્જનોના મનમાં, તેજ વાણીમાં ને કર-
વામાં પણ તે એકજ હોય છે ॥ ૭૨૯ ॥

સજ્જનો નાલિયેરથી પેઠે માંહેથી કોમળ
છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે, ને દુ-
ર્જનો બારની પેઠે અંદરથી કઠોર છતાં
ઉપરથી કોમળ ભાસે છે ॥ ૭૩૦ ॥

ખલની મૈત્રી દીપક જ્વાળાનીપેઠે પાત્ર-
ને અપાત્ર કરેછે, ગુણને બાળે છે, સ્ને-
હનો જલદી નાશ કરેછે અને નિર્મલને
મલીન કરેછે ॥ ૭૩૧ ॥

આ અતિ સ્નેહી છે, એમ ધારી નીચ
મનુષ્યોનો વિશ્વાસ ન કરો, કારણ એ-
મનું કામ સિદ્ધ થયું તો એમનો સ્નેહ
પણ રડાવે છે ॥ ૭૩૨ ॥

મોટે મીઠું બોલે, ને પછવાડે કાર્યને ભાંગે,
તેવા મિત્રને મુખમાં દૂધ નાખેલા વિ-
પના ઘડાની પેઠે ત્યાગ કરવો ॥ ૭૩૩ ॥

વળી વિધાયે કરી શોભિતો હોય તોપણ
દુર્જનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે શું મણિવડે
ભૂષિત સર્પ ભયંકર નથી! ॥ ૭૩૪ ॥

મનોભૂમૌ જાતા પ્રકૃતિપયસા વૈ વિધિ-
વશાત્ સત્ત્વે સંવર્ધવ્યા પ્રચુરગુણપુષ્પ-
પ્રસવિની । યથા નેયં ગ્લાનિં વ્રજતિ
મધુરા સ્નેહલતિકા તથા સંસિક્તવ્યા
સ્મરણસલિલેનાનુદિવસમ્ ॥ ૭૩૬ ॥

દૂરસ્થોપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય
મનસિસ્થિતઃ । યો યસ્ય હૃદયે
નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ૭૩૬ ॥

નહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદદેહતુ-
ર્જગતિ ગુણનિધીનાં સજ્જનાનાંકદાચિત્ ।
ઘનતિમિરનિબદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચંદ્રઃ
કિમ્ કુમુદવનનાં પ્રેમભંગં કરોતિ ॥ ૭૩૭ ॥

એ પ્રમાણે ધણા સાથે સ્નેહ રાખી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાટે કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી જવું. કહ્યું છે કે,

તિલે તૈલં ગવિ ક્ષીરં કાષ્ઠે પાવક-
મંતતઃ । ધિયા ધીરો વિજાનીયાદુ-
પાયં જીવનસ્ય ચ ॥ ૭૩૮ ॥

પણ ક્યારેય બીજા ભાગવી નહિ, કેમકે બીજા ભાગવાના અધિકારી તો જે કમાવાને અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોજ છે; જેમને આપેલું કંઈ વ્યર્થ કેહેવાતું નથી, કેમકે તેમને નિભાવવાની શક્તિમાન જનોની ફરજ છે, જેથી તેવા જનોનો ઉપકાર કરવામાં કંઈ અપ્રીતિ થતી નથી. પણ જે કમાવાને શક્તિમાન છે એવા જનોને શ્રેષ્ઠ આપણું કોઈને ગમતું નથી, તેથી તેવા જનો જે કોઈની પાસે શ્રેષ્ઠ ભાગે તો તિરસ્કારને પામે ને મનમાં ક્લેશિત થાયછે. કહ્યું છે કે,

તાવત્સર્વગુણાલયઃ પદુમતિઃ સાધુઃ
સતાં વલ્લભઃ શૂરઃ સચ્ચરિતઃ ક-
લંકરહિતો માની કૃતઃ કવિઃ ।
દક્ષો ધર્મરતઃ સુશીલગુણવાં સ્તા-
વત્પ્રતિષ્ઠાન્વિતો યાવન્નિષ્ઠુરવજ્રપા-
તસદૃશં દેહીતિ નો ભાષતે ॥ ૭૩૯ ॥

હે મિત્ર, ઈશ્વરે-છાથી મનરૂપ જમીનમાં સ્વભાવરૂપ જળવડે ઉત્પન્ન થયેલી તથા ધણુક ગુણરૂપ પુષ્પને પ્રસવનારી, આ મધુર સ્નેહરૂપ લતા, જેમ કરમાઈ ન જાય, તેમ સ્મરણરૂપ જળવડે પ્રતિ દિવસ સિંચન કરી વધારવી ॥ ૭૩૫ ॥

જે જેના મનમાં છે તે દૂર છતાં પણ પાસેજ છે, ને જે જેના મનમાં નથી તે પાસે છતાં પણ દૂર છે ॥ ૭૩૬ ॥

જગતમાં ગુણના ભંડારરૂપ સજ્જનોને કોઈ કાળે પણ વિયોગ સ્નેહને તુટવાનો હેતુ થતો નથી; કારણ મેઘના અંધકારે રૂંધેલ દૂર રહેલો ચંદ્ર પણ શું કુમુદવનના સ્નેહનો ભંગ કરેછે ॥ ૭૩૭ ॥

જેમ ધીર પુરૂષ યુદ્ધિવડે તિલમાં તેલ ગાયમાં દૂધ ને કાષ્ઠમાં અગ્નિને છેવટે જાણે, તેમ પોતાના જીવનનો ઉપાય શોધી કાઢાડે ॥ ૭૩૮ ॥

ન્યાંસુધી કહોર વજ્રપાત સરખું “આપો” એ રીતે જે બોલતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે સર્વ ગુણનું સ્થાન, અતુરયુદ્ધિવાળો, સત્પુરૂષ, સજ્જનોને પ્રિય, શૂરવીર, સારા આચરણવાળો, કલંક રહિત, માની, કર્યા ઉપકારને જાણનાર, પંડિત, ડાહ્યો, ધર્મિષ્ઠ, સુશીલ, ગુણવાન તથા પ્રતિષ્ઠાવાળો હોયછે ॥ ૭૩૯ ॥

પણ હરકોઈ સમય કોઈ પાસેથી ધંધા માટે આશ્રય માગવો, એ કંઈ ભીષ્ કેહેવાતી નથી. એ ઉપરાંત વ્યવહારમાં સુખી થવા માટે બીજી ધણીક નીતિરીતિ તથા રીતિભાતિથી વર્તવું પડેછે. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નોપેક્ષેત સ્ત્રિયં બાલં રોગં મૃત્યું
પશું ધનમ્ । વિદ્યાભ્યાસં ક્ષણ-
મપિ સત્સેવાં બુદ્ધિમાન્નરઃ ॥ ૭૪૦ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સ્ત્રી, બાળક, રોગ, આ-
કર, પશુ, ધન, વિદ્યાભ્યાસ તથા સત્સે-
વાની ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા ન કરવી ॥૭૪૦॥

કારણ સ્ત્રી તથા બાળકોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેઓ આડે રસ્તે ઊતરી જાયછે. જોકે તેમને પ્રસન્ન રાખવાં એ પુરૂષનો ધર્મ છે તથાપિ તેઓ જો અવળે રસ્તે વર્તે તો તેમને અટકાવવાં. તેમ કરવાથી તેઓ કદી કરાજી થાય તો નથવા દેવાં, પણ તે-
મના હિતશત્રુ થવું નહીં. પરિણામ જેનો ખરાબ છે, એવા આચરણવિષે જે સ્નેહી સાચે સાચું કેહેતો નથી તે હિતશત્રુ જાણવો. માટે સ્ત્રી તથા બાળકો પ્રત્યે જેમ તે-
મનું ભલું થાય તેમ ઘટતી રીતે વર્તવું. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન બાલં ન સ્ત્રિયં ચાતિ લ્હાલયેત્તા-
હયેન્ન ચ । વિદ્યાભ્યાસે ગૃહકૃત્યે
તાવુભૌ યોજયેત્ક્રમાત્ ॥ ૭૪૧ ॥

બાળક તથા સ્ત્રીને અતિ લાલન તથા
તાડન ન કરવું, પણ તે બન્નેને ક્રમથી વિ-
દ્યાભ્યાસ તથા ગૃહકાર્યમાં જોડવાં ॥૭૪૧॥

ષોડશાબ્દાત્પરં પુત્રં દ્વાદશાબ્દાત્પરં
સ્ત્રિયમ્ । ન તાડયેદુષ્ટવાક્યૈઃ પી-
હયેન્ન સ્ત્રુષાદિકમ્ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી સોળ વર્ષ પછી પુત્રને તથા આર
વર્ષ પછી સ્ત્રી જાતિને દુષ્ટ વાક્યે કરી
ટોકવાં નહિ, ને વહુવાર આદિને પીડવાં
નહિ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી શરીરને હાનિ થવાનો ભય રહેછે. જો કે શરી-
રને સહે તે રીતે આહાર વિહાર કરવામાં આવતાં હોય તો રોગ થવાનો સંભવ થોડો
હોયછે, તથાપિ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાની અજાણ્ય સૃષ્ટિનિયમનું ઉલ્લંઘન થતાં તેને
રોગ થાયછે. એમ છતાં પણ મનુષ્યે આહાર વિહારને નિયમમાં રાખી, જેમ અને
તેમ આરોગ્ય રહેવાય તે રીતનો ચક્ક કરવો, ને કદી રોગ થાય તો તેનો તુરત ઉપાય
કરવો. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષિતઃ ક્ષીણબલોઽપિરોગઃ
પ્રમાદદોષાન્મનુજૈર્મદાન્ધૈઃ ।
સાધ્યોઽપિ મૂલા પ્રથમં તતોઽસા
વસાધ્યતાં શત્રુરિવ પ્રયાતિ ॥ ૭૪૩ ॥

મદાંધ મનુષ્યોએ ગાફલતાપ દોષથી
ઉપેક્ષા કરેલ ક્ષીણ બળવાળો રોગ પણ,
શત્રુની પેઠે પ્રથમ સાધ્ય છતાં પણ પછી
અસાધ્યતાને પામે છે ॥ ૭૪૩ ॥

તેમ આકરોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમનામાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે,

ને તેમની દાનતમાં ફેર પડી જવાનો સંભવ રહેછે. માટે શેઠ તેમના કામની નિરં-
તર તપાસ રાખવી ને તેમની મેહેનત પ્રમાણે તેમને યોગ્ય બદલો આપવો. વિષ્ણુ-
શર્માએ કહ્યું છે કે,

કૃતકૃત્યસ્ય મૃત્યસ્ય કૃતં નૈવ પ્રણા-
શયેત્ । ફલેન મનસા વાચા
દૃષ્ટ્યા ચૈવ પ્રહર્ષયેત્ ॥ ૭૪૪ ॥

નિર્વિશેષં યદા સ્વામી સમં મૃત્યેષુ
વર્તેતે । તન્નોદ્યમસમર્થાનામુત્સાહઃ
પરિહીયતે ॥ ૭૪૫ ॥

સ્વામીતુષ્ઠો હિ મૃત્યાનામર્થમાત્રં
પ્રયચ્છતિ । તે તુ સન્માનમાત્રેણ
પ્રાણૈરપ્યુપકુર્વતે ॥ ૭૪૬ ॥

મક્તં શક્તં કુલીનં ચ ન મૃત્યમ-
વમાનયેત્ । પુત્રવત્પાલયેન્નિત્યં ય
ઈચ્છેચ્છ્રેયમાત્મનઃ ॥ ૭૪૭ ॥

કારણુ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્તાત ન ક્રુધ્યતિ સર્વકાલં
મૃત્યસ્ય મક્તસ્ય હિતે રતસ્ય ।
તસ્મિન્મૃત્યા મર્તરિ વિશ્વસંતિ
ન ચૈનમાપત્સુ પરિત્યજંતિ ॥ ૭૪૮ ॥

અભિપ્રાયં યો વિદિત્વા તુ મર્તુઃ
સર્વાણિ કાર્યાણિ કરોત્યતંદ્રી ।
વક્તાહિતાનામનુરક્તાર્યઃ
શક્તિઃપ્રાત્મેવહિસોનુકંપ્યઃ ॥ ૭૪૯ ॥

પણુ સૂક્ષ્મમાં કંઈ બધા મનુષ્ય એક સરખા હોતા નથી. માટે લોકો માંકડું
વળગાડ્યાની પેઠે ગમે તે કામ ગમે તેને સોંપી દેવું નહીં. પણુ પરીક્ષા કરી યોગ્ય
માણસને યોગ્ય કામ સોંપવું. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

શેઠ, કયું છે કરવા યોગ્ય જેણે એવા
ચાકરનું કામ ફાકટ જવા દેવું નહિ, પણુ
તેને મન, વાણી, દૃષ્ટિ તથા બદલાવડે
રાજી કરવો ॥ ૭૪૪ ॥

કેમકે જે શેઠ ચાકરો પ્રત્યે કામપ્રમાણે
બદલો ન આપતાં એક સરખી રીતે વર્તે,
તો ઉદ્યમ કરવામાં સમર્થ ચાકરોનો ઉ-
ત્સાહ તુટી જાયછે ॥ ૭૪૫ ॥

શેઠ સંતોષ પામે તો ચાકરોને માત્ર ધન
આપેછે, પણુ તેઓ તો સન્માન માત્રે
કરી વખતે પ્રાણુ આપીને પણુ પ્રત્યુ-
પકાર કરેછે ॥ ૭૪૬ ॥

માટે જે પોતાનું કદ્યાણુ ઈચ્છે, તેણે પો-
તામાં ભક્તિ રાખનાર, કામ કરવામાં સ-
મર્થ તથા કુલીન ચાકરને પુત્રની પેઠે પા-
ળવો, પણુ તેનું અપમાન કરવું નહિ ॥ ૭૪૭ ॥

હે તાત, જે શેઠ ભક્ત તથા હિત કરનાર
ચાકર ઉપર નિરંતર ક્રોધ કરતો નથી,
તેનો ચાકર વિશ્વાસ કરેછે, ને આપત્સ-
મય પણુ તેને છોડતા નથી ॥ ૭૪૮ ॥

જે હિત કહેનાર, પ્રીતિ રાખનાર તથા
શક્તિ જાણનાર શ્રેષ્ઠ ચાકર, શેઠનો અ-
ભિપ્રાય જાણી, આજસરહિત થઈ, સર્વ
કાર્ય કરે, તે પોતાના આત્માની પેઠે શેઠ
દયા કરવા લાયક છે ॥ ૭૪૯ ॥

ત્રિવિધાઃ પુરુષા રાજનુત્તમા-
ધમમધ્યમાઃ । નિયોજયેત્તથૈ-
વૈતાંસ્ત્રિવિધેષ્વેવ કર્મસુ ॥ ૭૫૦ ॥

હે રાજન, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધ-
મના ભેદે કરી ત્રણ પ્રકારના પુરુષો છે,
માટે તેમને તેવા ત્રણ પ્રકારના કાર્યમાં
જોડવા ॥ ૭૫૦ ॥

યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર
વિનિયોજયેત્ । કર્મસ્વદૃષ્ટક-
ર્માધઃ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ વિમુક્ષતિ ॥ ૭૫૧ ॥

તેમાં જે કામમાં જે કુશળ હોય, તેને તે
કામમાં જોડવો, કેમકે કામ નહિ દોઢલ
હોવાથી આંધળા જેવો શાસ્ત્રજ્ઞ પણ કા-
ર્મમાં મુંઝાઈ જાય છે ॥ ૭૫૧ ॥

સ્થાનેષ્વેવ નિયોક્તવ્યા મૃત્યા-
શ્ચાભરણાનિ ચ । ન હિ ચૂઢા-
મણિઃ પાદે નૂપુરં મૂર્ધ્નિ ધાર્યતે ॥ ૭૫૨ ॥

ચાકર તથા આભરણને ધરતે સ્થાને જો-
ડવાં, કારણ મસ્તકમણી પગમાં ને ઝાં-
ઝર મસ્તકમાં ધારણ કરાય નહિ ॥ ૭૫૨ ॥

કનકભૂષણસંગ્રહણોચિતો
યદિ મણિસ્ત્રપુણિ પ્રણિધીયતે ।
ન સ વિશોભયતે ન ચ શોભતે
ભવતિ યોજયિતુર્વચનીયતા ॥ ૭૫૩ ॥

સુવર્ણના અલંકારમાં જડવા યોગ્ય મણિ
જે કથિરમાં જડયો હોય, તો તે શોભા
પણ ન આપે, ને શોભે પણ નહિ. ઉ-
લટી જડનારની નિંદા થાય છે ॥ ૭૫૩ ॥

મણિર્હૃઠતિ પાદાગ્રે કાચઃ શિરસિ
ધાર્યતે । ક્રયવિક્રયવેલાયાં કાચઃ
કાચો મણિર્મણિઃ ॥ ૭૫૪ ॥

ભલે મણી પગના અગ્ર ભાગમાં, ને કાચ
મસ્તકમાં ધારણ કર્યો હોય, તોય પણ ક્રય-
વિક્રય ટાણે તો કાચ તે કાચ ને મણી
તે મણીજ છે ॥ ૭૫૪ ॥

અશ્વઃ શસ્ત્રં શાસ્ત્રં વીણા વાણી નરશ્ચ
નારી ચ । પુરુષવિશેષં પ્રાપ્ય હિ ભ-
વંતિ યોગ્યા અયોગ્યાશ્ચ ॥ ૭૫૫ ॥

અશ્વ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, નર
તથા નારી પુરુષવિશેષને પ્રાપ્ત થઈ યોગ્ય
અયોગ્ય બને છે ॥ ૭૫૫ ॥

પરીક્ષકા યત્ર ન સંતિ દેશે
નાર્થન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ ।
ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણપ્રકર્ષં
સ તં સદા નિંદતિ નાત્ર ચિત્રમ્ ॥ ૭૫૬ ॥

જ્યાં પરીક્ષક નથી, તે દેશમાં સમુદ્રથી
ઉત્પન્ન થયેલા રત્નની કીંમત થતી નથી,
કારણ જે જેના ગુણોત્કર્ષને જાણે નહિ, તે
સદા તેને નિંદે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી ॥ ૭૫૬ ॥

કેમકે કશું છે કે,

વિદ્વાનેવ વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપ-
રિશ્રમમ્ । ન હિ વંધ્યા વિજા-
નાતિ ગુર્વીપ્રસવવેદનામ્ ॥ ૭૫૭ ॥

વિદ્વાનોના શ્રમને વિદ્વાનજ જાણે છે, કે-
મકે ગર્ભવતિની પ્રસવ વેદનાને વંધ્યા જા-
ણતી નથી ॥ ૭૫૭ ॥

ગુણી ગુણં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્ગુણો
 બલી બલં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્બલઃ ।
 મધોર્ગુણં કોકિલકો ન વાયસઃ
 કરી ચ સિંહસ્ય બલં ન મૂષિકઃ ॥૭૫૮॥

ગુણવાન ગુણને જાણેછે, ગુણહીન જાણતો
 નથી, બળવાન બળને જાણેછે, પણ બ-
 લહીન જાણતો નથી; કારણ વસંત ઋતુના
 ગુણને કોયલ જાણે પણ કાગડો જાણે
 નહિ, ને સિંહના બળને હસ્તિ જાણે પણ
 ઊંદર જાણે નહિ ॥ ૭૫૮ ॥

વળી એવા ચાકરોએ પણ પોતાના શેઠની નોકરી કરવામાં દાનત ચોખી રાખવી;
 ને આળસ મૂકી શેઠનું કામ એવી રીતે કરવું કે, જેથી તેનો પ્રેમ મેળવી શકાય ને પો-
 તાની આબાદિમાં વધારો થાય. જે શેઠ સારો મળ્યો હોય તો તો ચાકરી કરવી કંઈ
 વિકટ લાગતી નથી; પણ મૂર્ખ શેઠની ચાકરી ઘણી વિકટ લાગેછે. કેમકે તે તો માત્ર
 દોષજ જોય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૌનાન્મૂકઃ પ્રવચનપદુર્વાતલો
 જલ્પકો વા ક્ષાન્ત્યા મીર્યદિ
 ન સહતે પ્રાયશો નાભિજાતઃ ।
 ધૃષ્ટઃપાર્શ્વે વસતિ નિયતં દૂર-
 તશ્ચાપ્રગલ્ભઃ સેવાધર્મઃ પરમગ-
 હનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૭૫૯ ॥

ઘણું કરી ચાકર મૌન રહે તો મુંગો, બો-
 લવામાં ચતુર હોય તો ઘેલો અથવા બ-
 કવાદ કરનાર, સહનશીલ હોય તો ખીકણ,
 સહન ન કરે તો હલકો, નિયમથી પાસે
 રહે તો નિર્લજ્જ, ને દૂર રહે તો શરમાળ
 કેહેવાયછે, માટે યોગિને પણ અગમ્ય
 એવો સેવાધર્મ પરમ ગહન છે ॥ ૭૫૯ ॥

માટે નોકરે સદા સાવધ રહી શેઠના કામમાં તત્પર રહેવું અને તે જે સમય કોઈ
 પણ પ્રકારનું કામ થિંધે અને પોતાના સમજવામાં ન આવે તો ફરી હળવેથી પૂછી
 સમજ લેવું. કદી શેઠ પાંચ માણસ વચ્ચે બેઠેલ હોય ને પૂછી શકાય એમ ન હોય
 તો તે થિંધેલા કામને સમયાનુસાર સમજ લેવું; પણ જેમ જમવા ટાણે સૈંધવ માગતાં
 ઘોડો લાવી આપવો એવી મૂર્ખાઈ કરવી નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉદીરિતોર્થઃપથુનાપિ મૃશ્ણતે
 હયાશ્ચ નાગાશ્ચ વર્હતિ દેશિતાઃ ।
 અનુક્તમપ્યૂહતિ પંડિતો જનઃ
 પરંજિતજ્ઞાનફલા દિ બુદ્ધયઃ ॥ ૭૬૦ ॥

કહેલા અર્થને પથુ પણ અહણુ કરેછે, કે-
 મકે આશા કરેલ ઘોડા તથા હાથી વહન
 કરતા દેખાયછે, પણ પંડિતજન તો નહિ
 કહેલું પણ જાણી જાયછે. કેમકે પારકા
 અભિપ્રાયને જાણી જવો એજ બુદ્ધિનું
 ફળ છે ॥ ૭૬૦ ॥

આકારૈરિંગિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટ્યા
 ભાષણેન ચ । નેત્રવક્ત્ર વિ-
 કારેણ લક્ષ્યતૈર્જગત્તમનઃ ॥ ૭૬૧ ॥

કારણ આકાર, સંસાર, ગતિ, ચેષ્ટા, ભાષણ
 અને નેત્ર તથા મુખના વિકારે કરી અં-
 દર રહેલા મનનો અભિપ્રાય જણાઈ આ-
 વેછે ॥ ૭૬૧ ॥

એ પ્રમાણે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે એક બીજાનું કલ્યાણ થાય તે રીતે વર્તવું. કેમકે શેઠવડે ચાકર છે અને ચાકરવડે શેઠ છે. માટે ચાકર કદી નવો સવો હોય ને કહેલું તરત સમજી શકે નહિ, તો તેને શેઠે ધડી ધડી દુર્વચનથી ટોકવો નહિ, પણ તેને યથાર્થ સમજાવી, માહિતગાર કરી કામ લેવું. ધડી ધડી ટોક્યાથી ચાકર સુધરવાને બદલે મુંઝાર્ધ જઈ કામમાં ગફલતી કરેછે. કહ્યું છે કે,

અવજ્ઞાનાત્માજ્ઞો ભવતિ મતિ-
હીનઃ પરિજન સ્તતસ્તત્પ્રામા-
ણ્યા ઢ્ઞવતિ ન સમીપે બુધજનઃ ।
બુધૈસ્ત્યક્તે શિષ્ટે નહિ ભવતિ
નીતિર્ગુણવતી વિષ્ણુનાયાં નીતૌ
સકલમવશંસીદતિ ગૃહમ્ ॥ ૭૬૨ ॥

બુદ્ધિમાન ચાકર પણ શેઠની ટોક ટોકથી મતિહીન થઈ જાયછે, પછી તે પ્રમાણે “ મને પણ ટોકશે ” એમ ધારી શેઠની પાસે કોઈ બુદ્ધિમાન બીજો ચાકર રહેતો નથી, ને બુદ્ધિમાન ચાકરોએ ત્યાગ કરેલ શેઠમાં સારી નીતિ રહેતી નથી, અને નીતિ જતાં તેનું પરાધીન થયેલું સમગ્ર ઘર ખેદ પામેછે ॥ ૭૬૨ ॥

સહિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્ણ હોતુંજ નથી. આરંભમાં સર્વ અજાણ્યાં હોયછે, પણ કાળે કરી જેમ જેમ અનુભવ મેળવતાં જાયછે તેમ તેમ કુશળ બનેછે. વળી ચાકરે પણ કદી શેઠની સામે બોલવું નહિ, સદા નમ્રતા રાખી શેઠને પિતા સમાન જાણી તેનું કામ કરવામાં મંડયા રહેવું. એ પ્રમાણે વર્તનાર ચાકરને આસાએસની જરૂર છે માટે શેઠે દિવસ તથા રાત્રિયે ચોક્કસ વખતે સુધી તેને આરામ લેવા દેવો. ચાકરને રાજી રાખવાથી શેઠનું કામ સાફ થાયછે અને શેઠને પ્રસન્ન કરવાથી ચાકરની જીવિકા સારી રીતે ચાલેછે. માટે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે સંપ રાખી વર્તવું. વિ-
બુદ્ધિમાને કહ્યું છે કે,

અરે સન્ધાર્યતે નાભિર્નાભૌચારાઃ
પ્રતિષ્ઠિતાં । સ્વામિસેવકયોરેવં
વૃત્તિચક્રં પ્રવર્તતે ॥ ૭૬૩ ॥

જેમ આરામાં નાભી ને નાભીમાં આરા-
સંધાયછે, તેમજ સ્વામિસેવકનું વૃત્તિચક્ર
પ્રવર્તેછે ॥ ૭૬૩ ॥

સુહૃદિ નિરંતર ચિત્તે ગુણવતિ મૃત્યેડ-
નુવર્તિતિ કલત્રે । સ્વામિનિ સૌહૃદ-
ગુક્તે નિવેદ્ય દુઃખં સુખી ભવતિ ॥ ૭૬૪ ॥

અંતર રહિત ચિત્તવાળા મિત્ર, ગુણવાન
ચાકર, અનુકૂળ સ્ત્રી તથા સ્નેહવાળા
સ્વામિ પાસે દુઃખ નિવેદન કરી મનુષ્ય
સુખી થાયછે ॥ ૭૬૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

મણિના વલયં વલયેન મણિ-
ર્મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ ।
પયસા કમલં કમલેન પયઃ
પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૭૬૫ ॥

જેમ મણિવડે કંકણ ને કંકણવડે મણિ
અને મણિ તથા કંકણવડે હાથ શોભે છે;
જળવડે કમળ તથા કમળવડે જળ અને
જળ તથા કમળવડે તળાવ શોભે છે ॥ ૭૬૫ ॥

શશિના ચ નિશા નિશયા ચ શશી
શશિના નિશયા ચ વિભાતિ નભઃ ।
કવિના ચ સભા સભયા ચ કવિઃ
કવિના સભયા ચ વિભાતિ નૃપઃ ॥૭૬૬॥

ચંદ્રવડે રાત્રિ ને રાત્રિવડે ચંદ્ર અને ચંદ્ર
તથા રાત્રિવડે આકાશ શોભેછે; કવિવડે
સભા ને સભાવડે કવિ અને કવિ તથા સ-
ભાવડે રાજા શોભેછે ॥ ૭૬૬ ॥

તરુણા ચ ગિરિર્ગિરિણા ચ તરુ-
ર્તરુણા ગિરિણા ચ વિભાતિ વનમ્ ।
ધનિનાનુચરોઽનુચરેણ ધની-
ધનિનાનુચરેણ વિભાતિ ધનમ્ ॥ ૭૬૭ ॥

વૃક્ષવડે પર્વત ને પર્વતવડે વૃક્ષ અને
વૃક્ષ તથા પર્વતવડે વન શોભે છે, તેમ
શેઠવડે ચાકર ને ચાકરવડે શેઠ અને
શેઠ તથા ચાકરવડે ધન શોભેછે ॥ ૭૬૭ ॥

પણું જે ચાકરો કામ કરવામાં યથાર્થ ધ્યાન ન આપે અથવા ચોખી દાનત ન
રાખે અને કંઈ કેહેવામાં આવે તો સામે બોલી ઉઠે એવા ચાકર રાખવા નહિ. કા-
રણુ તે કોઈ સમય મોટી હાનિ કરેછે. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વાક્યં તુ યો નાદ્રિયતેઽનુશિષ્ટઃ
પ્રત્યાહ યશ્ચાપિ નિયુજ્યમાનઃ ।
પ્રજ્ઞાભિમાની પ્રતિકૂલવાદી
ત્યાજ્યઃસ તાદૃક્ સ્વરયૈવ મૃત્યુઃ ॥ ૭૬૮ ॥

જે શિખવી તૈયાર કરેલ ચાકર કહેલનો
અનાદર કરે, કામમાં જોડતાં સામે બોલે,
ને પોતાને ડાહ્યો માનનાર તથા પ્રતિકૂળ
વાદી હોય, તેવાને જલદી ત્યાગ કરવો ॥૭૬૮॥

કારણુ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુષ્ટા માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુશ્ચો-
ત્તરદાયકઃ । સસર્પે ચ ગૃહે
વાસો દુઃસ્વમેવ ન સંશયઃ ॥ ૭૬૯ ॥

દુષ્ટ સ્ત્રી, શઠ મિત્ર, સામે બોલનાર ચા-
કર તથા સર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ એ દુઃ-
ખજ છે એમાં સંશય નહિ ॥ ૭૬૯ ॥

તેમ જે શેઠ, ગમે તેટલું કામ કરવામાં આવે તોય પણ દયા ન રાખે, ન કેહે-
વાનાં વચન કહાંજ કરે ને મેહેનતનો બદલો આપવા ટાણે સંકોચ કરે, એવા નીચની
ચાકરી નોકરે ન્યાંસુધી પોતાને બીજે ક્યાંઈ નોકરી ન મળે ત્યાંસુધીજ કરવી. કેમકે
વચમાં મૂકતાં વૃત્તિનો ભંગ થાયછે, માટે લાગ આવે તેની નોકરી મૂકી દેવી. આ-
ણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં
પરિસેવતે । ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્ય-
ન્તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥ ૭૭૦ ॥

જે નિશ્ચળને મૂકી અનિશ્ચળને સેવેછે,
તેનું નિશ્ચળ નાશ પામેછે, ને અનિશ્ચળ
તો નાશ પામેલુંજ છે ॥ ૭૭૦ ॥

ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન બુ-
દ્ધિમાન્ । નાસમીક્ષ્ય પરં સ્થાનં
પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥ ૭૭૧ ॥

માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એક પગે ચાલી
બીજે પગે ઉભો રહેછે, કેમકે બીજું
સ્થાન જોયા વગર પ્રથમનું સ્થાન છો-
ડવું નહિ ॥ ૭૭૧ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્વશંકિતાનાં સામીપ્યં ત્યજેદૈ
નીચસેવનમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

પોતાને જેની શંકા આવે તેનું પાસેપાણું
તથા નીચનું સેવન છોડી દેવું ॥ ૭૭૨ ॥

વળી પશુની ઉપેક્ષા કરવાથી તે સંબંધી નુકસાન થાયછે, કેમકે પશુ સદા પરવશ છે. ચારો આપો તો ખાય, પાણી પાઓ તો પિયે ને વિસામો આપો તો વિસામો લે. વાચા ન હોવાથી પશુ પોતાની બૂખ, તરશ તથા થાક જણાવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સતતં પ્રવાણમાણૈરશ્વૈરુદ્ઘૈઃ સ્વૈર્ગજૈ-
ર્મહિષૈઃ । હા કષ્ટં ક્ષુત્સામૈઃ
શ્રાન્તૈર્નો શક્યતે વક્તુમ્ ॥ ૭૭૩ ॥

આહા ! નિરંતર આર ઉપાડનાર ઊંટ,
ગધેડા, હાથી અને પાડા બૂખથી દુર્બળ
તથા થાકી ગયા હોય, તોય પણ કેહેવા
સમર્થ થતા નથી ! એ મોઢું કષ્ટ છે ॥ ૭૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના પશુને ખાનપાન તથા આસાએસ આપી બચ્ચાની પેઠે તેની સંભાળ રાખવી, ને તેની પાસેથી ઘટતી મેહેનત કરાવવી, પણ બાંધી રાખવું નહિ. કારણ બાંધી રાખેથી તે શ્રેય્યા વિનાનાં પાન તથા રોટલીની પેઠે બગડી જાયછે, અર્થાત્ મસ્તાન થઈ વાજમાં રેહેતું નથી. પછી તે જ્યારે વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને થોડી મેહેનત આપતાં તેનું પાલન કરવું. પણ જેણે પોતાની આખી જીંદગી આપણું કામ કરવામાં કાઢી હોય એવા તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં રેઢો મૂકી દુઃખી થવા દેવો નહિ. તેમ ધન તથા વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરવાથી બંને વણુસી જાયછે, ને કદી સંપાદન થતાં નથી. માટે ખેદરકાર ન રહેતાં જેમ અને તેમ વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવું. અને ભણેલી વિદ્યા ભુલી ન જવાય માટે તેની મોટપણે પણ આવૃત્તિ રાખવી, ને આવકના પ્રમાણમાં આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખી થોડે થોડે ધનનો સંગ્રહ કરતાં જવું. કેમકે કોઈ સમય આપત્તિ આવે ત્યારે સંગ્રહ કરેલું ધન કામ આવેછે. માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અજરામરવત્પ્રાણો વિદ્યામર્થં ચ
ચિંતયેત્ । મૃદીત ઇવ કેશેષુ
મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૭૭૪ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાને અજર તથા અમર
માની વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવાં,
ને કેશવિષે મૃત્યુએ ગ્રહણ કરેલો માની
ધર્માચરણ કરવું ॥ ૭૭૪ ॥

શનૈઃ પંથાઃ શનૈઃ કંથા શનૈઃ
પર્વતમસ્તકે । શનૈર્વિદ્યા શનૈ-
ર્વિત્તં પંચૈતાનિ શનૈઃશનૈઃ ॥ ૭૭૫ ॥

પંથ કરવો, ગોદડી શીવવી, પર્વતના
મસ્તકપર ચડવું, વિદ્યા ભણવી તથા
ધન મેળવવું, એ પાંચ ધીરે ધીરે
કરવાં ॥ ૭૭૫ ॥

તેમ આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જલવિંદુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે
ઘટઃ । સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં
ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥ ૭૭૬ ॥

જળનું દીપું દીપું પડવાથી ક્રમે કરી
ઘટ ભરાઈ જાયછે, તેજ હેતુ સર્વ વિદ્યા,
ધર્મ તથા ધનસંગ્રહમાં જાણવો ॥ ૭૭૬ ॥

અનાલોચ્ય વ્યયં કર્તા અનાથ
કલહપ્રિયઃ । આતુરઃ સર્વકાર્યેષુ
નરો દુઃસૈર્નિયુજ્યતે ॥ ૭૭૭ ॥

વિચાર્યા વગર ખર્ચ કરનાર, ગરીબ સાથે
કળયો કરવામાં રાજી તથા સર્વ કાર્યમાં
ઉતાવળો નર દુઃખ પામેછે ॥ ૭૭૭ ॥

તેમ સારા માણસોની ચાકરી કરવામાં ઉપેક્ષા રાખવાથી હાનિ થાયછે, કેમકે
સારા શેઠને પણ કામમાં ગફલત કરવાથી ચાકર ઉપર અભાવ આવી જાયછે; જેથી
તેની જીવિકામાં વધારો થવાને બદલે ઘટારો થવાનો ભય રહેછે. માટે તેવા શેઠની
નોકરી તનમનથી એની રીતે કરવી કે જેથી તે પ્રસન્ન થાય ને પોતાની આબાદી વધે.
વિજીરુશર્મીયે કહ્યું છે કે,

દાતા ક્ષમી ગુણગ્રાહી સ્વામી દુઃસ્વેન
લભ્યતે । શુચિર્દક્ષોનુરક્તઃ ચ નૂનં
મૃત્યોઽપિ દુર્લભઃ ॥ ૭૭૮ ॥

ઉદાર, ક્ષમાવાન તથા ગુણગ્રાહી શેઠ,
તેમજ શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા ભ-
ક્તિમાન ચાકર અને દુર્લભ છે ॥ ૭૭૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માતૃપિતૃગુરુસ્વામિભ્રાતૃપુત્રસ-
ત્વિષ્વપિ । ન વિરુદ્ધેન્નાપકુર્યા-
ન્મનસાપિ ક્ષણં કચિત્ ॥ ૭૭૯ ॥

માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભ્રાતા, પુત્ર
તથા મિત્ર પ્રત્યે કોઈ કાળે મને કરી
પણ ક્ષણમાત્ર વિરોધ તથા અપકાર ન
કરવો ॥ ૭૭૯ ॥

સ્વજનૈર્ન વિરુદ્ધેત ન સ્પર્શેત
બલીયસા । ન કુર્યાત્સ્ત્રીબાલ-
વૃદ્ધમૂર્ખેષુ ચ વિવાદનમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તેમ સંબંધી સાથે વિરોધ, બળવાન
સાથે જાહેરમાં અદેખાઈ અને સ્ત્રી,
બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ ન
કરવાં ॥ ૭૮૦ ॥

કારણ માતાપિતાદિ સંબંધી સાથે વિરોધ કરવાથી એકલું પડી જવાયછે, લોકમાં
અપકીર્તિ થાયછે અને વ્યાવહારિક કામપ્રસંગમાં મુંઝવણ પડેછે. કેમકે તેઓની સાથે
અનાવ ન હોય તો તેવા પ્રસંગે તેઓ આવતા નથી, જેથી લોકમાં પોતાને માફ લા-
ગેછે; માટે તેમની સાથે કદી વિરોધ કરવો નહિ. તેમ ઇતર જનો સાથે પણ વિરોધ
કરવો નહિ. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્કર્ષો નૈવ નિત્યઃ સ્યાન્નાપકર્ષ-
સ્તયૈવ ચ । તસ્માત્સર્વેષુ મૃતેષુ
મૈત્રીં નૈવ ચ હાપયેત્ ॥ ૭૮૧ ॥

નિરંતર ચઢતી તેમ પડતી પણ રહેતી
નથી, માટે સર્વ પ્રાણિ સાથે મિત્રતા
રાખવી ॥ ૭૮૧ ॥

કારણુ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

બલોપપન્નોઽપિ હિ બુદ્ધિમાન્નરઃ
પરં નયેન્ન સ્વયમેવ વૈરિતામ્ ।
ભિષજ્જમાસ્તીતિ વિચિન્ત્ય ભક્ષયે-
દકારણાત્કો હિ વિચક્ષણો વિષમ્ ॥૭૮૨॥

દંતસ્ય નિષ્કોષણકેન નિત્યં
કર્ણસ્ય કંઙ્કયનકેન વાપિ ।
તૃણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં
કિમજ્ઞવાક્પાણિમતા નરેણ ॥ ૭૮૩ ॥

બહવો ન વિરોદ્ધવ્યા દુર્જયાસ્તેઽપિ
દુર્બલાઃ । સ્ફુરન્તમપિ નાગેન્દ્રં મ-
ક્ષયંતિ પિપીલિકાઃ ॥ ૭૮૪ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

સંભોજનં સંકથનં સંપ્રીતિશ્ચ
પરસ્પરમ્ । જ્ઞાતિભિઃ સહ
કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કદાચન ॥ ૭૮૫ ॥

તેમજ બળવાન સાથે વૈર કરવાથી ઉંધ આવતી નથી, અરચથી ઘર ઘોવાય છે ને પરિણામે લાભ ન થતાં દુઃખી થવાય છે. શ્રી મહાભારતમાં તર્જન ઉદ્યોગપર્વમાં વિ-
દુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું છે કે,

અભિયુક્તં બલવતા દુર્બલં હી-
નસાધનમ્ । ઋતસ્ત્વં કામિનં
ચોરમાવિશંતિ પ્રજાગરાઃ ॥ ૭૮૬ ॥

અપકૃત્ય બુદ્ધિમતો દૂરસ્થોઽસીતિ
નાશ્વસેત્ । દીર્ઘૌ બુદ્ધિમતો બાહૂ
યાભ્યાં હિંસતિ દૂરતઃ ॥ ૭૮૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

બલીયસા હીનબલો વિરોધં
ન ભૂતિકામો મનસાપિ વાંછેત્ ।
ન વધ્યતેત્યન્તબલો હિ યસ્માત્
વ્યક્તં પ્રણાશોસ્તિ પતંગવૃત્તેઃ ॥ ૭૮૮ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પોતે બળવાન છતાં
પણ બીજાને વૈરી ન કરવો, કેમકે “વૈદ્ય
મારો છે” એમ જાણી કારણુ વિના
કયો ડાહ્યો વિષ ભક્ષણુ કરે! ॥ ૭૮૨ ॥

વળી રાજાને પણ દાંત તથા કાન ખોત-
રવામાટે તૃણનો ખપ પડે છે, ત્યારે વાણી
તથા હાથ પગવાળા શરીરધારી મનુ-
ષ્યનો ખપ પડે તેમાં શું કેહેવું ॥ ૭૮૩ ॥

તેમ ઘણા સાથે વિરોધ કરવો નહિ, કે-
મકે તે દુર્બલ હોય તોપણ દુર્બલ છે;
કારણુ કુંકાડા મારતા નાગને પણ કીડીયો
ખાઈ જાય છે ॥ ૭૮૪ ॥

જ્ઞાતિ સાથે પરસ્પર સારી રીતે ભોજન
કરવું, બોલવું ચાલવું, તથા પ્રીતિ રાખવી,
પણ કોઈ કાળે વિરોધ કરવો નહિ ॥ ૭૮૫ ॥

અળિયા સાથે વૈર કરેલને, સાધન વિનાના
દુર્બલને, ધન હરણુ થઈ ગયેલને, કામીને
તથા ચોરને ઉઝગરા થાય છે ॥ ૭૮૬ ॥

બુદ્ધિમાનને અપકાર કરી “હું દૂર છું”
એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કેમકે બુ-
દ્ધિમાનના હાથ લાંબા હોય છે, જેવડે
તે દૂરથી પણ મારી શકે છે ॥ ૭૮૭ ॥

સમૃદ્ધિને ઈચ્છતા હીન બળવાળાએ અ-
ળિયા સાથે મનેકરી પણ વિરોધ ઈચ્છવો
નહિ, કેમકે અતિ બળવાન હણાતો નથી,
પણ પતંગીયા જેવી વૃત્તિવાળા હીન બ-
ળવાળાનો નાશ થાય છે ॥ ૭૮૮ ॥

અનુચિતકર્મારંભઃ સ્વજનવિરોધો
બલીયસા સ્પર્ધા । દુષ્ટસ્ત્રીવિશ્વા-
સો હ્યાપદ્ધારાણિ ચત્તારિ ॥ ૭૮૯ ॥

વળી માધ કવિયે કહ્યું છે કે,

વિધાય વૈરં સામર્થે નરોઽરૌ ય
ઉદાસતે । પ્રક્ષિપ્યોદર્ચિષં કક્ષે
શેરતે તેઽભિમારુતમ્ ॥ ૭૯૦ ॥

અયોગ્ય કર્મનો આરંભ, સ્વજન સાથે
વિરોધ, બળિયા સાથે જાહેરમાં અદેખાઈ
તથા દુષ્ટ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ, એ ચાર આ-
પત્તાં દ્વાર છે ॥ ૭૮૯ ॥

જે મનુષ્યો ક્રોધી શત્રુ સાથે વૈર કરી
ગાફલ રહેછે, તે સૂકા ખડના ઢગલામાં
અગ્નિ નાખી તેની પાસે સામે વાયે
સુવે છે ॥ ૭૯૦ ॥

તેમ સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ અને મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી ખેદ થાયછે. કેમકે સ્ત્રીની અનુકૂળતાથી ઘરમાં સુખ રહે છે, ને તે જ પ્રતિકૂળ રહે, તો દુઃખ થાયછે. વાદ કરવામાં કંઈ બોલવાનો નિયમ ન રહેવાથી કોઈ સમય આહું વેતરાઈ જાયછે; જેથી ઘરમાં કંકાસ ઉત્પન્ન થઈ સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને પસ્તાય છે. તેમ પરસ્ત્રી સાથે પણ વાદ ન કરવો, કારણ સ્ત્રીજાતિ નિરંતર તન તથા મને કરી પુરૂષ કરતાં દુર્બળ હોય છે; જેથી તેમની સાથે વિવેકથી વર્તવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે. તે ઠેકાણે વિવેક છોડી વાદ કર્યો હોય તો તેમને દુઃખ લાગે છે ને લોકમાં અપકીર્તિ થાયછે. તેમ બાળક સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ તે અણુસમજી હોય છે, જેથી કહેલું સાંભળતો નથી, માટે તેને સમજાવી પઠાવી કામ લેવું. વળી વૃદ્ધ સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ કે તે સર્વને માન્ય હોવાથી તેને માહું લાગે છે. કદિ તે વિદ્વાન્ વા અવિદ્વાન્ હોય, તોપણ વયે કરી વૃદ્ધ હોવાથી સૌએ માન આપવા લાયક છે. તેમજ પંડિતમન્ય મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી તે સમજવાને બદલે શત્રુ થાયછે. કારણ જેમ પ્રકાશ તથા તિમિરને સ્વાભાવિક વૈર છે, તેમ વિદ્યારૂપ પ્રકાશ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા મનુષ્યની સાથે અવિદ્યારૂપ તિમિરથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સ્વાભાવિક વૈર હોય છે. અને તેમાં જો વાદ થાય તો વૈરમાં વધારો થાય એમાં નવાઈ નથી. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપદેશો હિ મૂર્ખાણાં પ્રકોપાય
ન શાંતયે । પયઃપાનં યુજંગાનાં
કેવલં વિષવર્ધનમ્ ॥ ૭૯૧ ॥

મૂર્ખને ઉપદેશ ક્રોધજનક છે પણ શાંતિ-
જનક નથી, કારણ સર્પને દૂધનું પાન કે-
વળ વિષ વધારનાર છે ॥ ૭૯૧ ॥

પ્રાયેનાત્ર કુલાન્વિતં કુકુલજાઃ
શ્રીવલ્લભાં દુર્ભગાઃ દાતારં કૃપણા
ઋજૂનનૃજવો વિત્તે સ્થિતં નિર્ધનાઃ ।
વૈરૂપ્યોપહતાશ્ચ કાન્તવપુષં ધર્મા-
શ્રયં પાપિનો નાનાશાસ્ત્રવિચક્ષણં
ચ પુરુષં નિંદંતિ મૂર્ખાઃ સદા ॥ ૭૯૨ ॥

ઘણું કરી હમેશાં આ લોકમાં કુલીનને
દુષ્કુલીન, સારા ભાગ્યવાળીને દુર્ભાગી,
દાતાને કૃપણ, સરલને લુચ્ચા, ધનીને નિ-
ર્ધન, રૂપાળાને કદરૂપા, ધર્મિષ્ઠને પાપી અને
નાના પ્રકારના શાસ્ત્રમાં ચતુરપુરૂષને મૂર્ખ
નિંદે છે ॥ ૭૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કોલાહલે કાકકુલસ્ય જાતે
વિરાજતે કોકિલકૂજિતં કિમ્ ।
પરસ્પરં સંવદતાં ચલનાં
મૌનં વિધેયં સતતં સુધીભિઃ ॥ ૭૯૩ ॥

શું કાગડાનો કોલાહલ થઈ રહ્યો હોય તેમાં
કોયલનું બોલવું શોભે છે ? માટે પરસ્પર
વાદ કરતા મુખોના મધ્યમાં બુદ્ધિમાનોએ
નિરંતર મૌન રેહેવું ॥ ૭૯૩ ॥

મુક્તાફલૈઃ કિં મૃગપક્ષિણાં ચ
મિષ્ટાન્નપાનં કિમ્ ગર્દભાણામ્ ।
અંધસ્ય દીપો વધિરસ્ય ગીતં
મૂર્ખસ્ય કિં સત્યકથાપ્રસંગઃ ॥ ૭૯૪ ॥

મૃગ તથા પક્ષિઓને મુક્તાફળે કરી શું ?
અંધેડાને મિષ્ટાન્ન પાન શું ? તેમ અંધ-
જાને દીવો, બેહેરૂને ગીત તથા મૂર્ખોને
સત્ય કથાનો પ્રસંગ શું ? ॥ ૭૯૪ ॥

હંસો ન ભાતિ બલિભોજનવૃંદમધ્યે
ગોમાયુષ્મંડલગતો ન વિભાતિ સિંહઃ ।
જાત્યો ન ભાતિ તુરગઃ સ્વરગૃથમધ્યે
વિદ્વાન્ન ભાતિ પુરુષેષુ નિરક્ષરેષુ ॥ ૭૯૫ ॥

કાગડાના ટોળામાં હંસ, શિયાળના ટો-
ળામાં સિંહ, અંધેડાના ટોળામાં જાતવાન
ઘોડો તથા નિરક્ષર પુરૂષોમાં વિદ્વાન્ શો-
ભતો નથી ॥ ૭૯૫ ॥

હંસો વિભાતિ સરસીરુહવૃંદમધ્યે
સિંહો વિભાતિ સતતં ગિરિગહરેષુ ।
જાત્યો વિભાતિ તુરગો રણભૂમિમધ્યે
વિદ્વાન્વિભાતિ પુરુષેષુ વિચક્ષણેષુ ॥ ૭૯૬ ॥

પણ નિરંતર હંસ કમળ સમૂહના મધ્ય-
માં, સિંહ પર્વતની ગુફામાં, જાતવાન
ઘોડો રણભૂમિમાં તથા વિદ્વાન્ વિચક્ષણ
પુરૂષોમાં શોભે છે ॥ ૭૯૬ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કંચિદાત્મનઃ શત્રું નાત્માનં
કસ્ય ચિદ્રિપુમ્ । પ્રકાશયેન્ના-
પમાનં ન ચ નિઃસ્નેહતાં પ્રભોઃ ॥ ૭૯૭ ॥

પોતાના કોઈ શત્રુને તથા કોઈ વિષે પો-
તાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અ-
પ્રીતિ, એટલાં પ્રકાશ કરવાં નહિ ॥ ૭૯૭ ॥

કારણ અમુક મારો શત્રુ છે ને અમુકનો હું શત્રુ છું એમ જાહેરમાં કેહેવાથી
પરસ્પરે શત્રુતામાં વધારો થાય છે, ને પાછી મિત્રતા થવાની આશા ન રહેતાં પરિણામે
દુઃખ થાય છે. તેમ પોતાનું થયેલું અપમાન જાહેર કરવાથી પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને પો-
તાને હલકાઈ લાગે છે. તેમજ રાજ તથા શેઠની અકૃપા કેહેવાથી પોતાની ચાલચ-
લણ ખાતે લોકોમાં ખરાબ મત બેસે છે; જેથી ફરી પોતાની વૃત્તિ મેળવવામાં હાનિ
થાય છે. વળી આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થનાશં મનસ્તાપં ગૃહિણીચરિ-
તાનિ ચ । દાનમાનાપમાનં ચ
'મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૭૯૮ ॥

બુદ્ધિમાને ધનનો નાશ, મનનો તાપ,
સ્ત્રીનાં ચરિત્ર, કરેલો પરોપકાર અને મ-
ળેલું માન તથા અપમાન પ્રકાશ કરવાં
નહિ ॥ ૭૯૮ ॥

કારણ ધનનો નાશ કેહેવાથી પોતાની ગાફલતા જણાય છે, હાંસી થાયછે અને તે કદી શક્તિ ઉપરાંત ગયું હોય તો પોતાની આંટને ધક્કો લાગે છે. તેમ મનનો ખેદ તથા સ્ત્રીનું આચરણ મિત્ર સિવાય બીજાને જણાવવાથી તે દુઃખ તો ટાળતો નથી પણ ઉલટી હાંસી કરે છે. તેમ કોઈના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તથા પેતાને ક્યાંય માન મળ્યું હોય તે બીજાને કહી દેખાડવાથી પોતે હલકો પડેછે, ને લોકમાં પાછકથી હાંસિ શાયછે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે, .

પરપ્રોક્તા ગુણા यस્ય નિર્ગુણોઽપિ
ગુણી ભવેત્ । શ્રેષ્ઠોઽપિ લઘુતાં
યાતિ સ્યયં પ્રત્યાપિતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૭૯૯ ॥

પારકાએ જેના ગુણ કહ્યા તે નિર્ગુણી હોય
તોપણ ગુણી થાયછે, પણ પોતાના ગુણ પોતે
કહ્યાથી શ્રેષ્ઠ પણ લઘુતાને પામેછે ॥ ૭૯૯ ॥

દાને તપસિ શૌર્યે વા
વિજ્ઞાને વિનયે નયે ।
વિસ્મયો ન હિ કર્તવ્યો
બહુરત્ના વસુંધરા ॥ ૮૦૦ ॥

પોતામાં પરોપકાર, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, શૌર્ય,
વિજ્ઞાન, વિનય તથા નીતિરૂપ ગુણ હોય,
તેમાં વિસ્મય પામવું નહીં, કેમકે પૃથ્વી-
માં એક બીજાથી સરસ ધણું રત્ન
પડ્યાં છે ॥ ૮૦૦ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રયવિક્રયાતિલિપ્તાં
સ્વદૈન્યં દર્શયન્ન હિ ।
કાર્યં વિનાન્યગેહેન
નાજ્ઞાતઃ પ્રવિશેદપિ ॥ ૮૦૧ ॥

ક્રય વિક્રયમાં અતિ ઈચ્છા તથા પોતાનું
દીનપણું દેખાડવું નહિ, અને બીજાને ઘેર
કાર્યવિના જવું નહિ, ને કાર્ય પ્રસંગે જવું
પડે તો તેને જાણુ કર્યાવિના ઘરમાં પ્ર-
વેશ કરવો નહીં ॥ ૮૦૧ ॥

કારણ માલ લેવા અથવા વેંચવા ટાણે અતિ ગરજ વા દીનતા બતાવવાથી પો-
તાનું કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે જેની પાસેથી માલ ખરીદવામાં આવે તેને
અતિ ગરજ બતાવવાથી તે ભાવ આંપી લે, અને દીનતા દેખાડવાથી માલ ધીરે નહિ.
તેમ જેને માલ વેંચવામાં આવે તેને અતિ ગરજ દેખાડી હોય તો તે બજારભાવથી
માલ ઓછે ભાગે, ને દીનતા બતાવી હોય તો ઘણું ઓછે ભાવે માલ પડાવી લેવાની
ઈચ્છા કરે, માટે ગમે તેવી ગરજ તથા ગરીબાઈ છતાં પણ ઉપરથી આડંબર રાખવો.
વિજ્ઞાનશર્માએ કહ્યું છે કે,

નિર્વિષેણાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા
મહતી ફણા । વિષમસ્તુ ન
ચાપ્યસ્તુ સ્વઠાદોપો ભયંકરઃ ॥ ૮૦૨ ॥

વિષ રહિત સર્પે પણુ ફણુ ચઢાવવી, કા-
રણુ વિષ હોય વા ન હોય, તોપણુ ખ-
ટાટોપ ભયંકર છે ॥ ૮૦૨ ॥

વળી માલ લેવા વેચવા વિગેરે સર્વ વ્યવહાર લખીને કરવો, અને કોઈનાથી શર-
માઈ વા હક્કરીને પોતાના ઘરમાં હાનિ થાય તે રીતે કરવું નહિ. તેમ માન અપ-
માનની ખીકથી બોલવા ચાલવામાં લગવું નહિ. કેમકે જેની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ
સાધવો હોયછે, તેનું મન મનાવવું પડેછે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૈવાસ્તિ લિખિતાદન્યત્ સ્થા-
રકં વ્યવહારિણામ્ । ન લેખ્યેન
વિના કુર્યાદ્યવહારં સદા બુધઃ ॥ ૮૦૩ ॥

વ્યવહારિયોને લખેલ જેવું ખીજું યાદ ક-
રાવનાર નથી, માટે બુદ્ધિમાને સદ્દા લખ્યા-
વિના વ્યવહાર કરવો નહિ ॥ ૮૦૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન સ્વલ્પસ્યકૃતે ભૂરિ નાશયેન્મ-
તિમાન્નરઃ । એતદેવાત્ર પાંડિત્યં ય-
ત્સ્વલ્પાત્ભૂરિરક્ષણમ્ ॥ ૮૦૪ ॥

બુદ્ધિમાને સ્વલ્પમાટે ધણુનો નાશ ક-
રવો નહિ, કારણુ આ લોકમાં સ્વલ્પ
કરતાં ધણુનું રક્ષણ કરવું એજ પાં-
ડિત્ય છે ॥ ૮૦૪ ॥

નાત્યંતં સરલૈર્ભાવ્યં ગત્તા પશ્ય
વનસ્થલીમ્ । છિદ્યંતે સરલાસ્ત્ર
કુજાસ્તિષ્ઠંતિ પાદપાઃ ॥ ૮૦૫ ॥

અત્યંત સરલપણે વર્તવું નહિ, કેમકે વ-
નમાં જઈ જો, તો ત્યાં સરલ વૃક્ષો કપા-
યછે, ને વાંકાં ચુંકાં કાયમ રહેછે ॥ ૮૦૫ ॥

ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહ-
ણેષુ ચ । આહારે-વ્યવહારે ચ
ત્યક્તલજ્જઃ સુખી ભવેત્ ॥ ૮૦૬ ॥

ધન, ધાન્ય તથા વિદ્યા મેળવવામાં તે-
મજ આહાર તથા વ્યવહારમાં જે લગ્ય
નહિ, તે સુખી થાયછે ॥ ૮૦૬ ॥

અવમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા
ચ પૃષ્ઠતઃ । સ્વાર્થં ચ સાધયેદ્દી-
માન્ સ્વાર્થઞ્ચંશો હિ મૂર્ખતા ॥ ૮૦૭ ॥

બુદ્ધિમાને અપમાનને આગળ તથા મા-
નને પાછળ કરી સ્વાર્થ સાધવો, કેમકે
સ્વાર્થનો નાશ કરવો એજ મૂર્ખતા છે ॥ ૮૦૭ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કચિદ્મૌ શય્યા કચિદપિ ચ
પર્યંકશયનઃ કચિચ્છાકાહારઃ
કચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિઃ ।
કચિત્કંથાધારી કચિદપિ ચ
દિવ્યાંબરધરો મનસી કાર્યાર્થી
ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥ ૮૦૮ ॥

કોઈટાણે પૃથિવીપર ને કોઈટાણે પલંગ-
પર શયન, કોઈટાણે શાક માત્રનો ને કો-
ઈટાણે સુંદર ભાતનો આહાર અને કોઈ-
ટાણે ગોઠ્ઠી ને કોઈટાણે સુંદર વસ્ત્ર મળે,
તોયપણુ કાર્ય સાધનાર ચતુર દુઃખ તથા
સુખને ગણતો નથી ॥ ૮૦૮ ॥

તેમ કાર્યવિના કોઈને ઘેર જવાથી અપમાન થાયછે, ને તે ધરધણીને સંશય પડેછે; વળી ધરધણીને જણાવ્યા વગર તેનીપાસે એકાએક જવાથી વિવેકથી ઉલટું થાયછે. કેમકે તેને મળવા આવનારની ખબર ન હોવાથી, તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં બેઠેલો હોવાનેલીધે પારકાને જોઈ શરમાઈ જાયછે, ને તેના ઉપર અભાવ લાવેછે. માટે તેમ ન કરતાં, જે ધણી મળવા આવનાર સાથે વિવેકથી વર્તે, તેને ત્યાં કામ પડત જતું, પણ આખો દિવસ ઝુકી રહેવું નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

एहागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्मा-
चिरात्तदृश्यसे का वार्ता कुशलोऽसि
बालसहितः प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रल्हा-
दयन्त्यादरात् तेषां युक्तमशंकितेन
मनसा हर्म्याणि गंतुं सदा ॥ ८०९ ॥

“આહો! આવો આવો! આ આસને બેસો, ધણે દહાડે કેમ દેખાણુ! શું ખબર છે? બાળક સહિત કુશળ છો? તમને જોઈ હું ખુશી થયો છું,” એ રીતે આવેલા રત્નેહિને જે આદરથી રાજી કરે તેમને ઘેર સદા મનમાં શંકા ન રાખતાં જવું યોગ્ય છે ॥ ૮૦૯ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा
मधुराक्षराः । गुणदोषकथा नैव
तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ८१० ॥

પણ જ્યાં સાંભે ઉભા થવાની ક્રિયા, મધુર ભાષણ તથા ગુણદોષ પૂછવાની રીત નથી, તે ઘરમાં જવું નહિ ॥ ૮૧૦ ॥

કારણ આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परसदननिविष्टःकोलघुल्लनयाति ॥ ८११ ॥

પારકા ઘરમાં જવાથી કોણુ લઘુતાને પામતો નથી ॥ ૮૧૧ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

अतिपरिचयादवज्ञा
संततगमनादनादरो भवति ।
मलये भिल्लपुरंध्री
चंदनतरुकाष्ठमिधनं कुरुते ॥ ८१२ ॥

અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર તથા નિરંતર ગમનથી અનાદર થાયછે, કારણ મલય પર્વતમાં રહેલ ભિલ્લની સ્ત્રી અતિ પરિચયનેલીધે ચંદન વૃક્ષના કાષ્ટને બાળવાનાં ઇંધન કરેછે ॥ ૮૧૨ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कालं नियम्य कार्याणि ह्यचरे-
न्नान्यथा क्वचित् । गच्छेदनिय-
मेनैव सदैवान्तःपुरं नरः ॥ ८१३ ॥

પુરૂષે વખત નેમી કાર્ય કરવાં, ક્યારેય અન્યથા કરવાં નહીં, પણ અંતઃપુરમાં તો સદા વખત નેમ્યા વગર જવું ॥ ૮૧૩ ॥

વખત નેમી કામ કરવાથી બધાં કામ સારી રીતે થઈ શકેછે. નિત્ય મનુષ્યને અનેક કામ હોય છે, તે જો પ્રત્યેક માટે વખત ન નેમ્યો હોય તો ગુંચવાઈ જવાય છે, ને એકમાં મંડ્યા રહેતાં બીજી તરફથી નુકશાન થાયછે. કામ નિત્યનાં છે ને તે જી-

દુઃખપર્યંત કરવાનાં હોયછે. માટે પ્રતિ દિવસે અમુક કામ અમુક વખતપર્યંત કરવાનો નિયમ બાંધી બધાં કામ સારી રીતે પાર પાડી શકાય તે રીતે વર્તવું. અને ચોક્કસ વખત આસાએસ લેવામાટે ઠેરવવો. કેમકે મન વા તનસંબંધી મેહેનત કરતાં શરીરને થાક લાગવાનો સંભવ છે, જે ઉતારવામાટે દિવસમાં થોડા વખતસુધી રમત ગમતની તથા રાત્રિયે આરામ લેવાની જરૂર છે, પણ એ દુરસદનો વખત જ્યાં ત્યાં ફરી ખરાબ સોખતમાં કાઢવો નહિ. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ
ધીમતામ્ । વ્યસનેન ચ મૂર્ચ્છાનાં
નિદ્રયા કલહેન ચ ॥ ૮૧૪ ॥

બુદ્ધિમાનનો અવકાશ સમય કાવ્ય શા-
સ્ત્રના વિનોદે કરી, ને મૂર્ચ્છાનો વ્યસન, નિદ્રા
તથા કલહવડે જાયછે ॥ ૮૧૪ ॥

એ રીતે વખત બાંધી કામ કરવા કહ્યું, પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવામાટે કેહેવાતું કારણ એ કે, કદી ધરની સ્ત્રી દુષ્ટ હોય તો સ્વામીના એકાએક આવવાના ભયથી આડે રસ્તે ઉતરી શકે નહિ. કેમકે સ્વામી સર્વ પ્રકારથી સંપૂર્ણ હોય તોપણ સારી સ્ત્રીના દુષ્ટ પતિની પેઠે દુષ્ટ સ્ત્રીઓને આડે રસ્તે ઉતરી જવાનો સં-ભવ છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાયેણ ભૂમિપતયઃ પ્રમદા
લતાશ્ચ યઃ પાર્શ્વતો વસતિ
તં પરિવેષ્ટ્યંતિ ॥ ૮૧૫ ॥

ધણુંકરી દુષ્ટ રાજા, દુષ્ટ સ્ત્રી તથા લતા,
જે પાસે હોય તેનેજ વિઠાય છે ॥ ૮૧૫ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દીર્ઘદર્શી સદા ચ સ્યાત્પત્યુત્પન્નપતિઃ
કચિત્ । સાહસી સાલસી ચૈવ ચિર-
કારી ભવેન્ન હિ ॥ ૮૧૬ ॥

સદા વિચારી કરનાર તથા કોઈ ટાણે વ-
ખતસર સુજી આવે તેવા થવું; પણ સા-
હસ કરનાર, આજસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થવું
નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

કારણ કોઈ પણ પ્રકારના આચાર, ભાષણ તથા કાર્ય કરવામાં લાંબો વિચાર ન કર્યો હોય, તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. માટે પ્રથમ પોતાના આચરણનો વિચાર કરી, જેથી લોકમાં અપકીર્તિ તથા પરિણામે દુઃખ થાય એવાં દુરાચરણને પોતામાં હોય તો તે ત્યાગવાનો યત્ન કરવો, અને રૂડા આચરણથી વર્તવું. લોકમાં મોઢે કોઈ કડવું મનાવતું નથી, કેમકે જેને સાચું પણ કડવું કેહેવામાં આવે તે ધણી રખે રીસ કરે અથવા અભાવ લાવે એવી કેહેનારના મનમાં બીક હોયછે. માટે શુ-કનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યક્ષં દુર્ગુણાન્નૈવ વક્તું શક્નોતિ
કોપ્યતઃ । સ્વદુર્ગુણાન્સ્વયં
ચાતો વિમૃશેલ્લોકશાસ્ત્રતઃ ॥ ૮૧૭ ॥

પ્રત્યક્ષ દુર્ગુણ કેહેવા કોઈ પણ સમર્થ
થતો નથી, માટે પોતાના દુર્ગુણ પોતેજ
લોક તથા શાસ્ત્રથી વિચારી લેવા ॥ ૮૧૭ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

મુલભાઃ પુરુષા રાજન્ સતતં
પ્રિયવાદિનઃ । અપ્રિયસ્ય તુ
પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ ૮૧૮ ॥

હે રાજન્, નિરંતર પ્રિય બોલનાર મ-
નુષ્ય મુલભ છે, પણ અપ્રિય એવું હિત
વાક્ય કેહેનાર તેમજ તે સાંભળનાર પણ
દુર્લભ છે ॥ ૮૧૮ ॥

વળી ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

મનીષિણઃ સંતિ ન તે હિતૈષિણો
હિતૈષિણઃ સન્તિ ન તે મનીષિણઃ ।
મુહુર્ચ વિદ્વાનપિ દુર્લભો નૃપાં
યથૌષધં સ્વાદુ હિતં ચ દુર્લભમ્ ॥ ૮૧૯ ॥

ધણું કરી જે યુદ્ધિમાન્ હોય તે હિતેચ્છુ
હોતા નથી, ને જે હિતેચ્છુ હોય તે યુ-
દ્ધિમાન્ હોતા નથી, માટે જેમ સ્વાદિષ્ટ
તથા હિતકરનાર ઔષધ દુર્લભ છે, તેમ
યુદ્ધિમાન્ હિતેચ્છુ પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૯ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ આગળથી વિચાર કર્યો વગર કર્યું હોય તો જ્યાં
જેવું ઘટે ત્યાં તેવું બોલાવાને બદલે જેમ તેમ બોલાઈ જવાય છે. જેથી આરનું દોર
થતાં લોકમાં હાંસી વા વખતે વિના કારણે કોઈ સાથે ઝગડો થઈ પડે છે. માટે શુ-
કનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન દર્શયેત્સ્વાભિમતમનુભૂતાદિના
સદા । પ્રવિચાર્યોત્તરં દેયં સહસા
ન વદેત્કચિત્ ॥ ૮૨૦ ॥

સદા પુર્ણ અનુભવ મેળવ્યાવિના પોતાનો
મત જણાવવો નહિ, ને વિચાર કરી
ઉત્તર દેવો પણ ક્યારેય ઉતાવળે બોલવું
નહિ ॥ ૮૨૦ ॥

તેમ શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પાક્ષરરમણીયં
યઃ કથયતિ નિશ્ચિતં સ સ્વલુ વાગ્મી ।
બહુવચનમલ્પસારં
યઃ કથયતિ વિપ્રલાપી સઃ ॥ ૮૨૧ ॥

જે અલ્પાક્ષરે કરી રમણીય તથા નિશ્ચ-
યવાણું વાક્ય કહે છે, તેનેજ બોલવામાં
ચતુર જણાવો, પણ જે થોડા સારવાળાં
બહુ વચન બોલે, તેને વૃથા બોલનાર
જણાવો ॥ ૮૨૧ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય વિચાર કર્યો વગર કરવામાં આવે તો મુંઝાઈ જવાય
છે, કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કરેલી મેહેનત વૃથા જાય છે અને લોકોમાં
હાંસી થાય છે. માટે પોતાના ખરા સ્નેહિયોની સલાહ લઈ, પરિણામ સાફ આવે તે
રીતે લાંબો વિચાર કરી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું; અને કદિ ધારવામાં ન હોય એવું
એકાએક કામ આવી પડે, તો ત્યાં ધીરજ રાખી સમયસૂચકતા વાપરી તેને પાર પા-
ડવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વનસ્પતેરપક્વાનિ ફલાનિ પ્રચિ-
નોતિ યઃ । સ નામ્નોતિ રસં તેભ્યો
વીજં ચાસ્ય વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૨ ॥

જે વનસ્પતિનાં ફાળાં ફળ તોડે છે, તે
તેમાંથી રસ મેળવતો નથી, ને તેનું બીજ
પણ નાશ પામે છે ॥ ૮૨૨ ॥

યસ્તુ પક્કમુપાદત્તે કાલે પરિણતં
ફલમ્ । ફલાદ્રસં સ લભતે વી-
જાચૈવ ફલં પુનઃ ॥ ૮૨૩ ॥

પણ જે વખતસર પરિણામ પામી પકવ
થયેલાં ફળને ગૃહણ કરે છે, તે ફળમાંથી
રસ મેળવે છે, ને ફરી બીજથી ફળને
પામે છે ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસેનૈવ તત્કુર્યાદ્યેન રાત્રૌ
સુખં વસેત્ । પૂર્વે વયસિ તત્કુ-
ર્યાદ્યેન વૃદ્ધઃ સુખં વસેત્ ॥ ૮૨૪ ॥

દિવસે એવું કરવું કે, રાત્રિયે નિરાંતે ઉંઘ
આવે, ને પેહેલી અવસ્થામાં એવું કરવું
કે, વૃદ્ધપણમાં સુખે રહેવાય ॥ ૮૨૪ ॥

વળી આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનાગતવિધાતાચ પ્રત્યુત્પન્ન-
મતિસ્તથા । દ્વાવેવ સુખમેધેતે દી-
ર્ઘસૂત્રી વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૫ ॥

અગાઉથી વિચાર કરનાર તથા વેળાસર
મતિ પહોંચાડનાર બન્ને સુખી થાય છે,
પણ દીર્ઘસૂત્રી નાશ પામે છે ॥ ૮૨૫ ॥

ઉત્પન્નપશ્ચાત્તાપસ્ય બુદ્ધિર્ભવતિ
યાદૃશી । તાદૃશી યદિ પૂર્વે સ્યા-
ત્કસ્ય ન સ્યાન્મહોદયઃ ॥ ૮૨૬ ॥

મનુષ્યની પશ્ચાત્તાપ ટાણે જેવી બુદ્ધિ
થાય છે, તેવી જો પેહેલાંજ હોય તો કેનો
મોટો ઉદય ન થાય ॥ ૮૨૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

સહસા વિદધીત ન ક્રિયા-
મવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
વૃણુતે હિ વિમૃશ્ય કારિણં
ગુણલુબ્ધાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥ ૮૨૭ ॥

સાહસ કર્મ કરવું નહિ, કેમકે અવિવેક
પરમ્ આપત્તિનું સ્થાન છે, પણ વિચારી
કરનારને ગુણલોભી સંપત્ પોતાની મેળેજ
વરે છે ॥ ૮૨૭ ॥

મતિરેવ બલાત્ ગરીયસી
યદભાવે કરિણામિયં દશા ।
ઇતિ ઘોષયતીવ ડિંડિમઃ
કરિણો હસ્તિપકાહતઃ ક્ષણન્ ॥ ૮૨૮ ॥

વળી “બળથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બુ-
દ્ધિના અભાવે હસ્તિની આ દશા” એમ
જાણે હાથિના માવતે વગાડેલ શબ્દ કરતું
નગાર્ સર્વને જાણુ કરતું હોયની! એમ
ભાસે છે ॥ ૮૨૮ ॥

બહુથા બહુભિઃ સાર્થં ચિંતિતાઃ સુ-
નિરૂપિતાઃ । કથં ચિન્ન વિલી-
યન્તે વિદ્વદ્ધિર્નિશ્ચિતા નયાઃ ॥ ૮૨૯ ॥

ધણું કરી અનેક વિદ્વાનોએ સાથે બેસી,
નિરૂપણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરેલ ન્યાય
કોઈ રીતે નાશ પામતા નથી ॥ ૮૨૯ ॥

સુજીર્ણ મન્નં સુવિચક્ષણઃ સુતઃ
સુશાસિતા સ્ત્રી નૃપતિઃ સુસેવિતઃ ।
સુચિન્ત્યચોક્તં સુવિચાર્ય યત્કૃતં
સુદીર્ઘકાલેऽપિ ન યાતિ વિક્રિયામ્ ૮૩૦

સારી રીતે પચેલું અન્ન, સુવિચક્ષણ પુત્ર,
સુશિક્ષિત સ્ત્રી, સુસેવિત રાજા, સુવિચારી
બોલેલું તથા જે સારી રીતે વિચારી ક-
રેલું હોય, તે સર્વે લાંબે કાળે પણ વિકાર
પામતાં નથી ॥ ૮૩૦ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યજાતં
પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પંડિતેન ।
અતિરભસકૃતાનાં કર્મણામાવિપત્તેર્ભવતિ
હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥ ૮૩૧ ॥

પંડિતે ગુણવાળાં વા ગુણરહિત કાર્યસમુ-
દાયને કરતાં, યત્નથી તેના પરિણામનો વિ-
ચાર કરેલો; કેમકે અતિ ઉતાવળે કરેલા ક-
ર્મનો પરિણામ વિપત્તિપર્યંત તદ્દયને દાહ
કરનાર શલ્ય સરખો થાય છે ॥ ૮૩૧ ॥

તેમ માથ કવિયે કહ્યું છે કે,

સમય એવ કરોતિ બલાબલં
પ્રણિગદન્ત ઇતીવ શરીરિણામ્ ।
શરદિ હંસરવાઃ પરુષીકૃત
સ્વરમયૂરમયૂરમણીયતામ્ ॥ ૮૩૨ ॥

શરીરધારીને સમયજ બલાબલ કરેછે,
એમ જાણે કહેતાજ હોયની, તેમ શરદ
ઋતુમાં હંસના શબ્દ, મયૂરના સ્વર કઠોર
લાગે તે રીતે મનોહર લાગવા માંડ્યા ॥ ૮૩૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

આપરિતોષાદ્વિદુષાં ન સાધુ મન્યે
પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ । બલવદપિ શિ-
ક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ ॥ ૮૩૩ ॥

વિદ્વાનોના સંતોષપર્યંત કોઈ પણ પ્રયોગનું
વિજ્ઞાન હું યથાર્થ નથી માનતો, કેમકે
શીખેલાનું ચિત્ત બળવાન છે, તોપણ પોતા
ખાતે વિશ્વાસ કરતું નથી ॥ ૮૩૩ ॥

સુહૃદ્ધિરાસૈરસકૃદ્વિચારિતં
સ્વયં ચ બુદ્ધ્યા પ્રવિચારિતં પુનઃ ।
કરોતિ કાર્યં સ્વલુપ્ત યઃ સ બુદ્ધિમાન્
સ એવ સૌખ્યં બહુથા સમશ્રુતે ॥ ૮૩૪ ॥

જે આત્મ મિત્ર સાથે વારંવાર વિચારી,
ફરી પોતે પણ બુદ્ધિવડે વિચાર કરી કાર્ય
કરેછે, તેજ બુદ્ધિમાન ને તેજ ધણું કરી
સુખને પામેછે ॥ ૮૩૪ ॥

તેમ કોઈ પણ કામમાં આજસ કરવાથી તથા તેને મુલતવી રાખવાથી હાનિ
થાયછે, વા તે કામ સિદ્ધ થતું નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ષડ્ દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા ભૂતિ-
મિચ્છતા । નિદ્રા તંદ્રા મયં ક્રોધ આ-
લસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥ ૮૩૨ ॥

આ લોકમાં સમૃદ્ધિ ઈચ્છનારે નિદ્રા, સુસ્તિ,
ભય, ક્રોધ, આલસ્ય તથા દીર્ઘસૂત્રતા, એ
છ દોષ ત્યાગ કરવા ॥ ૮૩૨ ॥

ષડેવ તુ ગુણાઃ પુંસા ન હાતવ્યા
કદાચન । સત્યં દાનમનાલસ્યમ-
નસૂયા ક્ષમા ધૃતિઃ ॥ ૮૩૬ ॥

પણુ સત્ય, પરોપકાર, અનાલસ્ય, અન-
સૂયા, ક્ષમા, તથા ધૃતિ, એ છ ગુણુ કયા-
રેય ત્યાગ કરવા નહીં ॥ ૮૩૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે

શક્ષ્યામિ કર્તુમિદમલ્પમયત્ન-
સાધ્યં અત્રાદરઃ કઙ્કિત કૃત્યમુ-
પેક્ષ્યમાણાઃ । કેચિત્ પ્રમત્તમ-
નસઃ પરિતાપદુઃખં આપત્પ્રસંગ-
મુલભં પુરુષાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૮૩૭ ॥

“આ થલ વિના યની શકે એવું અલ્પ
કાર્ય કરવા હું શક્તિમાન છું, માટે એમાં
આદર શું કરવો?” એમ ધારી કાર્યની
ઉપેક્ષા કરનાર કેટલાક ગાફલ મનવાળા,
આપત્પ્રસંગ છે સુલભ જેમાં એવાં પરિ-
તાપરૂપ દુઃખને પામે છે ॥ ૮૩૭ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુગુપ્તકાર્યમંત્રઃ સ્યાત્કુર્વન્મુહ્યેષ્ઠ
નાપદિ । યથાશક્તિ ચિકીર્ષેત
ન ત્યજેચ્છરણાગતમ્ ॥ ૮૩૮ ॥

કાર્ય તથા મનસુખાને સારી રીતે ગુપ્ત
રાખવા, આપત્ યાણુ મુંઝાવું નહીં, પણુ
યથાશક્તિ કાર્ય કરે જવું; અને શરણાગ-
તને છોડવો નહીં ॥ ૮૩૮ ॥

કારણુ હરકોઈ મોટું કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય, તેનો મનસુખો પોતાના જે વિશ્વાસુ
પણુ ચતુર જન હોય તેની સાથેજ કરવો; કારણુ કાર્ય સિદ્ધ થયા પેહેલાં તે જો બહાર
પડે તો તેમાં પ્રતિપક્ષી તરફથી વિપ્ન થવાનો સંભવ તથા કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો લો-
કમાં હાંસી થાયછે અને કદી સિદ્ધ થાય તો તેમાં લોકને મોહ હોતો નથી. માટે
આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

મનસા ચિંતિતં કાર્યં વાચા નૈવ
પ્રકાશયેત્ । મંત્રેણ રક્ષયેદ્દૂઢં કાર્યં
ચાપિ નિયોજયેત્ ॥ ૮૩૯ ॥

મનવડે ધારેલું કાર્ય વાણીવડે પ્રકાશ કરવું
નહીં, પણુ વિચારથી છાતું રાખવું, ને
કાર્ય કરે જવું ॥ ૮૩૯ ॥

કારણુ વિષ્ણુશર્માયે પણુ કહ્યું છે કે,

અંભસા મિથ્યતે સેતુસ્તથા મંત્રોપ્ય-
રક્ષિતઃ । પૈશૂન્યાદ્મિથ્યતે સ્નેહો
વાગ્મિર્મિથ્યતે કાતરઃ ॥ ૮૪૦ ॥

જળથી પાજ, ગુપ્ત રાખ્યા વગર વિચાર,
ચાડીથી સ્નેહ તથા વાણીવડે બીકણુ
ભેદાય છે ॥ ૮૪૦ ॥

વળી આરંભેલા કામમાં વિદ્ય આવતાં કાયર થઈ મુંઝાઈ જવાથી લોકોમાં પોતાનો કડપ ઓછો થાયછે, ને કામ વણુસી જવાનો સંભવ રહે છે; માટે આપત્સમય ધીરજ રાખવી. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

સુખં ચ દુઃખં ચ ભવાભવૌ ચ
લાભાલાભૌ મરણં જીવિતં ચ
પર્યાયશઃ સર્વમેતે સ્પૃશંતિ
તસ્માદ્ધીરો ન ચ હૃષ્યેન્ન શોચેત્ ॥ ૮૪૧ ॥

સુખ દુઃખ, ચઢતી પડતી, લાભ અલાભ તથા જીવતું મરતું, એ સર્વે ક્રમે કરી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ધૈર્યવાન હૃદય તથા શોચ કરતો નથી ॥ ૮૪૧ ॥

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિ-
દુદ્યોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ।
દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા
ધુરંધરસ્તસ્ય વિપદ્વિનયત્ ॥ ૮૪૨ ॥

જે આપતને પામી કોઈ કાળે વ્યથા પામતો નથી, પણ સાવધાન થઈ ઉદ્યોગ કરે જાયછે, ને વખતે દુઃખ આવે તો સહન કરેછે, તે ધુરંધર મહાત્માની વિપત્ નાશ પામે છે ॥ ૮૪૨ ॥

તેમ પ્રસંગરનાવલિમાં કહ્યું છે કે,

છિન્નોપિ રોહતિ તરુશ્ચન્દ્રઃ ક્ષીણો
ઽપિ વર્ધતે લોકે । ઇતિ વિમૃશંતઃ
સંતઃ સંતપ્યંતે ન લોકેઽસ્મિન્ ॥ ૮૪૩ ॥

આ લોકમાં કાપેલો વૃક્ષ પણ પાછો ઉગે છે, ને ક્ષીણ થયેલ ચંદ્ર પણ પાછો વૃદ્ધિ પામે છે; એમ વિચાર કરનાર સજ્જનો ખેદ પામતા નથી ॥ ૮૪૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કચિદ્વિદ્વદ્ગોષ્ઠી કચિદપિ સુરામ-
ત્તકલહઃ કચિદ્વીળાવાદઃ કચિ-
દપિ ચ હાહેતિ રુદિતમ્ ।
કચિદ્રમ્યા રામા કચિદપિ જરા-
ર્જર્જરતનુર્ન જાને સંસારઃ કિમમૃ-
તમયઃ કિં વિષમયઃ ॥ ૮૪૪ ॥

સંસારમાં ક્યાંક વિદ્વાનનો વિનોદ, ક્યાંક મદિરા પીને મત્ત થયેલાનો કલહ, ક્યાંક વિણુનો નાદ, ક્યાંક હાહા કરી રૂદન, ક્યાંક મનોહર સ્ત્રી, ને ક્યાંક જરાએ કરી જર્જરિત થયેલાં શરીર દેખાય છે, તે ઉપરથી શું એ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય છે, તે હું જાણુતો નથી ॥ ૮૪૪ ॥

માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ત્યાજ્યં ન ધૈર્યં વિધુરેઽપિ કાલે
ધૈર્યાત્કદાચિદ્વતિમામુયાત્સઃ ।
યથા સમુદ્રેઽપિ ચ પોતમંગે
સાંયાત્રિકો વાંછતિ તર્તુમેવ ॥ ૮૪૫ ॥

જેમ સમુદ્રમાં વહાણ ભાંગવાટાણે પણ મુસાફર તરવા ઈચ્છે છે, તેમ મનુષ્યે વિપત્તિ સમય પણ ધૈર્ય છોડવું નહીં, કેમકે ધીરજથી કદાચિત્ તે ગતિને પામે છે ॥ ૮૪૫ ॥

તાવદ્વયેષુ ભેતવ્યં યાવદ્વયમના-
ગતમ્ । આગતં તુ ભયં દૃષ્ટ્વા પ્ર-
હર્તવ્યમશંકયા ॥ ૮૪૬ ॥

ત્યાંસુધી ભય આગ્યું ન હોય ત્યાંસુધી
બીહીડું, પણ તેને આગ્યું જાણી નિઃશંક
થઈ ટાળવાના ઉપાય કરવા ॥ ૮૪૬ ॥

સુખમાપતિતં સેવેદુઃસ્વમાપતિતં
તથા । ચક્રવત્પરિવર્તેતે દુઃસ્વા-
નિ ચ સુસ્વાનિ ચ ॥ ૮૪૭ ॥

પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ વા દુઃખ ધીરજથી સે-
વવાં, કેમકે તે ચક્રની પેઠે ફર્યા કરેછે ॥ ૮૪૭ ॥

આરંભંતેજ્વલમેવાજ્ઞા કામં વ્યગ્રાં
ભવંતિ ચ । મહારંભાઃ કૃતધિય-
સ્તિષ્ઠંતિ ચ । નિરાકુલાઃ ॥ ૮૪૮ ॥

અગ્ર જન ઈચ્છાથી સ્વરૂપ કાર્યનો આરંભ
કરે, ને પછી તેમાં વિબુદ્ધ થાયછે, પણ
બુદ્ધિમાન જન મેઘા કાર્યનો આરંભ કરેછે,
ને આકુળ થતા નથી ॥ ૮૪૮ ॥

અનારંભો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં બુ-
દ્ધિલક્ષણમ્ । આરંભસ્યાંતગમનં
દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥ ૮૪૯ ॥

કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ
લક્ષણ છે, ને આરંભેલા કાર્યને પાર પા-
ડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે ॥ ૮૪૯ ॥

આરંભ્યતે ન સ્વલુ વિગ્રમયેન નીચૈઃ
પ્રારંભ્ય વિગ્રમિહતાવિરમંતિ મધ્યાઃ ।
વિગ્રેઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રા-
રંભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજંતિ ॥ ૮૫૦ ॥

વિગ્રના ભયથી અધમ જન કાર્યનો આ-
રંભ કરતા નથી, મધ્યમ જન કાર્યનો
આરંભ કરી વિગ્ર નડે તો વચમાંજ વિરામ
પામે છે; પણ ઉત્તમ જન તો કાર્યનો આ-
રંભ કરી વિગ્ર વારંવાર આવે તોપણ તેને
પુરે કર્યા વગર છોડતા નથી ॥ ૮૫૦ ॥

હવે શરણે આવેલાની યથાશક્તિ પરોણાગત કરવાથી લોકમાં ઘણા મિત્ર થાયછે,
ને સુવાસ વધે છે. કદિ શત્રુ હોય ને વૈર મૂકી શરણે આવે, તો તે પણ પરોણા-
ગત કરવા યોગ્ય છે; ત્યારે કોઈ સંગ્રંધી, મિત્ર, જાતિલો, પરજાતિલો વા પરોણો ઘેર
આવે, તો તે પરોણાગત કરવા યોગ્ય હોય તેમાં શી નવાઈ! કહું છે કે,

ગૃહાગતં ક્ષુદ્રમપિ યથાર્હ
પૂજયેત્સદા । અરાવપ્યુ-
ચિતં કાર્યમાતિથ્યં ગૃહમાગતે ॥ ૮૫૧ ॥

સદા ઘેર આવેલા ક્ષુદ્રનો પણ જેવો ઘટે
તેવો સત્કાર કરવો, ને શત્રુ પણ જો ઘેર
આવે તો તેની પરોણાગત કરવી ॥ ૮૫૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહું છે કે,

નાત્યંતં વિશ્વસેત્કંચિત્ વિશ્વસ્તમપિ
સર્વદા । પુત્રં વા ભ્રાતરં માર્યામ-
માત્યમધિકારિણમ્ ॥ ૮૫૨ ॥

સર્વદા પુત્ર, ભાઈ, ભાઈ, અમાત્ય, અ-
ધિકારિ તથા કોઈ વિશ્વાસુનો પણ અતિ
વિશ્વાસ કરવો નહિ ॥ ૮૫૨ ॥

કારણુ જેના ઉપર ઘણો વિશ્વાસ હોય, તેપણુ કોઈ સમય દગો કરેછે; એમ પૂર્વના ઇતિહાસથી જાણવામાં આવ્યું છે, ને હમણાં પણ અનુભવ થાયછે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નખિનાં ચ નદીનાં ચ શૃંગિણાં
શસ્ત્રપાણિનામ્ । વિશ્વાસો નૈવ
કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૮૫૩ ॥

નખ તથા શિંગડાવાળાં પ્રાણી, નદી, શસ્ત્રધારી, સ્ત્રીજન તથા રાજકુળનો વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૮૫૩ ॥

ન यस્ય ચેતિષ્ઠં વિદ્યાત્ ન કુલં ન
પરાક્રમમ્ । ન તસ્ય વિશ્વસેત્પ્રાણો
યદીચ્છેચ્છેયમાત્માનઃ ॥ ૮૫૪ ॥

જે પોતાનું શ્રેય ઇચ્છે તો બુદ્ધિમાન, જેનાં આચરણુ, કુળ તથા પરાક્રમ ન જાણાય તેનો વિશ્વાસ ન કરે ॥ ૮૫૪ ॥

પ્રણયાદુષકારાદ્વા યો વિશ્વસતિ
શત્રુષુ । સસુપ્ત ઇવ વૃક્ષાગ્રાત્પતિતઃ
પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ ૮૫૫ ॥

જે શત્રુનો સ્નેહ તથા ઉપકાર જોઈ વિશ્વાસ કરેછે, તે વૃક્ષના અગ્રભાગ પર સુતેલાની પેઠે પડે ત્યારે જાગેછે ॥ ૮૫૫ ॥

અપરાધો નમેસ્તીતિ નૈતદ્વિશ્વાસ
કારણમ્ । વિદ્યતે હિનૃશંસેભ્યો
ભયં ગુણવતામપિ ॥ ૮૫૬ ॥

“મારો કંઈ અપરાધ નથી,” એમ ધારવું વિશ્વાસ કરવાનું કારણુ નથી, કેમકે ગુણવાનને પણ કૂર મનુષ્યો તરફથી ભય થાયછે ॥ ૮૫૬ ॥

અત્યાદરો ભવેદ્યત્ર કાર્યકારણ-
વર્જિતઃ । તત્ર શંકા પ્રકર્તવ્યા
પરિણામે સુખાવહા ॥ ૮૫૭ ॥

જ્યાં કાર્ય કારણુ વિના અતિ આદર થાય ત્યાં શંકા રાખવી, જેથી પરિણામે સુખ થાયછે ॥ ૮૫૭ ॥

અસતી ભવતિ સલજ્ઞા ક્ષારં નીરં ચ
નિર્મલં ભવતિ । દંભી ભવતિ વિવેકી
પ્રિયવક્તા ભવતિ ધૂર્તજનઃ ॥ ૮૫૮ ॥

ઘણું કરી અસતી સ્ત્રી લજ્જાવાળી, ખારું પાણી નિર્મળ, દંભી વિવેકી તથા ધૂતારા મિઠું બોલનારા હોયછે ॥ ૮૫૮ ॥

દદ્યાત્સાધુર્યદિ નિજપદે દુર્જ-
નાયપ્રવેશં તં નાશાય પ્રભવતિ
તતો વાંચ્છમાનઃ સ્વયં સઃ ।
તસ્માદ્દેયો વિપુલમતિભિર્નાવકા-
શોઽધમાનાં જારોઽપિ સ્યાદ્વહપ-
તિરિતિ શ્રૂયતે વાક્યતોઽત્ર ॥ ૮૫૯ ॥

સાધુ પુરૂષ જો દુર્જનને પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા દે, તો તે દુર્જન પોતેજ તેના સ્થાનની ઇચ્છા કરી તેનો નાશ કરેછે, માટે મોટી મતિવાળાએ નીચ મનુષ્યને પોતાનું સ્થાન દેવું નહિ, કારણુ જરૂર પુરૂષ પણ ઘરનો ઘણી યઈ પડે છે, એમ લોકમાં વાક્યથી સંભળાય છે ॥ ૮૫૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવૃત્તિવ્યાધિશોકાર્તા નનુ વર્તેત
શક્તિતઃ । કદાપિ નોગ્રદંડઃ સ્યા-
ત્કટુભાષણતત્પરઃ ॥ ૮૬૦ ॥

અવૃત્તિ, વ્યાધિ તથા શોકે કરી પીડાય-
લાને શક્તિ મુજબ મદદ કરવી; ને કયા-
રેય પણ કટુ ભાષણમાં તત્પર તથા ઉ-
ગ્રદંડી થવું નહિ ॥ ૮૬૦ ॥

માર્યા પુત્રોઽપ્યુદ્વિજતે કટુવાક્યા-
ત્પદંડતઃ । પશવોઽપિ વશં યાંતિ
દાનૈશ્ચ મૃદુભાષણૈઃ ॥ ૮૬૧ ॥

કેમકે કટુ વાક્ય તથા ઉગ્રદંડથી ભાર્યા
તથા પુત્ર પણ ઉદ્વેગ પામેછે, ને દાન
તથા મૃદુ ભાષણે કરી પશુ પણ વશ
થાયછે ॥ ૮૬૧ ॥

પોતાની શક્તિપ્રમાણે પરોપકાર કરવાથી લોકમાં યશ વધે છે, પ્રીતિ મેળવાય
છે ને જેની ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાયછે. અને ઈશ્વર સ-
ર્વાતર્યામી હોવાથી એજ તેનું પૂજન ભાસે છે. એ વિષે કહ્યું છે કે,

યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ
દેહિનઃ । સંતોષં જનયેત્પ્રાજ્ઞસ્તદે-
વેશ્વરપૂજનમ્ ॥ ૮૬૨ ॥

બુદ્ધિમાને હરકોઈ રૂડા પ્રકારે કરી કોઈ
પણુ પ્રાણીને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવો, તેજ
ઈશ્વરપૂજન છે ॥ ૮૬૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્થિતો મૃત્યુમુખે ચાહં ક્ષણમાયુર્મ-
માસ્તિ ન । इति मत्ता दानधर्मौ
यथेष्टौ तु समाचरेत् ॥ ૮૬૩ ॥

હું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો છું, મારું આયુષ્
ક્ષણમાત્ર નથી, એમ માની યથેષ્ટ દાન
ધર્મ આચરવાં ॥ ૮૬૩ ॥

કારણુ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તાવત્પ્રીતિર્ભવેલ્લોકે યાવદ્દાનં
પ્રદીયતે । વત્સઃ ક્ષીરક્ષયં દૃષ્ટ્વા
પરિત્યજતિ માતરમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

લોકમાં ન્યાંસુધી કંઈ પણ હેવાય ત્યાંસુધી
પ્રીતિ હોય છે, કેમકે વાછડો દૂધના ક્ષ-
યને જોઈ માતાને મૂકી દે છે ॥ ૮૬૪ ॥

પશ્ય દાનસ્ય માહાત્મ્યં સઘ્નઃ પ્રત્યય-
કારકમ્ । યત્પ્રભાવાદપિ દ્વેષી મિ-
ત્રતાં યાતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૮૬૫ ॥

તત્કાળ વિશ્વાસને કરનાર દાનનું મહાત્મ્ય
જે, કેમકે જેના પ્રભાવથી શત્રુ પણ ત-
રત મિત્ર થાયછે ॥ ૮૬૫ ॥

પણુ કુલાઈ જઈ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત દાન દેવું નહીં; કારણુ શુકનીતિના ત્રીજા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અતિદાનેન દારિદ્ર્યં તિરસ્કારો-
ડતિલોભતઃ । યતોડત્યંતં નાશહેતુ-
રતિસર્વત્ર વર્જયેત્ ॥ ૮૬૬ ॥

અતિ દાને કરી દારિદ્ર્ય ને અતિ લો-
ભથી તિરસ્કાર થાયછે, તેથી અતિ એ
નાશનું કારણ છે, માટે તેનો સર્વ ઠેકાણે
ત્યાગ કરવો ॥ ૮૬૬ ॥

વળી જેના ઉપર પોતાની સત્તા હોય એવાં કોઈ પણ મનુષ્યે કદી અપરાધ કર્યો
હોય, તો તેને ઉઝ દંડ કરવાથી તથા કૂર વચન કેહેવાથી કોઈ ટાણે અનર્થ થવાનો
સંભવ છે. કેમકે જેને ઊઝ દંડ કરવામાં આવે તથા કૂર વચન કેહેવામાં આવે, તે
કદી પોંહોચેલો હોય, તો વૈર રાખી તેવા દંડ કરનાર તથા કૂર વચન બોલનારને લાગ
આવે નુકસાન કરે છે. માટે ચાલતાંસુધી સમજાવી કામ લેવું ને કદી દંડ કરવો પરે
તો વગર વિચારે કરવો નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

સામ્રૈવ યત્ર સિદ્ધિર્ન તત્ર દંડો બુધેન
વિનિયોજ્યઃ । પિત્તં યદિ શર્કરયા
શામ્યતિ કોથઃ પટીલેન ॥ ૮૬૭ ॥

જ્યાં સમજાવ્યાથી કામ થાય ત્યાં ડાહ્યા
માણસે દંડ કરવો નહિ, કેમકે જે સા-
કરથી પિત્ત શમે તો કડવા પટોલની જ-
ર શું છે ॥ ૮૬૭ ॥

ન પરસ્યાપરાધેન પરેષાં દંડમાચરેત્ ।
આત્મનાવગતંકૃત્વાદંડયેત્પૂજયેચ્ચવા ૮૬૮

એકના અપરાધમાટે બીજાને દંડ ન
દેવો, પણ પોતાની ખાત્રી કરી, ઘટે તો
દંડ દેવો વા સત્કાર કરવો ॥ ૮૬૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષેત પ્રનટ્ટં યત્પ્રાપ્તં યત્તદુ-
પાહરેત્ । પરદ્રવ્યં ક્ષુદ્રમપિ
નાદત્તં સંહરેત્કચિત્ ॥ ૮૬૯ ॥

જે નાશ પામ્યું તેની ઉપેક્ષા કરવી, ને જે
પ્રાપ્ત થયું તેને ગૃહણ કરવું, પણ કોઈ
કાળે થોડું પણ પારકું દ્રવ્ય આપ્યાવિના
લેવું નહિ ॥ ૮૬૯ ॥

નાશ પામેલી કોઈ પણ વસ્તુની ઉપેક્ષા ન કરતાં વારંવાર તેનું ચિંતન કરવાથી
માત્ર મનને સંતાપ થતાં શરીર ક્ષીણ થાયછે અને નિત્યતા કામકાજમાં પ્રવૃત્તિ ય-
થાર્થ ન થતાં તેમાં નુકસાની થવાનો સંભવ છે; પણ તે નાશ પામેલી વસ્તુ કદી મ-
ળવાની નથી. માટે એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

શોકં ન કુર્યાન્નષ્ટસ્ય સ્વકૃતેરપિ
જલ્પનમ્ । શ્વાદન્ન ગચ્છેદધ્વાનં
ન ચ હાસ્યેન ભાષણમ્ ॥ ૮૭૦ ॥

નષ્ટનો શોક કરવો નહિ, વિના પૂછે પોતે
કરેલ કહી દેખાડવું નહિ, માર્ગમાં ખાતાં
ખાતાં ચાલવું નહિ, ને હાસ્ય સહિત ભા-
ષણ કરવું નહિ ॥ ૮૭૦ ॥

તેમ બીજાની જેની ઉપર સત્તા હોય તેવી વસ્તુ, તેના ઘણીની રજવગર પોતાના
ઉપયોગમાં લેવાથી ચોરી ઠરે છે; જેથી શિક્ષાને પાત્ર થવાય છે ને લોકમાં આખરૂ
જાય છે. માટે કહ્યું છે કે,

પરધનહરણે પંગુઃ પરદારનિરી-
ક્ષણેઽપ્યંધઃ । મૂકઃ પરાપવાદે
સ ભવતિ સર્વપ્રિયો જગતિ ॥ ૮૭૧ ॥

જે પારકા ધન હરણમાં પાંગળો, પારકી
સ્રી જોવામાં આંધળો તથા પારકી નિંદા
કરવામાં મુંગો હોય, તે જગતમાં સર્વને
પ્રિય થાયછે ॥ ૮૭૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન બ્રૂયાદનૃતં સાક્ષ્યં કૃતં સાક્ષ્યં ન
લોપયેત્ । આજ્ઞાભંગસ્તુ મહતાં રાજઃ
કાર્યો ન વૈ કચિત્ ॥ ૮૭૨ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ, આપેલી સાક્ષી
ફેરવવી નહિ, ને કોઈ કાળે રાજ તથા
મોટાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ ॥ ૮૭૨ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવાથી ઈશ્વરનો ગુનેગાર થવાય છે, કારણ તે સર્વાતર્યામી હોવાથી
મનુષ્યે છુપી રીતે કરેલાં પાપ-પુણ્યને જાણે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

ન વૃથા શપથં કુર્યાત્સ્વલ્પેઽપ્યર્થે
નરો બુધઃ । આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ
સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ॥ ૮૭૩ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે થોડા કાર્ણમાં પણ
ખોટા સોગત ખાવા નહિ, કેમકે પોતે
પોતાનોજ સાક્ષી તથા ગતિ છે ॥ ૮૭૩ ॥

વળી શ્રી મહાભારતાંતર્ગત આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

મન્યતે પાતકં કૃત્વા ન કશ્ચિદ્વેત્તિ
મામિતિ । તદેવ વેત્તિ ભૂતાત્મા
યશ્ચૈવાંતરપૂરુષઃ ॥ ૮૭૪ ॥

જે પાપ કરીને મને કોઈ જાણતું નથી
એમ માને છે, પણ જે સર્વ ભૂતનો
આત્મા અંતર્યામિ ઈશ્વર છે તે સર્વ જાણે
છે ॥ ૮૭૪ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

યથા શ્રુતં યથા દૃષ્ટં સર્વમેવાં-
જસા વદેત્ । સત્યેન પૂયતે સાક્ષી
ધર્મઃ સત્યેન રક્ષયતે ॥ ૮૭૫ ॥

જેમ સાંભળ્યું તથા જોયું હોય તેમજ
સાક્ષિયે સર્વ જલદી કહેવું, કેમ કે સત્ય-
વડે તે પોતે પવિત્ર થાય, ને ધર્મની રક્ષા
થાયછે ॥ ૮૭૫ ॥

વળી ખોટી સાક્ષી પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો, રાજ શિક્ષા કરે ને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા
ઘટે છે. માટે કલ્પતરૂ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

યશો યસ્માન્નસીભવતિ વનવ-
ન્હેરિવ વનં નિદાનં દુઃસ્વાનાં
યદવનિરુહાણામિવ જલમ્ ।
ન યત્ર સ્યાઞ્છાયાઽતપ ઇવ તપઃ
સંયમકથા કથંચિત્તન્મિથ્યા
વચનમભિધત્તે ન મતિમાન્ ॥ ૮૭૬ ॥

જેથી દાવાનલવડે વનની પેઠે યશ ભ-
સ્મરૂપ થાયછે, જે વૃક્ષનાં કારણ જળની
પેઠે દુઃખનું નિદાન છે, અને જેમાં તડ-
કાનેવિષે છાયાની પેઠે તપ તથા સંય-
મની કથા નથી, તેવું મિથ્યા વચન કોઈ
રીતે પણ બુદ્ધિમાન બોલતો નથી ॥ ૮૭૬ ॥

તેમ જેનો અમલ ચાલતો હોય તેવા સત્તાધારી મનુષ્યની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, તે એકવાર તો ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસને પણ હેરાન કરી શકે છે; ત્યારે રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરી હોય તો તે શું ન કરી શકે? વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

રાજા વેશ્યા યમો હ્યગ્નિસ્તસ્કરો
બાલયાચકૌ । પરદુઃખં ન જા-
નંતિ હ્યષ્ટમો ગ્રામકંટકઃ ॥ ૮૭૭ ॥

રાજા, વેશ્યા, કાળ, અગ્નિ, તસ્કર, બા-
ળક, યાત્રક તથા આઠમો ગ્રામકંટક પા-
રકું દુઃખ જાણુતા નથી ॥ ૮૭૭ ॥

કાકે શૌચં વૃત્તકારે ચ સત્યં
સર્પે ક્ષાન્તિર્યૌવને કામશાંતિઃ ।
ઠીંબે ધૈર્યં મધ્યપે તત્ત્વચિન્તા
રાજા મિત્રં કેન દૃષ્ટં શ્રુતં વા ॥ ૮૭૮ ॥

કાગડામાં પવિત્રતા, જુગારીમાં સત્યતા,
સર્પમાં ક્ષમા, યુવાવસ્થામાં કામશાંતિ,
ઠીંકણમાં ધૈર્ય, મદિરા પિનારમાં તત્ત્વ-
ચિન્તા, તથા રાજા મિત્ર, એટલાં કોણે
જેયાં વા સાંભળ્યાં ॥ ૮૭૮ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં સુચિંતિતમથો પરિચિંતનીય
મારાધિતોઽપિનૃપતિઃ પરિશંકનીયઃ ।
અંકે સ્થિતાપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા
શાસ્ત્રેનૃપેચયુવતૌહિકુતઃ સ્થિરત્વમ્ ॥ ૮૭૯ ॥

સારી રીતે ચિંતન ઠરેલું શાસ્ત્ર પણ ફરી
વિચારવા લાયક, આરાધન કરેલો રાજા
પણ શંકા રાખવા યોગ્ય અને પાસે ર-
હેલી યુવતિ પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે,
કેમકે શાસ્ત્ર, રાજા તથા યુવતિમાં સ્થિ-
રપણું ક્યાંથી ॥ ૮૭૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાયાપત્યોશ્ચ પિત્રોશ્ચ भ्राત્રોશ્ચ
સ્વામિभृत्ययोः । भगिन्योर्मित्रयो-
र्भेदं न कुर्याद्भुरशिश्ययोः ॥ ૮૮૦ ॥

પતિ પત્નિ, માતા પિતા, ભાઈઓ, શેઠ
ચાકર, બેહેનો, મિત્રો, તથા ગુરુશિષ્યનો
માંહોમાંહે ભેદ કરવો નહિ ॥ ૮૮૦ ॥

કારણ તેમનામાં પરસ્પરે ભેદ પાડવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે, તેને જો તેઓ નિયુ-
ણ હોય તો પ્રથમથીજ ચેતી જઈ દૂર કરેછે. કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः
शठाः । ये पापा इति विख्याताः
संवासे परिगर्हिताः ॥ ૮૮૧ ॥

જે ભેદ પાડનાર, કામી, નિર્લજ્જ, શઠ
તથા પાપી કેહેવાતા હોય તે પાસે રા-
ખવામાં નિંદેલા છે ॥ ૮૮૧ ॥

અને કદી તેવા સંબંધી વિચાર વગરના હોય, તો તેમનામાં ભેદ પાડી શકાય છે.
વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મૃદુના સલિલેન સ્વન્યમાના-
ન્યવનૃપ્યંતિ ગિરેરપિ સ્થલાનિ ।
ઉપજાપવિદાં ચ કર્ણજાપૈઃ
કિમ્ ચેતાંસિ મૃદૂનિ માનવાનામ્ ॥૮૮૨॥

કોમળ જળવડે પણ ખનન થયેલાં પવં-
તનાં સ્થળ ઘસાઈ જાય છે, તો ભેદ પા-
ડનારે કાન ભરવાથી મનુષ્યનાં કોમળ
ચિત્ત ભેદાય તેમાં શું ॥ ૮૮૨ ॥

પણ જ્યારે તેમને ત્યાં કંઈ વ્યાવહારિક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે લોકલાજને લીધે
તેમને એકઠાં થવાની ફરજ પડે છે. તે સમય તેઓ ભેદ પડવાના કારણનો પરસ્પરે
ખુલાસો પૂછવા માંડે છે, એટલે તુરત તે ભેદ પાડનાર મનુષ્યનું ભોપાળું પ્રસિદ્ધ થઈ
જાય છે. જેથી તે બંનેના તિરસ્કારમાં આવી તેમના ઘરથી દૂર થાય છે, અને તે
સંબંધિયો તો પાછા પૂર્વની પેરે મળી જાય છે. આળાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

બંધનાનિ સ્વલુ સંતિ બહૂનિ પ્રેમરજ્જુદ-
ઢબંધનમેવ । દારુભેદનિપુણોઽપિ ષડંઘ્રિ
નિષ્ક્રિયો ભવતિ પંકજકોશે ॥ ૮૮૩ ॥

બંધન ઘણાં હોય છે, પણ પ્રેમરૂપ દોરડી
દઢ બંધન છે, કેમકે ભ્રમર દાકડું ભેદ-
વામાં ચતુર છતાં પણ કમળકોશમાં નિ-
ષ્ક્રિય થાય છે ॥ ૮૮૩ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુહૃદં ભ્રાતરં બંધુમુપચર્યાત્સદા-
ત્મવત્ । ન મધ્યાદ્ગમનં ભાષાશા-
લિનોઃ સ્થિતયોરપિ ॥ ૮૮૪ ॥

મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધિને સદા પોતાની
પેઠે માનવા અને એ જાણી ઉભી વાત કરતા
હોય તેની વચમાંથી જતું નહિ ॥૮૮૪ ॥

કારણ સુદૃઢદાદિને પોતાની સમાન ગણવાથી સંપ કાયમ રહે છે, જેને નિભાવ-
વાની ઘણી જરૂર છે; કારણ તે વિના પારકાથી પરાભવ પમાય છે, ને કોઈ પણ મોટું
કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી. આળાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

બહૂનાં ચૈવ સત્તાનાં સમવાયો
રિપું જયઃ । વર્ષધારાધરો મે-
ઘસ્તૃણૈરપિ નિવાર્યતે ॥ ૮૮૫ ॥

જેમ તુલ્યસમુદાયે કરી વર્ષાદની ધારા-
વાળો મેઘ નિવારણ કરાય છે, તેમ ઘણા
પ્રાણીનો સમુદાય શત્રુને હાતનાર થા-
ય છે ॥ ૮૮૫ ॥

તેમ વિજ્ઞાનશર્માયે કહ્યું છે કે,

સંહતિઃ શ્રેયસી પુસાં સ્વકુલૈરલ્પ-
કૈરપિ । તુષેણાપિ પરિત્યક્તા ન
પ્રોહંતિ તંડુલાઃ ॥ ૮૮૬ ॥

મનુષ્યને પોતાના કુળના અલ્પ સાથે
પણ દઢ સંબંધ રાખવો કલ્યાણકારિ છે
કારણ શેતરાથી જુદા કરેલા ભાત પણ
ઉગતા નથી ॥ ૮૮૬ ॥

અલ્પાનામપિ વસ્તૂનાં સંગતિઃ કાર્યસાધિકા । તૃણૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્બદ્ધ્યંતેમત્તદંતિનઃ ॥ ૮૮૭ ॥

અલ્પ વસ્તુની સંગતિ પણ કાર્ય સાધનારી થાયછે, કારણ હોરડાંપ થયેલા તૃણે કરી મહોન્મત્ત હસ્તિ બંધાય છે ॥ ૮૮૭ ॥

વળી વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન વૈ ભિન્ના જાતુ ચરંતિ ધર્મ
ન વૈ સુખં પ્રાપ્નવંતીહ ભિન્ના ।
નવૈ ભિન્ના ગૌરવં પ્રાપ્નવંતિ
ન વૈ ભિન્નાઃ પ્રશમં રોચયંતિ ॥ ૮૮૮ ॥

પરસ્પરે ભેદ પામેલા ક્યારેય ધર્મ આચરતા નથી અને સુખ, સત્કાર તથા શાંતિને પામતા નથી ॥ ૮૮૮ ॥

તેમ બે જણ વાત કરતા હોય, ત્યાં એકાએક જવાથી તે બન્ને વાત કરતાં અટકે છે, ને મનમાં અભાવ લાવી આવનારને મૂર્ખ સમજે છે. કાલિદાસે ભોજરાજને કહ્યું છે કે,

સ્વાદન્ન ગચ્છામિ હસન્ન જલ્પે
ગતં ન શોચામિ કૃતં ન મન્યે ।
દ્વાભ્યાં તૃતીયો ન ભવામિ રાજન્
કિં કારણં ભોજ ભવામિ મૂર્ખઃ ॥ ૮૮૯ ॥

હે ભોજરાજ, હું ખાતાં ખાતાં ચાલતો નથી, હસતાં હસતાં બોલતો નથી, ગયેલાનો શોચ કરતો નથી, કરેલાનું અભિમાન ધરતો નથી તથા બે વાત કરતા હોય ત્યાં ત્રીજો થતો નથી તો મૂર્ખ શું કામ ॥ ૮૮૯ ॥

મૂર્ખો વર્ષાપ્રવાસી સતિપિતરિ
ગૃહે નાર્જિતા યેન વિદ્યા નાના-
ધાન્યોષધીનાં સતિ નિજવિ-
ભવે સંગ્રહં યો ન કુર્યાત્ ।
હિત્વા માર્યાં સુશીલાં રતિમિહ કુ-
રુતે ભર્તૃમૃત્યાં ચ દાસ્યાં વાળ્યા
વૈરાભિલાષી સમયમતિજડો વક્તિ
રાજન્સગોયમ્ ॥ ૮૯૦ ॥

હે રાજન્, જે વર્ષા કાળમાં પ્રવાસી, ઘરમાં આપ છતે જેણે વિદ્યા સંપાદન ન કરી, પોતાનો વૈભવ છતાં જે નાના પ્રકારનાં ધાન્ય તથા ઔષધિનો સંગ્રહ નથી કરતો, જે પોતાની સુશીલ ભાર્યોને છોડી વિદ્યવાદાસીમાં પ્રીતિ કરેછે, જે વાણીવડે વૈર ઇન્ધનાર તથા સમય ઉપર જડ મતિ હોય, તેને આ પક્ષિ મૂર્ખ કહેછે ॥ ૮૯૦ ॥

હવે કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાવેશનં શાસ્ત્રચિ-
તનમ્ । વૈશ્યાદિસંગતિં વિદ્વન્મૈત્રી
કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ॥ ૮૯૧ ॥

ઉદ્યોગી મનુષ્યે દેશાટન, રાજસભામાં જવું, શાસ્ત્ર ચિંતન, વેપારિયોની સંગત તથા વિદ્વાનની મૈત્રી કરવી ॥ ૮૯૧ ॥

દેશાટન કરવાથી મનુષ્યને અનેક રીતે લાભ થાયછે. જેમ ઘરમાં બેસી રહેનાર મનુષ્ય કંઈ આયકારિક વિવેક જાણી શકતું નથી, પણ ગૃહસ્થો પાસે આવાગમન

રાખવાથી જાણી શકે છે; ને પોતામાં રહેલા અવિવેકને તજીને સુધરે છે, તેમ એકજ નગરમાં રહેનાર મનુષ્ય પરદેશવાસી મનુષ્યોની સારી નરસી રીતભાત તથા તેમની સાથેના વ્યવહારમાં થતા લાભ અલાભને જાણી શકતું નથી, પણ દેશાટન કરવાથી જાણી શકે છે; અને પોતાની રીતભાત સુધારી સુખી થાય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

દેશાંતરેષુ बहुविधभाषावेषादि येन
न ज्ञातम् । भ्रमता धरणीपीठे तस्य
फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ૮૯૨ ॥

જે પૃથિવીની પીઠ ઉપર ફરનાર મનુષ્યે,
દેશાંતરની ભાષા તથા વેશાદિ જાણ્યાં
નહિ, તેના જન્મનું ફળ વ્યર્થ છે ॥૮૯૨॥

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति
मानवः सम्यक् । यावद्भ्रजति न
भूमौ देशादेशांतरं हृष्टः ॥ ૮૯૩ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય પ્રસન્ન થઈને પૃથિવીમાં
એક દેશથી બીજે દેશ જતો નથી, ત્યાં-
સુધી વિદ્યા, ધન તથા કળાને સારી રીતે
પામતો નથી ॥ ૮૯૩ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मा-
त्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणा
क्षारंजलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ૮૯૪ ॥

જેની સર્વત્ર ગતિ છે, તે શું કામ સ્વદે-
શમાં પડી રહી નાશ પામે, કેમકે આ
આપનો કુવો છે, એમ કેહેનારા હલકા
પુરુષો ખારું જળ પિયે છે ॥ ૮૯૪ ॥

તેમ વિશ્વશુણાદર્શીમાં કહ્યું છે કે,

आकिंचन्यादतिपरिचयाज्जा-
ययोपेक्ष्यमाणो भूपालानामन-
नुसरणाद्विभ्यदेवाखिलेभ्यः ।
गेहे तिष्ठन् कुमतिरलसः कूप-
कूर्मैः सधर्मा किंजानीते भुवन-
चरितं किं सुखं चोपभुंक्तेः ॥ ૮૯૫ ॥

ગરીબાઈ તથા અતિ પરિચયથી સ્ત્રિયે ઉ-
પેક્ષા કરેલો પુરુષ, રાજાદિ મહાજનો પાસે
ન જવાયે કરી અધાથી બિયે છે, ને ઘ-
રમાંજ રહેતાં કુવાના કાચખા સરખા
ધર્મવાળો તે આજસુ, કુમતિ, પૃથિવીમાં
થતાં ચરિત્રને શું જાણે? ને સુખ શું
ભોગવે? ॥ ૮૯૫ ॥

व्यापारांतरमुत्सृज्य वीक्ष्यमाणो
बधूमुखम् । यो गृहेष्वेव निद्राति
दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ૮૯૬ ॥

જે દુર્મતિ બીજું કામ છોડી સ્ત્રીનું સુખ
જેતાં ઘરમાંજ સુઈ રહે, તે દરિદ્ર થાય છે ૮૯૬.

માટે આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्देशे न सन्मानो न वृत्तिर्न
च बांधवः । न च विद्यागमो प्य-
स्ति वासं तत्र न कारयेत् ॥ ૮૯૭ ॥

જે દેશમાં સન્માન, જીવિકા, આંધવ તથા
વિદ્યાનો આગમ નથી ત્યાં વાસ કરવો
નહિ ॥ ૮૯૭ ॥

પણુ પરદેશ જનાર ગૃહસ્થમાટે મનુસ્મૃતિના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિધાય વૃત્તિં भार्यायाः प्रवसे-
त्कार्यवान्नरः । अवृत्तिकर्षिताहि
स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ૮૯૮ ॥

કાર્યવાન પુરૂષે સ્ત્રીની જીવિકા ચાલે તેવો
અંદોઅસ્ત કરી પરદેશ જવું, કારણુ વૃત્તિ-
વિના પીડાયલી સ્ત્રી સારા આચરણુવાળી
હોય તોપણુ બગડેછે ॥ ૮૯૮ ॥

પણુ ગૃહસ્થે પરદેશમાં ઘણામાં ઘણાં ત્રણુ વર્ષ ઉપરાંત વાસ કરવો નહીં; કેમકે
સ્ત્રી પુરૂષનો પરસ્પરે ઘણા કાળસુધીનો વિયોગ હાનિકર્તા છે. ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

कांतावियोगः स्वजनापमानो
ऋणस्य शेषं कुटुपस्य सेवा ।
दरिद्रभावो विषमा सभा च
विनाग्निनैते च दहन्ति कायम् ॥ ૮૯૯ ॥

સ્ત્રીનો વિયોગ, સ્વજનમાં અપમાન, કર-
જની ઓકી, ખરાબ રાજની સેવા, દા-
રિદ્રથ તથા વિષમ સભા, એટલાં અગ્નિ-
વિના શરીરને બાળે છે ॥ ૮૯૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

साध्वीस्त्रीणां दयितविरहे मा-
निनां मानभंगे सल्लोकानामपि
जनरवे निग्रहे पंडितानाम् ।
अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गु-
णानां विदेशे भृत्याभावे भवति
विषमं किं तु संभावितानाम् ॥ ૯૦૦ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિના વિયોગ સમય,
માનીને માનભંગ થતાં, સત્પુરૂષને લોકા-
પચાદથી, પંડિતને દંડથી, કુટિલ મનવા-
ળાને ખીજની ચહડતીમાં, નિર્ગુણને પ-
રદેશમાં અને સંભાવિતને ચાકરના અ-
ભાવે દુઃખ થાયછે ॥ ૯૦૦ ॥

વળી દેશાટન કરનાર મનુષ્યે સદા સાવચેત રહેવું, કદી ગાફલ થવું નહિ; કારણુ
સૃષ્ટિમાં બધાં મનુષ્ય એક સરખાં ન હોવાથી રસ્તામાં ચોર વા લુટારા લોકોથી હાનિ
થવાનો સંભવ હોય છે. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नातिकल्यं नातिसायं नाति मध्यं
दिने स्थिते । नाज्ञातेन समं ग-
च्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ ૯૦૧ ॥

મોટે પરોઢિયે, અતિ સાયંકાળે, ખરોખર
મધ્યાહ્ન સમયે, અજાણ્યા સાથે, એકલા
તથા દુરાચારી સાથે પ્રવાસ ન કરવો ॥ ૯૦૧ ॥

વળી વિષયુશર્માયે કહ્યું છે કે,

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्य चित्स्व-
ल्पमप्यहो । मुनेरपि यतस्तस्य
दर्शनाच्चलते मनः ॥ ૯૦૨ ॥

બુદ્ધિમાને પ્રવાસમાં થોડું પણુ ધન કો-
ઈને દેખાડવું નહિ, કેમકે ધનને જોઈ,
અહો ! ધણું કરી મુનિનું પણુ મન ચ-
ળે છે ॥ ૯૦૨ ॥

તેમ રાજની કચેરી તથા કંઈ કાર્ય પ્રસંગે એકઠી મળેલી જનસભામાં કોઈ કોઈ સમય જવા આવવાનો પરિચય રાખવાથી સભામાં વર્તવાની રીતભાત જાણી શકાય છે, બોલવાની હીંમત આવે છે, ને વિવિધ વિષયપર ભાષણ સાંભળવાથી નાનાપ્રકારનો બોધ થાય છે. કહ્યું છે કે,

ગંતવ્યા રાજસભા દ્રષ્ટવ્યા રાજ-
વલ્લભાઃ પુરુષાઃ । યદ્યપિ ન ભવ-
ત્યર્થો ભવત્યનર્થ પ્રતીકારઃ ॥ ૧૦૩ ॥

રાજસભામાં જવું ને રાજના કાર્યભારને મળતા રહેવું, તેથી કદી ધન ન મળે તો-
પણ અનર્થનો પ્રતિકાર થાય છે ॥ ૯૦૩ ॥

પણ સભા કેવી જોઈએ તે વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન સા સભા યત્ર ન સંતિ વૃદ્ધા
વૃદ્ધા ન તે યે ન વર્દંતિ ધર્મમ્ ।
ધર્મઃ સ નો યત્ર ન સત્યમસ્તિ
સત્યં ન તદ્યચ્છલેનાભ્યુપેતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

જેમાં વૃદ્ધ ન હોય તે સભા નહિ, જે
ન્યાય વાક્ય ન બોલે તે વૃદ્ધ નહિ, જેમાં
સત્ય ન હોય તે ન્યાય નહિ, અને જે છળે
કરી યુક્ત હોય તે સત્ય નહિ ॥ ૯૦૪ ॥

એવી સભામાં ભાષણ કરવું હોય તો, તેનો આગળથી વિચાર કરી રાખવો ને
ભાષણ સમય પણ વિચારી બોલવું. કેમકે કહ્યું છે કે,

રાજનિ મહતાં મધ્યે
વિબુધવરાણાં સમાગમે નિત્યમ્ ।
સાધ્વસદૂષિતહૃદયો
વાક્પટુરપિ કાતરો ભવતિ ॥ ૧૦૫ ॥

દેવ ન પાડી હોય તો નિત્ય રાજ પાસે,
મોટાઓની મધ્યમાં તથા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના
સમાગમ સમય, બોલવામાં ચતુર પુરૂષ
પણ ભયથી દૂષિત હૃદયવાળો થઈ બી-
કણ બને છે ॥ ૯૦૫ ॥

તેમ શાર્ક્ષધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કથમિહ મનુષ્યજન્મા સંપ્રવિશતિ સદ-
સિ વિબુધગમિતાયામ્ । યેન ન સુભા-
ષિતામૃતમાસ્વાદિતમાનનાંતમાતૃમેઃ ॥ ૧૦૬ ॥

જે મનુષ્યે સુભાષિતરૂપ અમૃત સુખમાં
તૃપ્તિપર્યંત આખ્યું નથી, તે આ લોકમાં
વિદ્વાનોની સભાનેવિષે કેમ જાશે ॥ ૯૦૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સ્વિન્નં ચાપિ સુભાષિતેન રમતે
સ્વીયં મનઃ સર્વદાશ્રુતાન્યસ્ય સુભા-
ષિતં સ્વલુ મનઃ શ્રોતું પુનર્વાચતિ ।
અજ્ઞાન્ જ્ઞાનવતોઽપ્યનેન હિ વશી-
કર્તું સમર્થો ભવેત્કર્તવ્યો હિ સુભા-
ષિતસ્ય મનુજૈરાવશ્યકઃ સંગ્રહઃ ॥ ૧૦૭ ॥

ગોતાનું એક પામેલું મન સર્વદા સુભા-
ષિતે કરી રમે છે, બીજાનું સુભાષિત
સાંભળી ફરી સાંભળવા ઇચ્છે છે અને
અજ્ઞાનિ તથા જ્ઞાનિને પણ સુભાષિત-
વડે વશ કરવા સમર્થ થાય છે, માટે
મનુષ્યોએ અવશ્ય સુભાષિતનો સંગ્રહ
કરવો ॥ ૯૦૭ ॥

પણ સભામાં કોઈનું અપમાન થાય તેવી રીતે બોલવું નહિ, જેમ કે તાણીને બોલવું, મિથ્યા વાદ કરવો, હલકાં વેણુ કહાડવાં, તથા ચાલતી ભાષા છોડી પોતાની પંડિતાઈ દેખાડવા કોઈ સાથે પણ ખીજી ભાષામાં બોલવું ઇત્યાદિ. શુકનીતિના ત્રિ-જ્ઞ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

લજ્જતે ચ સુહૃદ્યેન મિથ્યતે દુ-
ર્મના ભવેત્ । વક્તવ્યં ન તથા
કિંચિદ્વિનોદેઽપિ ચ ધીમતા ॥ ૯૦૮ ॥

જેણે કરી મિત્ર લજ્જત, ભેદ પામે તથા
ખેદયુક્ત મનવાળો થાય તેવું કંઈ પણ બુ-
દ્ધિમાને વિનોદ સમય બોલવું નહિ ॥૯૦૮॥

વદેદ્દૃઢાનુકૂલં યન્નબાલસદૃશં
કચિત્ । પરવેશ્મગતસ્તત્સ્ત્રીવી-
ક્ષણં ન ચ કારયેત્ ॥ ૯૦૯ ॥

નિત્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષોને અનુકૂળ બોલવું
પણ ક્યારેય બાળક સરખું બોલવું નહિ,
ને પારકા ઘરમાં જઈ તેની સ્ત્રી સામે
જોવું નહિ ॥ ૯૦૯ ॥

તેમ અવકાશની વેળાએ વિવિધપ્રકારના ગ્રંથ વિચારવાનો પરિચય રાખવાથી કં-ઈને કંઈ નવી તરેહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત ધન્યા-
નિ ચ હિતાનિ ચ ॥ ૯૧૦ ॥

ધન મળવાની રીતિ શિખવનાર તથા
હિત બતાવનાર શાસ્ત્ર નિત્ય વાંચવાં ॥૯૧૦॥

વળી વ્યાપારિ તથા વિદ્વાનની સોબત રાખવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થવાય છે, લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને આપત્ સમય તેમની સહાયતા મેળવી શકાય છે. કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાપ્રવેશો
વ્યાપ્યારિવિદ્વજ્જનસંગતિશ્ચ ।
સર્વેષુ શાસ્ત્રેષ્વલોકનં ચ
ચાતુર્યમૂલાનિ ભવંતિર્પચ ॥ ૯૧૧ ॥

દેશાટન કરવું, રાજ સભામાં જવું, વ્યા-
પારિ તથા વિદ્વાનોની સોબત કરવી અને
સર્વ શાસ્ત્રમાં અવલોકન કરવું, એ પાંચ
ચતુરાઈનાં મૂળ છે ॥ ૯૧૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

રાક્ષો નાનુકૃતિં કુર્યાન્ન ચ શ્રેષ્ઠસ્ય
કસ્ય ચિત્ । નૈકો ગચ્છેદ્ધ્યાલ-
વ્યાગ્રચોરેષુ ચ પ્રવાધિતુમ્ ॥ ૯૧૨ ॥

વ્યવહારમાં રાજ તથા પોતાથી કોઈ અ-
ધિકની બરોબરી કરવી નહિ, અને સર્પ
તથા વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુ તથા ચોરને
બાધ કરવાસાર એકલા જવું નહિ ॥૯૧૨॥

વ્યવહારમાં ધરસંબંધી નિત્ય ખર્ચ રાખવામાં તથા કાર્યપ્રસંગે ખર્ચ કરવામાં પોતાથી ચઢિયાતા રાજ અથવા શ્રીમંતની બરોબરી કરવા જવાથી દરિદ્ર થવાય છે, ને લોકમાં કોઈની હવેલી જોઈ પોતાનું ઝુંપડું પાડી નાખનારની પેઠે હાંસી થાયછે. માટે કહ્યું છે કે,

શીઘ્રમાયમનાલોચ્ય વ્યયમાનઃ
સ્વવાંછયા । પરિક્ષીયત એવાસૌ
ધનિકોઽપિ નૃપોપમઃ ॥ ૯૧૩ ॥

જે પોતાની આવક જોયા વગર ઉતાવળે
ઈચ્છાપ્રમાણે ખરચ રાખે, તે કદી રાજા
સરખો ધનવાન હોય, તોપણ ધને કરી
ક્ષીણ થાયછે ॥ ૯૧૩ ॥

તેમ ચાર આધ્યાદિને પકડવાસાર એકલું જવાથી કોઈ સમય તેમનાથી શરીર-
સંબંધી નુકસાન થવાનો સંભવ છે. માટે ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं
गायनं त्रिभिः । चतुर्भिर्गमनं
क्षेत्रं पंचभिर्बहुभी रणः ॥ ૯૧૪ ॥

એકલાયે તપ, બે જણાયે પઠન, ત્રણ જ-
ણાયે ગાયન, ચાર જણાયે ગમન, પાંચ
જણાયે ખેતર અને ઘણા જણાયે યુદ્ધ,
એમ કહેલ છે ॥ ૯૧૪ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जिघांसंतं जिघांसीयाद्गुरुमप्या-
ततायिनम् । कलहे न सहायः स्यात्
संरक्षेद्बहुनायकम् ॥ ૯૧૫ ॥

મારી નાખવા ઈચ્છનાર આતતાયી વડી-
લને પણ મારવો, કોઈને કળ્યામાં સહાય
થવું નહિ અર્થાત્ વઢાડી ન મારવા, અને
ઘણાના પાલનારની રક્ષા કરવી ॥ ૯૧૫ ॥

કારણ આતતાયીને હણવાથી તથા જરૂર પડતાં જેવાની સાથે તેવા થવાથી કંઈ
લોકમાં અન્યાય કેહેવાતો નથી, પણ ઉલટા દુર્જનો ઉરે છે ને ફરીથી કોઈનું પણ બુરૂં
કરવા ચહાતા નથી. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रोन्मत्तो
धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैतान्
षड् विद्यादाततायिनः ॥ ૯૧૬ ॥

આગ લગાડી બાળી દેનાર, ઝેર આપનાર,
શસ્ત્રવડે મારવા તૈયાર થયેલ, ધન હરીજ-
નાર, જમીન દાખનાર તથા સ્ત્રીને લઈ જ-
નાર, એ છ આતતાયી જાણવા ॥ ૯૧૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ૯૧૭ ॥

જેનેવિષે જે મનુષ્ય જેવી રીતે વર્તે,
તેણે તે મનુષ્યપ્રત્યે તેવી રીતે વર્તવું,
એ ધર્મ છે, માટે કપટી સાથે કપટથી ને
સરલ સાથે સરલતાથી વર્તવું ॥ ૯૧૭ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जन-
स्तिरस्क्रियां लभते । निवसन्नतर्दा-
रुणि लंघ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ૯૧૮ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રગટ ન કરનાર સમર્થ
પણ લોકના તિરસ્કારને પામે છે, કારણ
કાષ્ટમાં રહેલ અગ્નિ ઉલ્લંઘન કરાય છે,
પણ પ્રજ્વલિત ઉલ્લંઘન કરાતો નથી ॥ ૯૧૮ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

વ્રજંતિ તે મૂઢધિયઃ પરામર્થ
મર્થંતિ માયાવિષુ યે ન માયિનઃ ।
પ્રવિશ્ય નિર્ગ્મંતિ શઠાસ્તથાવિધા
નસંવૃતાંગં નિશિતા ઇવેષવઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

રેરે કોકિલ મામજ મૌનં કિંચિદુદંચય
પંચમરાગમ્ । નો ચેત્વામિહ કો જાનીતે
કાકકદંબકપિહિતે ચાન્ત્રે ॥ ૧૨૦ ॥

જે કપટીપ્રત્યે કપટી થતા નથી, તે મૂઢ
બુદ્ધિવાળા પરાભવને પામે છે, કેમકે
કવચ વિનાના ઉઘાડા અંગવાળાને તીક્ષ્ણ
આણુની પેઠે, તે કપટી શઠો નિષ્કપટીને
તદ્દયમાં પેસી હણે છે ॥ ૯૧૯ ॥

હે કોકિલ, મૂંગો મ રહે, કંઈક પંચમ
રાગ ગા, જે એમ નહિ કરીશ, તો કા-
ગસમૂહકરી ઢંકાયલા આ આમ્ર વૃક્ષમાં
તુને કોણુ જાણુશે ॥ ૯૨૦ ॥

તેમ 'કોઈના કળ્યામાં ખોટી સહાયતા કરી તેનો વધારો કરવાથી બન્ને પક્ષને
નુકશાન થાયછે, ને લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થાયછે. વળી જે ઘણાનું પાલન કરનાર
હોય તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરવી એ ઘણાની રક્ષા કરવા બરાબર છે. કારણુ તેના
જીવિત ઉપર ઘણા મનુષ્યોની જીવિકાનો આધાર હોયછે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્મિન્કુલે યઃ પુરુષઃ પ્રધાનઃ
સ સર્વયત્નૈઃ પરિરક્ષણીયઃ ।
તસ્મિન્વિનષ્ટે કુલસારભૂતે
ન નાભિર્ભંગે હરયો વર્હતિ ॥ ૧૨૧ ॥

જે કુળમાં જે મુખ્ય પુરુષ હોય તે સર્વ
યત્ને કરી રક્ષણુ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે
તે કુળનો સારભૂત નાશ પામે, તો ના-
ભિના ભાંગવાથી આરા વહન કરી શ-
કતા નથી ॥ ૯૨૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સદારપ્રૌઢપુત્રાં દ્રાક્ શ્રેયોર્થી
વિમજેત્પિતા । સદારા ભ્રાતરઃ
પ્રૌઢા વિમજેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

કલ્યાણને ઈચ્છનાર પિતાયે પરણેલા પ્રૌઢ
પુત્રોને જલદી જુદા કરી આપવા, ને
પિતાને અભાવે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈયાયે
પરસ્પરે સમજી જુદા થવું ॥ ૯૨૨ ॥

કારણુ પિતાયે, પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને પોતાની પુંજનો વિભાગ કરી આપવાથી
અથવા પિતાના અભાવે તે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈયાએ પરસ્પરે સમજી, વિભાગ કરી
લેવાથી કુટુંબમાં કળયો થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણુ પિતાયે પુત્રોને ભાગ વાંટી
આપતાં પોતાનો તથા પોતાની સ્ત્રીનો હિસ્સો જુદો કાઢી લેવો. કારણુ કહ્યું છે કે,

ન પુત્રાયત્તમૈશ્વર્યં સર્વં કુર્યાચ્ચ
પંડિતઃ । પુત્રાર્પિતપ્રમુલ્લોડમ્-
હૃતરાષ્ટ્રસ્તુળોપમઃ ॥ ૧૨૩ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાનું સર્વ ઐશ્વર્ય પુત્રોને સ્વા-
ધીન કરી દેવું નહિ, કારણુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા
પોતાનું સ્વામિત્વ પુત્રને અર્પણુ કરવાથી
તુણુ તુલ્ય થયો હતો ॥ ૯૨૩ ॥

એ રીતે વિભાગ ન કર્યા હોય તો કાળે કરી સ્ત્રિયોની ખટપટથી કંકાસ ઉત્પન્ન થાયછે. યદ્યપિ એક ઉદરથી જન્મેલા ભાઈઓમાં પરસ્પરે પ્રેમ હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ ભિન્ન ભિન્ન ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘરમાં આવેલી સ્ત્રિયોમાં તેવો પ્રેમ હોતો નથી, જેથી સેહેજ વાતમાં તેઓ વઢે છે, ને એક બીજા ઉપર આરોપ મૂકી પોતપોતાના પતિયોના એકાંતમાં કાન ભરે છે; જેના નિરંતરપણાથી ભાઈઓમાં પણ કુસંપ થાયછે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकोदरसमुद्भूता द्वेकनक्षत्रसं-
भवाः । न भवंति समाः शीले
यथा बदरिकंटकाः ॥ ૧૨૪ ॥

એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા એક નક્ષત્રમાં જન્મેલા મનુષ્ય પણ બેારડીના કાંટાની પેઠે સ્વભાવમાં સરખા થતા નથી ॥ ૯૨૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्भु-
रुजने रतः । पुरुषो योषितां
यावन्न शृणोति वचो रहः ॥ ૧૨૫ ॥

ન્યાંસુધી એકાંતમાં પુરૂષ સ્ત્રીનાં વચન સાંભળતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે પ્રસન્ન મુખવાળો તથા શુરજનમાં પ્રીતિ રાખનાર હોય છે ॥ ૯૨૫ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते
सुगम् । अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं
स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ ૧૨૬ ॥

કેમકે સ્ત્રી વાક્યથી પ્રેરિત પુરૂષ અકૃત્યને કૃત્ય, અગમ્યને સુગમ તથા અભક્ષ્યને ભક્ષ્ય માનેછે ॥ ૯૨૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

न स्त्रीजितः प्रमूढः स्याद्वाढराग-
वशीकृतः । पुत्रशोकाद्दशरथो
जीवं जायाजितोऽत्यजत् ॥ ૧૨૭ ॥

પુરૂષે અત્યંત પ્રીતિથી વશ થઈ, મૂઢ બની સ્ત્રીજીત ન થયું, કારણ સ્ત્રિયે જીતેલો દશ-રથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યો ॥ ૯૨૭ ॥

માટે કલ્યાપ્રમાણે પ્રૌઢપણામાં પરસ્પરે રસ્તા કરી ભાઈઓએ સંપથી રેહેવું, કદિ કંઈ નિમિત્તથી એકઠા રહેલા વાસણની પેઠે ભાઈયોને પણ પરસ્પરે વઢવાડ થાય; તો તેમણે પોતાનો સંપ જાળવવામાટે, પરસ્પરે બોલેલાં વચન ભુલી જઈ, ઉત્તમ મનુષ્યની રીતે, લીટાવડે જુદા પાડેલા પાણીની પેઠે પાછા તુરત મળી જવું. અથવા મધ્યમ મનુષ્યની રીતે, લીટાથી જુદી પાડેલી ધૂળની પેઠે થોડો કાળ ગયા પછી મળી જવું; પણ અધમ મનુષ્યની રીતે, લીટા કાઢી જુદા દેખાડેલા પથ્થરની પેઠે કદી જુદાઈ રાખવી નહિ. કેમકે વઢતી વખતે ક્રોધના આવેશમાં અચોગ્ય વચન પણ બોલાઈ જવાનો સ્વભાવ છે. વળી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથે મળી કરવો. કેમકે હર કોઈ મોટો રોજગાર થોડી પુંજીએ થતો નથી, ને તે કરવામાં એકલાની હીંમત ચાલતી નથી.

વળી કંઈ ધંધામાં નુકસાન ન્તય તો તે બધાની એકઠી મળેલી પુંજમાં જણાતું નથી; પણ જે ભાઈયા પોતપોતાની પુંજવડે છુટો છુટો ધંધો કરે, તો જેને નુકસાન આવે તે ધસાઈ જાય છે. તેમ જે બધા સાથે હોય તો લાકડીના ભારાની પેઠે કોઈ શત્રુથી પરાભવ પામતા નથી, પણ જે છુટા હોય તો એક એક છુટી લાકડીની પેઠે નાશ પામે છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રત્યેક ભાઈ પોતપોતાનો ધંધો સારી રીતે કરવા સમર્થ થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથેજ કરવો. અને નિરંતર સંપ રહે તે રીતે ઘરમાં જે વડીલ હોય તેને તાબે રહેવું. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહં बहुकुटुंबेन दीपैर्गोभिः
सुबालकैः । भात्येकनायकं
नित्यं न गृहं बहुनायकम् ॥ ૧૨૮ ॥

એક નાયકવાળું ઘર મોટા કુટુંબ, દીવા,
ગાય તથા સારા બાળકવડે શોભે છે, પણ
"બહુ નાયકવાળું શોભતું નથી ॥ ૯૨૮ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पं-
डितमानिनः । सर्वे महत्त्व-
मिच्छन्ति तद्वृन्दमवसीदति ॥ ૧૨૯ ॥

જે સમુદાયમાં બધા નાયક, સર્વ પોતાને
ડાહ્યા માનનાર તથા બધા મોટાઈને ઇચ્છે,
તે સમુદાય ખેદ પામે છે ॥ ૯૨૯ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पराधीनं नैव कुर्यात्तुरुणी-
धनपुस्तकम् । कृतं चेष्टभ्य-
ते दैवात् अष्टं नष्टं विमर्दितम् ॥ ૧૩૦ ॥

તરુણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન ન
કરવાં, અને કદી કર્યો ને દૈવથી પાછાં
મળે, તો અષ્ટ, નષ્ટ તથા વિમર્દિત થઈ
મળે છે ॥ ૯૩૦ ॥

કારણ વિશ્વાસ રાખી ધનાદિ વસ્તુ પરાધીન કરવાથી ઉપર કલ્યાપ્રમાણે હાનિ થવાનો સંભવ છે, અને જ્યાંસુધી તે વસ્તુ પાછી હસ્તગત થતી નથી, ત્યાંસુધી મનને ઉદ્વેગ રહે છે. એ સિવાય બીજી તરેહથી પણ પરાધીનપણું દુઃખદાયક છે. ચાણુ-ક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

नदीतीरे च ये वृक्षाः परगेहेषु
कामिनी । मंत्रिहीनाश्च रा-
जानः शीघ्रं नश्यन्त्यसंशयम् ॥ ૧૩૧ ॥

જે નદીને તીરે વૃક્ષ, પારકા ઘરમાં સ્ત્રી
તથા મંત્રી વગરના રાજા હોય, તે તત્કાળ
નાશ પામે, એમાં સંશય નહિ ॥ ૯૩૧ ॥

आलस्योपहताविद्या परहस्तग-
ताः स्त्रियः । अल्पबीजं हतं क्षेत्रं
हतं सैन्यमनायकम् ॥ ૧૩૨ ॥

આલસ્યે કરી વિદ્યા, પારકે હાથે ગયેલી
સ્ત્રી, અલ્પ બીજવાળું ક્ષેત્ર તથા નાયક-
વિનાનું સૈન્ય નાશ પામે છે ॥ ૯૩૨ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્ય ક્ષેત્રં નદીતીરે भार्या च
परसंगता । ससर्पेच गृहे वासः
कथं स्यात्तस्य निर्वृतिः ॥ ૧૩૩ ॥

જેનું ખેતર નદીના તીરે, સ્ત્રી પારકાને
મળેલી તથા સર્પવાળા ઘરમાં વાસ હોય,
તેને સુખ ક્યાંથી ॥ ૯૩૩ ॥

पल्लवग्राहि पांडित्यं क्रयक्रीता
रतिस्तथा । भोजनं च परा-
धीनं तिस्रः पुंसां विडंबनाः ॥ ૧૩૪ ॥

પાતરાંની પેઠે બધેથી થોડું થોડું એકું
કરેલું પાંડિત્ય, પૈસા આપી વેચાતી લી-
ધેલ રતિ તથા પરાધિન ભોજન, એ ત્રણ
પુરૂષને પીડા છે ॥ ૯૩૪ ॥

માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं
सुखम् । एतद्विद्यात्समासेन ल-
क्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૩૫ ॥

પરવશ બધું દુઃખરૂપ તથા પોતાને વશ
બધું સુખરૂપ છે; એ સંક્ષેપથી સુખ દુઃ-
ખનું લક્ષણ જાણવું ॥ ૯૩૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

कष्टं खलु मूर्खत्वं कष्टं खलु सर्वदा
च दारिद्र्यम् । कष्टादपि कष्टतरं
परगृहवासः परान्नं च ॥ ૧૩૬ ॥

મૂર્ખપણું તથા હમેશ દારિદ્ર્ય કષ્ટરૂપ છે,
ને પારકે ઘર રહેવું તથા પારકું અન્ન
ખાવું, એ તો અત્યંત કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૩૬ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कूटेन व्यवहारं तु वृत्तिलोपं न
कस्यचित् । कुर्यान्न चिंतयेत्कस्य
मनसाप्यहितं क्वचित् ॥ ૧૩૭ ॥

કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિનો
લોપ ન કરવો, ને મનવડે પણ કોઈનું અ-
હિત ચિંતન કરવું નહીં ॥ ૯૩૭ ॥

કારણ વ્યવહારમાં કપટ રાખવાથી કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી અને કોઈની વૃત્તિનો
લોપ કરવાથી જગતમાં નિન્દાને પાત્ર થવાય છે, તથા જેની વૃત્તિ ભાંગે તેને દુઃખ
થાયછે. માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अयं निजः परो वेति गणना लघु-
चेतसाम् । उदारचरितानां तु
वसुधैव कुटुंबकम् ॥ ૧૩૮ ॥

“આ મારો ને આ પારકો” એવી ગ-
ણના તુચ્છ ચિત્તવાળાની હોયછે, પણ
ઉદાર ચરિત્રવાળાને તો આખી પૃથિ-
વી કુટુંબરૂપ છે ॥ ૯૩૮ ॥

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वति
साधवः । नहि संहरते ज्योत्स्नां
चन्द्रश्चांडालवेश्मनि ॥ ૧૩૯ ॥

સત્પુરૂષ નિર્ગુણ પ્રાણિયોવિષે પણ દયા
કરેછે; કેમકે ચંદ્ર ચાંડાલના ઘરમાં પ્ર-
કાશનો નાશ કરતો નથી ॥ ૯૩૯ ॥

માટે શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અપકારિષુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સન્નિ-
રુચ્યતે । ઉપકારિષુ યઃ સાધુઃ સાધુ-
ત્વે તસ્ય કો ગુણઃ ॥ ૯૪૦ ॥

અપકારિનેવિષે જે ઉપકારી થાય, તેને
સત્પુરૂષ સાધુ કહેછે, કારણ ઉપકારી પ્રત્યે
જે ઉપકારી થાય, તેના સાધુપણમાં
શું ગુણ ॥ ૯૪૦ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે,

હિતં યત્સર્વભૂતાનામાત્મનશ્ચ સુખા-
વહમ્ । તત્કુર્યાત્સર્વદા હ્યેતન્મૂલં
સર્વાર્થસિદ્ધયે ॥ ૯૪૧ ॥

જે સર્વ પ્રાણિને હિતરૂપ તથા પોતાને
સુખ આપનાર હોય, તે નિત્ય આચરવું, કે-
મકે એ સર્વ અર્થની સિદ્ધિતું મૂળછે ॥૩૪૧॥

પાપં કુર્વન્પાપકીર્તિઃ પાપમેવા શ્રુતે
ફલમ્ । પુણ્યં કુર્વન્પુણ્યકીર્તિઃ પુણ્ય-
મત્યંતમશ્રુતે ॥ ૯૪૨ ॥

પાપ કરતાં પાપકીર્તિવાળો પાપરૂપ ફ-
ળને, ને પુણ્ય કરતાં પુણ્યકીર્તિવાળો પુ-
ણ્યરૂપ ફળને ભોગવે છે ॥ ૯૪૨ ॥

તત્ત્વજ્ઞઃ સર્વભૂતાનાં યોગ્યજ્ઞઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । ઉપાયજ્ઞો મનુષ્યાણાં
નરઃ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૯૪૩ ॥

વાસ્તે સર્વ ભૂતપ્રાણિનાં તત્ત્વ, સર્વ કર્મ-
ની યોજના તથા સર્વ ઉપાયને જાણનાર
નર, મનુષ્યની મધ્યમાં પંડિત કહેવા-
યછે ॥ ૯૪૩ ॥

એપ્રમાણુ શારીરિક તથા વ્યવહારિક કુશળમાં તત્પર રહેનાર મનુષ્ય સુખી
થાયછે, માટે આચાર્યે શિષ્યને કુશળથી ગાફલ ન રહેવાવિષે ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ.

॥ ધૂત્યૈનપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

આઠમો ઉપદેશ સમૃદ્ધિ મેળવવા અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ જેની પાસે
સમૃદ્ધિ હોય છે, તેને સૌકાર્ય ભળે છે. માતા, પિતા, ભાઈઓ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર તથા
સંબંધી ધણુંકરી ધનનાંજ સગાં થાયછે, ને લોકમાં પણ વિશેષે કરી જે સમૃદ્ધ હોય
તેજ પૂજાય છે. કારણ કહ્યું છે કે,

વયોવૃદ્ધાસ્તપોવૃદ્ધા જ્ઞાનવૃદ્ધા-
સ્તથાપરે । તિષ્ઠન્તિ સધનદ્વારે
ગુણિનઃ કિંકરા इव ॥ ૯૪૪ ॥

વયોવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા બીજા
પણ ગુણીજન, ધનવાનને આંગણે ચાક-
રની પેઠે ઉભા રહેછે ॥ ૯૪૪ ॥

અહો જુ કષ્ટઃ સતતં પ્રવાસ-
સ્તતોઽતિકષ્ટઃ પરગેહવાસઃ ।
કષ્ટાધિકા નીચજનસ્ય સેવા
તતોઽતિકષ્ટા ધનહીનતા ચ ॥ ૧૪૫ ॥

અહો ! નિરંતર પ્રવાસ કષ્ટરૂપ છે, પારકા
ઘરમાં વાસ તેથી કષ્ટરૂપ, નીચ જનની
સેવા તેથી અધિક કષ્ટરૂપ ને ધનહીનતા
તેથી પણ અતિ કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૪૫ ॥

માતા નિંદતિ નાભિનન્દતિ પિતા ભ્રાતા
ન સંભાષતે મૃત્યુઃ કુપ્યતિ નાનુગ-
ચ્છતિ સુતઃ કાંતા ન સંરંજતે ।
અર્થપ્રાર્થનશંકયા ન કુરુતેઽપ્યાલાપમાઙ્ક
સુહૃત્ તસ્માદર્થમુપાર્જયસ્વ ચ સંસ્થ
હ્યર્થસ્ય સર્વે વશાઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધનહીનને માતા નિંદે છે, પિતા રાજી
કરતો નથી, ભાઈ સારી રીતે બોલતો
નથી, આકર ક્રોધ કરેછે, પુત્ર અનુસરતો
નથી, સ્ત્રી સારી રીતે પ્રસન્ન કરતી નથી,
ને મિત્ર ધન માગવાની શંકાએ કરી,
માન આપી બોલાવતો નથી, માટે હે
મિત્ર, ધન સંપાદન કર, કેમકે સર્વ ધ-
નને વશ છે ॥ ૯૪૬ ॥

ધનૈર્નિષ્કુલીનાઃ કુલીના ભવંતિ
ધનૈરાપદં માનવા નિસ્તરંતિ ।
ધનેભ્યઃ પરો બાન્ધવો નાસ્તિ લોકે
ધનાન્યર્જયધ્વં ધનાન્યર્જયધ્વમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

ધનવડે કુલહીન કુલીન થાયછે, મનુષ્ય
આપતને તરે છે, ને લોકમાં ધનથી અ-
ધિક બીજો સગો નથી, તેથી ધન સંપા-
દન કરો ॥ ૯૪૭ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ક્ષણશઃ કણશઃચૈવ વિદ્યામર્થં ચ
સાધયેત્ । ન ત્યાજૌ તુ ક્ષણકર્ણૌ
નિત્યં વિદ્યાધનાર્થિના ॥ ૧૪૮ ॥

ક્ષણ તથા કણથી વિદ્યા તથા ધન સંપા-
દન કરવાં, માટે વિદ્યા તથા ધન ઇચ્છ-
નારે ક્ષણ તથા કણને ફેંકત જવા દેવાં
નહિ ॥ ૯૪૮ ॥

જીવામિ શતવર્ષં તુ નન્દામિ ચ
ધનેન વૈ । ઇતિ બુદ્ધ્યા સંચિન્તુ-
યાદ્ધનં વિદ્યાદિકં સદા ॥ ૧૪૯ ॥

“હું સો વર્ષ જીવું, ને ધને કરી આનંદ
પામું,” એવી બુદ્ધિવડે ધન તથા વિદ્યા
નિરંતર સંપાદન કરવાં ॥ ૯૪૯ ॥

વાસ્તે આજસ છોડી ધન સંપાદન કરવું, કારણ માધ કવિયે કહ્યું છે કે,

તૃપ્તિયોગઃ પરેણાપિ મહિન્ના ન
મહાત્મનામ્ । પૂર્ણશ્ચન્દ્રોદયા-
કાંક્ષી દૃષ્ટાન્તોઽત્ર મહાર્ણવઃ ॥ ૧૫૦ ॥

મોટાઓને શ્રેષ્ઠ મહિમાયે કરી પણ તૃ-
પ્તિયોગ થતો નથી, તેમાં, સમુદ્ર પૂર્ણ
છતાં ચંદ્રોદયને ઇચ્છેછે, એ દૃષ્ટાંત સ-
મજવો ॥ ૯૫૦ ॥

વળી આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે
નાર્જિતં ધનમ્ । તૃતીયે નાર્જિતં
પુણ્યં ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ॥ ૯૫૧ ॥

જેણે પ્રથમ વયમાં વિદ્યા, બીજી વયમાં
ધન તથા ત્રીજી વયમાં પુણ્ય, સંપાદન ન
કર્યો, તે ચોથીમાં શું કરશે ॥ ૯૫૧ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન નરસ્ય નરો દાસો દાસસ્ત્વ-
ર્થસ્ય ભૂપતે । ગૌરવં લાઘવં ચાપિ
ધનાધનન્નિવંધનમ્ ॥ ૯૫૨ ॥

હે રાજા, મનુષ્ય મનુષ્યનો દાસ નથી
પણુ ધનનો દાસ છે, કારણુ ગૌરવ તથા
લાઘવનું મૂળ કૃમથી ધન તથા અધન
છે ॥ ૯૫૨ ॥

માનો વા દર્પો વા વિજ્ઞાનં વિ-
ભ્રમઃ સુબુદ્ધિર્વા । સર્વં પ્રણયતિ
સમં વિત્તવિહીનો યદા પુરુષઃ ॥ ૯૫૩ ॥

ન્યારે પુરુષ નિર્ધન થાયછે, ત્યારે તેનાં
માન, ગર્વ, વિજ્ઞાન, કાન્તિ અને સારી
બુદ્ધિ, સર્વ સાથેજ નાશ પામેછે ॥ ૯૫૩ ॥

અધોધઃ પશ્યતઃ કસ્ય મહિમા
નોપચીયતે । ઉપર્યુપરિ પશ્યંતઃ
સર્વ એવ દરિદ્રતિ ॥ ૯૫૪ ॥

પોતાથી ઉતરતા ઉતરતાને જોવાથી કેનો
મહિમા વધારે ભાસતો નથી, અને પો-
તાથી ચઢતા ચઢતાને જોવાથી સર્વ દરિદ્ર
ભાસે છે ॥ ૯૫૪ ॥

અવ્યવસાયિનમલસં દૈવપરં સાહસાચ્ચ
પરિહીનમ્ । પ્રમદેવ હિ વૃદ્ધપતિં નેચ્છત્યુ-
પગૂહિતું લક્ષ્મીઃ ॥ ૯૫૫ ॥

ધંધા વગરના, આળસુ, કેવળ દૈવને મા-
નનાર તથા પરાક્રમથી હીનને, વૃદ્ધ પતિને
પ્રમદાની પેઠે લક્ષ્મી ભેટતી નથી ॥ ૯૫૫ ॥

આલસ્યં સ્ત્રીસેવા સરોગિતા જન્મભૂ-
મિવાત્સલ્યમ્ । સંતોષો ભિરુલ્લં ષડ્
વ્યાઘાતા મહત્ત્વસ્ય ॥ ૯૫૬ ॥

આલસ્ય, સ્ત્રીસેવા, રોગ, જન્મભૂમિમાં
પ્રીતિથી પડી રહેલું, સંતોષ તથા બીક-
ણુપણું, એ છ મોટાઈના વિરોધી છે ॥ ૯૫૬ ॥

યાત્યધોઽધો વ્રજત્યુચ્ચૈર્નરઃ સ્વૈરેવ
કર્મભિઃ । ક્રૂપસ્ય સ્વનિતા યદ્વત્પ્રા-
કારસ્યેવ કારકઃ ॥ ૯૫૭ ॥

કુવો ખોદનાર તથા કોટ ચણનારની પેઠે,
મનુષ્ય પોતાના કર્મ કરીજ નીચે ઉંચે
ચરેછે ॥ ૯૫૭ ॥

ન દૈવમિતિ સંચિન્ત્ય ત્યજેદુદ્યો-
ગમાત્મનઃ । અનુદ્યોગેન તૈલાનિ તિ-
લેભ્યો નાસ્તુમર્હતિ ॥ ૯૫૮ ॥

દૈવપર ભરેસો રાખી પોતાનો ઉદ્યોગ છો-
ડવો નહિ, કેમકે ઉદ્યોગવિના કોઈપણુ,
તલમાંથી તેલ પામવા યોગ્ય થતો નથી ૯૫૮

ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ
લક્ષ્મીદૈવેન દેયમિતિ કા
પુરુષા વદંતિ । દૈવં નિહત્ય
કુરુ પૌરુષમાત્મશક્ત્યા યત્ને કૃતે
યદિ ન સિદ્ધયતિ કોઽન્ન દોષઃ ॥૧૫૧॥

કાકતાલીયવત્પ્રાપ્તં દૃષ્ટ્વાપિ નિધિ-
મગ્નતઃ । ન સ્વયં દૈવમાદત્તે પુરુષા-
ર્થમપેક્ષતે ॥ ૧૬૦ ॥

ઉદ્યમેન હિ સિદ્ધયંતિ કાર્યાણિ ન
મનોરથૈઃ । કાતરા ઇતિ જલ્પંતિ
યજ્ઞાવ્યં તજ્ઞવિષ્યતિ ॥ ૧૬૧ ॥

ઉત્સાહસંપન્નમદીર્ઘમૂત્રં
ક્રિયાવિધિજ્ઞં વ્યસનેષ્વસક્તમ્ ।
શૂરં કૃતજ્ઞં દૃઢસૌહૃદં ચ
લક્ષ્મીઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ ॥ ૧૬૨ ॥

વિષમાં હિ દશાં પ્રાપ્ય દૈવં ગર્હ-
યતે નરઃ । આત્મનઃ કર્મ દોષાંશ્ચ
નૈવ જાનાત્યપંડિતઃ ॥ ૧૬૩ ॥

વિસ્મયઃ સર્વથા હેયઃ પ્રત્યૂહઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । તસ્માદ્ઘૈસ્તમુત્સૃજ્ય સા-
ધ્યસિદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥ ૧૬૪ ॥

પશ્ય દૈવવશાત્પ્રાપ્તં ભોજ્યકા-
લેઽપિ ભોજનમ્ । હસ્તોદ્યમં
વિના વક્ત્રે પ્રવિશેષ કથંચન ॥ ૧૬૫ ॥

યથા હોકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય
ગતિર્ભવેત્ । એવં પુરુષકારેણ
વિના દૈવં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૬ ॥

પુરુષમાં સિદ્ધરૂપ ઉદ્યોગીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત
થાયછે, ને કુતિત્ત પુરુષો દૈવ દેશે એમ
કહેછે; માટે દૈવને છોડી કંઈ પણ આ-
મી રાખ્યા વગર પોતાની શક્તિ મુજબ
ઉદ્યોગ કર અને તેવો ઉદ્યોગ કરે છતે
પણ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તો એમાં સ-
મય દોષ જાણવો ॥ ૧૫૧ ॥

કાગડાએ બેસવું ને તાલફળ પડવાની
પેઠે પોતાની આગળ પ્રાપ્ત થયેલા લંડા-
રને જોઈ, દૈવ પોતે ગૃહણુ કરી શકતું
નથી, પણ પુરુષાર્થને ઈચ્છેછે ॥ ૧૬૦ ॥

ઉદ્યોગે કરી કાર્ય સિદ્ધ થાયછે, મનોરથે
કરી નહિ, એમ છતાં બીકણુ મનુષ્ય જે
ભાવી હશે તે થશે, એમ કહેછે ॥ ૧૬૧ ॥

ઉત્સાહયુક્ત, આળસરહિત, ક્રિયાની વિધિ
જાણનાર, નિર્વ્યસની, શૂર, કર્મ ઉપકારને
જાણનાર તથા દૃઢ મૈત્રી રાખનારની પાસે,
રહેવા વાસ્તે લક્ષ્મી પોતે જાયછે ॥ ૧૬૨ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય વિષમ દશાને પામી, દૈવને
નિંદેછે, પણ પોતાના કર્મ દોષને જાણુ-
તો નથી ॥ ૧૬૩ ॥

સર્વ કર્મને વિમુક્તરૂપ વિસ્મય સર્વથા ત્યાગ
કરવા લાયક છે, માટે તે છોડી બુદ્ધિમાને
કાર્યસિદ્ધિ કરવી ॥ ૧૬૪ ॥

જમવા સમય કદિ દૈવવશથી ભોજન
પ્રાપ્ત થયું, તોપણ હાથના ઉદ્યમ સિવાય
કોઈ રીતે મુખમાં પેસતું નથી, તેજે ॥ ૧૬૫ ॥

જેમ એક ચાકે કરી રથની ગતિ થતી નથી,
તેમ ઉદ્યોગવિના દૈવ સિદ્ધ થતું નથી ॥ ૧૬૬ ॥

ન સ્વલ્પમપ્યધ્યવસાયમીરોઃ
કરોતિ વિજ્ઞાનવિધિર્ગુણહિ ।
અન્ધસ્ય કિં હસ્તતલસ્થિતોઽપિ
પ્રકાશયત્યર્થમિહ પ્રદીપઃ ॥ ૯૬૭ ॥

વળી શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રાકર્મવશતઃ સર્વં ભવત્યેવેતિ
નિશ્ચિતમ્ । તદોપદેશા વ્યર્થાઃ
સ્યુઃ કાર્યકાર્યપ્રબોધકાઃ ॥ ૯૬૮ ॥

ધીમંતો વંદ્યચરિતા મન્યંતે પૌરુષં
મહત્ । અૃશક્તાઃ પૌરુષં કર્તુ
ક્લીબા દૈવમુપાસતે ॥ ૯૬૯ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

નાત્માનમવમન્યેત
પૂર્વાભિરસમૃદ્ધિભિઃ ।
આમૃત્યોઃ શ્રિયમન્વિચ્છે
ઐનામન્યેત દુર્લભામ્ ॥ ૯૭૦ ॥

આરમેતૈવ કર્માણિ શ્રાંતઃ શ્રાંતઃ
પુનઃ પુનઃ । કર્માણ્યારમમાણં
હિ પુરુષં શ્રીર્નિષંવતે ॥ ૯૭૧ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

વિહાય પૌરુષં યો હિ દૈવમેવા-
ઽવલંબતે । પ્રાસાદસિંહવત્સ્ય
મૂર્ધ્નિ તિષ્ઠંતિ વાયસાઃ ॥ ૯૭૨ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૨ મા અધ્યાયમાં દ્રૌપદિયે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

યશ્ચ દિષ્ટપરો લોકે યશ્ચાપિ હઠ-
વાદિકઃ । ઉભાવપિ શઠાવેતૌ
કર્મબુદ્ધિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૯૭૩ ॥

મેહેનતથી કાયરને, તેના જ્ઞાનનો વિધિ
અદ્ય પણુ ગુણુ કરતો નથી, કેમકે લો-
કમાં આંધળાના હાથમાં રહેલો દીવો શું
તેને પદાર્થ દેખાડે છે ॥ ૯૬૭ ॥

દૈવવશથી સર્વ થાયછે, એમ જે નિશ્ચય
હોય, તો કાર્ય તથા અકાર્યને બાંધ કર-
નાર ઉપદેશ વ્યર્થ થાય ॥ ૯૬૮ ॥

માટે વંદન કરવા લાયક ચરિત્રવાળા શુ-
દ્ધિમાન, ઉદ્યોગને મોટો માને છે, ને
ઉદ્યોગ કરવામાં અસમર્થ કાયર, દૈવને
માને છે ॥ ૯૬૯ ॥

પ્રથમ ઉદ્યોગ કર્યે છતે ધન ન મળ્યું તો,
“હું મંદ ભાગ્ય છું,” એમ માની પો-
તાના આત્માને નિંદવો નહિ, પણુ મરતાં-
સુધી લક્ષ્મી મેળવવા ઉદ્યોગ કરવો ને
એને દુર્લભ માનવી નહિ ॥ ૯૭૦ ॥

અને થાકતાં થાકતાં પણુ ફરી ફરી કર્મ-
નોજ આરંભ કરવો, કેમકે કર્મના આરંભ
કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી સેવે છે ॥ ૯૭૧ ॥

જે ઉદ્યોગને મૂકી, દૈવનોજ આશ્રય કરે
છે, તેના મસ્તક ઉપર મેહેલના સિંહની
પેઠે કાગડા બેસે છે ॥ ૯૭૨ ॥

લોકમાં જે દૈવનેજ માનનાર તથા હઠ-
વાદી છે, એ બન્ને શઠ, ને ઉદ્યોગ શુ-
દ્ધિવાળો શ્રેષ્ઠ કેહેવાય છે ॥ ૯૭૩ ॥

યો હિ દિષ્ટમુપાસીનો નિર્વિચેષ્ટઃ
સુખં શયેત્ । અવસીદેત્સદુર્બુદ્ધિ-
રામો ઘટ ઇવોદકે ॥ ૧૭૪ ॥

માટે જે દેવને માની કંઈ પણ ઉદ્યોગ
કર્યાવિના ઘરમાં સુખે સુઈ રહે, તે દુષ્ટ
બુદ્ધિવાળો પાણીમાં રહેલા કાચા ધડાની
પેઠે નાશ પામેછે ॥ ૯૭૪ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણમાં વસિષ્ઠે રામને કહ્યું છે કે,

દેશકાલક્રિયાદ્રવ્યવશતો વિ-
સ્ફુરંત્યમી । સર્વે એવ જગદ્ભાવા
જયત્યધિક્યન્નવાન્ ॥ ૧૭૫ ॥

જગતના આ સર્વ ભાવ દેશ, કાળ,
ક્રિયા તથા દ્રવ્ય વશથી સ્ફુરાયમાન
થાયછે, તેમાં અધિક યત્નવાન જીવો
છે ॥ ૯૭૫ ॥

યે સ્વમુદ્યોગમુત્સૃજ્ય સ્થિતા દૈવ-
પરાયણાઃ । તે ધર્મમર્થે કાર્મ ચ
નાશયંત્યાત્મવિદ્વિષઃ ॥ ૧૭૬ ॥

જે પોતાના ઉદ્યોગને મૂકી દેવપર ભરોસો
રાખી બેસેછે, તે આત્મદ્વેષી ધર્મ, અર્થ
તથા કામને નાશ કરેછે ॥ ૯૭૬ ॥

ભોક્તા તૃપ્યતિ નાભોક્તા
ગંતા ગચ્છતિ નાગતિઃ ।
વક્તા વક્તિ ન ચાવક્તા
પૌરુષં સફલં નૃણામ્ ॥ ૧૭૭ ॥

જમનાર તૃપ્ત થાયછે, નહિ જમનાર
થતો નથી, ચાલનાર જાયછે, ન ચાલ-
નાર જતો નથી તથા બોલનાર બોલેછે,
નહિ બોલનાર બોલતો નથી, એ ઉ-
પરથી મનુષ્યનો ઉદ્યોગજ સફળ દેખા-
યછે ॥ ૯૭૭ ॥

શુભેન પુરુષાર્થેન શુભમાસાઘતે
ફલમ્ । અશુભેનાશુભં રામ
યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૧૭૮ ॥

હે રામ, મનુષ્ય સારા ઉદ્યોગે કરી સારા
ફળને, ને નરતાવડે નરતા ફળને પામેછે,
માટે જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કર ॥ ૯૭૮ ॥

દૈવમેવેહ ચેત્કર્ત્વું પુંસઃ કિમિવ
ચેષ્ટયા । સ્નાનદાનાસનોચ્ચારા-
ન્દૈવમેવ કરિષ્યતિ ॥ ૧૭૯ ॥

આ લોકમાં દૈવજ ને કર્તા હોય તો પુરૂષ
ચેષ્ટાવડે શું? કારણ જ્ઞાન, દાન, આસન
તથા ઉચ્ચાર પણ દૈવજ કરશે ॥ ૯૭૯ ॥

કિંવા શાસ્ત્રોપદેશેન મૂકોઽયં પુરુષઃ
કિલ । સંચાર્યતે તુ દૈવેન કિં કસ્યે-
હોપદિશ્યતે ॥ ૧૮૦ ॥

વળી આ લોકમાં શાસ્ત્રોપદેશે કરી શું? કે-
મકે આ મુંગા પુરૂષને પણ દૈવજ રસ્તો બ-
તાવશે, માટે કોઈને ઉપદેશ શું કરવો ॥ ૯૮૦ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણીતા યસ્યાસ્તિ
ચિરજીવિતા । સ ચેજિવતિ સં-
છિન્નશિરાસ્તદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

દૈવ જાણનારા નેષિયોયે જેની ઘણી આ-
યુષ્ નિર્ણય કરી હોય, તે ને માથું કાપ્યા
પછી જીવે તો દૈવ ઉત્તમ જાણવું ॥ ૯૮૧ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણાતં પાંડિત્યં યસ્ય
રાઘવ । અનધ્યાપિત એવાસૌ તજ્ઞ
શ્રેદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૯૮૨ ॥

માટે કહું છે કે,

ઉદ્યમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ
પરાક્રમઃ । ષડેતે યત્ર વર્તેતે તત્ર
દેવઃ સહાયકૃત્ ॥ ૯૮૩ ॥

નિઃસ્વો કષ્ટિ સહસ્રં વષ્ટિ સહસ્રી તથૈવ
લક્ષં ચ । લક્ષી કોટિં વાંછતિ કોટી-
શોડ્ઙ્જં સ્વભાવતો નિત્યમ્ ॥ ૯૮૪ ॥

ગચ્છત્પિપીલિકાપંક્તિઃ સમુદ્રમપિ
સંતરેત્ । અગચ્છન્વૈનતેયોડપિ
પાદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૯૮૫ ॥

માટે શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપદ્યમાં કહું છે કે,

યથાશક્તિ ચિકીર્ષેતિ યથાશક્તિ
ચ કુર્વેતે । ન કિંચિદવમન્યંતે નરાઃ
પંડિતબુદ્ધયઃ ॥ ૯૮૬ ॥

તેમ એજ ગ્રંથના વનપર્વમાં કહું છે કે,

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમતે નાંતર્વસતિ
કર્મણામ્ । અર્વંધ્યકાલો વશ્યા-
ત્મા સર્વૈ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૯૮૭ ॥

માટે પુરૂષે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહી ન્યાયમાર્ગથી ધન મેળવવું, ક્યારેય પણ કોઈને વિશ્વાસઘાત કરી થાપણુ ગાળવાદિ મહા અન્યાય કરવો નહીં. કારણુ તેમ કરી મેળવેલું ધન જેની થાપણુ ગાળી હોય તેની હાયથી સુખે ભોગવી શકાતું નથી, ને લોકમાં અપકીર્તિ થાયછે. વિષ્ણુશર્માયે કહું છે કે,

અન્યાયોપાર્જિતં વિત્તં દશવર્ષાણિ
તિષ્ઠતિ । પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂ-
લં ચ વિનશ્યતિ ॥ ૯૮૮ ॥

વળી હે રામ, તે દૈવજ્ઞોએ જેનું પાંડિત્ય નિર્ણય કર્યું હોય, તે ભણ્યાઆવિના જો પંડિત થાય તો દૈવ ઉત્તમ જાણુવું ॥ ૯૮૨ ॥

ઉદ્યમ, શૌર્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પરાક્રમ, એ છ જ્યાં હોય ત્યાં દેવ સહાયકારિ થાયછે ॥ ૯૮૩ ॥

નિર્ધન હજારને, હજારવાળો લાખને, લાખપતિ કોટિને તથા કોટપતિ અખજને નિત્ય સ્વભાવથી ઇચ્છે છે ॥ ૯૮૪ ॥

ચાલતી કીડીની પંક્તિ સમુદ્રને પણ તરે, પણ ન ચાલતો ગરૂડ એક પગલું પણ ચાલે નહિ ॥ ૯૮૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય યથાશક્તિ કરવા ઇચ્છે, ને કરેછે, પણ પોતાના આત્માને કંઈ તિરસ્કાર કરતા નથી ॥ ૯૮૬ ॥

જે વિચારથી નિશ્ચય કરી કર્મનો આરંભ કરે, વચમાંથી મૂકી ન દે, વખત ફોકટ જવા ન દે તથા મનને વશ રાખે, તે પંડિત કેહેવાયછે ॥ ૯૮૭ ॥

અન્યાયે કરી મેળવેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ રહેછે, પણ અગિયારમું વર્ષ થાય કે, મૂળસહિત નાશ પામેછે ॥ ૯૮૮ ॥

ત્રિભિર્વર્ષે સ્ત્રિભિર્માસૈસ્ત્રિભિઃ પક્ષ-
સ્ત્રિભિર્દિનૈઃ । અત્યુત્કટૈઃ પાપપુ-
ણ્યૈરિહૈવ ફલમશ્રુતે ॥ ૯૮૯ ॥

. વળી કહ્યું છે કે,

પુત્રેષુ વાનસ્પૃષુ વા ન ચેદાત્મનિ
પश्यति । ફલંતિ પાપપુણ્યાનિ
યથાશુક્તમિવોદરમ્ ॥ ૯૯૦ ॥

ઉપકારિણિ વિશ્રબ્ધે શુદ્ધમતૌ યઃ
સમાચરતિ પાપમ્ । તં જનમસત્ય-
સંધં દદાતિ પરમેશ્વરો દંડમ્ ॥ ૯૯૧ ॥

એ રીતે સદુદ્યોગ કરતાં ધન મળે તો ગર્વિષ્ઠ થવું નહીં; કારણ ચાકરી સિવાય
વ્યાપારાદિ ઉદ્યોગમાં લાભ વા હાનીરૂપ બે પ્રકારનાં ફળ હોવાથી, કોઈ ટાણે મનુષ્ય
પાસેથી દ્રવ્ય જતું રહેવાનો સંભવ છે; કારણ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ નથી. વિદુરનીતિમાં
કહ્યું છે કે,

જરાં રૂપં હરતિ હિ ધૈર્યમાશા
મૃત્યુઃ પ્રાણાન્ધર્મચર્યામસૂયા ।
ક્રોધઃ શ્રિયં શીલમનાર્યસેવા
હિયંકામઃ સર્વમેવાભિમાનઃ ॥ ૯૯૨ ॥

મનુષ્ય અત્યંત પાપ તથા પુણ્યનું ફળ
આ લોકમાંજ ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ
પક્ષે અથવા ત્રણ દિવસે ભોગવે છે ॥ ૯૮૯ ॥

મનુષ્ય પાપ પુણ્ય બે પોતાની જાંઘડીમાં
ન ભોગવે તો તે તેના પુત્ર અથવા પૌ-
ત્રનેવિષે, ઉદરને યથા ખાધેલાની પેઠે,
ફળે છે ॥ ૯૯૦ ॥

શુદ્ધ મર્તિવાળા, ઉપકાર કરનાર તથા
વિશ્વાસુનેવિષે જે પાપ આચરે છે, તે
ખોટી પ્રતિજ્ઞાવાળા મનુષ્યને પરમેશ્વર દંડ
આપે છે ॥ ૯૯૧ ॥

જરા રૂપને, આશા ધૈર્યને, મૃત્યુ પ્રાણને,
અદેખાઈ ધર્મચર્યાને, ક્રોધ શીલાને, ની-
ચની સેવા શીલને, કામ લજ્જાને તથા
અભિમાન સર્વને હરે છે ॥ ૯૯૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વિદ્યાયા ન શૌર્યેણ ધનેનાભિ-
જનેન ચ । ન બલેન પ્રમત્તસ્યાચ્ચા-
તિમાની કદાચન ॥ ૯૯૩ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ધન, ચાકર અને બળે કરી
કોઈ કાળે ઉન્મત્ત તથા અભિમાનિ થવું
નહિ ॥ ૯૯૩ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ધનવાનિતિ હિ મદસ્તે
કિં ગતવિભવો વિષાદમુપયાસિ ।
કરનિહિતકંદુકસમાઃ
પાતોત્પાતા મનુષ્યાણામ્ ॥ ૯૯૪ ॥

તને “ધનવાનું છું” એવો મદ હોય તો
વૈભવહીન થતાં ખેદ કેમ પામે છે? માટે
મનુષ્યની ચઢતી પડતી હાથે ઉલાળેલા
હડા સરખી સમજવી ॥ ૯૯૪ ॥

અન્નચ્છાયા સ્વલપ્રીતિર્નવસસ્યાનિ
યોષિતઃ । કિંચિત્કાલોપભોગ્યાનિ
યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૯૯૫ ॥

વાદળાની છાયા, ખલની પ્રીતિ, નવું ધાન્ય,
સ્ત્રી, યૌવન તથા ધન, સર્વે થોડો કાળ
ભોગવવાનાં છે ॥ ૯૯૫ ॥

અનિત્યં યૌવનં રૂપં જીવિતં દ્રવ્ય-
સંચયઃ । ऐश्वर्यं प्रियसंवासो मुखे-
त्तत्र न पंडितः ॥ ૯૯૬ ॥

યૌવન, રૂપ, જીવિત, દ્રવ્ય, સંચય, ઐશ્વર્ય
તથા પ્રિયનો સહવાસ, સર્વે નાશવંત છે,
માટે તેમાં પંડિત મોહ પામતો નથી ॥ ૯૯૬ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

दिव्यमाम्ररसं पीत्वा न गर्वं प्राति
कोकिलः । पीत्वा कर्दमपानीयं
भेको मकमकायते ॥ ૯૯૭ ॥

કોકિલ પક્ષી આંખાનો દિવ્ય રસ પીને ગર્વ
કરતો નથી, પણ દેડકો ગારાવાળું પાણી
પીને ગાળ રહે છે ॥ ૯૯૭ ॥

માટે જેને ધનમળ્યું હોય, તેણે બેહેકી જઈ કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, ગરીબોને
રંજેડવા નહીં, તેમ કોઈ સાથે વૈર આંધવું નહીં. કારણ કોઈ સમય ધન જતું રહી નબળી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે બધા વૈરી થઈ પોતાનો લાગ સાધે છે. કારણ કહ્યું છે કે,

आपद्रुतं हससि किं द्रविणांधमूढ
लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति कि-
मत्र चित्रम् । एतान्प्रपश्यसि घटा-
न्जलयंत्रचक्रे रिक्ता भवन्ति भरिता
भरिताश्च रिक्ताः ॥ ૯૯૮ ॥

હે દ્રવ્યે કરી અંધ થયેલા મૂઢ, આપતને
પામેલાની હાંસિ કેમ કરેછે? કારણ લક્ષ્મી
સ્થિર રહેતી નથી, એમાં આશ્ચર્ય શું છે?
આ જળયંત્રના ચક્રમાં આંધેલા ઘટોને
જે? ભરેલા ખાલી ને ખાલી ભરેલા
બને છે ॥ ૯૯૮ ॥

मा त्वं तात बले स्थित्वा बाधिष्ठा
दुर्बलं जनम् । न हि दुर्बलदग्धानां
काले किंचित्प्ररोहति ॥ ૯૯૯ ॥

હે તાત, તું બળમાં રહી દુર્બળ જનને હે-
રાન મ કર, કેમકે દુર્બલોયે આળી નાખેલાનું
કંઈ પણ કાળે કરી ઉગતું નથી ॥ ૯૯૯ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

तृणानि नोन्मूलयति प्रभंजनी
मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वशः ।
समुन्नतानेव तरुन्प्रबाधते
महान् महत्येव करोति विक्रमम् ॥ ૧૦૦૦ ॥

તુકાની વાયુ, ચોમેરથી નમતા કોમળ
નીચા તૃણને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખતો
નથી, પણ ધણા ઉંચા વૃક્ષોનેજ આધ
કરેછે, કારણ મોટા, મોટા પ્રત્યેજ પરા-
ક્રમ કરે ॥ ૧૦૦૦ ॥

क्षते प्रहारा निपतंत्यभीक्ष्णं धनक्षये
गच्छति सर्वतः श्रीः । आपत्सु वैराणि
समुल्लसन्ति छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ ૧ ॥

વાગ્યામાં વારંવાર વાંગે છે, ધનક્ષય થવા
માંડે તો લક્ષ્મી ચોમેરથી જાયછે; અને
આપત્તિમાં વૈર પ્રગટે છે, કારણ ધણુંકરી
છિદ્રનેવિષે બહુ અનર્થ થાયછે ॥ ૧ ॥

વળી ભવભૂતિયે કહ્યું છે કે,

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય
શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય ।
સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્
જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥ ૨ ॥

વળી ધનના મદમાં દુર્જનોની સોખત કરવી નહીં, કારણ તેઓ મોઢે મીઠું બોલે છે, પણ અંદરથી પોતાની મતલબ સાંધવા કોઈને ખરાબ રસ્તે ચડાવવા ચુકતા નથી, ને જેનું ખાતા હોય તેનું જ બગાડવામાં તત્પર થાય છે. માટે તેમની સોખત ન કરતાં તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા. આંશુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિ-
શ્વાસકારણમ્ । મધુ તિષ્ઠતિ
જિવ્હાગ્રે હૃદિ હાલાહલં વિષમ્ ॥ ૩ ॥

ખળની વિદ્યા વાદ કરવાસાથે, લક્ષ્મી મદ કરવામાટે, અને શક્તિ પારકાને પીડા કરવા વાસ્તે થાય છે, પણ એથી ઉલટી સત્પુરૂષની વિદ્યા જ્ઞાનને અર્થે, લક્ષ્મી પરોપકાર વાસ્તે તથા શક્તિ પારકાના રક્ષણમાટે છે ॥ ૨ ॥

દુર્જન પ્રિયવાદી હોય છે, પણ એ કંઈ તેનો વિશ્વાસ કરવાને કારણ નથી, કેમકે તેની જીભના અગ્રભાગમાં મધુ, પણ ત્વદયમાં હળાહળ વિષ હોય છે ॥ ૩ ॥

તક્ષકસ્ય વિષં દંતે મક્ષિકાયા
વિષં શિરઃ । વૃશ્ચિકસ્ય વિષં
પુચ્છે સર્વાંગે દુર્જનો વિષમ્ ॥ ૪ ॥

સર્પના દાંતમાં, માખીના માથામાં, વીંછિની પૂછમાં અને દુર્જનના સર્વ અંગમાં વિષ હોય છે ॥ ૪ ॥

દશમાનાઃ સુત્રીત્રેણ નીચાઃ
પરયશોષિના । અશક્તાસ્ત-
ત્પદં ગંતું તતો નિંદાં પ્રકુર્વંતે ॥ ૫ ॥

પારકા યશસ્વિ તિફળુ અગ્નિયે કરી બળેલા દુર્જન, તે પદને પામવા અશક્ત હોવાથી નિંદા કરે છે ॥ ૫ ॥

દુર્જનં પ્રથમં વંદે સજ્જનં
તદનંતરમ્ । મુલપ્રક્ષાલના-
ત્પૂર્વે ગુદપ્રક્ષાલનં યથા ॥ ૬ ॥

જેમ ગુદપ્રક્ષાલન કર્યા પછી મુખ ધોવું તેમ દુર્જનને પ્રથમ ને સજ્જનને પછી નમવું ॥ ૬ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણિનાં ગુણેષુ સત્સ્વપિ પિશુન-
જનો દોષમાત્રમાદત્તે । પુષ્પે ફલે
વિરાગી ક્રમેલકઃ કંટકૌઘમિવ ॥ ૭ ॥

જેમ પુષ્પ તથા ફળમાં પ્રીતિ વગરનો ઉંટ કાંટાના સમુદાયને ખાય છે, તેમ દુર્જન ગુણિના ગુણ છતે પણ માત્ર દોષને ગૃહણ કરે છે ॥ ૭ ॥

સ્વલઃ સર્ષપમાત્રાણિ પરછિદ્રાણિ
પશ્યતિ । આત્મનો બિલ્વમા-
ત્રાણિ પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ ॥ ૮ ॥

દુર્જન પારકાનાં સર્ષવ જેવડાં છિદ્ર જુએ છે, પણ પોતાનાં બિલ્વી ફળ જેવડાં છિદ્રને દેખતાં છતાં પણ જોતો નથી ॥ ૮ ॥

રવિરપિ ન દહતિ તાદૃક્ યાદૃક્
દહતિ બાલુકાનિકરઃ । અન્યસ્મા-
લ્લબ્ધપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ ૧૧

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

સંવર્ધિતોઽપિ પયસા ભુજગો ન વશ્ય-
સ્તત્પાલકાનપિ નિહંતિ બલેન સિંહઃ ।
દુષ્ટઃ પરૈરુપકૃતસ્તદનિષ્ઠકારી
વિશ્વાસલેશ ઇહ નૈવ બુધૈર્વિધેયઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાક્ષપાદયોઃ પતતિ સ્વાદતિ પૃષ્ઠમાંસં
કર્ણે કલં કિમપિ રૌતિ શનૈર્વિચિત્રમ્ ।
છિદ્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકઃ
સર્વં કરોતિ મશકસ્ય સ્વલશ્ચરિત્રમ્ ॥ ૧૧ ॥

જાહ્યં હ્રીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ
દંભઃ શુચૌ કૈતવં શૂરે નિર્ઘ્વળતા
મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।
તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુશ્વરતા વક્તૃય-
શક્તિઃ સ્થિરે તત્કો નામ ગુણો ભવે-
ત્સુગુણિનાં યોદુર્જનૈર્નાકિતઃ ॥ ૧૨ ॥

વળી પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યયા વિમલયાપ્યલંકૃતો
દુર્જનઃ સદસિ માસ્તુ કશ્ચન ।
સાક્ષરો હિ વિપરીતતાં ગતઃ
કેવલં જગતિ સોઽપિ રાક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્વલાનાં કંટકાનાં ચ દ્વિવિધૈવ
પ્રતિક્રિયા । ઉપાનદ્મુસ્વભંગોવા
દૂરતો વા વિસર્જનમ્ ॥ ૧૪ ॥

જેવો સૂર્યતાપથી તપેલો રેતીનો ઢગલો
બાળે છે, તેવો સૂર્ય પણ બાળતો નથી,
તેમ બીજાથી પદને પામેલો દુર્જન ધણું
કરી દુઃસહ થાય છે ॥ ૯ ॥

દૂધ પાઈ મોટા કરેલ છતાં પણ સર્પ વશ
રહેતો નથી, સિંહ પોતાના પાળનારને
બળે કરી હણે છે, અને શ્રેષ્ઠોએ ઉપકાર
કરેલો દુર્જન તેમનોજ અહિતકારી થાય છે,
માટે તેનો બુદ્ધિમાને આ લોકમાં લેશ-
માત્ર પણ વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમ પગમાં પરેછે, પછી પીઠનું માંસ
ખાયછે, આસ્તે આસ્તે કાનમાં કંઈક વિ-
ચિત્ર ગુણુગુણુ કરેછે, અને છિદ્ર બેઠીને
શંકા રાખ્યા વગર એકદમ પ્રવેશ ક-
રેછે, એ રીતનું મચ્છરનું સર્વ ચરિત્ર દુ-
ર્જન કરેછે ॥ ૧૧ ॥

દુર્જન શરમાળમાં જડતા, વ્રતવાળામાં
દંભ, પવિત્રમાં કપટ, શૂરવીરમાં નિર્દયતા,
મુનિમાં મતિહિનતા, પ્રિય બેલનારમાં વા-
દીનતા, તેજસ્વીમાં ગર્વ, બેલનારમાં વા-
ચાળપણું તથા સ્થિરમાં અશક્તિ ગણેછે,
એ રીતે ગુણીનો કયો ગુણુ છે કે જેને
દુર્જને અંકિત કર્યો નથી ॥ ૧૨ ॥

નિર્ભળ વિદ્યાવડે પણ શોભિતો કોઈ
દુર્જન સભામાં મ હોજે ! કેમકે તે વિ-
પરીતપણાને પામેલો સાક્ષર જગતમાં કે-
વળ રાક્ષસ જેવો છે ॥ ૧૩ ॥

માટે સમજાવ્યા છતાં માથે ચઢેલ દુર્જન
તથા કંટકની, કાંતો જોડાવડે મુખ ભા-
ગનું વા દુરથીજ ત્યાગ કરવો, એ બે પ્ર-
કારની પ્રતિક્રિયા છે ॥ ૧૪ ॥

શિરસિ નિહિતોઽપિ નિત્યં
યત્નાદપિ સેવિતો बहुस्नेहैः ।
तरुणीकच इव नीचः
कौटिल्यं नैव विजहाति ॥ १५ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
परधने परयोषिति च स्पृहा ।
सुजनबंधुजनेष्वसहिष्णुता
प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ १६ ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहि-
तवृत्तीनाम् । लुब्धकधीवरपिशुना नि-
ष्कारणवैरिणो जगति ॥ १७ ॥

તેમ કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

सुजनानामपि हृदयं पिशुनपरिष्वंगलि-
प्तमिह भवति । पवनः परागवाही र-
थ्यासु वहन्नजस्वलो भवति ॥ १८ ॥

अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलाना-
मतीव निपुणा धीः । तिमिरे हि कौशि-
कानां रूपं प्रतिपद्यते दृष्टिः ॥ १९ ॥

अहो प्रकृतिसादृश्यं श्लेष्मनो दुर्ज-
नस्य च । मधुरैः कोपमायाति ति-
क्तकेनैव शाम्यति ॥ २० ॥

अतिरमणीये कार्ये पिशुनोऽन्वेष-
यति दूषणान्येव । अतिरમणीये વ-
પુષિ વ્રણમિવ હિ મસિકાનિકરઃ ॥ ૨૧ ॥

વળી તરુણિના ચાટલાની પેઠે, દુર્જનને
નિત્ય માથે રાખ્યો હોય તથા યત્નવડે
ઘણા સ્નેહથી સેવ્યો હોય, તોયપણ તે
કુટિલતા મૂકતો નથી ॥ ૧૫ ॥

નિર્દયતા, સહેજમાં કણ્ઠ્યો, પરધન તથા
પરસ્ત્રીમાં ઈચ્છા અને સુજન તથા બંધુ
જનની અદેખાઈ, એ ધણું કરી દુર્જનમાં
સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૧૬ ॥

જગતમાં ક્રમે કરી તૃણ, મૃગ તથા સં-
તોષ વૃત્તિવાળા, મૃગ, મીન તથા સજ્જન-
ના, તેમનાથી કંઈકારણ ન મલતાં પણ પા-
રાધી, ઢીમર તથા દુર્જન વૈરી થાયછે ॥૧૭॥

આ લોકમાં સજ્જનનું લક્ષ્ય પણ દુર્જન-
નના સંગથી લેપાય છે, કેમકે પુષ્પ રજ-
ને વહેનાર પવન માર્ગમાં વાતાં રજવા-
ળો થાયછે ॥ ૧૮ ॥

અતિ મલીન કામ કરવામાં દુર્જનની શુદ્ધિ
અતિ નિપુણ થાયછે; કેમકે ધ્રુવડની દૃષ્ટિ
અંધારામાંજ પદાર્થને દેખે છે ॥ ૧૯ ॥

અહો ! શ્લેષ્મ તથા દુર્જનની પ્રકૃતિ સ-
માન ભાસે છે ? કારણ શ્લેષ્મ તથા ધણું
કરી દુર્જન મધુર રસથી કોપે, ને કડવા
રસથી શમે છે ॥ ૨૦ ॥

જેમ અતિ સુંદર શરીરમાં માંખોનો સ-
મુદાય વાળુને ગોતે છે, તેમ અતિ રમણીય
કાર્યવિષે, તેના કર્તાનો ઉત્સાહ તોડવા-
માટે દુર્જન દોષજ ખોળે છે ॥ ૨૧ ॥

ગુણગણગુંફિતકાવ્યે મૃગયતિ દોષં ગુણં
ન જાતુ સ્વલઃ । મણિમયમંદિરમધ્યે પ-
શ્યતિ પિપીલિકા છિદ્રમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી જેમ મણિજડિત મંદિરમાં કીડી
છિદ્ર ખોળેછે, તેમ ધણુ ગુણવાળા કા-
વ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળેછે, પણ ક્યા-
રેય ગુણુ ગોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સંગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની સોબતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય
છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણ તે એક વ્યસનનેલીધે મધપાન, જુ-
ગાર તથા ચોરી વિગેરે બીજાં દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સંભવ છે. કારણ વેશ્યાને ત્યાં
જનારને ઈશકમાટે મદિરા, ભાંગ, અશ્રીમ તથા ગાંજ વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની
જરૂર પડે છે. ધન ખુટી જતાં જુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની
ફરજ પડે છે, જેનું પરિણામ કુંડું હોય છે. 'પૂર્વે મધપાનથી યાદવો નાશ પામ્યા છે
ને જુગારથી પાંડવો દુઃખી થયાછે. વળી મધપાનથી શરીરમાં ક્લેબને નુકસાન થતાં
જલદી મરણ થાયછે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યાગમનાદિ વ્યસનોમાં
પડતું નહીં. કહ્યું છે કે,

હારહીરકહિરણ્યભૂષણૈ-
સ્તોષમેતિ મણિકા ધનૈષિણી ।
પ્રેમકોમલકટાક્ષવીક્ષણૈ-
રેવ તુષ્યતિ કુલાંગનાજનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધનને ઈચ્છનારી ગણિકા હિરાના હાર
તથા સોનાના આભરણે કરી સંતોષ પામે-
છે, પણ કુળવાનુ સ્ત્રી માત્ર પતિના પ્રે-
મયુક્ત કોમળ કટાક્ષવડે જોવાથીજ સં-
તુષ્ટ થાયછે ॥ ૨૩ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च विचहेतो-
विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्या स्मशानघटिका इव वर्जनीया॥૨૪॥

વેશ્યા ધનનેમાટે હસેછે, રડેછે, પુરૂ-
ષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ
કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા
પુરૂષે તેનો સ્મશાન ઘડાની પેઠે ત્યાગ
કરવો ॥ ૨૪ ॥

मक्षिका मशको वेश्या मूषिको
याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-
श्चैव सप्तैते परमक्षकाः ॥ ૨૫ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, અડંગો લ-
ગાવી લેનાર યાચક, જીલમી પટેલ તથા
જોષિ, એ સાત પારકાને ભક્ષકરનાર છે ॥ ૨૫ ॥

વળી કેદ કરવાવિષે જીનધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति
हि विकलया बुद्ध्या । कामयते
चागम्यां सावज्ञं मद्यमानमत्तः सन् ॥ ૨૬ ॥

મદપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ સર્વ નાશ
કરેછે, વિકળ થયેલી બુદ્ધિવડે મિથ્યા
બકેછે, અને તિરસ્કાર થાય તે રીતે અ-
ગમ્યની ઈચ્છા કરેછે ॥ ૨૬ ॥

વૈકલ્યં ધરણીપાતમયથોચિ-
તજલ્પનમ્ । સન્નિપાતસ્ય ચિ-
ન્હાનિ મઘં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥ ૨૭ ॥

ઘેલછા, પડીજવું તથા જેમ તેમ બોલવું,
એ સન્નિપાતનાં સર્વ લક્ષણ મધપાન દે-
ખાડે છે ॥ ૨૭ ॥

ચિત્તે શ્રાંતિર્જાયતે મધપાનાત્
શ્રાંતિ ચિત્તે પાપચર્યામુપૈતિ ।
પાપં કૃત્વા દુર્ગતિં યાંતિ મૂઢા-
સ્તસ્માન્મઘં નૈવ પેયં ન પેયમ્ ॥ ૨૮ ॥

મધપાનથી ચિત્તમાં શ્રાંતિ થાયછે, ને
ચિત્ત શ્રાંત થયેથી મનુષ્ય પાપાચરણ
કરેછે, અને પાપ કરી તે મૂઢ દુર્ગતિને
પામેછે, માટે મધપાન કરવુંજ નહિ ॥ ૨૮ ॥

તેમ જુગાર તથા ચારીવિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દ્યૂતમેવ પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈર-
કરં નૃણામ્ । તસ્માદ્દ્યૂતં ન
સેવેત હાસ્યાર્થમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વે જુગાર મનુષ્યને વૈર કરનાર જણા-
યેલા છે, માટે બુદ્ધિમાને હાસ્યાર્થે પણ
તે ન રમવો ॥ ૨૯ ॥

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારા-
ભિમર્ષણમ્ । સુહૃદશ્ચ પરિત્યા-
ગસ્ત્વયો દોષાઃ ક્ષયાવહાઃ ॥ ૩૦ ॥

પારકા દ્રવ્યનું હરણ, પરસ્ત્રીસંગ તથા
મિત્રનો ત્યાગ, એ ત્રણ દોષ ક્ષય પમા-
ડનારા છે ॥ ૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

આહારઃ કલહઃ કંડુર્ચૂતાદિવ્ય-
સનાનિ ચ । આલસ્યમુદ્યમો
નિદ્રા સેવનાત્તુ વિવર્દતે ॥ ૩૧ ॥

આહાર, કણ્ઠયો, ખંજવાળ, જુગારાદિ વ્ય-
સન, આળસ, ઉદ્યમ, તથા નિદ્રા, સેવ-
વાથી વધે છે ॥ ૩૧ ॥

માટે કોઈ પણ પ્રકારના દુર્વ્યસનમાં પડવું નહીં, કેમકે એક પણ હલકી પગલી
ઉતરાય તો પછી કોઈ પણ રીતનો વિચાર રહેતો નથી. કોઈએ ભિક્ષુકને જોઈ પૂછ્યું કે,

ભિક્ષો કંથા શ્લથા તે નહિ
શફરિવધે જાલમશ્નાસિ મત્સ્યાં-
સ્તે વૈ મધોપદંશાઃ પિબસિ
મધુ સમં વેશ્યયા યાસિ વેશ્યામ્ ।
દત્તાંઽગ્નિં મૂર્ધ્વરીણાં તવ કિમ્
રિપવો મિત્તિમેત્તાઽસ્મિ યેષાં
ચોરોઽસિ દ્યૂતહેતોસ્ત્વયિ સક-
લમિદં નાઽસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ ॥ ૩૨ ॥

હે ભિક્ષુક, શું આ તારી શિયળ થયેલી
ગોઢી છે? તો કે નહિ, માછલાં પકડ-
વાની જાળ; ત્યારે શું તું માંછલાં ખાય
છે? તો કે મધ સહિત; ત્યારે શું તું મધ
પિયે છે? તો કે વેશ્યા સાથે; ત્યારે શું તું
વેશ્યા પાસે જાયછે? તો કે શત્રુના માથા-
પર પગ મૂકી; ત્યારે શું તારા શત્રુ છે?
તો કે જેના ઘરમાં ખાતર પાડું છું તે;
ત્યારે શું તું ચોર છે? તો કે જુગાર રમવા-
માટે; ત્યારે શું તારામાં એ બધું છે? તો
કે બધું થયા પછી વિચાર કેવો ॥ ૩૨ ॥

માટે દુર્જનના સંગથી દુર્વ્યસનમાં ન પડતાં નિરંતર સનનનોની સોખત રાખી ગુણી થવું. યદ્યપિ ધનવાનને સર્વત્ર માને છે, તથાપિ તેમાં ને સદ્ગુણ ન હોય, તો તે સભામાં શોભતો નથી, ને કંઈ ભાષણ કરવું હોય તો તેનાથી થઈ શકતું નથી; જેથી ધન છતાં પણ તે લોકોમાં પછવાડેથી મૂર્ખ કેહેવાય છે. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણેન સ્પૃહણીયઃ સ્યાત્ ન
રૂપેણ યુતો જનઃ । સૌગન્ધ્યવર્જ્ય
નાદેયં પુષ્પં કાંતમપિ ક્વચિત્ ॥ ૩૩ ॥

ગુણવાનની સૌ ઈચ્છા કરેછે; રૂપાળાની નહિ, કેમકે સુગંધ વિનાના સુંદર પુષ્પને પણ ક્યારેય કોઈ ગૃહણ કરતું નથી ॥૩૩॥

સ જીવતિ ગુણા યસ્ય યસ્ય ધર્મઃ
સ જીવતિ । ગુણધર્મગિહીનસ્ય
જીવિતં નિષ્પયોજનમ્ ॥ ૩૪ ॥

જે ગુણવાન તથા સદાચરણી હોય તેજ જીવે છે, કેમકે ગુણ તથા સદાચરણ રહિતનું જીવવું નિષ્ફળ છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણૈરુત્તમતાં યાતિ, નોચૈરાસ-
નસંસ્થિતઃ । પ્રાસાદશિખર-
સ્થોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥ ૩૫ ॥

ગુણવડે ઉત્તમ થવાય છે, ઉંચા આસન ઉપર બેસવાથી નહિ, કેમકે મેહેલના શિખરપર બેઠેલો કાગરો શું ગરુડ થઈ શકે છે ॥ ૩૫ ॥

હસ્તી સ્થૂલતનુઃ સ ચાંકુશવશઃ કિં
હસ્તિમાત્રોઽકુશઃ દીપે પ્રજ્વલિતે
પ્રજ્ઞયતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।
વજ્રેણાપિ હતાઃ પતંતિ ગિરયઃ કિં
વજ્રમાત્રો ગિરિઃ તેજો યસ્ય વિરા-
જતે સ બલવાન્સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥ ૩૬ ॥

સ્થૂલશરીરવાળો હાથિ પણ અંકુશને વશ છે, તે શું અંકુશ હાથિ જેવો છે? દીપ પ્રજ્વલિત થવાથી અંધારું નાશ પામે છે, તે શું અંધારા જેવો દીપ છે? અને વજ્રે કરી હણેલા પર્વત પડે છે, તે શું વજ્ર પર્વત જેવું છે? માટે જેમાં તેજ છે તેજ બળવાન, સ્થૂલપણામાં શું વિશ્વાસ રાખવો ॥ ૩૬ ॥

તેમ વિબુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યત્ર વિદ્વજ્જનો નાસ્તિ શ્લાઘ્ય-
સ્તત્રાલ્પધીરપિ । નિરસ્તપાદપે
દેશે ઇંદોઽપિ દ્રુમાયતે ॥ ૩૭ ॥

જ્યાં વિદ્વાન નથી, ત્યાં અલ્પબુદ્ધિવાળો પણ વખણાય છે, કારણ વૃક્ષવિનાના દેશમાં ઐંડો પણ વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

યજ્ઞીવ્યતે ક્ષણમપિ પ્રથિતં મનુષ્યૈ-
વિજ્ઞાનશૌર્યવિભવાર્યગુણૈઃ સમેતમ્ ।
તન્નામ જીવિતમિહ પ્રવર્દતિ તજ્ઞાઃ કા-
કોઽપિ જીવિતચિરાય બલિં ચ ધુંક્તે ॥ ૩૮ ॥

મનુષ્યે વિજ્ઞાન, શૌર્ય, વૈભવ તથા શ્રેષ્ઠ ગુણસહિત ક્ષણમાત્ર પણ જે પ્રસિદ્ધ-પણે જીવાય, તેનેજ મુસ પુરૂષો આ લોકમાં જીવવું કહેછે; કારણ ધણો કાળ તો કાગડા પણ જીવે ને બળી ખાયછે ॥૩૮॥

વિનાપ્યર્થૈર્વીરઃ સ્પૃશતિ बहुमानो-
 भ्रतिपदं समायुक्तोप्यर्थैः परिभव-
 पदं याति कृपणः ॥ ૩૯ ॥

વીર પુરૂષ ધનવિના પણ બહુ માનવાળી
 ઉંચી પદવિને પામેછે, ને કૃપણુ ધનવાન
 છતાં પણ પરાભવ પામેછે ॥ ૩૯ ॥

कल्पयति येन वृत्तिर्येन च लोके प्रश-
 स्यते सद्भिः । सगुणस्तेन च गुणिना
 रक्षयः संवर्धनीयश्च ॥ ૪૦ ॥

જે ગુણે કરી લોકમાં વૃત્તિ ચાલે, ને સ-
 ત્પુરૂષો વખાણે, તેજ ગુણુ ગુણિયે સારી
 રીતે રક્ષણુ કરવા તથા વધારવા લા-
 યક છે ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાર્દૂલધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

इभतुरगरथैः प्रयांति मूढा
 धनरहिता विबुधाः प्रयांति पद्भ्याम् ।
 गिरिशिखरगताऽपि काकपंक्तिः
 पुलिनगतैर्न समत्वमेति हंसैः ॥ ૪૧ ॥

કદી ધન મળી જવાથી મૂઢ જન હાથિ,
 ઘોડા તથા રથપર બેસીને જાય, ને ધન
 ન મળવાથી વિદ્વજ્જન પગે ચાલે, તો
 પણ ગિરિ શિખર મર બેઠેલી કાગડાની
 પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હંસ સરખી
 થતી નથી ॥ ૪૧ ॥

खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते
 शशी । उदिते तु सहस्रांशौ न
 खद्योतो न चंद्रमाः ॥ ૪૨ ॥

જ્યાંસુધી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાં-
 સુધી આગિયો કીરો પ્રકાશે છે, પણ સૂ-
 ર્યના ઉદય સમય તો તે બન્ને પ્રકાશતા
 નથી ॥ ૪૨ ॥

रुक्षं वपुर्न च विलोचनहारि रूपं
 न श्रोत्रयोः सुखदमारटितं कदापि ।
 इत्थं न साधु यदि किंचिदिदं च साधु
 तुच्छे रतिः करमशीघ्रगतिश्च ते यत् ॥ ૪૩ ॥

હે ઉંટ, તાંડે શરીર રૂક્ષ, રૂપ નેત્રને અ-
 ણુગમતું, અને શાંતરતું સદા કર્ણ કઠોર,
 એ રીતે તારામાં કંઈ સાંડે નથી, પણ જો
 કંઈ હોય તો તારી કંટકાદિ તુચ્છ આવામાં
 પ્રીતિ તથા શીઘ્ર ગતિ, એ સાંડે છે ॥ ૪૩ ॥

अनसि सीदति सैकतवर्त्मनि
 प्रचुरभारभरक्षपितोदके ।
 गुरुभरोद्धरणोद्गुरकंधरं
 स्मरति सारथिरेष धुरंधरम् ॥ ૪૪ ॥

જ્યારે ગાડું રેતીના રસ્તામાં ખુંચી જાય,
 ને ઘણા વજનદાર ભારથી પાણીમાં ઉ-
 લરી પડે, ત્યારે ઘણા ભારને ઉંચે ઉપાડી
 બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરંધરને
 આ સારથિ યાદ કરેછે ॥ ૪૪ ॥

यद्यपि खदिरारण्ये गुप्तो वसतीह चंप-
 को वृक्षः । तदपि च परिमलमतुलं दिशि
 दिशि कथयेत्समीरणस्तस्य ॥ ૪૫ ॥

જોકે આ લોકમાં ચંપાતું ઝાડ, ખેર વૃ-
 ક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉગ્યું હોય, તોપણ
 તેનો અતુલ સુગંધ, વાયુ દિશા દિશામાં
 કહેતો ફેરેછે ॥ ૪૫ ॥

લોચિતમસ્થિલં ગહનં પરિતો દૃષ્ટાશ્ચ
વિદપિનઃ સર્વે । સહકાર ન પ્રપેદે
પથિકેન તવોપમા જગતિ ॥ ૪૬ ॥

વળી કદપતરૂમાં કહું છે કે,

વાર્તા ચ કૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા
લોકોત્તરઃ પરિમલશ્ચ કુરંગનાભેઃ ।
તૈલસ્ય બિંદુરિવ વારિણિ દુર્નિવાર-
મેતન્નયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ લોકે ॥ ૪૭ ॥

શિશુરપિ નિપુણો ગુરોર્ગરીયા-
ન્ન તુ વપુષૈવ મહાન્મહત્પ્રતિષ્ઠઃ ।
મણિરણુરપિ ભૂષણયિ પુંસાં
નતુ પૃથુલાપિ શિલા વિલાસહેતુઃ ॥ ૪૮ ॥

કાકસ્ય ચંચુર્યદિ હેમયુક્તા માણિક્યયુક્તૌ
ચરણૌ ચ તસ્ય । એકૈકપક્ષે યદિ મૌક્તિ-
કાનિ તથાપિ કાકો ન ચ રાજહંસઃ ૪૯

મોટા સજ્જનોની સોખત કરી સદ્ગુણ સંપાદન કરવા, ને પોતાની મહાજનોની પંક્તિ-
માં ગણુના થાય તે રીતનો યત્ન કરવો. મહાજનોનાં લક્ષણવિષે વિદુરનીતિમાં કહું છે કે,

ન સ્વે સુસ્થે વૈ કુરુતે પ્રહર્ષ
નાન્યસ્ય દુઃસ્થે ભવતિ પ્રહૃષ્ટઃ ।
દક્ષા ન પશ્ચાત્કુરુતે હિ તાપં
સ કથ્યતે સત્પુરુષાર્યશીલઃ ॥ ૫૦ ॥

તેમ આણુક્યનીતિમાં કહું છે કે,

છિન્નોઽપિ ચંદનતરુર્ન જહાતિ ગંધં
વૃદ્ધોઽપિ વારણપતિર્ન જહાતિ લી-
લામ્ । યન્નાર્પિતો મધુરતાં ન જહા-
તિ ચેષ્ઠુઃ ક્ષીણોઽપિ ન ત્યજતિ શીલ-
ગુણાન્ કુલીનઃ ॥ ૫૧ ॥

હે આશ્રવૃક્ષ, પંથિયે આણું વન જોયું, ને
ચોમેરથી સર્વ વૃક્ષ તપાસ્યાં, પણ જગ-
તમાં તારા જેવું વૃક્ષ જોયું નહીં ॥ ૪૬ ॥

ધણું કરી કૌતકવાળી વાર્તા, વિમલ વિદ્યા
અને કસ્તુરિઆ મૃગની નાભીનો ઉત્તમ
સુગંધ, એ ત્રણ પાણીમાં તૈલબિંદુની પેઠે,
લોકમાં રોકાયાવિના પોતાની મેળે પ્ર-
સાર પામેછે ॥ ૪૭ ॥

શાસ્ત્ર જાણુનાર નાની વયનો પણ મોટી
વયવાળા કરતાં સલાહ પૂછવામાં શ્રેષ્ઠ
જાણુવો, કંઈ શરીરે કરી મોટો મોટી
પ્રતિષ્ઠાવાન થતો નથી; કેમકે મણિ આણું
છતાં પણ પુરુષને ભૂષણરૂપ થાયછે,
કંઈ મોટી શિલા વિલાસનો હેતુ થતી
નથી ॥ ૪૮ ॥

કદિ કાગડાની ચાંચ સોનાની, પણ મ-
ણિયે કરી યુક્ત તથા એકેક પાંખ મોતિ
જડિત હોય, તોપણ કાગડો રાજહંસ
થતો નથી ॥ ૪૯ ॥

જે પોતાના સુખસમયમાં બેહેકી જતો
નથી, બીજાને દુઃખ થતાં રાજી થતો
નથી, અને આપ્યા પછી સંતાપ કરતો
નથી, તે સારા સ્વભાવવાળો સત્પુરુષ
કહેવાયછે ॥ ૫૦ ॥

જેમ છેદાતાં પણ અંદન વૃક્ષ ગંધને, વૃદ્ધ
થતાં પણ હસ્તિ કુલવારૂપ લીલાને, અને
યન્નમાં અર્પણ કર્યા છતાં પણ શેરડી મ-
ધુરતાને છોડે નહિ, તેમ કુલીન દુર્બળ
થતાં પણ પોતાના શીલગુણને છોડતો
નથી ॥ ૫૧ ॥

વળી વિષયુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તે ધન્યાસ્તે વિવેકજ્ઞાસ્તે સમ્યા
ઇહ ભૂતલે । આગચ્છન્તિ ગૃહે
યેષાં કાર્યાર્થં સુહૃદો જનાઃ ॥ ૫૨ ॥

જેમને ઘેર કામભાટ મિત્રજન આવેછે,
તે આ ભૂતળમાં વિવેક જાણનાર, સભ્ય
તથા ધન્ય છે ॥ ૫૨ ॥

વિપદિ ધૈર્યમથામ્યુદયે ક્ષમા
સદસિ વાક્પદુતા યુધિ વિક્રમઃ ।
યશસિ ચાભિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ
પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૫૩ ॥

વિપત્તિમાં ધૈર્ય, ચઢતીમાં ક્ષમા, સભામાં
વાક્યાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યશમાં પ્રીતિ
અને શાસ્ત્રમાં વ્યસન, એ ધણુંકરી મહા-
જનમાં સ્વભાવથી હોયછે ॥ ૫૩ ॥

તેમ શાક્તધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પં સ્મરંતઃ
શિરસિ નિહિતભારા નાલિકેરા
નરાણામ્ । દદતિ જલમનલ્પં
સ્વાદુ તજ્જીવનાંતં ન હિ કૃતમુપ-
કારં સાધવો વિસ્મરંતિ ॥ ૫૪ ॥

નાલીયરનાં ઝાડ, મેહેલી વર્ષમાં થોડુંક
પણ પીધેલું પાણી યાદ કરી, માથે ભાર
સહન કરતાં મનુષ્યને તેના છાવતપર્યંત
ધણુંક સ્વાદિષ્ટ જળ, ફળસહિત આપે
છે, કારણ કરેલા ઉપકારને સત્પુરૂષો ભુ-
લતા નથી ॥ ૫૪ ॥

સભાતરંગમાં પણ કહ્યું છે કે,

પરોપદેશે પાંડિત્યં સર્વેષાં સુકરં
નૃણામ્ । ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં
કસ્યચિત્તુ મહાત્મનઃ ॥ ૫૫ ॥

બધાયે પારકાને ઉપદેશ કરવામાં પાંડિત્ય
કરવું સહેલું છે, પણ પોતે સદાચરણે
વર્તવું, એ તો કોઈ મહાજનમાંજ હોય
છે ॥ ૫૫ ॥

ભવંતિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ભૈ-
ર્નવાંબુભિર્ભૂરિવિલંબિનો ઘનાઃ ।
અનુદ્ધતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ
સ્વભાવ એવૈષ પરોપકારિણામ્ ॥ ૫૬ ॥

વૃક્ષો ફળ આવતાં નમ્ર, મેઘ નવા જળ-
વડે ઘણા નીચે નમેલ, તથા સત્પુરુષ
સમૃદ્ધિ મળતાં નરમાશવાળા થાયછે,
કારણ પરોપકાર કરનારનો એ સ્વભા-
વજ છે ॥ ૫૬ ॥

પચ્ચાકરં દિનકરો વિકર્ચં કરોતિ
ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈરવચક્રવાલમ્ ।
નાભ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ
સંતઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતાતિયોગાઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂર્ય દિનકમળને તથા ચંદ્ર રાત્રિકમળસ-
મુદાયને પ્રકુક્ષિત કરેછે, અને મેઘ મા-
ગ્યા વગર જળ આપેછે, કારણ સત્પુ-
રુષ પારકા હિતમાં પોતાની મેળેજ પ્ર-
વર્તે છે ॥ ૫૭ ॥

વળી કહું છે કે,

વિરલા જાનન્તિ ગુણાન્વિરલાઃ કુર્વન્તિ
નિર્ધને સ્નેહાન્ । વિરલાઃ પરકાર્યરતાઃ
પરદુઃખેનાપિ દુઃખિતા વિરલાઃ ॥ ૫૮ ॥

વને કુરંગાસ્તૃણધાન્યશુક્તા
બુશુક્ષિતા ઇતિ કદા ન જીવાન્ ।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता
न नीतिमार्गं परिलंघयन्ति ॥ ૫૯ ॥

સંદ્ધિસ્તુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિ-
ખિતમક્ષરમ્ । અસ્મદ્ધિઃ શપથેનાપિ
જલે લિખિતમક્ષરમ્ ॥ ૬૦ ॥

દાતા ન દાપયતિ દાપયિતા ન દત્તે
યો દાનદાપનપરો મધુરં ન વક્તિ ।
दानं च दापनमथो मधुरा च वाणी
ग्रीण्यप्यमूनि खलु सत्पुरुषे वसन्ति ॥ ૬૧ ॥

ઉદયતિ યદિ ભાનુઃ પશ્ચિમે
દિગ્વિભાગે પ્રચલતિ યદિ
હૈમઃ શીતતાં યાતિ વહ્નિઃ ।
વિકસતિ યદિ પદ્મં પર્વતાનાં
શિલાગ્રે ન ચલતિ ખલુ
વાક્યં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ॥ ૬૨ ॥

યથા ચિત્તં તથા વાચો યથા વાચ-
સ્તથા ક્રિયા । ચિત્તે વાચિ ક્રિયા-
યાં ચ સાધૂનામેકરૂપતા ॥ ૬૩ ॥

વદનં પ્રસાદસદનં સદયં હૃદયં મુધા-
મુચો વાચઃ । કરણં પરોપકરણં યેષાં
કેષાં ન તે વન્ધ્યાઃ ॥ ૬૪ ॥

વિરલા ગુણને જાણેછે, વિરલા નિર્ધન
પર સ્નેહ કરેછે, વિરલા પારકું કાર્ય ક-
રવામાં પ્રીતિ રાખેછે, ને વિરલા પારકા
દુઃખે કરી દુઃખી થાયછે ॥ ૫૮ ॥

જેમ વનમાં તૃણ તથા ધાન્ય ખાનારા
મૃગ ભૂખ્યા થાય તો પણ ક્યારેય જી-
વની હિંસા કરતા નથી, તેમ કુલીન મ-
નુષ્ય દુઃખથી પીડાય તોપણ નીતિમાર્ગને
છોડતા નથી ॥ ૫૯ ॥

સત્પુરુષોએ હસતાં હસતાં બોલેલું પણ
પથ્થર પર લખેલા અક્ષર સરખું, ને અ-
સત્પુરુષોએ સોગત ખાઈને કહેલું પણ જ-
ળમાં લખેલા અક્ષર સરખું જાણવું ॥ ૬૦ ॥

દાતા બીજેથી દેવરાવતો નથી ને દેવરા-
વનાર પોતે દેતો નથી, અને જે દેનાર
તથા દેવરાવનાર હોય, તે મધુર બોલતો
નથી, માટે દેવું, દેવરાવવું તથા મધુર
વાણી બોલવી, એ ત્રણ ગુણ કોઈ સત્પુ-
રુષમાં જ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, હિમાલય
ચળાયમાન થાય, અગ્નિ શીતતાને પામે,
તથા પર્વતની ટોચ ઉપર કમળ ખીલે,
તોપણ સત્પુરુષોનું વાક્ય ક્યારેય ચળાય-
માન થતું નથી ॥ ૬૨ ॥

જેવું ચિત્ત તેવી વાણી, જેવી વાણી તે-
વીજ ક્રિયા, એ રીતે ચિત્ત, વાણી, તથા
ક્રિયાનેવિષે સત્પુરુષની એકરૂપતા હોય
છે ॥ ૬૩ ॥

જેમનું મુખ પ્રસન્નતાનું ધર, તદ્દય દયાળુ,
વાણી અમૃત સરખું મધુર બોલનારી તથા
ધર્મક્રિયા પરોપકારી હોય, તે કેને વંધ
નથી ॥ ૬૪ ॥

એ રીતનાં મહાજનોનાં લક્ષણ સંપાદન કરવાં, અને જે પોતાને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેમાંથી પોતાના તથા કુટુંબના ઉપભોગ, પરોપકાર તથા કોઈ સાથે જીનો નેક જળવવામાં જે વાપરવું ઘટે તે યથાશક્તિ વાપરવું, અને કંઈ મોટું ધર્મ કાર્ય ચાલુ રાખવું હોય તો તેને માટે દ્વંડ કરી તેના વ્યાજમાંથી ચલાવવું; એકદમ કંજીસ કે ઉડાઉ થવું નહીં. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

શનૈઃ શનૈશ્ચ ભોક્તવ્યં સ્વયં વિ-
ત્તમુપાર્જિતમ્ । રસાયનમિવ પ્રાજ્ઞૈઃ
સહસા ન કદાચન ॥ ૬૨ ॥

બુદ્ધિમાને પોતે મેળવેલું ધન, રસાયનની પેઠે, ધીરે ધીરે ભોગવવું, પણ ક્યારેય એકદમ નહિ ॥ ૬૨ ॥

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લબ્ધં રશ્મેદવ-
ક્ષયાત્ । રશિતં વર્ધયેત્સમ્યક્ વૃદ્ધં
દીનેષુ નિશ્ચિપેત્ ॥ ૬૬ ॥

ધન ન મળે ત્યાંસુધી ઇચ્છવું; મળેલાની ક્ષયથી રક્ષા કરવી, અક્ષણ કરેલાને સારી રીતે વધારવું, અને વૃદ્ધલા ધનને ગરીબોના ઉપકારમાં વાપરવું ॥ ૬૬ ॥

દાનોપભોગરહિતા દિવસા યસ્ય
યાંતિ વૈ । સ કર્મકારમણેવ શ્વ-
સન્નપિ ન જીવતિ ॥ ૬૭ ॥

જે ધનવાનના દિવસ પરોપકાર તથા ભોગ-વિના જાય છે, તે હુવારની ધમણની પેઠે, શ્વાસ લેતાં પણ જીવતો નથી ॥ ૬૭ ॥

દાતવ્યં ભોક્તવ્યં કેવલધનસંચયો
ન કર્તવ્યઃ । પश्येह मधुकरीणां
संचितमर्थं हरंत्यन्ये ॥ ૬૮ ॥

ધન દેવું તથા ભોગવવું પણ કેવળ તેનો સંચય ન કર્યો કરવો, કારણ આહિંજ મધમાંખિના કેવળ એકઠા કરેલા મધને ખીજા હરી જાય છે! તે જો ॥ ૬૮ ॥

દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્રો ગતયો ભવંતિ
વિત્તસ્ય । યો ન દદાતિ ન શુક્તે તસ્ય
તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૬૯ ॥

દાન, ભોગ તથા નાશ, એ ધનની ત્રણ ગતિ થાય છે, માટે જે દેતો તથા ભોગ-વતો નથી, તેના ધનની નાશરૂપ ત્રીજી ગતિ થાય છે ॥ ૬૯ ॥

દાનં પ્રિયવાક્સહિતં જ્ઞાનમર્ગર્થ ક્ષમા-
ન્વિતં શૌર્યમ્ । વિત્તં ત્યાગનિયુક્તં દુ-
ર્લભમેતદ્ધતુર્ભદ્રમ્ ॥ ૭૦ ॥

પ્રિય વાણીસહિત દાન, ગર્વરહિત જ્ઞાન, ક્ષમાયુક્ત શૌર્ય તથા પરોપકારસહિત ધન, એ ચાર શ્રેષ્ઠ ગુણ દુર્લભ છે ॥ ૭૦ ॥

યો નાત્મજે ન ગુરવે ન ચ બંધુવર્ગે
દીને દયાં ન કુરુતે ન ચ મૃત્યુવર્ગે ।
કિં તસ્ય જીવિતફલં હિ મનુષ્યલોકે
કાકોઽપિજીવિતિચિરંચર્ચલિંચશુક્તે ॥ ૭૧ ॥

જે પુત્ર, વડીલ, આંધવ, ચાકર તથા ગરીબ પર દયા કરતો નથી, તેના જીવિતનું ફળ મનુષ્ય લોકમાં શું છે? કારણ કાકડો પણ ઘણો કાળ જીવે ને યાળી ખાય છે ॥ ૭૧ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અહિતહિતવિચારશૂન્યબુદ્ધેઃ
શ્રુતિનિપુણૈર્બહુભિસ્તિરસ્કૃતસ્ય ।

ઉદરભરણમાત્રકેવલેચ્છોઃ

પુરુષપશોશ્ચ પશોશ્ચ કો વિશેષઃ ॥ ૭૨ ॥

યો ન દદાતિ ન મુંક્તે સતિ વિભવે
નૈવ તસ્ય તદ્વ્યમ્ । તૃણમયકૃત્રિમ-
પુરુષો રક્ષતિ શસ્યં પરસ્યાર્યે ॥ ૭૩ ॥

ગર્જિતબધિરીકૃતકંકુમા કિમનેન
કૃતં હિ ઘ્નેન । ઈયતી ચાતકચં
ચુપ્તી સાપિ મૃતા નૈવ જલેન ॥ ૭૪ ॥

વળી પ્રસંગરભાવલીમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રાસોદ્ગલિતસિક્થસ્ય કરિણઃ
કિં ગતં ભવેત્ । પિપીલિકા
તુ તેનૈવ સકુટુંબોપિજીવતિ ॥ ૭૫ ॥

તેમ રસિકજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ઇયત્યાં સંપત્તાવપિ ચ સલિ-
લાનાં લમધુના ન તૃણામાર્તાનાં
હરસિ યદિ કાસાર સહસા ।
નિદાઘે ચંઢાંશૌ કિરતિ પરિતો-
જ્ઞારનિકરં કૃશીમૃતઃ કેષામહહ
પરિહર્તાઽસિ સ્વલુ તામ્ ॥ ૭૬ ॥

પણ એ પરોપકાર કરવા તથા ભોગ ભોગવવામાં નિયમ રાખવો, કેમકે ગળ ઉપરાંત પરોપકાર કરવાથી નિર્ધન થવાય છે, ને ભોગ ભોગવવાથી રોગી તથા દરિદ્ર થવાય છે. જેથી શરીર તથા ધન બન્નેનો નાશ થતાં પોતાના કુટુંબમાં દુઃખ આવી પડેછે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે, પોતાના જીવતાં તથા મરણ પછી પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ સારી રીતે થાય તે રીતનો પોતાની શક્તિ મુજબ અંદોષસ્ત કરવો; પણ પાડોસજીને આટો આપવો ને ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે, તથા બાવાને બેંટી

અહિત તથા હિતરૂપ વિચારે કરી શૂન્ય બુદ્ધિવાળા અને ઘણા વિદ્વાનોએ તિરસ્કાર કરેલા, માત્ર ઉદર ભરણની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષપશુ તથા પશુમાં શું વિશેષ છે ॥ ૭૨ ॥

જે વૈભવ છતાં પરોપકાર કરતો નથી, ને ભોગ ભોગવતો નથી, તેનું તે દ્રવ્ય નથી, કેમકે તૃણમય કૃત્રિમ પુરુષ પારકાને અર્થે ક્ષાન્યની રક્ષા કરેછે ॥ ૭૩ ॥

ગાજીને મેઘે દિશાઓ બેહેરી કરી મૂકી, તેણે કરી એણે શું કર્યું ? કારણ આટલુંક ચાતક પક્ષીનું ચાંચરૂપ પાત્ર જળવડે-ભર્યું તો નહીં ॥ ૭૪ ॥

હાથિના સીજવેલા ભાતના પિંડરૂપ ગ્રાસમાંથી કંઈ પડી ગયું તો તેમાં તેનું શું ગયું ? પણ તેવડે કાઢિયો તો કુટુંબસહિત જીવે છે ॥ ૭૫ ॥

હે તળાવ, હમણું પાણીની આટલી સંપત્તિ છતાં જો તું તર્ખ્યાની તૃષાને એકદમ ટાળીશ નહિ, તો ઉનાળામાં સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કીરણ ચામેરથી અંગાર સમૂહ દેલાવશે, ત્યારે સૂકાયેલો તું કેની તૃષા મટાડીશ ॥ ૭૬ ॥

દેવી ને છોકરાં છાશ પિયે, એ રીતના ધર વેંચી નાતવરા કરવા જેવા પરોપકાર તથા ભોગ કોઈ કાળે કરવા નહિ, પણ સદા નિયમથી વર્તવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થાનામીશ્વરો યઃ સ્યાર્દિન્દ્રિયા-
નામનીશ્વરઃ । ઇન્દ્રિયાણામનૈશ્વ-
ર્યાદૈશ્વર્યાઙ્ગ્યયતે હિ સઃ ॥ ૭૭ ॥

જે ધનનો ઇશ્વર છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો નિયંતા નથી, તે ઇન્દ્રિયો વશ ન રાખવાથી ધનથી બદ થાય છે ॥ ૭૭ ॥

રથઃ શરીરં પુરુષસ્ય રાજ-
આત્મા નિયંતેન્દ્રિયાણ્યસ્ય ચાશ્વાઃ ।
તૈરપ્રમત્તઃ કુશલી સદશ્વૈ
દોતૈઃ સુખં યાતિ રથીવ ધિરઃ ॥ ૭૮ ॥

હે રાજન, પુરુષનું શરીર રથ, આત્મા સારથી ને ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે, માટે ધીર મનુષ્ય સધિધાન, યદ્યપિ તે નિયંત્રમં રાખેલા ઇન્દ્રિયરૂપ સારા અશ્વે કરી કુશળ સારથીની પેઠે સુખ પુમે છે, ॥ ૭૮ ॥

આત્મૈવ જ્ઞાત્મનો બંધુરાત્મૈવ
રિપુરાત્મનઃ । બંધુરાત્માત્મન-
સ્તસ્ય યેનૈવાત્માત્મના જિતઃ ॥ ૭૯ ॥

આત્મા પોતે પોતાનોજ બંધુ તથા પોતે પોતાનો શત્રુ છે, કેમકે જેણે પોતાને પોતાવડે જિત્યો છે, તે પોતાનો બંધુ છે ॥ ૭૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુરંગમાતંગપતંગપ્રગમીના
ભૃંગા હતાઃ પંચભિરેવ પંચ ।
एकः प्रमादी स कथं हतो न
यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ ૮૦ ॥

હરિણુ, હસ્તી, પતંગ, મત્સ્ય તથા બ્રમર, એ પાંચ પ્રાણી ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધરૂપ પાંચ વિષયમાં અતિ આસક્ત થવાથી તેવડે હણાય છે; તો એકજ ગાફલ મનુષ્ય જે પાંચ ઇન્દ્રિયવડે પાંચ વિષયને અતિ આસક્તિથી સેવે તે કેમ ન હણાય ॥ ૮૦ ॥

પણ અમુક સમયે પરોપકાર કરશું તથા ભોગ ભોગવશું એવા વિચાર રાખવા નહિ; કેમકે સ્થિતિનિયમપ્રમાણે પદાર્થમાત્ર અનિત્ય હોવાથી ક્ષણમાત્ર પણ શરીરનો ભરોસો નથી. માટે જે શુભ કર્તવ્ય હોય, તે નિરંતર કરતા રહેવું. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

आयुः क्षणलवमात्रं न लभ्यते हेम-
कोटिभिः कापि । तच्छेद्गच्छति सर्वं
मृषा ततः काधिका हानिः ॥ ૮૧ ॥

કોટી સોના મોહોરવડે પણ ક્યાંય ક્ષણ-માત્ર આયુષ્ય મલતું નથી, માટે તે જો સર્વે શેકટ જાય, તો તેથી અધિક હાનિ બીજી કઈ ॥ ૮૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજં યાવ-
જ્જરા દૂરતો યાવચ્ચૈદ્રિયશક્તિરમ-
તિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુષઃ ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા
કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ સંદીપ્તે ભવને
પ્રકૂપસ્વનનં પ્રત્યુઘમઃ કીદૃશઃ ॥ ૮૨ ॥

કારણુ ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ
સદ્ભાંધવાઃ પ્રણતિનમ્રગિરશ્ચ મૃત્યાઃ ।
ગર્જંતિ દંતિનિર્વહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ
સંમીલને નયનયોર્ન હિ કિંચિદસ્તિ ॥ ૮૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અશનં મે વસનં મે જાયા મે બંધુ-
વર્ગો મે । ઇતિ મે મે કુર્વાણં કાલ-
વૃકો હંતિ પુરુષાજમ્ ॥ ૮૪ ॥

સંક્ષેપાત્ કથ્યતે ધર્મો જનાઃ કિં
વિસ્તરેણ વઃ । પરોપકારઃ પુણ્યાય
પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિભવો
નૈવ શાશ્વતઃ । નિત્યં સંનિહિતો
મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શ્વઃ કાર્યમગ્ન કુર્વૈત
પૂર્વાર્હે ચાપરાક્લિકમ્ ।
ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ
કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૮૭ ॥

જ્યાંસુધી આ શરીર રોગ ન થતાં સ્વસ્થ
છે, ઘડપણુ છેડું છે, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ
હણાઈ નથી, ને આયુષ્યનો ક્ષય થયો
નથી, ત્યાંસુધીજ બુદ્ધિમાને પોતાના શ્રેય-
માટે મહાન્ પ્રયત્ન કરી લેવો; કેમકે ધ-
રને આગ લાગે ત્યારે કુવો બોદવાનો
યત્ન કેવો ॥ ૮૨ ॥

“ભોજ રાજાએ કહ્યું કે,” મારે ચિત્તને હરે
તેવી સ્ત્રી, અનુકૂળ મિત્ર, સારા સંબંધી,
નમ્રતા તથા વિનય યુક્ત વાણીવાળા આ-
કર અને ગર્જતા હસ્તિ તથા વ્યંજન
ઘોડા છે! “ત્યારે કાલીદાસ બોલ્યો કે,”
આંખ વિંચાયા પછી કંઈ નથી ॥ ૮૩ ॥

આ માંડે અન્ન, મારાં વસ્ત્ર, મારી સ્ત્રી
તથા મારા સંબંધી, એમ માંડે માંડે કર-
નાર પુરૂષરૂપ બકરાને, કાળરૂપ વરૂ
હણુ છે ॥ ૮૪ ॥

હે મનુષ્ય, પરોપકારથી પુણ્ય તથા પાર-
કાને પીડા કરવાથી પાપ, એ સંક્ષેપથી
ધર્મ કહેવાય છે, વિસ્તારે કરી શું ॥ ૮૫ ॥

શરીર નાશવંત છે, વૈભવ નિરંતર નથી,
ને મૃત્યુ નિત્ય પાસે છે, એમ જાણી ધર્મ
સંગ્રહ કરવો ॥ ૮૬ ॥

આવતી કાલનું કાર્ય આજે, ને દિવસના
પાછલા પહોરનું કાર્ય પેહેલા પોહોરે, ક-
રવા યોગ્ય હોય તો કરવું; કેમકે મૃત્યુ,
મનુષ્યે પોતાનું કામ પુરૂં કર્યું વા નથી
કર્યું, તેની વાટ જોતો નથી ॥ ૮૭ ॥

એ રીતે ધનનો ઉપયોગ કરતાં તેની રક્ષા કરવી. કોઈની સાથે ધીરધાર આદિ લઈ કોઈ રીતનો વાંધો પડે તો ચાલતાંસુધી ધરમેળે પતાવવો, ને તેમ જ ન પતી શકે તો, વચમાં એ સારા મધ્યસ્થ ઠેરવી તે દ્વારા પતાવવો, પણ બોહોસ કરી બન્ને પક્ષને ધનની હાની થાય તે રીતે રાજદરબારે ચડવું નહીં. કેમકે નીતિમાન મધ્યસ્થો જે ચુકાદો આપેછે, તે ધણુંકરી યથાર્થજ હોય છે. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

માનાદ્વા યદિ વા લોભાત્ ક્રોધાદ્વા

યદિ વા મયાત્ । યોજ્યાયાદ-

ન્યથા બ્રૂતે સ નરઃ પાપમામુયાત્ ॥ ૮૮ ॥

માન, લોભ, ક્રોધ વા ભયથી જે મનુષ્ય

ન્યાય મૂકી અન્યથા બોલે, તે પાપી

થાયછે ॥ ૮૮ ॥

વળી માકી અવસ્થામાં પુત્ર નહાના હોય વા હોયજ નહીં, તો ધંધાનો મોટો ડોળ કરવો નહીં; તેમ કોઈને પોતાનું નામજ ઠામ તથા ધન સોંપી તે દ્વારા પણ મોટા ડોળમાં પડવું નહીં, કેમકે ધણુંકરી પારકાને કાળજી થોડી હોય છે. તેમ ધણી જે સંભાળવા અસમર્થ હોય, તો તેમની દાનતમાં પણ ફેર પડેછે; જેથી નામ, ઠામ તથા ધન એ ત્રણેને નુકસાન પોંહોયે છે. અને તેવી નુકસાની પાકી અવસ્થામાં ફરી કમાવાની શક્તિ ન હોવાથી અતિ દુઃખ-દાયક થઈ પડેછે. ધન જતું રહે તો મનુષ્યની સ્થિતિવિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તાર્નીંદ્રિયાણિ વિકલાણિ મનસ્તદેવ

સા બુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।

અર્થોષ્મણા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ એવ

અન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ॥ ૮૯ ॥

જેકે તેજ વિકલ નહીં થયેલી ઈન્દ્રિયો, તેજ

મન, તેજ નહિ હણાયલી બુદ્ધિ તથા તેજ

વચન છતાં, જ્યારે પુરુષ ધનની ગરમીથી

રહિત થાયછે, ત્યારે ક્ષણમાં જાણે બીજેજ

થઈ જાયછે! એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૮૯ ॥

માટે ધનની રક્ષા કરતાં સંસારમાં પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખમાં જાય, તે રીતે ન્યાયથી સદા ચલ કરતાં રહેવું. અને પરોપકાર કરવામાં પ્રીતિ રાખવી; જેથી ઉત્તમ ગૃહસ્થોની પંક્તિમાં ગણના થાયછે, ને પોતાને પણ સુખ રહેછે. ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમવિષે ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યદિ રામા યદિ ચ રમા યદિ તનયો

વિનયગુણોપેતઃ । તનયે તનયોત્પત્તિ-

ર્હરોગિતા ચેત્કિમાધિક્યમ્ ॥ ૯૦ ॥

આ સંસારમાં જે રૂડી સ્ત્રી, ધન, વિવેકી

ગુણવાન પુત્ર, પૌત્ર તથા શરીર નિરોગી

હોય, તો તેથી અધિક શું ॥ ૯૦ ॥

સાનંદં સદનં સુતાશ્ચ સુધિયઃ કાંતા ન

દુર્માષિણી સ્વેચ્છાપૂર્ણધનં સ્વયોષિ-

તિ રતિઃ સ્વાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ।

આતિથ્યં વિશુચિંતનં પ્રતિદિનં મિષ્ટા-

ન્નપાનં ગૃહે સાધોર્મ્યમરોગિતા ચ

સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥ ૯૧ ॥

આનંદયુક્ત ઘર, સારી બુદ્ધિવાળા પુત્ર,

મધુર બોલનારી સ્ત્રી, ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ શકે

તેટલું ધન, માત્ર પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિ,

આજ્ઞા પાળનાર ચાકર, પરોણાગત, પ્રતિ

દિવસ ઈશ્વરચિંતન, ઘરમાં રૂચતાં અન્ન-

પાન, સજ્જનની મિત્રતા તથા નિરંતર

નિરોગીપણું, એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ

ધન્ય જાણવો ॥ ૯૧ ॥

ક્રોધાંધાઃ શિશવઃ સવારિ સદનં
પંકાદૃતં ચાંગર્ણ શય્યા દંશવતી
ચ રૂક્ષમશનં ધૂમેન પૂર્ણં ગૃહમ્ ।
ભાર્યા નિષ્કુરભાષિણી પ્રકુરુતે
ક્રોધાંધદૃષ્ટિં સદા સ્નાનં શીતલવા-
રિભિઃ પ્રતિદિનં ધિગ્ધિગ્ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥૧૨॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થાગમો નિત્યમરોગિતા ચ
પ્રિયા,ચ ભાર્યા પ્રિયવાદિની ચ ।
વશ્યશ્ચ પુત્રોર્ઝયકરી ચ વિદ્યા
ષડ્જીવલોકે હિ સુખાનિ રાજન્ ॥ ૧૩ ॥

કુપ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા
કુભોજનં ક્રોધમુખી ચ ભાર્યા ।
પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા
વિનાશિના ષડ્ પ્રદંહતિ કાયમ્ ॥ ૧૪ ॥

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ
સદ્ધિર્મનુષ્યૈઃ સહ સંપ્રયોગઃ ।
સ્વપ્રત્યયા વૃત્તિરમીતવાસઃ
ષડ્જીવલોકસ્ય સુખાનિ રાજન્ ॥ ૧૫ ॥

અનર્થકં વિપ્રવાસં ગૃહેભ્યઃ
પાપૈઃ સંધિં પરદારાભિમર્ષમ્ ।
દંભં સ્તૈન્યં પૈશુનં મદ્યપાનં
ન સેવતે યશ્ચ સુખી સદૈવ ॥ ૧૬ ॥

એ રીતે ધન મેળવી તેનો યથાશક્તિ પરોપકાર કરવામાં તથા પોતાના તેમજ કુટુંબના ઉપભોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં ન આવે ને જરા આવી પ્રાપ્ત થાય અથવા અત્યાનક મરણુ આવી પહોંચે, તો તે વેળા ધણોક પશ્ચાત્તાપ થાયછે. કારણુ કહ્યું છે કે,

ભોગા ન શુક્તા વયમેવ શુક્તા
દાનં ન દત્તં વયમેવ દત્તાઃ ।
કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા
સ્તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥ ૧૭ ॥

ક્રોધે કરી અંધ બાળક, ભિનું તથા ધૂમાડાવાળું ઘર, ગારાવાળું આંગણું, શય્યા માંકડવાળી, હુપું ભોજન, સ્ત્રી સદા કઠોર બોલનારી તથા ક્રોધાંધ દૃષ્ટિથી જોનારી અને નિત્ય શીતળ જળવડે સ્નાન, એટલાયેયુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમને ધિક્કાર છે ॥૧૨॥

હે રાજન, નિત્ય ધનાગમ, નિરોગીપણું, પ્રિય તથા પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, વશ્ય પુત્ર તથા પુરુષાર્થ સંપાદન કરાવનારી વિદ્યા, એ છ જીવલોકમાં સુખ કલાં છે ॥ ૧૩ ॥

અને કુપ્રામમાં વાસ, કુલહીનની સેવા, ખરાબ ભોજન, ક્રોધમુખી ભાર્યા, મુર્ખ પુત્ર તથા વિધવા કન્યા, એ છ અશ્લિ-વિના શરીરને આળે છે ॥ ૧૪ ॥

હે રાજન, આરોગ્ય, અનૃણીપણું, અપ્રવાસ, સન્નજનની સંગત, પોતાની ખાત્રીની જીવિકા તથા નિર્ભય વાસ, એ છ જીવલોકમાં સુખ કલાં છે ॥ ૧૫ ॥

જે ઘરથી અનર્થરૂપ પ્રવાસ, પાપીની સોબત, પરદારાગમન, દંભ, ચોરી, ચાડી તથા મદ્યપાન કરતો નથી, તે સદા સુખી જાણવો ॥ ૧૬ ॥

ભોગ ભોગવ્યા નહિ, પણ અમેજ ભોગવાણા! દાન દીધું નહિ, પણ અમેજ દેવાણા! કાળ ગયો નહીં, પણ અમેજ ગયા! અને તૃણુ જીર્ણ થઈ નહિ, પણ અમેજ જીર્ણ થયા ॥ ૧૭ ॥

અર્થાઃ પાદરજઃ સમા ગિરિનદી
વેગોપમં યૌવનં આયુષ્યં જલબિં-
દુલોલચપલં ફેનોપમં જીવનમ્ ।
દાનં યો ન કરોતિ નિશ્ચલમતિ-
ર્ભોગં ન શુંકેતે ચ યઃ પશ્ચાત્તાપયુતો
જરાપરિગતઃ શોકાગ્નિના દહ્યતે ॥ ૧૮ ॥

ધન પગની રજ સમાન, યૌવન પર્વતની
નદીના વેગ સરખું, આયુષ જળબિંદુ
સરખું ચપળ તથા જીવન શીળુ સમાન
છે, એમ જાણી જે નિશ્ચય મતિવાળો પરા-
પકાર કરતો નથી તથા ભોગ ભોગવતો
નથી, તે વૃદ્ધ થયા પછી પશ્ચાત્તાપ યુક્ત
થઈ શોકરૂપ અગ્નિવડે બળે છે ॥ ૧૮ ॥

એપ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે, તેમ મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો, ને
ધનવિના ક્ષવહારસંબંધિ કંઈપણુ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી આચાર્યે તે મેળવવામાં
ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ કરેલ છે.

એરીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ભૂતિને અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યનવદ્યાનિકર્માણિતાનિસેવિતવ્યાનિનોદ્ધતરાણિ ॥

નવમો ઉપદેશ જે કંઈ અનિદિત કર્મ હોય તે કરવા અને નિદિત હોય તે ન
કરવાનો છે. કારણ લોકમાં અનિદિત કર્મ કરનાર યશ તથા સત્કારને અને નિદિત-
કર્મ કરનાર અપયશ તથા તિરસ્કારને પામે છે. જેની લોકમાં નિદા થતી નથી એવું
સદાચરણુ અનિદિત અને તેનાથી ઉલટું જે અસદાચરણુ તે નિદિત કર્મ કહેવાય છે.
હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, સ્વચ્છતા રાખવી, ઈન્દ્રિયો વશ રાખવી,
પરોપકાર કરવો, દયા રાખવી, મનને નિયમમાં રાખવું, ક્ષમા રાખવી, કોઈનો દ્રોહ ન
કરવો, સ્ત્રી પુરૂષે સંપથી રહેવું, કુટુંબમાં કલેશ ન કરવો, તેવું પોષણ કરવું, બાળકોનું
રક્ષણ કરવું, તેમને સારી કેળવણી આપવી, તેમના ઉપર ક્રૂર ન થવું, તથા તેમને ક-
વખતે પરણાવી દેવાં નહીં. પરસ્ત્રીગમન ન કરવું, શરીર સ્વસ્થ રહે તે રીતે આચ-
રવું, વડીલોનું માન રાખવું, નાહાના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, રાજનિયમને અનુસરી ચાલવું,
દુર્જનની સોબત ન કરવી, રોગી તથા અપંગનું હાસ્ય ન કરવું, તેમના ઉપર દયા
રાખવી, રોગનું, અપંગપણાનું તથા મરવાનું મહેણું ન મારવું, પ્રિય બોલવું, કોઈ પણ
પ્રકારને ધ્રુવે લાગવું, વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહીં, સાહસ ન કરવું, વાદ ન કરવો, પો-
તાની શક્તિ મુજબ વર્તવું, પોતાનાં વખાણુ ન કરવાં, ગર્વ ન કરવો, દેશકાળને અનુ-
સરી ચાલવું, ચારી ન કરવી, મિથ્યાભિમાન ન રાખવું, પરોણાનો સત્કાર કરવો અને
કોઈના પણ સારા ગુણ હોય તે ઝડણુ કરવા, દુર્ગુણુ ઝડણુ કરવા નહીં, ઇત્યાદિ
સદાચરણુ અનિદિતકર્મ કહેવાય છે. વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા તથા ચોથા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીષં વા ઈવનં વા
સમુત્સજેત્ । અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા
લોહિતં વા વિષાણિ ચ ॥ ૯૯ ॥

પાણીમાં મળ મૂત્ર છોડવાં વા યુંકું ન-
હીં, તેમ વિષ તથા અપવિત્ર પદાર્થથી
ખરડાયું વા લોહિયાળું બીજું કંઈ પણ
નાખવું નહિ ॥ ૯૯ ॥

દૂરાદાવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદા-
વસેવનમ્ । ઉચ્છિષ્ટાન્નિષેકં
ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

મળ મૂત્રનો ત્યાગ, તે કર્યા પછી હાથ પગ
ઘોવાડ્ય ક્રિયા તથા એહું અન્ન નાખવું,
એ બધું ઘરથી દૂર કરવું ॥ ૧૦૦ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્ય ચિત્તં દ્રવીભૂતં કૃપ્યા
સર્વજંતુષુ । તસ્ય જ્ઞાનેન
મોક્ષેણ કિં જટામ્સુલેપનૈઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જેનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણી પર દયાવડે પિ-
ગળે છે, તેને જ્ઞાન, મોક્ષ, જટા તથા
ભસ્મ લેપને કરી શું? ॥ ૧૦૧ ॥

અમિત્રં કુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ
હિનસ્તિ ચ । શુભં વેચ્યશુભં
પાપં ભદ્રં વેચ્યબુધો નરઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય અમિત્રને મિત્ર કરેછે, મિ-
ત્રનો દ્વેષ તથા હાનિ કરેછે, શુભને અ-
શુભ જાણે છે અને પાપને કલ્યાણ મા-
નેછે ॥ ૧૦૨ ॥

અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેડપિ ન ગતિર્જા-
યતે શુભા । યત્રાસ્તે વિષસંસર્ગો-
ઽમૃતં તદપિ મૃત્યુત્વે ॥ ૧૦૩ ॥

અશુભાચરણથી શુભની પ્રાપ્તિ દેખાય,
તોપણ તેથી શુભગતિ થતી નથી, કેમકે
જેમાં વિષ મળેલું છે, એવું અમૃત પણ
મરણ પમાડે છે ॥ ૧૦૩ ॥

મનસાપિ હિ ભૂતાનાં યોઽનિષ્ટાનિ
પ્રચિન્તયેત્ । ભવંતિ તસ્ય તાન્યેવ
ઇહ લોકે ન સંશયઃ ॥ ૧૦૪ ॥

જે મનવડે પણ પ્રાણિયોનું અનિષ્ટ ચિ-
તવે છે, તેને આ લોકમાં તેવુંજ થાયછે,
એમાં સંશય નહિ ॥ ૧૦૪ ॥

અયશઃ પ્રાપ્યતે યેન યેન ચાપ-
ગતિર્ભવેત્ । પુણ્યં ચ અશ્યતે
યેન તત્કર્મ ન સમાચરેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

માટે જેથી અપકીર્તિ તથા અવગતિ થાય
અને પુણ્ય નાશ પામે, તેવું કર્મ આચ-
રવું નહિ ॥ ૧૦૫ ॥

ભિન્નસ્વરમુલ્લવર્ણઃ શંકિતદષ્ટિઃ
સમુત્પતિતતેજાઃ । ભવતિ હિ પાપં
કૃત્વા સ્વકર્મસંત્રાસિતઃ પુરુષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

પાપ કરી, પોતાનાજ કર્મથી ભય પામેલ
મનુષ્ય, ભેદાયલા સ્વર તથા મુખવર્ણ-
વાળો, શંકાથી જોનારો તથા તેજ હીની
ગયેલો થાયછે ॥ ૧૦૬ ॥

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે
ભવંતિ વૈ । વિસ્મરંતિ હિ શિષ્ટત્વં
સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥ ૧૦૭ ॥

પારકાને ઉપદેશ દેવા ટાણે બધા શ્રેષ્ઠ
થાયછે, પણ પોતાના કાર્ય ટાણે શ્રેષ્ઠપણું
ભુલી જાયછે ॥ ૧૦૭ ॥

જલાન્તશ્ચન્દ્રચપલં જીવિતં
શ્વલ્લુ દેહિનામ્ । તથાવિધમિતિ
જ્ઞાતા શશ્વત્કલ્યાણમાચરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

જળમાં પડેલા ચંદ્રબિંબની પેઠે મનુષ્યનું
જીવિત ચંચળ છે, એમ જાણી નિરંતર
સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

યઃ કરોતિ નરઃ પાપં ન તસ્યાત્મા
ધ્રુવં પ્રિયઃ । આત્મના હિ કૃતં
પાપમાત્મનૈવ હિ શુદ્ધયતે ॥ ૧૦૯ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરેછે, તેનો આત્મા જ-
રૂર તેને પ્રિય નથી; કેમકે તે પોતે ક-
રેલા પાપને પોતેજ ભોગવેછે ॥ ૧૦૯ ॥

વનેઽપિ દોષાઃ પ્રભવંતિ રાગિણાં
ગૃહેઽપિ પંચેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।
અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તતે
નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને વનમાં
પણ વિકારરૂપ દોષ થાયછે, ને પાંચે ઇ-
ન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ધરનેવિષે
પણ તપ છે, માટે જે ઇન્દ્રિયો વશ
રાખી સારા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ધરજ
તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

ઈર્ષ્યાં છિંધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં
પાપે રતિં માકૃતાઃ સત્યં વ્રૂણુયાહિ
સાધુપદવીં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનાન્ ।
માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽપ્યનુનય
હ્યાચ્છાદય સ્વાન્ગુણાન્ કીર્તિં પાલય
દુઃસ્થિતે કુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હું મનુષ્ય, અદેખાઈ મૂક, ક્ષમા રાખ,
મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ
મ કર, સાચું બોલ, સત્પુરૂષની પદવીને
અનુસર, વિદ્વાનોની સેવાત કર, માનવા
લાયકને માન આપ, શત્રુને પણ વિનય
કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર, ય-
શસ્ત્રી થા અને દુઃખિત પર દયા કર, કે-
મકે એ સત્પુરૂષોનાં લક્ષણ છે ॥ ૧૧૧ ॥

વ્યાગ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયંતી
રોગાશ્ચ શત્રવઃ ઇવ મહરંતિ દેહમ્ ।
આયુઃ પરિસ્રવતિ ભિન્નઘટાદિવાંભો
લોકસ્તથાપ્યહિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વાઘણની પેઠે ચામેરથી તિરસ્કાર કરતી
જરા ઉભી છે, શત્રુની પેઠે રોગ દેહને
હણેછે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે
આયુષ્ સ્રવી જાયછે, તોપણ મનુષ્ય અ-
હિત આચરેછે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

તદ્દોજનં યચ્છિશુદ્ધદશેષં
તત્સૌહદં યત્ક્રિયતે પરસ્મિન્ ।
સા પ્રાજ્ઞતા યા ન કરોતિ પાપં
દંભં વિના યઃ કુરુતે સ ધર્મઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પાદાભ્યાં ન સ્પૃશેદગ્નિં ગુરું પંડિ-
તમેવ ચ । નૈવ ગાં ન કુમારીં ચ
ન દ્વદ્ધં ચ શિશું તથા ॥ ૧૧૪ ॥

યાદૃશી જાયતે બુદ્ધિર્વ્યવસાયો-
ઽપિ યાદૃશઃ । સર્હાયા યાદૃશા
એવ તાદૃશી ભવિત્યવ્યતા ॥ ૧૧૫ ॥

દૈવાયત્તં ફલં કેચિદ્બુદ્ધિર્દૈવાનુ-
સારિણી । વદંત્યપિ ચ કર્તવ્યં
સ્વવિચાર્યૈવ ધીમતા ॥ ૧૧૬ ॥

પાપાસક્તં હિ બંધાય પુણ્યાસક્તં
તુ મુક્તયે । મન એવ મનુષ્યાણાં
કારણં બંધમોક્ષયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અગમ્યાન્યઃ પુમાન્યાતિ અસે-
વ્યાંશ્ચ નિષેવતે । સ દુઃસ્વમુપગૃ-
હ્ણાતિ હતધીર્વિષપો યથા ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્યં છેદસ્તૃણાનાં ક્ષિતિનિસ્કલિપ્તનં
પાદયોરલ્પપૂજા દંતાનામલ્પશૌચં
વસનમલિનતા રુક્ષતા મૂર્ધજાનામ્ ।
દ્વે સન્ધ્યે ચાપિ નિદ્રા વિવસનશયનં
ગ્રાસહાસાતિરેકઃ સ્વાંગે પીઠે ચ વાદ્યં
ભવતિ ધનપતેર્ભૂમિપત્યાપિ વાચ્યમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

જે બાળક તથા વૃદ્ધને જમાડી જમવું
તેજ ભોજન, જે પારકાનેવિષે સ્નેહ ક-
રાય તેજ સ્નેહ, જેથી પાપ ન કરાય
તેજ હહાપાણુ અને દંભવિના જે આચરણુ
કરાય, તેજ ધર્મ કહેલ છે ॥ ૧૧૩ ॥

અગ્નિ, વડીલ, પંડિત, ગાય, કુમારી,
વૃદ્ધ તથા બાળકને પગે કરી સ્પર્શ ન
કરવો ॥ ૧૧૪ ॥

જેવી બુદ્ધિ, જેવો વ્યવસાય તથા જેવા
સહાય હોય, તેવું ભાવી થાયછે ॥ ૧૧૫ ॥

જેકે કેટલાક, મનુષ્યની બુદ્ધિ દૈવને અ-
નુસરનારી તથા કૃળ મળવું દૈવાધીન ક-
હેછે, તોપણુ બુદ્ધિમાને સારી રીતે વિ-
ચાર કરીનેજ કરવું ॥ ૧૧૬ ॥

પાપમાં લાગેલું મન બંધન અને પુણ્યમાં
લાગેલું મન મુક્તિને આપનાર છે, માટે મ-
નુષ્યનું મનજ બંધ મોક્ષનું કારણુ છે ॥ ૧૧૭ ॥

જે અગમ્ય પ્રત્યે જાયછે તથા ન કરવાનું
કરેછે, તે હણાયલી બુદ્ધિવાળો વિષ પિ-
નારની પેઠે દુઃખ પામેછે ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્ય ધાંસનાં તણુખલાં ભાંગવાં, ભૂમિપર
નખથી લખવું, પગ બરાબર ધોવા નહિ,
દાંત બરાબર સાફ કરવા નહિ, મેલાં લુ-
ગડાં પેહેરવાં, માથાના કેશ સમારવા
નહિ, સવાર સાંજ સુધ રહેવું, વસ્ત્ર રહિત
સુવું, ઘણું ખાવું તથા હસવું, અને પો-
તાનાં શરીર વા પાટલા પર વગાડવું,
એટલાં લક્ષણુ ધનપતિ રાજામાં હોય તો
પણુ નિંદાયછે ॥ ૧૧૯ ॥

પ્રાપ્ય ચાપ્યુત્તમં જન્મ લબ્ધ્વા
ચેન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ । નવેચ્યાત્મહિતં
યસ્તુ સ ભવેદાત્મઘાતકઃ ॥ ૧૨૦ ॥

ઉત્તમ જન્મ તથા ઇન્દ્રિયો પામી, જે
પોતાનું હિત જાણે નહિ, તે આત્મઘાતિ
થાયછે ॥ ૧૨૦ ॥

યથૈવાત્મા પરસ્તદ્વદ્રષ્ટવ્યઃ શુભ-
મિચ્છતા । સુખદુઃખાનિ તુલ્યાનિ
યથાત્મનિ તથા પરે ॥ ૧૨૧ ॥

કલ્યાણ ઇચ્છનારે પોતાના આત્માની જે
બીજાને જોવો, કારણ જેમ પોતામાં, તેમ
બીજામાં સુખ દુઃખની લાગણી સમાન
હોયછે ॥ ૧૨૧ ॥

માંધાતા ચ મહીપતિઃ કૃતયુગાલં-
કારમૂતો ગતઃ સેતુર્યેન મહોદધૌ
વિરચિતઃ કાસૌ દશાસ્યાંતકઃ ।
અન્યે ચાપિ યુધિષ્ઠિરપ્રમૃતયો યાતા
દિવં ભૂપતે નૈકેનાપિ સમં ગતોહિ
વિભવસ્તસ્માન્ન કાર્યોઽનયઃ ॥ ૧૨૨ ॥

હે ભૂપતિ, સત્ય યુગનો અલંકારરૂપ માં-
ધાતા રાજા મૃત્યુ પામ્યો, જેણે સમુદ્રમાં
પાજ બાંધી રાવણને માર્યો તે રામ ક્યાં ?
અને બીજા યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓ પણ મ-
રણ પામ્યા, પણ તેમાંના એક સાથે પણ
વેભવ ગયો નહિ, માટે અન્યાય કરવો
નહિ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપં કર્તુમૃણં કર્તુ મન્યંતે માનવાઃ
સુખમ્ । પરિણામોઽતિગહનો મહ-
તામપિ નાશકૃત્ ॥ ૧૨૩ ॥

પાપ તથા કરજ કરવામાં પ્રથમ મનુષ્ય
સુખ માનેછે, પણ તેનો પરિણામ મો-
ટાઓને પણ નાશ કરે એવો અતિ ગ-
હન છે ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વસ્ય દ્વે સુમતિકુમતી સં-
પદાપત્તિહેતુ ઈકો ગોત્રે
પ્રભવતિ પુમાન્ યઃ કુટુંબં વિભર્તિ ।
વૃદ્ધો યૂના સહ પરિચયાચ્યજ્યતે
કામિનીભિઃ સ્ત્રી પુંવચ્ચ પ્રભવતિ
યદા તદ્દિગેહં વિનષ્ટમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

સર્વને સુમતિ તથા કુમતિ બન્ને કુમતી
સંપત્ત તથા આપતની પ્રાપ્તિ થવામાં હેતુ
છે; જે કુટુંબને પાળે તે એકજ પુરૂષ
કુળમાં મનાય છે, યુવાન સાથે પરિચય
થવાથી સ્ત્રીઓ વૃદ્ધને મૂકે છે, અને ન્યારે
ઘરમાં સ્ત્રી પુરૂષની જેઠે સ્વતંત્ર થાય ત્યારે
તે ઘર નાશ પામે છે ॥ ૧૨૪ ॥

રોગશોકપરીતાપબંધનવ્યસના-
નિ ચ । આત્માપરાધવૃક્ષાણાં
ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥ ૧૨૫ ॥

રોગ, શોક, પરિતાપ, બંધન તથા દુઃખ,
એ દેહધારિને પોતાના અપરાધરૂપ વૃ-
ક્ષનાં ફળ છે ॥ ૧૨૫ ॥

યાંતિ ન્યાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્યંચોઽપિ
સહાયતામ્ । અપંથાનં તુ ગચ્છંતં
સોદરોઽપિ વિમુંચતિ ॥ ૧૨૬ ॥

ન્યાય માર્ગે ચાલનારને પશ્ચાદિ પણ સ-
હાય થાયછે, પણ અન્યાય માર્ગે ચાલ-
નારને સગો ભાઈ પણ મૂકી દે છે ॥ ૧૨૬ ॥

ન જારજાતસ્ય લલાટશૃંગં
કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ ।
યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં
તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

જારથી જન્મેલાના લલાટમાં શિંગડું, ને
કુળથી જન્મેલાના હાથમાં કમળ થતું
નથી, પણ જ્યારે વાક્યરૂપિ બાણ મૂકે
છે, ત્યારે તેની જાતિ તથા કુળનું પ્રમાણ
થાયછે ॥ ૧૨૭ ॥

સત્યં મૃદુ પ્રિયં વાક્યં ધીરો
હિતકરં વદેત્ । આત્મોત્કર્ષં તથા
નિંદાં પરેષાં પરિવર્જयेત્ ॥ ૧૨૮ ॥

ધીર મનુષ્યે સત્ય, કોમળ, પ્રિય તથા
હિતકરનાર વાક્ય બોલવું, ને પોતાનાં
વખાણુ તથા પારકાની નિંદાને ત્યાગ
કરવો ॥ ૧૨૮ ॥

વિરક્તઃ પરિદારેષુ નિસ્પૃહઃ
પરવસ્તુષુ । દંભમાત્સર્યહીનો યઃ સ
સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨૯ ॥

જે પરસ્ત્રીમાં વિરક્ત, પારકી વસ્તુમાં નિ-
સ્પૃહ, ને દંભ તથા અદેખાઈથી હીન હોય
તેને બુદ્ધિમાન સાધુ કહેછે ॥ ૧૨૯ ॥

સત્યમેવ વ્રતં યસ્ય દયા દીનેષુ
સર્વદા । કામક્રોધો વશે યસ્ય
સ સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥

જેને સત્યજ વ્રત છે, દીન પર સદા દયા
છે, તથા કામ ક્રોધ વશ છે, તેને બુદ્ધિ-
માન સાધુ કહેછે ॥ ૧૩૦ ॥

મુનિર્ભવતિ મૌનાન્ના નારણ્યવસ-
નાન્મુનિઃ । મુનિર્ભવતિ વશ્યાત્મા
સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

મનુષ્ય મુંગું રહેવાથી તથા અરણ્યમાં વ-
સવાથી મુનિ થતો નથી, પણ મનને
વશ કરવાથી મુનિ થાયછે, કેમકે સ્થિર-
બુદ્ધિવાળો મુનિ કહેવાય છે ॥ ૧૩૧ ॥

યો હિ ન કુરુતે પાપં સર્વભૂતેષુ
ર્કર્હિચિત્ । કર્મણા મનસા વાચા
સ જ્ઞાની કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥

જે કોઈ કાળે પણ મન, વાણી તથા કર્મે
કરી, કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે પાપ કરતો
નથી, તેને બુદ્ધિમાન જ્ઞાની કહેછે ॥ ૧૩૨ ॥

એ ઉપરાંત પણ દેશકાળને અનુસરી અનેક પ્રકારનાં અનિર્દિત કર્મ કહેવાય છે,
કેમકે જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી રીતભાત હોયછે; જે એક દેશમાં નિર્દિત, તે
બીજા દેશમાં અનિર્દિત કહેવાય છે. માટે દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તવું.
શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૂતનપ્રાક્તનાનાં ચ વ્યવહારવિદાં
ધિયા । પ્રતિક્ષણં ચાભિનવો વ્યવ-
હારો ભવેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

અવહાર જાણનાર જુના તથા નવા મ-
નુષ્યોની બુદ્ધિવડે, પ્રતિક્ષણે લોકમાં નવી
નવી રીતભાત થાયછે ॥ ૧૩૩ ॥

વક્તું ન શક્યતે પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષાદ-
નુમાનતઃ । ઉપમાનેન તજ્ઞાનં
ભવેદાસોપદેશતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માટે ઘણું કરી તે કહેવા શક્ય નથી, પણ
માત્ર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા ઉપમાને
કરી તથા આત્ર મનુષ્યના ઉપદેશથી તેનું
જ્ઞાન થાયછે ॥ ૧૩૪ ॥

એ રીતે સદાચરણ પાળનાર તથા દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનાર
મનુષ્ય સર્વત્ર માન પામી સુખી થાયછે, માટે આચાર્યે નિર્દિત કર્મનો ત્યાગ કરી અ-
નિર્દિત કર્મ સેવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં અનિર્દિત કર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યસ્માકંસુચરિતાનિતાનિત્વયોપાસ્યાનિનીઙ્ઠરાણિ ॥

હવે દશમો ઉપદેશ ગુરૂ આદિ વડિલોનાં જે સારાં આચરણ હોય તે ગૃહણ કરવાં,
ને દુરાચરણ હોય તે ગૃહણ ન કરવાનો છે. કેમકે કોઈના પણ ગુણ ગૃહણ કર-
વાથી ને દોષ ત્યાગવાથી મનુષ્ય સારી રીતે કુશળ થઈ લોકમાં સુખી થાયછે, ને
સારા યશને પામે છે. માટે અમુક પાસેથી મારે ગુણ શીખવા યોગ્ય છે વા અયોગ્ય!
એવો વિચાર છોડી દઈ સર્વમાંથી ગુણ ગૃહણ કરવા. અને ગાહરિયા પ્રવાહની રીતે
આ અમારા આપનો કુવો છે, એવા દુરાચરથી પાસે રહેલી નહીનું મીઠું પાણી છોડી
દઈ, કુવામાંનું ખાંડ પાણી પીવાની પેઠે, પરંપરાથી ચાલતી આવેલી આપદાદાની રૂઠી
કદી ખરાબ હોય, તો તે હઠથી ગૃહણ કરવી નહીં; કારણુ તેવા હઠથી પોતાની સ્થિતિ
કદી સુધરતી નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અપ્યુન્મત્તાત્પ્રલપતો બાલાચ્ચ
પરિજલ્પતઃ । સર્વતઃ સારમા-
દદ્યાદશ્મભ્ય ઇવ કાંચનમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

બકવાદ કરનાર, ઉન્મત્ત તથા કાલું કાલું
બોલતા બાળકથી, તેમજ બીજા સર્વથી,
પથ્થરમાંથી કાંચનની પેઠે સાર ગૃહણ
કરવું ॥ ૧૩૫ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

જન્નોરપિ ગુણા ગ્રાહ્યા ગુરોસ્ત્યા-
જ્યાસ્તુ દુર્ગણાઃ । દેશકાલાનુરો-
ધેન વર્તિતવ્યં સદા બુધૈઃ ॥ ૧૩૬ ॥

સુદ્ધિમાને શત્રુના પણ ગુણ ગૃહણ ક-
રવા, ને ગુરૂના પણ દુર્ગુણ ત્યાગ કરવા,
અને દેશ કાળને અનુસરી ચાલવું ॥ ૧૩૬ ॥

એમ છતાં પણ જેઓ ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે સારા ઉપદેશને હઠથી સ્વીકારતા નથી તેમનાવિષે કહ્યું છે કે,

અગતિસ્મતિશ્રદ્ધા જ્ઞાનાભ્યાસે
રુચિર્ન વૈ । ત્રયઃ શિષ્યગુણા હોતે
મૂર્ચાચાર્યસ્ય પુષ્ટયે ॥ ૧૩૭ ॥

ગતિહીનપણું, અતિ વિશ્વાસ તથા જ્ઞા-
નના અભ્યાસમાં અરૂચિ, એ શિષ્યના
ત્રણ ગુણ મૂર્ખ આચાર્યની પુષ્ટિમાટે
છે ॥ ૧૩૭ ॥

માટે સદા પોતાના કલ્યાણ વાસ્તે દુર્ગુણ છોડી સદ્ગુણ ગ્રહણ કરી સદાચારથી વર્તવું, અને સર્વશક્તિમાન સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરની ભક્તિમાં તત્પર રહી તેની પ્રાર્થના કરતા રહેવું. તે વિષે કહ્યું છે કે,

ઐનમસ્તે સતે તે જગત્કારણાય
નમસ્તે ચિતે સર્વલોકાશ્રયાય ।
નમો દ્વૈતતત્ત્વાય શુક્તિપ્રદાય
નમો બ્રહ્મણે વ્યાપિને શાશ્વતાય ॥ ૧૩૮ ॥

હે સતરૂપ, જગતના કારણ, જ્ઞાનસ્વરૂપ,
સર્વ લોકના આશ્રય, અદ્વિતીય, શુક્તિદાતા,
નિત્ય તથા સર્વ વ્યાપિ પરબ્રહ્મ, તને ન-
મસ્કાર છે ॥ ૧૩૮ ॥

તમેકં શરણ્યં તમેકં વરેણ્યં
તમેકં જગત્પાલકં સ્વપ્રકાશમ્ ।
તમેકં જગત્કર્તૃ પાતૃ પ્રહર્તૃ
તમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

તું એકજ સર્વનો રક્ષક, મુખ્ય, જગતનો
પાલક, સ્વપ્રકાશ, જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ
તથા પ્રલય કર્તા, શ્રેષ્ઠ, નિશ્ચળ તથા નિ-
ર્વિકલ્પ છે ॥ ૧૩૯ ॥

ભયાનાં ભયં ભીષણં ભીષણાનાં
ગતિઃ પ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ।
મહોચ્ચૈઃ પદાનાં નિયંતૃત્વમેકં
પરેષાં પરં રક્ષણં રક્ષણાનામ્ ॥ ૧૪૦ ॥

વળી તું એકજ ભયનો ભય, ભયકરનો
ભયકર, પ્રાણિઓની ગતિ, પવિત્રનો પ-
વિત્ર, ઉંચામાં ઊંચા સ્થાનનો નિયંતા, શ્રે-
ષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તથા રક્ષણનો પણ રક્ષણ છે ૧૪૦

વયં ત્વાં સ્મરામો વયં ત્વાં ભજામો
વયં ત્વાં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં નિધાનં નિરાલંબમીશં
ભવાંભોધિપોતં શરણ્યં ત્રજામઃ ॥ ૧૪૧ ॥

માટે જગતના સાક્ષિરૂપ તને અમે યાદ
કરિયે, ભજીયે તથા નમિયે છિયે, અને તું
સત્ય સ્વરૂપ, વિશ્રાંતિ સ્થાન, નિરાલંબ,
ભવસાગર તરવાની નૌકા તથા રક્ષક, એક
દશને શરણુ છિયે ॥ ૧૪૧ ॥

વિદુર્યં ન ચિત્તેન્દ્રિયાણીન્દ્રિયેશં
વિજાનાતિ યસ્તાનિ નિત્યં નિયંતા ।
જગત્સાક્ષિણં વ્યાપકં વિશ્વવંદ્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૨ ॥

જે ઇન્દ્રિયના ઇશને મન તથા ઇન્દ્રિયો
જાણતી નથી, પણ જે નિયંતા નિત્ય તે-
મને જાણે છે, તે જગતના સાક્ષી, વ્યાપક
તથા વિશ્વને નમવા લાયક, ચિદાનંદરૂપ
ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૨ ॥

અળોરપ્યનીયાન્મહદ્વ્યો મહીયાન્
રવીન્દુગ્રહજ્યાભગોલાદિકર્તા ।
ય ઈશો હિ સૃષ્ટ્યાદિમધ્યાન્તસંસ્થ-
શ્ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૩ ॥

જે નાનાથી નાનો, મોટાથી મોટો, સૂર્ય,
ચંદ્ર, ગ્રહ, પૃથ્વી, તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનો
કર્તા, નિયંતા અને સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય
તથા અંતમાં રહેલો છે, તે ચિદાનંદરૂપ
ઈશને શરણુ છું ॥ ૧૪૩ ॥

યતો જાયતે વિશ્વમેતત્સમસ્તં
સ્થિતંયત્ર યસ્મિંલ્લયં યાતિ કાલે ।
અનાદિં વિશ્વં આદિમધ્યાન્તશૂન્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૪ ॥

જેથી આ સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થાયછે,
જેમાં રહું છે ને કાળે કરી જેમાં લય
પામે છે, તે અનાદિ, વ્યાપક અને આદિ
મધ્ય તથા અંત શૂન્ય ચિદાનંદરૂપ ઈશને
શરણુ છું ॥ ૧૪૪ ॥

વશે યસ્ય વિશ્વં સમસ્તં સદાસ્તે
યદાભાસતો ભાતિ યદ્વૈ વિચિત્રમ્ ।
ન જાનંતિ યં તત્ત્વતો યોગિનોઽપિ
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૫ ॥

જેને સદા સમસ્ત વિશ્વ વશ છે, ને જેના
આભાસથી એ વિચિત્ર વિશ્વ ભાસે છે,
અને જેને યોગિ મણુ તત્ત્વથી જાણતા
નથી, તે ચિદાનંદરૂપ ઈશને શરણુ છું ॥ ૧૪૫ ॥

એ પ્રમાણે ગુણગ્રાહી મનુષ્ય સુખી થાયછે, મારે આચાર્યે વડીલોનાં દુશ્ચરિત
છોડી સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં
સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ इत्याचारप्रकरणम् ॥

॥ ॐતત્સદ્ગુણેનમઃ ॥

શ્રી

પ્રમાણસહસ્રી.

॥ વિચારપ્રકરણપ્રારંભઃ ॥

પ્રશ્ન.

યો દેદાનાં પ્રભવશ્ચોદ્ભવશ્ચ વિશ્વાધિપો રુદ્રો મહર્ષિઃ ।

હિરણ્યગર્ભે જનયામાસ પૂર્વે સ નો બુદ્ધ્યા શુભયા સંયુતક્તુ ॥ ૧ ॥

શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્

જે પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ મહાભૂતોની

ઉત્પત્તિ તથા શક્તિનાં કારણ, વિશ્વના અધિપતિ,

અચળ તથા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરે, પૂર્વે પ્રજાપતિને સૂચ્યો,

તે અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડો અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપો ॥ ૧ ॥

પ્રથમ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિસંબંધી તથા દ્વિતીય પ્રકરણમાં આચારવિષે વિચાર કર્યો છે. હવે ત્રીજા પ્રકરણમાં જીવ, ઈશ્વર તથા પરમાત્માસંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. જેમ મનુષ્યને સૃષ્ટિ તથા આચારસંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય છે, તેમ જીવાદિતું જ્ઞાન મેળવવાની ઘણીજ અગત્ય ભાસે છે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવેથી મનુષ્ય ગર્વે રહિત બની તથા આચાર જાણવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થઈ સુખી થાય છે, તેમ જીવાદિતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી મનુષ્ય નાનાપ્રકારના સંશયોથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા

વિનશ્યતિ । નાર્યં લોકોઽસ્તિ

ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૨ ॥

અજ્ઞ, ઈશ્વરને નહિ માનનાર તથા વેહેમી નાશ પામે છે, તેમાં વેહેમીનું અહિં તથા બીજે સુધરતું નથી, ને તેને સુખ પણ થતું નથી ॥ ૨ ॥

માટે જેને સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ મળેલી છે, એવાં મનુષ્ય પ્રાણિયે જે જીવાદિસંબંધી વિચાર ન કર્યો, તો તેનો જન્મ વૃથા જાણવો. કેમકે બીજા પ્રાણિ-

યોને તેસંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ નથી! પૂર્વે આ ભરતખંડમાં ઘણાક તત્ત્વ-વેત્તાઓ થઈ ગયા છે, જેમણે જીવાદિસંબંધી ઘણો સારી રીતે વિચાર કર્યો છે. કૃ-ષ્ણયજુર્વેદના શ્લોકોના ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

કિં કારણં બ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ
કેન સુખેતરેષુ વર્તામહે ॥ ૩ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપણે
ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણે જીવિયે છિયે?
ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખ દુઃ-
ખમાં વર્તિયે છિયે ॥ ૩ ॥

॥ કિંકારણંબ્રહ્મ ॥

હવે જગતનું કારણ શું બ્રહ્મ છે? એ પેહેલો પ્રશ્ન છે; તે વિમે વિચાર કરિયે તો જરૂર જગતનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ એમ તર્કમાં આવે છે. તર્ક કરી સિવાય કોઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થપણું જાણવામાં આવી શકતું નથી. જેમ કસોટીના પથ્થર ઉપર કસ કાઢતાં સોનાનું યથાર્થપણું જાણાય છે, તેમજ હરકોઈ પદાર્થમાં કેટલી સત્તા છે, તે વિશ્વાસથી માનવાને બદલે જો તર્કથી વિચારવામાં આવે, તો તે પદાર્થની સત્તાનું યથાર્થપણું જાણાઈ આવે છે. વિશ્વગુણુદર્શમાં કહ્યું છે કે,

મોહં રુણદિ વિમલીકુરુતે ચ બુદ્ધિ
સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।
શાસ્ત્રાંતરાભ્યસનયોગ્યતયા યુનક્તિ
તર્કશ્રમો ન તનુતે કિમિહોપકારમ્ ॥ ૪ ॥

તર્ક અજ્ઞાનને ટાળે છે, બુદ્ધિને નિર્મળ કરે છે, સારી રીતે રચેલા વાક્યની પદ્ધતિ સમજવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજાં શાસ્ત્ર જાણવામાં યોગ્ય કરે છે, માટે તેમાં કરેલો શ્રમ આ લોકમાં શું ઉપકાર કરતો નથી ॥ ૪ ॥

વળી કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, એ ન્યાયથી જગતરૂપ કાર્યનું કંઈ પણ કારણ અનુમાન કરવામાં આવે છે. જોકે સૃષ્ટિમાં અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તથાપિ તે સર્વનો જડ અને ચૈતન્યમાં સમાસ થાય છે. જડ વસ્તુ જોવામાં વા જાણવામાં આવવાથી તે દૃશ્ય વા જ્ઞેય કેહેવાય છે, ને ચેતન તેને જોનારો હોવાથી દૃષ્ટા વા જ્ઞાતા કેહેવાય છે. જો સૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય ન હોત ને એકજ જડ વસ્તુ હોત, તો સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનાર કોઈ થાતજ નહિ. એમ છતાં પણ પદાર્થવાદી ચાર્વાકે કહ્યું છે કે,

ચતુર્ભ્યઃ સ્વલુ ભૂતેભ્ય-
ચૈતન્યમુપજાયતે ।
કિષ્વાદિભ્યઃ સમેતેભ્યો
દ્રવ્યેભ્યો મદશક્તિવત્ ॥ ૫ ॥

જેમ ચોખા આદિ દ્રવ્યકૃત સુરાબીજ-વડે સંયુક્ત થયેલા દ્રવ્યે કરી, દારૂમાં કે-ફરૂપ શક્તિ આવે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ ચાર મહાભૂત એકઠાં થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫ ॥

અગ્નિરુષ્ણો જલં શીતં શીતસ્પર્શ-
સ્થાઽનિલઃ । કેનેદં ચિત્રિતં ત-
સ્માત્સ્વભાવાત્તદ્વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કેનાંજિતાનિ નયનાનિ મૃગાંગનાનાં
કો વા કરોતિ રુચિરાંગરુહાન્ મયૂરાન્ ।
કશ્ચોત્પલેષુ દલસન્નિચયં કરોતિ
કો વા કરોતિ વિનયં કુલજેષુ પુંસુ ॥૭॥

નિન્નોન્નતં કઃ કુરુતે જલાનાં
વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।
માધુર્યમિક્ષૌં કદુર્તાં મરીચે
સ્વભાવતઃ સર્વમિદં હિ સિદ્ધમ્ ॥ ૮ ॥

પણ એ સ્વાભાવિક ધર્મની પ્રવૃત્તિ ચૈતન્યની સત્તાવિના ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી, કારણ ક્રિયા થવામાં હેતુ ચૈતન્ય છે પણ જડ નથી. જે પદાર્થોમાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોત તો જીવરૂપ વિશેષ ચૈતન્ય કેમજ થાત. કેમકે સામાન્ય અગ્નિનું અસ્તિત્વ છે, તેજ તે પ્રકાશરૂપે વિશેષ થાયછે. સર્વ કોઈને પોતાના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય છે; જેમ કોઈ શૂન્ય ધરનો અનુભવ કરનારો કેહે છે કે, “આ ધરમાં કોઈ નથી,” તો ત્યાં તેનો અનુભવ કરનાર તે પોતે સાક્ષી છે. તેમ જડ વસ્તુજ છે, ને તે મિશ્રિત થવાથી ચૈતન્યનો ઉદ્ભવ થાયછે, એમ કેહેનારો પોતે તેનો સાક્ષી છે, એમ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે; માટે જડ ઉપરાંત ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ છે, જે વિષે શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્નર્થે કસ્યાસ્તિ
સંશયઃ પુંસઃ । અત્રાપિ સંશયથ્વેત્સં-
શયિતા યઃ સ એવ ભવસિ ત્વમ્ ॥ ૯ ॥

“પોતે છે” એ અર્થમાં ક્યા મનુષ્યને સંશય છે? ને એમાં પણ જે તને સંશય હોય, તો જે સંશય કરનાર તેજ તું કરેછે ॥ ૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, જડનો અનુભવ કરનાર ચેતન છે, પણ તે મન વાણિઆદિ ઈન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતું નથી. સામવેદના કેનોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન
વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન
વિશ્વો ન વિજાનીમો
યથૈતદનુશિષ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

તે બ્રહ્મને આંખ દેખતી નથી, વાણી કહી શકતી નથી, તથા મન જાણી શકતું નથી, તેથી અમે પણ જાણતા નથી, માટે તેનો શિષ્યને કઈ રીતે ઉપદેશ કરવો, એ અમે સમજી શકતા નથી ॥ ૧૦ ॥

અગ્નિ ઉષ્ણુ, જળ શીત તથા વાયુ શીત સ્પર્શવાળો છે, એ કેણે નિર્માણ કર્યું? માટે તેની સ્વભાવથીજ વ્યવસ્થા જાણવી ॥૬॥

હરિણિનાં નેત્ર કેણે આંજ્યાં? મોરને મુંદર પીછવાળા કોણ કરેછે? કમળનેવિષે પાંખડીનો સમુદાય કોણ રચે છે? અને કુળવાન પુરૂષમાં વિનય કોણ મૂકે છે ॥૭॥

વળી પાણીનું નીચાઉંચાપણું, મૃગ તથા પક્ષિયોનો વિચિત્ર ભાવ, શેરડીમાં મધુરતા તથા મરીમાં તીખાસ કોણ કરેછે! માટે એ સર્વ સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે ॥૮॥

યસ્યામતં તસ્ય મતં
મતં યસ્ય ન વેદ સઃ ।
અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં-
વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતામ્ ॥ ૧૧ ॥

અહ્મ જાણી શકાતું નથી, એમ જેને નિ-
શ્ચય છે, તે અહ્મને જાણે છે; ને “મં અહ્મને
જાણ્યું” એમ જેને નિશ્ચય છે, તે અહ્મને
જાણતો નથી. કેમકે તે “જાણું છું” એમ
કહેનારને જાણ્યું નથી, ને “જાણ્યું નથી,”
એમ કહેનારને જાણ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

કારણ યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થા અર્થેભ્યશ્ચ
પરં મનઃ । મનસશ્ચ પરા બુદ્ધિર્બુ-
દ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥ ૧૨ ॥

ઈન્દ્રિયથી પર વિષય, વિષયથી પર મન,
મનથી પર બુદ્ધિ તથા મહાન્ આત્મા
બુદ્ધિથી, પણ પર છે ॥ ૧૨ ॥

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો
ન ચક્ષુષા । અસ્તીતિ બ્રુવતોઽન્યત્ર
કથં તદુપલભ્યતે ॥ ૧૩ ॥

તે વાણી, મન તથા ચક્ષુએ પ્રાપ્ત થવા
શક્ય નથી, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ નહિ
માનનારને તે કેમ જણાય ? ॥ ૧૩ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેન-
માશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ જ્ઞાનોતિ
શ્રુતાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૧૪ ॥

એ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે વિચારે
છે, કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે કહે છે તથા કોઈ
આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે, ને સાંભળીને
પણ એને કોઈ જાણતું નથી ॥ ૧૪ ॥

પરંતુ જેમ શોધ કરવાથી પદાર્થોના ગુણ દોષ જણાઈ, તેની સત્તા જાણી શકાય
છે, તેમ સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનો જેમાં સમાસ થાય છે, એવા જડ ચૈતન્યનો વિવેકથી
વિચાર કરતાં સામાન્ય ચૈતન્ય સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર
ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

વહેર્યથા યોનિગતસ્ય મૂર્તિ
ર્નદૃશ્યતે નૈવ ચ લિંગનાશઃ ।
સ ભૂય એવન્ધનયોનિગૃહ્ય
સ્તદ્દોભયં વૈ પ્રણવેન દેહે ॥ ૧૫ ॥

જેમ પોતાના કારણરૂપ અરણિમાં રહેલ
અગ્નિનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેથી કંઈ
એના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ નથી, કેમકે
તે ફરી અરણિનાં કાષ્ઠ મંથન કરવાથી
પ્રગટ થઈ શુદ્ધ હોય છે, તેમ દેહને વિષે
રહેલ આત્મા વિચારથી જાણાય છે ॥ ૧૫ ॥

વળી કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न
प्रकाशते । दृश्यते लघुयया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ૧૬ ॥

એ સર્વ ભૂતમાં ગુપ્ત રહેલ આત્મા રહેજ
જાણતો નથી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કર-
નાર પંડિતને સૂક્ષ્મ એકાગ્ર બુદ્ધિવડે જ
જાણાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

બૃહચ્ચ તદ્વિવ્યમચિન્ત્યરૂપં
સૂક્ષ્માચ્ચ તત્સૂક્ષ્મતરં વિભાતિ ।
દૂરાત્સુદૂરે તદિહાન્તિકે ચ
પશ્યત્સ્વિહૈવ નિહિતં ગુહાયाम્ ॥ ૧૭ ॥

તે સર્વથી મહત્, સ્વયંપ્રકાશ, અચિન્ત્ય-
રૂપ તથા સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ
પ્રકાશે છે, પણ અજ્ઞાનિને દૂરથી પણ
દૂર છે, અને જ્ઞાનિને તદ્દયને વિષે પાસેજ
રહ્યું છે ॥ ૧૭ ॥

આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પુષ્પે ગંધં તિલે તૈલં કાષ્ઠે વહ્નિ
પયોઘૃતમ્ । ઇક્ષૌ ગુડં તથા દૈહે
પશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥ ૧૮ ॥

જેમ પુષ્પમાં ગંધ, તિલમાં તેલ, કાષ્ઠમાં
અગ્નિ, દૂધમાં ધી તથા શેરડીમાં ગોળને
જુવે છે, તેમ દેહનેવિષે રહેલા આત્માને
વિવેકથી જો ॥ ૧૮ ॥

વળી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સર્વગં સચ્ચિદાત્માનં જ્ઞાનચક્ષુ-
ર્નિરીક્ષતે । અજ્ઞાનચક્ષુર્નેક્ષેત
માસ્વંતં ભાનુમંધવત્ ॥ ૧૯ ॥

સર્વ આપક સચ્ચિદાત્માને જ્ઞાનરૂપ નેત્ર-
વાળો જુવે છે, પણ તે વિનાનો, જેમ
પ્રકાશિત સૂર્યને આંધળો દેખે નહીં તેમ
દેખતો નથી ॥ ૧૯ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી, કે જ્યાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોય. જેમ
સામાન્ય અગ્નિ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહ્યું છે, ને સામાન્ય અગ્નિની
પેઠે સર્વત્ર જ્ઞાન પ્રકાશે છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

કતરઃ સ આત્મા । યેન વા રૂપં પશ્યતિ ।
યેન વા શબ્દં શૃણોતિ । યેન વા ગન્ધાના-
જિગ્રતિ । યેન વાચં વ્યાકરોતિ । યેન
વા સ્વાદુ ચાસ્વાદુ ચ વિજાનાતિ ॥ ૨૦ ॥

તે આત્મા કોણ? તો કે જેની સત્તાથી
પ્રાણી ચક્ષુવડે રૂપ જુવે છે, કાનવડે
શબ્દ સાંભળે છે, નાકવડે ગંધ સુંઘે છે,
મુખવડે વાણી બોલે છે અને જીભવડે
સ્વાદ અસ્વાદ જાણે છે ॥ ૨૦ ॥

તેમ કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે ।
યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રયન્ત્ય-
ભિસંવિશન્તિ તદ્બ્રહ્મ ॥ ૨૧ ॥

જે થકી આ પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે,
ઉત્પન્ન થઈ જેની સત્તાવડે જીવે છે, ને
વિનાશ સમય જેમાં જઈ રહે છે, તે
બ્રહ્મ ॥ ૨૧ ॥

એ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ પણ કાળે વિનાશ ન પામવાથી સત્, જ્ઞાનરૂપ હોવાથી
ચિત્ તથા મનના અભાવનેદીધે સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત હોવાથી આનંદરૂપ કેહેવાય

છે, અર્થાત્ તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. વળી તે આપક હોવાથી અનંત ને એકજ હોવાથી અદ્વિતીય કહેવાયછે. નૃસિંહોત્તરતાપિનીમાં કહ્યું છે કે,

અયમાત્મા નિત્યઃ શુદ્ધો બુદ્ધઃ સત્યો-
મુક્તો નિરંજનો વિશ્વરૂપાનંદઃ ॥ ૨૨ ॥

આ આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય,
મુક્ત, નિરંજન, આપક, અદ્વિતીય તથા
આનંદસ્વરૂપ છે ॥ ૨૨ ॥

વળી અથર્વવેદના સર્વોપનિષદ્સારમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતમાનંદં બ્રહ્મ ॥ ૨૩ ॥

સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદરૂપ બ્રહ્મ
છે ॥ ૨૩ ॥

પણ એ સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશ રહેલ છે, જે નિત્ય ચૈતર્થહિર તેવડે આપ્ત હોવાથી, બીજામાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષમાંથી બીજાની પેઠે વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામેછે. વૃદ્ધિ સમય વૃક્ષની પેઠે અનેક બ્રહ્માંડરૂપ જગત્ બને છે ને સંકોચ સમય બીજાની પેઠે પરમાણુરૂપે રહેછે. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે પંચદશીમાં કહ્યું છે કે,

પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ
સ્વયંપ્રભઃ । इत्येकदेशवृत्तित्वं मा-
याया वदति श्रुतिः ॥ ૨૪ ॥

આ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એક અંશ સ-
ર્વભૂત ને ત્રણ અંશ સ્વપ્રકાશ છે; એ
રીતે પરમાત્માના એક દેશમાં જડાંશની
સ્થિતિ શ્રુતિ કહેછે ॥ ૨૪ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવર-
જંગમમ્ । ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ
ભરતર્ષભ ॥ ૨૫ ॥

હે અર્જુન, સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સ્થાવર જ-
ંગમરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાયછે, તે જડ ચૈ-
તન્યના સંયોગથી જાણુ ॥ ૨૫ ॥

પણ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ કાળે પણ નાશ પામતું નથી, કેમકે તે અવયવ રહિત છે, તેથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડતા નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વ-
મિદં તતમ્ । વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય
ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૨૬ ॥

જેણે આ સર્વ જાણ્યું છે, તેને અવિનાશી
જાણુ, કેમકે એ અવિનાશીને વિનાશ ક-
રવા કોઈ સમર્થ થતો નથી ॥ ૨૬ ॥

પણ જડાંશ અવયવવાળું હોવાથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડેછે. જોકે પરમાણુનો પણ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી, તોપણ તે રૂપાંતરને પામતા દેખા-
વાથી નાશવાનું કહેલ છે. સૃષ્ટિમાં કાળે કરી જ્યાં જળ ત્યાં સ્થળ ને સ્થળ ત્યાં જળ,
વસ્તી ત્યાં જંગલ ને જંગલ ત્યાં વસ્તી અને પર્વત ત્યાં મેદાન ને મેદાન ત્યાં પર્વત

થવારૂપ ફેરફાર થાયછે. વળી કોઈ પણ દૃશ્ય વસ્તુ એકજ સ્થિતિમાં રહેલી ભાસતી નથી; કોઈ થોડે કાળે તો કોઈ ઘણે કાળે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયના વિકારને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી કહ્યું છે કે,

દૃશ્યાણિ સર્વાણિ વિનશ્વરાણિ ॥ ૨૭ ॥ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થ નાશવંત છે ॥ ૨૭ ॥

એથી એમ ન માનવું કે આ જગત્ ત્રણે કાળમાં નથી, કેમકે ભૂતકાળના વિદ્વાનોએ રચેલા ગ્રંથોથી જાણાયછે કે, પૂર્વે જગત્ હતું, વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, ને ભવિષ્યમાં ભૂતની પેઠે હોવું જોઈએ. જગત્ છે તોજ તેનું નેત્રની કીકીના જલાંશમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે, પણ જો નજ હોત તે કોઈ કાળે ભાસત નહિ. માટે જગત્ દૃષ્ટિ પરછે ત્યારેજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે, એમ કેહેવું અસંભવિત છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત છે, તેમાં જો અવયવવાળું જડાંશ વૃદ્ધિ પામી જગત્સ્વપ્ન ન થયું હોત તો કદી ભાસત નહિ. કારણ નિરવયવ વસ્તુમાં સાવયવ વસ્તુનું ભાસવું અસંભવિત છે. દોરડીમાં સર્પ તથા છીપમાં રૂપું ભાસવું સંભવિત છે, કેમકે દોરડી તથા છીપ બન્ને સાવયવ છે, ને ત્યાં સર્પ તથા રૂપું ભાસવા જોવા યોગ થાયછે. ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં સૂર્યકિરણ તથા પૃથ્વીમાંથી નિકળતી વરાળના મિશ્રિત યોગરૂપ કારણ છે, તેમ આકાશની નીલતા પ્રકાશ તથા તિમિરના મિશ્રિત યોગથી ભાસે છે; પણ વંધ્યાસુત, ખપુષ્પ તથા શશરાંગ તો મૂળમાંજ નથી તો તેની ઉપમા જગતને કેમ અપાય! માટે નિરવયવ સામાન્ય ચૈતન્યમાં સાવયવ જડાંશનો યોગ થવાથીજ જગત્ ભાસે છે. કારણવિના કાર્ય થતું નથી ને કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોય છે, એ ન્યાયથી અવયવવાળા જગતનું કારણ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. એથી સામાન્ય ચૈતન્યને કંઈ દ્વૈતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે જ્યાં મન છે ત્યાંજ દ્વૈત છે; પણ સામાન્ય ચૈતન્યમાં મનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત બીજ કોઈ જગત્ જોવા પદાર્થનું ભાસવાપણું છેજ નહિ. જેમ કોઈને પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય ને ખુંચે, તેમ જગત્ કંઈ મનના અભાવનેલીધે સામાન્ય ચૈતન્યને ખુંચતું નથી, માટે સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વૈતજ ઠરે છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત હોવાથી તેમાં સજ્જતીય, વિજ્જતીય તથા સ્વગતમાંના કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ સંભવતો નથી. એકજ જાતના એ પદાર્થનો જે ભેદ તે સજ્જતીય, બન્ને જુદી જુદી જાતના પદાર્થનો જે ભેદ તે વિજ્જતીય, તથા એકજ પદાર્થમાં અવયવે કરી જે ભેદ તે સ્વગત ભેદ કેહેવાયછે. માટે સામાન્ય ચૈતન્ય સત્ત્વિયદાનંદરૂપે એકજ છે, એમ અનુમાન થાયછે. વળી પદાર્થમાત્રનું ભાસવું કિંવા ન ભાસવું એ વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક, એ ત્રણ પ્રકારની સત્તાવડે થાયછે. જગત્ અવસ્થામાં વ્યાવહારિક, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક તથા સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં પારમાર્થિક સત્તા વર્તે છે. એક અવસ્થાની સત્તાનું બીજી અવસ્થામાં અભાવ હોવાથી જગતના પદાર્થ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં ભાસતા નથી. તેમ સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના પદાર્થ જગતમાં ભાસતા નથી; પણ જે જે અવસ્થામાં જે જે પદાર્થ ભાસે છે, તે તે અવસ્થામાં

તે તે પદાર્થ સત્ય છે, કેમકે તેમ ન હોય તો ભાસેજ નહિ, ને જેમ જગતમાં સિંહ, આઘ્રાદિને જોતાં ભય થાયછે, તેમ સ્વપ્નમાં થાય નહિ. પણ જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં કંઈ ભાસતું નથી. એ ઉપરથી એક અવસ્તાના પદાર્થનો ખીજી અવસ્તામાં અભાવ જણાય છે; પણ વસ્તુતાથી કંઈ અભાવ નથી. કેમ કે ફરી તેજ અવસ્થામાં તેવા પદાર્થોનું ભાસવું થાયછે. જો કે જગતના પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થો કંઈ સત્ય નથી, તથાપિ જગતના પદાર્થો જોયાથી તેનો જે મનમાં ખીજરૂપે સંસ્કાર રહેછે, તેજ સ્વપ્નમાં ઉદ્ભવ થઈ પદાર્થરૂપે ભાસે છે. પણ જો જગતમાં પદાર્થ નજ હોત, તો તેનો મનમાં સંસ્કાર પણ રહેત નહિ, ને કંઈ સ્વપ્નમાં ભાસત પણ નહિ. માટે જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી, તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિ દશામાં એકજ સામાન્ય ચૈતન્યનો સદ્ભાવ છે, ત્યાં જગતનું ભાસવું મૂળમાંજ નથી. જેથી સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વિતીયજ રહેછે, ને જગતની અંદર બહાર સર્વજ વ્યાપિ રહ્યું છે, અને તેનીજ સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામે છે; માટે તેજ સામાન્ય ચૈતન્ય, જડાંશને આ પરિદેશ્યમાન જગતરૂપ થવામાં કારણ છે, અર્થે તેજ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા કેહેવાય છે, માટે સૃષ્ટિનું કારણ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માજ છે, નૃસિંહોત્તરતાપિની ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ૨૮ ॥

એજ પરમાત્મા સર્વનું કારણ અને પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થવામાં હેતુ છે ॥ ૨૮॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જગતના કારણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

॥ કુતઃસ્મજાતાજીવામઃકેન ॥

હવે આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ને સ્થાવરે જીવિયે છિયે, એ ખીજો પ્રશ્ન છે. તે વિષે રહેજ વિચાર કરિયે તો સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના માતા-પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ભાસે છે. જરાયુજ તથા અંડજ પ્રાણિયોમાં એ રીતની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે, સ્વેદજમાં પણ કોઈ કોઈ સમય જોવામાં આવે છે, ને ઉદ્ભિજમાં પુષ્પ-રજના સંયોગે કરી ભાસે છે; અને એ એ સર્વ પ્રાણિયોનું જીવન એક ખીજવડે થતું જણાય છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં સર્વ પ્રાણિયોનું શરીર જડાંશથી તથા જીવાત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં ભાસે છે. પ્રથમ સામાન્ય ચૈતન્યની સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતરૂપ થયું, ને એ ચારના અનેકપ્રકારના મિશ્રિત યોગથી સૃષ્ટિમાં અનેકપ્રકારનાં પ્રાણિયોનાં શરીર થયાં જણાય છે. અને જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ જેવા આકાર તથા શક્તિવાળી ઉપાધિયુક્ત હોય

તેવા આકાર તથા શક્તિરૂપે વિશેષ ભાસે છે, તેમ જ્યાં જેવું શરીરનું બંધારણ ત્યાં તેવું સામાન્ય ચૈતન્યનું જીવાત્મારૂપે વિશેષપણું થયેલ ભાસે છે. યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

અગ્નિર્યથૈકો ભુવનં પ્રવિષ્ટો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।
એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપંરૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

જેમ જગતમાં રહેલો એક અગ્નિ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાયછે, તેમ સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાયછે ॥ ૨૯ ॥

વાયુર્યથૈકો ભુવનં પ્રવિષ્ટો
રૂપંરૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।
એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપંરૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

વળી જેમ જગતમાં રહેલ એકજ વાયુ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાયછે, તેમ સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાયછે ॥ ૩૦ ॥

જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ, સૂર્યરૂપ મોટી ઉપાધિથી તેવા વિશેષરૂપે થઈ આખા જગતને પ્રકાશ કરેછે, ને દીપકરૂપ નાની ઉપાધિથી તેવા અલ્પરૂપે થઈ ધરના થોડા ભાગનેજ પ્રકાશ કરી શકે છે; તેમ એકજ સામાન્ય ચૈતન્ય મહદ્શક્તિની ઉપાધિથી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર બની સર્વજ્ઞ, ને અલ્પ શક્તિની ઉપાધિથી અલ્પ શક્તિમાન જીવ બની અલ્પજ્ઞ થઈ શકે છે. વસ્તુતાથી સામાન્ય ચૈતન્યનો કંઈ ભેદ ભાસતો નથી, માત્ર શક્તિનોજ ભેદ જણાય છે. જેમ મનુષ્ય જાતિત્વેકરી એક છતાં વિભૂતિના ભેદથી રાજા અને પ્રજા થાયછે, તેમ ચૈતન્ય એક છતાં શક્તિના ભેદથી ઈશ્વર અને જીવ થઈ શકે છે. જેમ મનુષ્યશરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તથા તેમાંથી પોષણ મેળવનાર કુમિટ્ટીટાદિના મનથી, કદી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો અભાવ હોય, તોપણ તે મનુષ્ય છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તેમાંથી પોષણ મેળવનાર મનુષ્યના મનથી, કદી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય ન થાય, તોપણ તે હોવો જોઈએ. કેમકે મનુષ્યના જીવનમાં થયેલા પ્રત્યેક કુમિટ્ટીટાદિને પોતપોતાના શરીરનું જીહું જીહું અભિમાન હોવા છતાં, આખા મનુષ્યશરીરનો અભિમાની એક જીવાત્મા જીહો છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યેક જંગમ પ્રાણિયોને પોતપોતાના શરીરનું જીહું જીહું અભિમાન હોવા છતાં, આખા વિરાટરૂપ શરીરનો અભિમાની એક ઈશ્વર હોવો જોઈએ; અને જેમ કુમિટ્ટીટાદિ મનુષ્યને જાણી શકવા અસમર્થ છે, તેમ મનુષ્ય પ્રાણી પણ ઈશ્વરને જાણી શકવા સમર્થ નથી. કેમકે જેમ પ્રત્યેક દીપકના તૈલવર્તિકાદી ભિન્ન ભિન્ન તથા હલવાળાં છે, તેમ મનુષ્યાદિ શરીરધારી પ્રાણિયોની બુદ્ધિ પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન તથા હલવાળી છે; ને જેમ તૈલવર્તિકાદી સાથે યોગ પામી દીપકરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ તે તૈલવર્તિકાદીની શક્તિપ્રમાણે પ્રકાશ કરેછે, તેમ અલ્પ બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી જીવાત્મારૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય, જેટલા પ્રદેશમાં તે બુદ્ધિની શક્તિ પહોંચે તેટલા પ્રદેશસંબંધી જાણી શકે છે; પણ વિશેષ

જાણી શકતું નથી. એથીજ મનુષ્યાદિ પ્રાણિ એક બીજાના મનની વાત જાણી શકતાં નથી, પણ ઈશ્વર તો સર્વ જાણી શકે છે. કેમકે જેમ સૂર્યગોળ વા તેના વાતાવરણ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિપ્રમાણે મહા પ્રકાશરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ આખા જગતને પ્રકાશે છે, તેમ આપક બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિપ્રમાણે ઈશ્વરરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય બધું જાણે તેમાં નવાઈ નથી. જેમ દેહ જીવવડે વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, ને જીવ તેનો આત્મા છે, તેમ જગત્ ઈશ્વરે કરી વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, ને ઈશ્વર તેનો આત્મા છે. એ રીતે જડાંશથી પ્રાણિયોનાં શરીર તથા ચૈતન્યાંશથી તેમના જીવાત્મા થયેલ ભાસે છે. હવે સાધારણ દૃષ્ટિએ જોતાં સર્વ પ્રાણિયો ખાનપાનથી જીવે છે; પણ વિશેષ વિચારતાં એમ જણાય છે કે, જે ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂળ ન હોય તો ખાનપાનના પદાર્થ પાસે છતાં પણ પ્રાણિયો જીવી શકતાં નથી. સૃષ્ટિમાં કયાંય કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ ભાસતી નથી. એ નિયમપ્રમાણે સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર પૃથ્વી, જળ તેજ તથા વાયુરૂપ કારણનાં કાર્ય છે; તેથી એ ચાર મહાભૂતમાંથી કોઈના પણ અભાવે પ્રાણી જીવી શકતાં નથી. આહારને પૃથ્વીનો, પાનને જળનો, જડરાશિને અગ્નિનો અને પ્રાણુવાયુને વાયુનો ભાગ સમજવો. જોકે એ પ્રત્યેક મહાભૂત જડે જેવાં લાગે છે, તોપણ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત જણાય છે, કેમકે તેમનાથી પ્રાણિયોનાં ચૈતન્યાંશને પુષ્ટિ થતી ભાસે છે. પણ પ્રાણિયો સર્વજ્ઞ ન હોવાથી, સૃષ્ટિનિયમરૂપ ઈશ્વરી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાવડે ઈશ્વરના અપરાધિ થાય છે, જેથી તેની ઈચ્છા પ્રતિકૂળ થતાં તેઓ અવધિની પૂર્વે મરણ પામે છે. માટે જેમ અને તેમ મનુષ્યે વિશેષ જ્ઞાનવાન્ થઈ સૃષ્ટિનિયમો જાણી, તેપ્રમાણે ચાલી ઈશ્વરની કૃપા મેળવીને સો વર્ષની અવધીપર્યંત જીવિ શકાય તે રીતનો પ્રયત્ન કરવો.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જીવોની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું નિરૂપણ.

॥ કચસંપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

હવે આપણે કયાં રહ્યા છિયે, એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચારિયે તો એમ જણાય છે કે, આપણે કોઈ ઘરમાં રહ્યા છિયે. પણ ક્રમથી વિશેષ વિચારતાં કોઈ ગામ, નગર, દેશ અને ખંડમાં રહેલા ભાસિયે છિયે; ને તેથી પણ આગળ વિચારિયે તો આ ભૂગોળ ઉપર આપણે રહ્યા છિયે, એમ ભાસે છે. પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આપણે કોઈ મહા શક્તિમાન જગતરૂપ શરીરવાળા ઈશ્વરના અંગમાં, આપણા શરીર માહેલા કંમિકીટાદિની પેઠે રહ્યા છિયે. આકાશમાંના અસંખ્ય ગોળ મળી ઈશ્વરનું જગતરૂપ શરીર ને તે પ્રત્યેક ગોળને તેના અવયવ કહીએ છીએ; એવા જગતરૂપ શરીરનો જે અભિમાની ચૈતન્ય તે ઈશ્વર કેહેવાય છે. જેને જાણવા તેના પેટમાં રહેલ મનુષ્યપ્રાણી કોઈ કાળે પણ સમર્થ થઈ શકે એમ નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોના નિવાસસ્થાનનું નિરૂપણ.

॥ કેનસુખેતરેષુવર્તામહે ॥

હવે આપણે શ્યાથી સુખ દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ ચોથો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, આપણને સુખ દુઃખ થવાનું કારણ બીજું છે. પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં આપણે પોતેજ તે સુખ દુઃખ થવામાં કારણ છિયે, એમ જણાય છે, કેમકે જેવી ક્રિયા તેવું ફળ થવાના નિયમપ્રમાણે મનુષ્ય જેવું આચરે તેવું પામિછે. ગમે જેવો સમજી પણ પાપથી મુક્ત નથી; કદી તે પોતાના મનથી પાપથી મુક્ત થયેલો સમજે તો ભલે, પણ સૃષ્ટિનિયમ તો એવો છે કે, ક્રિયાનું ફળ ગમે તે પ્રકારે ભગવંજ નેઈએ. માટે તેવા દોઢ ડાઘાયે વિવેક છોડી કોઈપ્રત્યે અશુભ રીતે વર્તી જોવું, તેનો બદલો જે તેને ન મળે તો જાણવું જે, તે પાપથી મુક્ત થયેલ છે. કદી સામાન્ય ચૈતન્ય મુક્ત છે, એમ સમજી તે પોતાને મુક્ત માનતો હોય તો તેમાં તેની મોટી ભૂલ છે; કેમકે તે પોતે તો વિશેષ છે, ને ક્રિયાનું જે ફળ થવું તે વિશેષનેજ થાયછે. કેમકે ક્રિયા વિશેષથીજ થાયછે, સામાન્યમાં ક્રિયા નથી, તો ત્યાં ફળ પણ નથી. સામાન્ય અગ્નિને કંઈ વાયુ, જળ તથા પૃથ્વી બાધ કરી શકતાં નથી, પણ વિશેષ અગ્નિને બાધ કરેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. તો જીવાત્મારૂપ વિશેષ ચૈતન્યને પાપ પુણ્યનું ફળ કેમ ન મળે! કદી પોતાને અસંગ સમજી પાપ પુણ્યનો ભોક્તા ન માને, તો તેમાં પણ તેની ભૂલ છે. કેમકે કંઈ પણ ક્રિયા તેમાં મન જોડ્યા શિવાય તથા મમત્વ બાંધ્યાવિના થઈ શકતી નથી. વળી મન ચંચળ હોવાથી સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિના સ્થિર રહી શકતું નથી, ને કંઈને કંઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાયછે. પણ તેમાં એકજ વેળા બે ઠેકાણે પ્રવૃત્ત થવાની શક્તિ ન હોવાથી “અસંગ રહેવું ને ક્રિયા કરવી,” એ બન્ને એકજ વખતે તેનાથી થાય નહિ. માટે જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં જીવાત્મા મનની હાજરીથી ક્રિયા કરેછે, ને તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ ભોગવે છે. તો ત્યાં તે અસંગ કેમ કહેવાય? યદ્યપિ સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા વા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનના અભાવે જીવાત્મા અસંગ થાય, તો તેથી શું થયું! તે પાછો જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં આવતાં ક્રિયાનું ફળ ભોગવશે. મનમાં રજોગુણુ આવ્યા શિવાય કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ, સત્વગુણુ આવ્યા શિવાય તેનું પાલન તથા તમોગુણુ આવ્યા શિવાય તેનો નાશ થતો નથી, ત્યારે અસંગ રહી ક્રિયા કરવાપણું ક્યાં રહ્યું! અસંગ રહીને ક્રિયા તો એવી થાયછે કે, જેમ કોઈ બેશુદ્ધ મનુષ્યનાં પથારીમાંજ મળમૂત્ર નિકળી પડે, દૂધ, પાણી વા ઔષધ પાઓ તો માંડ તેના પેટમાં જાય, ને તેનું ઉઘાડું શરીર ઢાંકે તો ઢંકાય; તેમ શુદ્ધિવાળાએ જાણી જોઈને આચરવું. પણ એવી અસંગ ક્રિયા શુદ્ધિવાળાએ કરવી ઘટતી નથી, કેમકે સૃષ્ટિનિયમજ એવો છે કે, જંગમ પ્રાણિયોએ સદા સાવધાન રહી ક્રિયા કરવી;

ને તેમ ન હોત તો તેને જંગમ કરવાની જરૂર શી હતી? એક લોલસા જેવોજ બનાવત. બાળક ને રડે નહિ, હશે નહિ, હાથ પગ હલાવે નહિ ને ઉદાસીન પડ્યું રહે, તો ધરનાં સર્વ વિચારમાં પડી તેનું કારણ શોધવા માંડેછે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જંગમ પ્રાણિયે શુદ્ધિમાં ક્રિયા રહિત થવું, એ સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટું છે. માટે સદા પોતાના કાર્યમાં સાવધાન રહેતાં સદાચરણે વર્તવું, કારણ બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ ।
સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી
પાપો ભવતિ । પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા
ભવતિ પાપઃ પાપેન ॥ ૩૧ ॥

જીવાત્મા જેવું કરે તથા આચરે તેવો થાય;
સાધુ કરે તો સાદો ને નરતું કરે તો ન-
રતો થાય, કેમકે પુણ્ય કર્મ કરી પુણ્ય-
વાન્ અને પાપે કરી પાપિષ્ઠ થાયછે ॥૩૧॥

તેમ યજુર્વેદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં
રથમેવ તુ । બુદ્ધિં તુ સારથિં
વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ૩૨ ॥

જીવાત્માને રથમાં બેસનાર, શરીરને રથ,
બુદ્ધિને સારથી તથા મનને રાશ જાણુ ॥૩૨॥

ઇન્દ્રિયાણિ હયાનાહુર્વિષયાંસ્તેષુ
ગોચરાન્ । આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં
ભોક્તેત્યાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૩૩ ॥

માટે બુદ્ધિમાન, ઇન્દ્રિયોને ઘોડા, વિષ-
યને માર્ગ અને શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મ-
નયુક્ત આત્માને ભોક્તા કહેછે ॥ ૩૩ ॥

અવહારમાં તો ક્રિયાનું ફળ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ કેટલાંક સુખ દુઃખમાં જ્યાં તેમનાં કારણ જાણવામાં આવતાં નથી, ત્યાં એમ સમજવું કે, મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવા-
થી તેવાં સુખ દુઃખ થાય તે રીતનું તેનું કંઈ આચરણ અજાણે થઈ ગયું હશે; કેમકે
કારણ વિના કાર્ય થવાનો સ્વભાવ નથી. લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી
અનુકૂળ પતિકૂળ વર્તતાં ક્રમથી લોક, રાજ તથા ઈશ્વરતરફથી સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય-
છે. પણ લોક તથા રાજનિયમની પેઠે સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે જાણી શકતા નથી,
જેથી મનુષ્યને જેનું કારણ જાણવામાં આવે નહિ એવાં સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ એકાએક
થાયછે. જેમ મનુષ્યજાતિવે કરી એક છતાં, લોક તથા રાજ પોતપોતાના નિયમથી
ઉલટા ચાલનારને શિક્ષા કરેછે, તેમ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર પણ ચૈતન્યત્વે કરી એક
છતાં, અદ્ય શક્તિમાન જીવને, જે પોતાના નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલે તો શિક્ષા કરે
છે. પણ જેમ મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા વિકાર કરનાર ક્રમિકીટાદિ, તેમને મનુષ્ય કેવી
રીતે શિક્ષા કરશે તે કંઈ જાણતાં નથી, તેમ ઈશ્વર જીવને કેવી રીતે શિક્ષા કરે એ કંઈ
તેના જાણવામાં આવી શકે નહિ. કારણ તે સર્વ શક્તિમાન તુજ્ઞાન, રેલ, ધરતીકંપ,
દુષ્કાળ, રોગ, અકસ્માત્ વા પ્રેરણા, એમાંના ગમે તે પ્રકારથી અપરાધિ પ્રાણિયોને
શિક્ષા કરેછે. બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

સ સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ ॥ ૩૪ ॥

તે સર્વે ભૂત પ્રાણીનો નિયંતા છે ॥ ૩૪ ॥

માટે તેનો દંડ-ઉગ્ર છે, ને તે ન્યાયિ હોવાથી કોઈનો પક્ષ રાખે તેમ નથી, વાસ્તે લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી જેમ અને તેમ માહિતગાર થઈ, તે-પ્રમાણે વર્તવું; જેથી બહુધા કરી દુઃખ ન થતાં સુખ થવાનો સંભવ રહેછે. એ રીતે આચરતાં સર્વાર્થાભી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાં નિત્ય જોઈ, ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો; કેમકે ચિત્તની સ્થિરતાથીજ આનંદ ભાસે છે. માટે યજુર્વેદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एको वृशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः कर्तुति
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं तेतरेषाम् ॥ ૩૫ ॥

જે એક, જગતને વશ રાખનાર તથા સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા છે, અને જે એક વસ્તુને બહુ પ્રકારે કરેછે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરેછે, તેમને આનંદરૂપ નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ છે, બીજાને નહિ ॥ ૩૫ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा
स्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ૩૬ ॥

જે અનિત્યનો નિત્ય તથા ચેતનનો ચેતન છે અને સર્વ પ્રાણીઓને તેમના કર્મનું ફળ આપેછે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરેછે, તેમને નિત્ય શાંતિ થાયછે, બીજાને નહિ ॥ ૩૬ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ થવાના કારણનું નિરૂપણ.

इति विचारप्रकरणम्

॥ समाप्तोयं ग्रन्थः ॥

